

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

SERIA „MONOGRAFIE I ROZPRAWY”, NR 6

Magdalena Zwolińska-Ligaj

**Integracja funkcji gospodarczych
i środowiskowych na obszarach
przyrodniczo cennych
województwa lubelskiego
Perspektywa przedsiębiorstw**

Biała Podlaska 2015

Wydawca:

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Recenzenci:

prof. zw. dr hab. Mieczysław Adamowicz
prof. zw. dr hab. Dionizy Niezgoda

**Opracowanie przygotowano w ramach projektu badawczego
nr 2011/01/D/HS4/03927 pt.: „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki
rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych
województwa lubelskiego” finansowanego ze środków
Narodowego Centrum Nauki**

© Copyright by

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

ISBN 978-83-64881-16-9

Nakład: 150 egz.

Liczba arkuszy wyd.: 19

Wydawnictwo PSW JPII
ul. Sidorska 95/97, p. 334R
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk, projekt okładki:

Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatop.pl

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział 1. Zrównoważony rozwój i wielofunkcyjność obszarów wiejskich ..	13
1. Wprowadzenie do problematyki rozwoju	13
2. Przestrzenny wymiar procesów rozwojowych.....	18
3. Rozwój obszarów wiejskich – istota i koncepcje.....	28
4. Rozwój i istota koncepcji zrównoważonego rozwoju.....	35
5. Zrównoważony rozwój jako przedmiot badań ekonomii.....	41
6. Zrównoważony rozwój jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich.....	55
7. Wielofunkcyjność jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	67
Rozdział 2. Obszar przyrodniczo cenny jako przestrzeń wielofunkcyjna	73
1. Pojęcie i funkcje obszaru przyrodniczo cennego	73
2. Zasoby i funkcje środowiska przyrodniczego a zrównoważony rozwój	78
3. Warunki zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.....	86
4. Uwarunkowania działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych	92
5. Potencjalne kierunki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach przyrodniczo cennych	98
Rozdział 3. Przedsiębiorstwo jako podmiot zrównoważonego rozwoju.....	113
1. Przedsiębiorstwo i jego relacje z otoczeniem.....	113
2. Istota aktywności proekologicznej przedsiębiorstw.....	119
3. Uwarunkowania aktywności proekologicznej przedsiębiorstw.....	128
4. Ekologiczne aspekty kształtowania rozwoju przedsiębiorstwa	136
5. Transpozycja koncepcji zrównoważonego rozwoju na szczebel mikroekonomiczny	143
6. Społeczna odpowiedzialność biznesu jako forma realizacji zrównoważonego rozwoju.....	147
Rozdział 4. Organizacja badań i charakterystyka próby badawczej	155
1. Województwo lubelskie jako obszar badań.....	155
2. Obszary przyrodniczo cenne województwa.....	164
3. Metody doboru i charakterystyka gmin wytypowanych do badań	168
4. Dobór przedsiębiorstw	176
5. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw.....	178

Rozdział 5. Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw	195
1. Uwarunkowania ponadlokalne	196
2. Uwarunkowania lokalne	199
2.1. Ogólna ocena warunków rozwoju przedsiębiorczości w gminie.....	199
2.2. Lokalizacja i środowisko	204
2.3. Wyposażenie w infrastrukturę techniczną	207
2.4. Warunki ekonomiczne.....	211
2.5. Aktywność władz gminy w zakresie wsparcia przedsiębiorczości...	214
3. Czynniki i bariery działalności gospodarczej.....	218
4. Instytucjonalne uwarunkowania przedsiębiorczości	226
Rozdział 6. Aktywność proekologiczna przedsiębiorstw i jej uwarunkowania	233
1. Uwarunkowania zewnętrzne	233
2. Uwarunkowania wewnętrzne	238
3. Zaangażowanie przedsiębiorstw w działalność proekologiczną	243
4. Obszary aktywności proekologicznej.....	249
5. Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw w obszarze ochrony środowiska.....	264
6. Rola czynnika ekologicznego w rozwoju przedsiębiorstw	271
7. Efekty i czynniki działalności proekologicznej przedsiębiorstw	280
Rozdział 7. Działalność gospodarcza a lokalne środowisko przyrodnicze... ..	293
1. Wpływ środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość	293
2. Szanse i ograniczenia przedsiębiorczości uwarunkowane lokalizacją na obszarach przyrodniczo cennych	301
3. Oddziaływanie przedsiębiorczości na środowisko przyrodnicze.....	312
4. Przedsiębiorczość wykorzystująca zasoby i walory środowiska przyrodniczego jako przejaw integracji lokalnej gospodarki i środowiska przyrodniczego.....	322
5. Rola władz lokalnych w rozwoju przedsiębiorczości wykorzystującej zasoby i walory środowiska przyrodniczego.....	330
6. Warunki spójności między funkcjami środowiskowymi i gospodarczymi na obszarach przyrodniczo cennych	334
Zakończenie	339
Bibliografia	349
Spis tabel.....	371
Spis wykresów.....	375
Spis rysunków	382
Spis map.....	383
Aneks	384

Wstęp

Problem badawczy

Współczesna wiedza dotycząca kierunków rozwoju obszarów wiejskich charakteryzujących się cennością środowiska przyrodniczego każe postrzegać obszar przyrodniczo cenny jako przestrzeń wielofunkcyjną, spełniającą, obok funkcji ochrony zasobów przyrodniczych, także szereg innych funkcji na rzecz społeczeństwa. Uznać można, że funkcje te są ze sobą sprzężone, a kreowanie rozwoju obszarów przyrodniczo cennych wymaga ich kompleksowego uwzględnienia i harmonijnego rozwijania.

Za podstawowy wyznacznik polityki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich przyjmuje się współcześnie koncepcję zrównoważonego rozwoju¹. Jej wdrażanie opierać się powinno na integrowaniu rozwoju społeczno-ekonomicznego z dążeniem do ochrony zasobów przyrodniczych. Ważne jest więc zachowanie właściwych proporcji między celami ekologicznymi, ekonomicznymi i społecznymi. Koncepcja zrównoważonego rozwoju dyskutowana jest w szczególności w kontekście obszarów przyrodniczo cennych, a rozwijanie wielofunkcyjności jest zarazem postrzegane jako ważny czynnik zrównoważonego rozwoju tych obszarów.

Wielofunkcyjność obszarów przyrodniczo cennych determinuje potrzebę holistycznego rozpatrywania procesów rozwojowych. Każe ona uwzględniać wielopłaszczyznowe zależności między sferami rozwoju i poszukiwać takiego modelu rozwoju, który doprowadzi do integracji różnorodnych funkcji produkcyjnych i konsumpcyjnych. Przestrzeń obszarów przyrodniczo cennych powinna charakteryzować się bowiem żywotnością ekonomiczną, aktywnością społeczną i zachowanymi zasobami naturalnymi. Proponując modele rozwoju tych terenów z jednej strony uwzględnić należy, że zasoby i walory środowiska przyrodniczego tworzą możliwości rozwoju funkcji społecznych i ekonomicznych obszaru, a z drugiej – że rozwój tych funkcji oddziaływać może pozytywnie na stan i jakość zasobów naturalnych obszarów przyrodniczo cennych.

Przeprowadzone studia literatury przedmiotu wskazują, że rozwój obszarów wiejskich, w tym przyrodniczo cennych, powinien przyjmować za podstawę koncepcję zrównoważonego rozwoju, a jego praktyczny wymiar zależy od postaw i zachowań proekologicznych podmiotów gospodarczych tworzących lokalne układy społeczno-ekonomiczne, w tym przede wszystkim przedsiębiorców, gospodarstw domowych i władz samorządowych.

Przedsiębiorstwa są jednym z kluczowych podmiotów odpowiedzialnych za realizację działań wynikających z założeń zrównoważonego rozwoju. Wypełnianie przez nie tej roli zależy od szeregu czynników tkwiących w otoczeniu organi-

¹ Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012-2020, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Załącznik do uchwały nr 163 Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 2012 r. (Monitor Polski, Poz. 839), Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005.

zacji, jak i wynikających z jej charakterystyki, w tym przede wszystkim potencjału ekonomicznego. W szczególności zaś wymaga przyjmowania postaw społecznej odpowiedzialności wobec interesariuszy organizacji. Jednym z interesariuszy, tzw. niemych, jest środowisko przyrodnicze reprezentowane przez podmioty zainteresowane jego ochroną.

Rozwijanie społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw wywołać może pozytywne efekty we wszystkich sferach rozwoju na obszarach cennych przyrodniczo. W wymiarze ekologicznym wynikać one mogą przede wszystkim z zapobiegania lub zmniejszania presji organizacji na środowisko przyrodnicze poprzez poprawę efektywności wykorzystywania zasobów, niższe zużycie energii i wody oraz ograniczanie ilości generowanych odpadów. W przypadku przedsiębiorstw sektora biogospodarki dodatnie efekty społecznej odpowiedzialności związane mogą być m.in. z zachowaniem, ochroną i rozwijaniem siedlisk dla różnorodności biologicznej i dzikich zwierząt. W wymiarze ekonomicznym rozważać można zwiększanie innowacyjności w wykorzystywaniu zasobów obszarów przyrodniczo cennych w działalności gospodarczej na skutek zintensyfikowania współpracy z interesariuszami zewnętrznymi, w tym m.in. z dostawcami, konkurentami, klientami, lokalną społecznością i władzami samorządowymi oraz wewnętrznymi, w tym głównie z pracownikami. W społecznym wymiarze, korzyści ze społecznej odpowiedzialności wiązać się mogą z rozwojem świadomości ekologicznej pracowników i mieszkańców obszarów przyrodniczo cennych na skutek zwiększania znaczenia kwestii ochrony środowiska w przedsiębiorstwie oraz z ograniczaniem źródeł potencjalnych konfliktów jakie mogą wystąpić na tle ochrony środowiska pomiędzy przedsiębiorstwami i interesariuszami takimi, jak np. społeczność lokalna czy lokalne władze samorządowe².

Rozważania ujęte w tej pracy biorą więc za podstawę paradygmat ekonomii zrównoważonego rozwoju, zgodnie z którym należy dążyć do integracji łańdów – społecznego, ekonomicznego i ekologicznego, a relacje między człowiekiem i środowiskiem przyrodniczym postrzegać z punktu widzenia ograniczonego antropocentryzmu³. Ekonomia zrównoważonego rozwoju, jak podkreślają badacze tego obszaru nauk ekonomicznych, jest nauką formującą się, wymagającą podejmowania w związku z tym prób badawczych ukierunkowanych na empiryczną weryfikację zjawisk i procesów pozostających w zakresie jej zainteresowania⁴. Wymaga ona badań ukierunkowanych na rozpoznanie uwarunkowań, możliwości i ograniczeń implementacji koncepcji oraz wskazywanie jej kierunków i narzędzi wsparcia. Istotne stają się poszukiwania badawcze w zakresie określenia wzajemnych relacji między łańdami – społecznym, ekonomicznym i ekologicznym

² Por. M. Zwolińska-Ligaj, Corporate social responsibility of bioeconomy in the natural precious areas of the Lubelskie voivodeship/ Społeczna odpowiedzialność biznesu w sektorze biogospodarki na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, *Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies*, 8 (1), 2015, s. 99.

³ Por. T. Borys, Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych w aspekcie nowej perspektywy finansowej Unii Europejskiej, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (44), 2013, s. 24.

⁴ Por. S. Czaja, Nowe kategorie ekonomiczne w teorii zrównoważonego i trwałego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011, s. 163-169, T. Borys, *Nowe kierunki ekonomii...*, dz. cyt., s. 22.

oraz wskazywania ścieżek rozwoju, w których poprawa jakości życia społeczności lokalnych nie będzie wiązała się z obniżaniem parametrów środowiskowych, a nawet przyczyniała się do ich poprawy. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych powyższe kwestie nabierają znaczenia wobec współczesnego podejścia do postrzegania funkcji wypełnianych przez te obszary.

Na obszarach przyrodniczo cennych w kontekście rozważań o możliwościach i kierunkach rozwoju przedsiębiorczości, zgodnych z założeniami koncepcji zrównoważonego rozwoju, szczególna uwaga powinna być zwrócona na przedsiębiorstwa funkcjonujące głównie w oparciu o wykorzystywanie zasobów naturalnych (przedsiębiorstwa sektora biogospodarki w szerokim jej ujęciu). Tę właśnie grupę podmiotów wyeksponowano w rozważaniach zawartych w niniejszej pracy.

Przyjęty za punkt wyjścia tej pracy paradygmat zrównoważonego rozwoju prowadzi do podjęcia **problemu badawczego** dotyczącego „możliwości pogłębiania procesu integracji funkcji ekonomicznych i przyrodniczych obszarów przyrodniczo cennych wynikających z rozwoju przedsiębiorstw opierających działalność na zasobach i walorach środowiska przyrodniczego, potencjału tego sektora w powyższym zakresie oraz sposobów jego wspierania prowadzących do pogłębiania się jego roli jako czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych”.

W prezentowanym opracowaniu analizie zostały więc poddane przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. W szczególności podjęto następujące problemy z zakresu gospodarowania zasobami przyrodniczymi w regionie, pozostające w nurcie rozważań ekonomii zrównoważonego rozwoju:

1. Cennosc środowiska przyrodniczego jako uwarunkowanie rozwojowe przedsiębiorstw.
2. Przesłanki i stan zaangażowania przedsiębiorstw w działania na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego i czynniki jego zwiększania.
3. Charakter współzależności między przedsiębiorstwami i lokalnym środowiskiem przyrodniczym.
4. Postawy społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw i ich skutki dla środowiska lokalnego.
5. Rola otoczenia instytucjonalnego w rozwoju przedsiębiorczości (społecznie odpowiedzialnej).

Cele i hipotezy badawcze

Głównym **celem** pracy jest podjęcie próby rozpoznania stanu, uwarunkowań i możliwości rozwoju przedsiębiorstw na obszarach zaliczonych do przyrodniczo cennych, przyczyniających się do zrównoważonego rozwoju tych obszarów oraz sformułowanie modelu ich instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia.

Biorąc pod uwagę cel główny pracy sformułowano cele badawcze o charakterze poznawczym i praktycznym.

Wśród **celów poznawczych** wyróżniono następujące:

1. Ocena uwarunkowań działalności gospodarczej ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań ekologicznych, ukierunkowana na wskazanie kluczo-

wych czynników i barier działalności gospodarczej występujących na obszarach przyrodniczo cennych.

2. Ocena postaw przedsiębiorców w zakresie społecznej odpowiedzialności w dziedzinie ochrony środowiska przyrodniczego.
3. Ocena stopnia zaangażowania przedsiębiorców w aktywność proekologiczną oraz uwarunkowań i czynników jej zwiększania.
4. Charakterystyka stanu zintegrowania między przedsiębiorstwami i środowiskiem przyrodniczym obszarów przyrodniczo cennych.
5. Wskazanie czynników istotnych dla kształtowania harmonijnych relacji między przedsiębiorstwami i środowiskiem przyrodniczym w skali lokalnej.

Cel praktyczny uwzględnił opracowanie modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.

W pracy przyjęto **główną hipotezę**: „potencjalnym, nie w pełni wykorzystanym, czynnikiem zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych jest rozwój przedsiębiorstw użytkujących zasoby naturalne, których działalność charakteryzuje społeczna odpowiedzialność względem środowiska przyrodniczego”.

W procesie badawczym sformułowano następujące **hipotezy szczegółowe**:

1. W obliczu ogólnie trudnych uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, obszary zaliczone do przyrodniczo cennych tworzą szczególnie trudne warunki rozwoju podmiotów gospodarczych.
2. Przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą na obszarach przyrodniczo cennych charakteryzują pozytywne postawy względem potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego i zintegrowania aktywności proekologicznej z podstawową działalnością przedsiębiorstwa.
3. Podejmowana przez przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych aktywność proekologiczna wynika głównie z potrzeby dostosowania przedsiębiorstwa do przepisów ochrony środowiska lub oczekiwań osiągnięcia korzyści ekonomicznych.
4. Przedsiębiorcy opierający działalność gospodarczą na dostępie do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w większym stopniu uwzględniają kwestie ochrony środowiska w działalności gospodarczej z uwagi na silniejszy wpływ działalności na środowisko przyrodnicze.
5. Głównym czynnikiem motywującym przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych do aktywności proekologicznej mogą być zachęty o charakterze finansowym.
6. Wzajemne oddziaływanie cennego środowiska przyrodniczego i przedsiębiorczości rozwijającej się w oparciu o dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego jest pozytywne.
7. Dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów przyrodniczo cennych jest postrzegany jako czynnik sprzyjający przedsiębiorczości, umożliwiający osiąganie różnego typu korzyści przedsiębiorstwom.
8. Przedsiębiorczość rozwijająca się w oparciu o dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, charakteryzująca się odpowiedzialnością wobec środowiska przyrodniczego, oddziałuje pozytywnie nie tylko na sferę

przyrodniczą, ale także społeczną i ekonomiczną obszarów przyrodniczo cennych.

9. Przedsiębiorczość rozwijająca się w oparciu o dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego tworzy potencjał, którego wykorzystanie wymaga wsparcia w układach lokalnych; przede wszystkim wymaga zwiększenia aktywności władz samorządowych jako podmiotu inicjującego współpracę lokalnych podmiotów gospodarczych, zogniskowaną wokół kwestii zrównoważonego gospodarowania zasobami.

Metody badawcze

Proces badawczy obejmował następujące etapy:

1. Przegląd krajowej i zagranicznej literatury przedmiotu z zakresu:
 - paradygmatu zrównoważonego rozwoju;
 - teorii wielofunkcyjnego rozwoju i zrównoważonego rozwoju i ich roli we współczesnej polityce rozwoju obszarów wiejskich;
 - współczesnych koncepcji rozwojowych obszarów przyrodniczo cennych i możliwych kierunków ich aktywizacji społeczno-gospodarczej;
 - roli i funkcji przedsiębiorstwa we wdrażaniu koncepcji zrównoważonego rozwoju.
2. Sformułowanie problemu, celów i hipotez badawczych na gruncie paradygmatu ekonomii zrównoważonego rozwoju oraz dobór metod badawczych.
3. Zaprojektowanie narzędzi badawczych.
4. Realizacja badań empirycznych w celu weryfikacji stanu integracji przedsiębiorstw z otoczeniem obszarów przyrodniczo cennych.
5. Budowa modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia funkcjonowania przedsiębiorstw na obszarach przyrodniczo cennych, uwzględniającego potrzebę proponowania rozwiązań dla polityki zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.

Teren badania stanowiło 40 gmin w województwie lubelskim, w tym 30 o najwyższej cenie ekologicznej (określone w niniejszej pracy jako przyrodniczo cenne lub ekologicznie cenne) i 10 nie wyróżniających się szczególnymi walorami środowiska przyrodniczego. W każdej z gmin wytypowano do badań 5 przedsiębiorstw. Schemat procedury doboru gmin i przedsiębiorstw oraz ich charakterystykę przedstawiono w rozdziale 4. W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu. Wywiady z właścicielami (lub menedżerami) przedsiębiorstw w liczbie 200 sztuk zrealizowane zostały w okresie listopad–grudzień 2013 roku.

Podstawową metodą prezentacji wyników badań jest analiza opisowa z użyciem metod ilościowych i jakościowych, w tym analiza porównawcza. W pracy dokonano syntetycznego ujęcia problematyki przedsiębiorstw funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych ze szczególnym uwzględnieniem ekologicznych uwarunkowań działalności gospodarczej. W podejściu syntetycznym zastosowano metodę porównywania. Rozważania zawarte w pracy uporządkowano w oparciu o charakterystykę porównawczą podmiotów reprezentujących branżę

oparte na wykorzystywaniu zasobów przyrodniczych z pozostałymi⁵ w układzie gmin przyrodniczo cennych i pozostałych. Przyjęty układ analityczny pozwolił na wyłonienie wpływu czynnika położenia i reprezentowanej dziedziny działalności podmiotów gospodarczych na prezentowane postawy i formułowane opinie przedsiębiorców dotyczące badanych zagadnień.

Wyniki badań opracowano z wykorzystaniem pakietu statystycznego SPSS⁶ i przedstawiono w formie opisowej oraz graficznej w postaci tabel i wykresów. W analizie statystycznej materiału empirycznego wykorzystano:

1. podstawowe narzędzia statystyki opisowej;
2. parametryczny test t dla dwóch średnich wykorzystywany do sprawdzenia przypuszczenia, że różnica między średnimi pochodzącymi z dwóch prób niezależnych jest zdarzeniem przypadkowym⁷;
3. wybrane mierniki powiązań cech jakościowych i ilościowych;
4. klasyfikację metodą dwustopniowego grupowania – TwoStep Cluster – narzędzia służącego do podziału heterogenicznego zbioru na homogeniczne segmenty (skupienia); metodę wykorzystano do ujawnienia w badanych zbiorach przedsiębiorstw występowania zgrupowań charakterystycznych, podobnych typów postaw względem poszczególnych obszarów społecznej odpowiedzialności;
5. analizę czynnikową – narzędzie służące do redukcji danych lub wykrywania struktury; metodę wykorzystano w celu wykrycia związków między zmiennymi opisującymi lokalne warunki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach przyrodniczo cennych oraz do wykrycia związków między czynnikami, które zadecydowały o podejmowaniu działań proekologicznych w przedsiębiorstwach.

Badania zrealizowano we współpracy z podmiotami zewnętrznymi w zakresie pozyskania materiału empirycznego oraz wstępnej analizy statystycznej danych⁸.

Zarys treści pracy

Praca ma charakter teoretyczno-empiryczny i składa się z siedmiu rozdziałów. Pierwsze trzy rozdziały prezentują koncepcję zrównoważonego rozwoju i jej związki z wielofunkcyjnym rozwojem obszarów wiejskich oraz podejmują zagadnienie możliwości i kierunków włączenia przedsiębiorstw w proces implementacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. W rozdziale czwartym przedstawiona

⁵ W pracy, w opisie tabel i wykresów, używane jest sformułowanie „dziedzina działalności przedsiębiorstwa”, odnoszące się do odróżnienia grupy przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne od pozostałych.

⁶ A. Malarska, Statystyczna analiza danych wspomagana programem SPSS, Kraków 2005.

⁷ Przyjęto poziom α równy 0,05.

⁸ Analizy statystyczne danych w zakresie wybranych statystyk podstawowych – tabele licznosci, tabele wielozdzielcze, statystyki opisowe wykonane zostały w Centrum Badań nad Innowacjami PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej z wykorzystaniem programu Statistica 10 przez Pana Adama Szepełuka. Analizy przekrojowe wraz z oceną różnic między średnimi w badanych grupach w układach – terytorialnym (gminy przyrodniczo cenne/gminy porównawcze) i rodzajowym (przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne/przedsiębiorstwa pozostałe), parametryczne testy t, obliczenia wybranych mierników powiązań cech jakościowych i ilościowych, klasyfikacje metodą dwustopniowego grupowania oraz analizy czynnikowe wykonała autorka niniejszej publikacji.

została organizacja badań i dobór próby badawczej, charakterystyka regionu badań oraz opis próby badawczej. Kolejne trzy rozdziały mają charakter empiryczny i prezentują wyniki badań sondażowych przeprowadzonych na próbie 200 przedsiębiorstw z terenu 40 gmin województwa lubelskiego.

W szczególności, w rozdziale pierwszym pracy przedstawiono pojęcie i scharakteryzowano zrównoważony rozwój jako kluczową koncepcję rozwoju obszarów wiejskich. W rozdziale tym ujęto genezę i istotę koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz problem jej interpretacji na gruncie nauk ekonomicznych. Ważnym elementem rozważań było poszukiwanie związków między wielofunkcyjnością i zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich.

Rozdział drugi pracy koncentruje się na problematyce wielofunkcyjności obszarów przyrodniczo cennych. Podstawą rozważań jest charakterystyka pojęcia i funkcji obszarów przyrodniczo cennych oraz powiązań między zasobami i funkcjami środowiska przyrodniczego a zrównoważonym rozwojem. W rozdziale tym przedstawiono warunki zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, zwracając uwagę na potrzebę zapewnienia ich żywotności ekonomicznej i społecznej. W tej części pracy przedstawiono także specyfikę uwarunkowań działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych ze szczególnym uwzględnieniem wybranych, potencjalnych kierunków rozwoju przedsiębiorczości, zgodnych z koncepcją zrównoważonego rozwoju.

Kolejny, trzeci rozdział pracy przedstawia teoretyczne ujęcie przedsiębiorstwa jako podmiotu zrównoważonego rozwoju. Przedstawiono w nim rozważania na temat relacji przedsiębiorstw z elementami otoczenia, akcentując otoczenie przyrodnicze. Dokonano także charakterystyki aktywności proekologicznej i jej uwarunkowań oraz omówiono metody włączania działań proekologicznych do długofalowego rozwoju organizacji. Ważną grupę rozważań stanowią kwestie transpozycji koncepcji zrównoważonego rozwoju na poziom przedsiębiorstwa. Przedstawiono w nich koncepcję społecznej odpowiedzialności biznesu jako formę implementacji zrównoważonego rozwoju na szczeblu mikroekonomicznym.

Czwarty rozdział pracy poświęcono przedstawieniu organizacji badań i doborowi próby badawczej, charakterystyce regionu, gmin wytypowanych do badań oraz opisowi próby badawczej.

W piątym rozdziale zaprezentowano wyniki badań empirycznych. W szczególności dokonano oceny uwarunkowań działalności gospodarczej z uwzględnieniem uwarunkowań ekologicznych. Omówiono uwarunkowania zewnętrzne w układzie uwarunkowań lokalnych i ponadlokalnych oraz uwarunkowania wewnętrzne, wynikające z zasobów materialnych i niematerialnych badanych podmiotów. Następnie przedstawiono kompleksowe oceny lokalnych uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości uwzględniając takie sfery jak: środowisko i lokalizacja, infrastruktura techniczna, uwarunkowania ekonomiczne, społeczne oraz te wynikające z aktywności władz samorządowych. Wskazano także najważniejsze czynniki i bariery działalności gospodarczej dotyczące badanej grupy przedsiębiorstw. Z uwagi na istotną rolę otoczenia instytucjonalnego w procesach rozwoju wiejskiej przedsiębiorczości dokonano także oceny stopnia zaspokojenia potrzeb

przedsiębiorstw w zakresie dostępności oferty różnego typu instytucji otoczenia biznesu.

Szósty rozdział poświęcono prezentacji wyników badań nad aktywnością proekologiczną badanych podmiotów. Szczegółowej charakterystyce poddano uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne tej aktywności oraz określono stopień zaangażowania przedsiębiorstw w działalność proekologiczną i jego najważniejsze motywy. Przedstawiono także skalę i zakres aktywności proekologicznej przedsiębiorstw w obszarze działalności podstawowej, związanej z procesami produkcji/świadczenia usług, inwestycyjnej oraz związanej z obsługą administracyjną. Wyłoniono także i scharakteryzowano grupę przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych, wykazując ich ponadprzeciętne zaangażowanie w obszarze zachowań proekologicznych. Podsumowanie rozważań niniejszego rozdziału stanowi ocena efektów działań proekologicznych podejmowanych przez badane przedsiębiorstwa oraz wskazanie najważniejszych czynników je stymulujących.

W rozdziale siódmym pracy rozważania przeniesione zostały na grunt lokalnych układów społeczno-gospodarczo-przyrodniczych. W tej części pracy podjęto zagadnienie współzależności między działalnością gospodarczą i lokalnym środowiskiem przyrodniczym. Na podstawie wyników badań empirycznych scharakteryzowano postrzeganie przez badanych przedsiębiorców siły i kierunku wzajemnego wpływu środowiska przyrodniczego i przedsiębiorczości. Zidentyfikowano najważniejsze szanse i ograniczenia przedsiębiorczości warunkowane lokalizacją przedsiębiorstw na obszarze przyrodniczo cennym. Dokonano także prezentacji stanu i możliwości integracji lokalnej gospodarki i środowiska przyrodniczego, biorąc pod uwagę sektor przedsiębiorstw, dla których podstawę funkcjonowania stanowi wykorzystywanie lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Zwrócono przy tym uwagę na rolę i możliwości wsparcia tego sektora wynikające z polityki władz lokalnych.

Synteza rozważań teoretycznych i wyników badań empirycznych wraz z weryfikacją hipotez badawczych i wnioskami stanowi zakończenie pracy.

Opracowanie przygotowano w ramach projektu badawczego nr 2011/01/D/HS4/03927 pt. „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Składam serdeczne podziękowania Recenzentom, Panu Profesorowi Mieczysławowi Adamowiczowi i Panu Profesorowi Dionizemu Niezgodzie za cenne, inspirujące i wnikliwie uwagi merytoryczne i sugestie, które znacząco przyczyniły się do podniesienia wartości pracy, a także za okazaną życzliwość.

Rozdział 1

Zrównoważony rozwój i wielofunkcyjność obszarów wiejskich

Zrównoważony rozwój i wielofunkcyjność stanowią podstawowe koncepcje wywierające wpływ na współczesną politykę wobec obszarów wiejskich. Odpowiadają one na szereg wyzwań rozwojowych natury ekologicznej, ekonomicznej i społecznej, dotyczących obszarów wiejskich. Niniejszy rozdział charakteryzuje powyższe koncepcje, zwracając uwagę na ich spójność. Koncepcje osadzone w teorii nauk ekonomicznych oraz przedstawiono główne założenia dotyczące ich realizacji. Scharakteryzowano także ich rolę w polityce rozwoju Unii Europejskiej w stosunku do obszarów wiejskich.

1. Wprowadzenie do problematyki rozwoju

Pojęcie rozwoju, kluczowe w naukach ekonomicznych, pozostaje nadal przedmiotem dyskusji środowisk ekonomistów reprezentujących różne nurty ekonomii. W toku rozwoju tej nauki, wraz ze zmianami, jakim podlegała gospodarka i społeczeństwo w dyskusji nad rozwojem ujawniały się nowe argumenty i koncepcje wzbogacające ujęcie tej kategorii.

Rozwój w ogólnym ujęciu zdefiniować można jako „proces przechodzenia obiektu od stanów mniej pożądanym (mniej pozytywnych, uznawanych za gorsze, mniej rozwiniętych, od form mniej doskonałych) do stanów bardziej pożądanym (bardziej pozytywnych, uznawanych za lepsze, bardziej rozwiniętych, do form bardziej doskonałych) z punktu widzenia określonego kryterium (lub zbioru kryteriów)”⁹. T. Borys podkreśla, że „w rozwoju społecznym i gospodarczym rolę kryterium decydującego o pozytywności zmian powinien odegrać system aksjologiczny rozumiany jako określony system wartości”, a więc rozwój należy traktować, zdaniem tego Autora, jako „proces zmian obiektu (np. kraju, regionu) ocenianego pozytywnie z punktu widzenia określonego systemu wartości”¹⁰. Rozwój jest kategorią wieloznaczną, odnoszącą się do różnych dziedzin nauki i praktyki, jak i do pojedynczego człowieka, odznaczać się może różnymi cechami i rozpatrywany być może w różnych skalach¹¹. W literaturze ekonomicznej występuje wiele

⁹ T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Warszawa-Białystok 2005, s. 26–27.

¹⁰ Tamże.

¹¹ M. Słodowa-Hełpa, *Rozwój zintegrowany. Warunki, wymiary, wyzwania*, CeDeWu.pl, Warszawa 2013, s. 27–29.

określeń odnoszących się do problematyki rozwoju. Wśród nich są m.in.: rozwój społeczno-ekonomiczny, rozwój gospodarczy, wzrost gospodarczy.

W naukach ekonomicznych pojęcie rozwoju definiowane jest zwykle w ujęciu makroekonomicznym. Zgodnie z nim „rozwój społeczno-ekonomiczny jest procesem obejmującym całokształt zmian jakościowych i ilościowych, jakim podlega gospodarka, będących bezpośrednią konsekwencją wzrostu gospodarczego, a efektem tego procesu jest osiąganie bardziej złożonych form funkcjonowania gospodarki narodowej”. Wzrost gospodarczy jest przy tym procesem „stałego zwiększania zdolności danego kraju do produkcji towarów i usług pożądanych przez ludzi i przejawia się w rozszerzaniu i ulepszaniu materialnych i osobowych czynników produkcji. Wymaga on jednocześnie ciągłej akumulacji kapitału, dzięki gromadzonym oszczędnościom i inwestycjom, doskonalenia ludzkich umiejętności i wprowadzania postępu technicznego”¹².

Najczęściej stosowaną miarą wzrostu gospodarczego jest stopa wzrostu gospodarki, na ogół utożsamiana ze stopą wzrostu produkcji (PKB). W krótkim okresie przyjmuje się, że wzrost gospodarczy zależy głównie od krajowego i zagranicznego popytu na dobra i usługi konsumpcyjne i inwestycyjne, natomiast w długim okresie – od dostatecznej podaży i efektywności czynników produkcyjnych. Poglądy na temat czynników produkcji zmieniały się w czasie. W ujęciu ekonomii neoklasycznej pod pojęciem czynników produkcji rozumie się na ogół: ziemię, pracę, kapitał rzeczowy (fizyczny), natomiast we współczesnej dyskusji ekonomicznej – kapitał ludzki, kapitał społeczny, kapitał intelektualny, kapitał kulturowy, postęp techniczny, postęp technologiczny, dyfuzję technologii, a także instytucje¹³. Szczególne miejsce wśród czynników rozwoju i wzrostu społeczno-gospodarczego, także w wymiarze terytorialnym, zajmują innowacje i innowacyjność, które są uznawane za jeden z najbardziej progresywnych¹⁴.

W naukach ekonomicznych ważne miejsce zajmuje dyskusja nad relacjami między wzrostem a rozwojem gospodarczym. Najczęściej przyjmuje się, że wzrost odnosi się do zmian ilościowych i jest zjawiskiem węższym niż rozwój, który dodatkowo, oprócz zmian ilościowych, uwzględnia zmiany jakościowe.

Zdaniem M. Nasiłowskiego rozwój określić można jako kategorię obejmującą „nie tylko wszystkie składniki wpływające na wzrost dochodu narodowego, ale także jakościowe przemiany zachodzące w dłuższym okresie w rzeczowej, własnościowej i instytucjonalnej strukturze gospodarki narodowej”. Rozwój gospodarczy jest z kolei, według tego Autora, „długofalowym procesem takiej wewnętrznej, ekonomicznej i społecznej transformacji kraju, która doprowadza do powstawania społeczeństwa poszukującego dróg poprawy swojej sytuacji gospo-

¹² S. Korenik, Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych, CeDeWu.pl, Warszawa 2011, s. 71-72.

¹³ K. Malaga, O niektórych dylematach teorii wzrostu gospodarczego i ekonomii. ZKP TE, Warszawa 2009, www.pte.pl, (2.02.2015).

¹⁴ P. Niedzielski, I. Jaźwiński, Polityka regionalna i innowacje w rozwoju społeczno-gospodarczym województwa zachodniopomorskiego, III Konferencja naukowa z cyklu „Wiedza i Innowacje” pt. „Wiedza i innowacje w rozwoju gospodarki: siły motoryczne i bariery”, Kraków, 11 stycznia 2007, <http://www.institut.info/IIIkonf/referaty/1b/NiedzielskiJazwinski%20Polityka%20regionalna%20i%20innowacje.pdf>, (12.01.2015).

darczej i zorganizowanego w sposób umożliwiający i zachęcający obywateli do inwestowania w kapitał materialny, ludzki i intelektualny niezbędny do jego ciągłej akumulacji. Rozwojowi gospodarczemu towarzyszy więc wewnętrzna transformacja społeczeństwa, zmiana jego struktury zawodowej i społecznej, która sprzyja stopniowej poprawie jego bytu materialnego i społeczno-kulturowego¹⁵. Współzależności występujące między zmianami na płaszczyźnie ekonomicznej i społecznej charakteryzujące proces rozwoju prowadzą do określania go mianem społeczno-ekonomicznego.

Jak podkreśla M. Klamut, procesom wzrostu gospodarczego „towarzyszą zmiany struktury produktu narodowego, jak i całej gospodarki”. Autorka ta podkreśla jednocześnie występujące współzależności między wzrostem gospodarczym i zmianami struktur gospodarczych. Dynamika wzrostu wywiera bowiem decydujący wpływ na dynamikę przemian strukturalnych. Z drugiej strony – zmiany strukturalne przynoszą wzrost wydajności pracy i wpływają na wzrost gospodarczy. Istotne w kreowaniu wzrostu gospodarczego jest więc eliminowanie nieefektywnych struktur gospodarczych¹⁶. W przypadku gospodarki obszarów wiejskich ważne jest kształtowanie odpowiednich relacji między działami rolniczymi i nierolniczymi gospodarki.

Pomimo tego, że w badaniach zmian występujących w gospodarce kluczowe miejsce zajmują aspekty ekonomiczne, to jak podaje Z. Chojnicki, nie powinny być marginalizowane aspekty społeczne. Autor ten podkreśla, że we współczesnych teoriach rozwoju społeczno-ekonomicznego kwestionuje się pierwszoplanową rolę dynamiki wzrostu ekonomicznego, ukierunkowanego na realizację wartości czysto ekonomicznych. Ponadto zarówno cele, jak i procesy rozwoju społeczno-ekonomicznego cechuje wyraźny charakter aksjologiczny, a na gruncie rozważań nad etycznymi aspektami rozwoju za naczelną wartość uznaje się sprawiedliwość społeczną. Włączenie do dyskusji ekonomicznej wymiaru moralno-etycznego rozwoju znacznie wzbogaca więc zakres analityczny tego pojęcia¹⁷.

W obliczu dostrzeganych współcześnie problemów go gospodarczych, społecznych i środowiskowych i przy przyjęciu zasadności stosowania podejścia holistycznego przy ich rozpatrywaniu, wymiar aksjologiczny procesów rozwojowych odnalazł odzwierciedlenie w koncepcji zrównoważonego rozwoju, której zarys przedstawiono w kolejnych rozdziałach niniejszej pracy. Zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju należy łącznie rozpatrywać trzy wymiary procesów rozwojowych – ekonomiczny, społeczny i środowiskowy – i poszukiwać możliwości osiągnięcia stanu równowagi między nimi z uwzględnieniem ograniczeń środowiskowych i wymiaru aksjologicznego.

¹⁵ M. Nasiłowski, System rynkowy. Podstawy mikro- i makroekonomii, Key Text, Warszawa 2001, s. 349-350.

¹⁶ M. Klamut, Poszukiwanie ścieżki trwałego wzrostu, w: B. Winiarski (red.), Polityka gospodarcza, PWN, Warszawa 2001, s. 195-196.

¹⁷ Por. Z. Chojnicki, Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne, w: J.J. Parysek, T. Stryjakiewicz (red.), Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008, s. 22, 33-34.

Uwzględniając powyższe uwagi przyjąć należy za T. Borysem, że konkretyzacja kategorii rozwoju wymaga wskazania jego trzech głównych i powiązanych ze sobą elementów. Należą do nich¹⁸:

1. rozwój jakości życia;
2. rozwój społeczny, gospodarczy i środowiskowy, gdzie wyróżnić można koncepcje rozwoju izolujące lub integrujące wymienione trzy obszary;
3. instrumentarium rozwoju obu wymienionych kategorii.

W ogólnym, holistycznym ujęciu procesów rozwojowych stwierdzić można, że określony stan rozwoju jest „wynikiem pozytywnych zmian wzrostu ilościowego i postępu jakościowego w systemach gospodarczych, społecznych i przyrodniczych”, przy czym system przyrodniczy jest traktowany jako jego integralny składnik¹⁹. W takie ujęcie wpisuje się koncepcja zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z nią rozwój definiowany być może jako „realizacja określonej wiązki społecznie pożądanego celu, w tym wzrostu realnego dochodu na głowę, poprawy stanu zdrowotnego i poziomu wyżywienia, dostępu do zasobów naturalnych, poprawy poziomu wykształcenia”, przy czym „żaden z elementów wektora nie powinien się zmniejszać w procesie rozwoju”. Ponadto poza „ogólną zasadą sprawiedliwości między- i wewnątrz generacyjnej nadrzędną wiązkę celów społecznych w koncepcji tworzą dobrobyt i szeroko rozumiane bezpieczeństwo społeczne. Środkami realizacji ogólnych celów i zasad społecznych są zaś rozwój społeczno-gospodarczy i utrzymanie funkcji ekologicznych”²⁰.

Wśród innych (poza koncepcją zrównoważonego rozwoju) koncepcji, które w sposób holistyczny, interdyscyplinarny i uwzględniający wymiar etyczny rozpatrują procesy rozwoju społeczno-ekonomicznego wskazać można koncepcję rozwoju zintegrowanego. Koncepcja ta tworzyć może jednocześnie teoretyczne podstawy działań na rzecz realizacji założeń zrównoważonego rozwoju.

Zdaniem M. G. Woźniaka zintegrowany rozwój wymaga respektowania złożonej natury zakorzenionego instytucjonalnie człowieka i jego naturalnej potrzeby harmonijnego rozwoju we wszystkich sferach bytu, tzn.: ducha, wiedzy, techniki, konsumpcji, ekonomii, polityki, sfery społecznej i natury, charakteryzujących się specyficznymi celami. Jeśli realizowanie tych celów napotyka na trudne do usunięcia bariery, pojawiają się wówczas tzw. błędne koła rozwoju²¹.

Wśród najważniejszych uwarunkowań, wymiarów i wyzwań rozwoju zintegrowanego M. Słodowa-Hełpa wskazuje m.in. następujące²²:

- zintegrowany rozwój powinien wyrażać się zarówno w integracji podmiotów, środków finansowych, działań wywołujących efekty synergiczne, w rozszerzeniu partnerstwa instytucjonalnego, w wykształceniu sieci stałych, formalnych relacji współpracy na płaszczyznach wdrażanej koncepcji rozwojowej,

¹⁸ T. Borys (red.), Wskaźniki zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 34.

¹⁹ T. Markowski, Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego, w: Z. Strzelecki (red.), Gospodarka regionalna i lokalna, PWN, Warszawa 2008, s. 13.

²⁰ S. Łojewski, Ekonomia zasobów i środowiska, Wydawnictwo KPSW, Bydgoszcz 2007, s. 175–176.

²¹ M.G. Woźniak, Od gospodarki „ekonów” do zintegrowanego rozwoju, poprzez nową edukację ekonomiczną, IX Kongres Ekonomistów Polskich, www.kongres.pte.pl, s. 2, (10.03.2014).

²² M. Słodowa-Hełpa, Rozwój zintegrowany. Warunki..., dz. cyt., s. 68–70.

- jak i w zachowaniu niezbędnej równowagi między rozwojem sfery gospodarczej i społecznej, inwestycjami materialnymi i niematerialnymi;
- zintegrowana, ale jednocześnie zdecentralizowana polityka rozwoju realizowana z poziomu rządu i samorządu powinna stymulować aktywność różnych szczebli administracji publicznej oraz ich partnerów działających na rzecz rozwoju;
 - zintegrowany rozwój powinien być procesem wielościeżkowym, zróżnicowanym w przestrzeni, gdzie wspólne działania podmiotów rozwoju charakteryzują normy, wartości, procedury i zachowania specyficzne dla danego terytorium;
 - ważnym przedmiotem interwencji powinny być relacje zależności między obszarami rozwiniętymi i słabo rozwiniętymi peryferiami;
 - we współczesnym zarządzaniu gospodarką, wraz z zastosowaniem nowoczesnych systemów informatycznych, stają się możliwe coraz większe powiązania i współzależności w obrębie sektorów (integracja pozioma i pionowa) oraz racjonalne zorganizowanie wielopodmiotowych układów (dostawcy, producenci, hurtownicy, detaliści, klienci);
 - ważne jest szybkie zorganizowanie i sprawne funkcjonowanie zintegrowanego regionalnego systemu informacji, promocji, doradztwa i edukacji oraz wykorzystanie wszystkich możliwych środków do inspirowania wspólnych przedsięwzięć;
 - konieczne jest umiejętne sięganie po zewnętrzne źródła zasilania, ich zintegrowane wykorzystanie oraz odejście od dążenia do maksymalizacji pozyskanych środków na rzecz maksymalizacji uspołecznionych celów rozwojowych.

Z tak zarysowanej charakterystyki zintegrowanego rozwoju wynika spostrzeżenie o jego znaczącej zbieżności z koncepcją zrównoważonego rozwoju. W szczególności wdrażanie zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich może następować z uwzględnieniem zasad rozwoju zintegrowanego.

T. Borys zauważa, że traktowanie zrównoważonego rozwoju jako kategorii interdyscyplinarnej umożliwia ład zintegrowany. Kategorię tę można zdefiniować jako „pozytywny stan docelowy zmian rozwojowych łączący w spójny sposób łady składowe”. Oznacza ona „spójne, jednoczesne tworzenie ładów: społecznego, ekonomicznego i środowiskowego, przy czym w praktyce planowania strategicznego wyodrębnia się, w zależności od poziomu zarządzania, wymienione trzy bądź cztery łady (przez wyodrębnienie ładu instytucjonalno-politycznego z ładu społecznego lub ładu przestrzennego z ładu środowiskowego) lub pięć (gdy stosowana jest najbardziej rozwinięta forma ładu zintegrowanego)”. „[...] Integralność ładów realizuje się poprzez zrównoważoną ochronę kapitału (środowiska) przyrodniczego, kapitału społecznego (i ludzkiego) oraz kapitału antropogenicznego (wytworzonego przez człowieka, a zwłaszcza kapitału kulturowego i ekonomicznego)”²³.

Zarysowane powyżej zagadnienia dotyczące istoty, przebiegu i warunków sprzyjających procesom rozwojowym skłaniają do podjęcia rozważań nad problematyką rozwoju obszarów wiejskich, których specyfikę określa cenność ekolo-

²³ T. Borys, Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany, Problemy Ekorozwoju – Problems Of Sustainable Development, 6 (2), 2011, s. 77.

giczna. Problematyka rozwoju społeczno-ekonomicznego tych obszarów i planowanie działań mających na celu jego pobudzenie uwzględniać powinny: wymiar terytorialny, wymiar etyczny, podejście holistyczne, ujmujące współzależności i sprzężenia zwrotne występujące między płaszczyznami procesów rozwojowych. Te warunki spełnia koncepcja zrównoważonego rozwoju stanowiąca punkt odniesienia rozważań niniejszej pracy.

2. Przestrzenny wymiar procesów rozwojowych

Ważnym wymiarem rozpatrywania procesów rozwojowych jest przestrzeń i jej zróżnicowanie pod względem stanu zaawansowania i dynamiki tych procesów. Powyższe zagadnienia są przedmiotem zainteresowania polityki regionalnej. Kluczowym obszarem poszukiwań tej dyscypliny jest wyjaśnianie przyczyn przestrzennych dysproporcji rozwojowych, opis mechanizmów ich powstawania oraz proponowanie narzędzi służących ich wyrównywaniu. Ponadto zróżnicowania przestrzenne uwarunkowań i stanu rozwoju gospodarek krajowych prowadzą do konieczności rozpatrywania procesów rozwojowych w układach regionalnych i lokalnych. Na tych poziomach analizuje się unikalne, specyficzne warunki i możliwości rozwojowe i programuje politykę rozwoju społeczno-ekonomicznego.

Z uwagi na zmiany zachodzące w ciągu ostatnich lat w gospodarce światowej systematycznie zwiększa się zainteresowanie badaczy terytorialnymi, w tym regionalnymi, aspektami rozwoju społeczno-gospodarczego. Zainteresowanie to znalazło swój wyraz w rozwoju badań naukowych służących przełamaniu przestrzenności teorii ekonomicznych i wykształceniu się takich dziedzin nauk ekonomicznych, jak nowa geografia ekonomiczna oraz powiązane z nią nurty badawcze ekonomii miejsc i ekonomii przepływow²⁴. Biorąc pod uwagę powyższe, na gruncie pojęcia rozwoju społeczno-ekonomicznego definiować można bardziej szczegółowe kategorie rozwoju regionalnego i lokalnego²⁵. Ludność zamieszkuje i prowadzi działalność gospodarczą w różnych warunkach społeczno-gospodarczych i przestrzennych, które są określone przez zasoby wytwórcze obszaru, jego położenie, tempo wzrostu gospodarczego, dotychczasowe kierunki rozwoju itp. Podkreślić przy tym należy, że wszelkie działania o charakterze prorozwojowym wymagają zaangażowania władz regionalnych i lokalnych, którym sprzyjać powinna polityka społeczno-gospodarcza danego kraju²⁶.

W praktyce jednostek samorządu terytorialnego przyjęto, że pojęcie regionu odnosi się tylko do województw, natomiast gminy i powiaty stanowią jednostki lokalne²⁷. Przymiotnik „lokalny” oznacza miejscowy, właściwy danemu miejscu,

²⁴ J. Szlachta, Strategia Europa 2020 a europejska polityka spójności po 2013 roku, http://kolegia.sgh.waw.pl/pl/KAE/struktura/IRG/publikacje/Documents/pim88_9.pdf, s. 233, (2.10.2015).

²⁵ A. Noworól, Planowanie rozwoju terytorialnego w skali regionalnej i lokalnej, Wydawnictwo UJ, Kraków 2007, s. 14.

²⁶ A.P. Wiatrak, Skala regionalna i lokalna – istota, rozwój i zarządzanie, Problemy Zarządzania, 3 (13), 2006, s. 8.

²⁷ A. Szewczuk, Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty, w: A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Ziolo, Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 19.

określonymu terytorium, a wszystkie zjawiska gospodarcze – procesy produkcji, wymiany, konsumpcji i podziału zachodzące w skali lokalnej składają się na pojęcie gospodarki lokalnej. Gminy obejmujące kompleks elementów demograficznych, gospodarczych i środowiskowych mogą być uznane za mikroregiony, które można rozpatrywać w kategorii podmiotów rozwoju, prowadzących wyodrębnioną politykę rozwojową²⁸.

Gospodarka regionu i zachodzące w niej procesy społeczno-ekonomiczne są z kolei przedmiotem zainteresowania mezoekonomii. „Region jako system ekonomiczno-przestrzenny odwzorowuje w rzeczywistości pewien względnie wyodrębniony z otoczenia wycinek przestrzeni ekonomicznej, który może być trwale zamieszkały, zagospodarowany i kontrolowany przez określoną społeczność lub władzę lokalną”. W jego granicach funkcjonują podmioty gospodarcze reprezentujące sferę realną i regulacyjną, powiązane ze sobą i stanowiące elementy systemu regionalnego. Sprzężenia wewnątrz tego systemu są elementem regionalnej struktury gospodarczej, która wywiera bezpośredni wpływ na procesy rozwoju regionu. Ich przebieg zależy także od wykształconych powiązań systemu regionalnego z otoczeniem²⁹.

Dostrzec trzeba, że procesy rozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym (mikroregionalnym) charakteryzują „ścisłe zależności przyczynowo-skutkowe”. „[...] Rozwój lokalny, wyizolowany z konkretnych form, jest przede wszystkim kategorią abstrakcyjno-filozoficzną, która w empirycznych studiach regionalnych nie znajduje zastosowania”. Rozwój regionu jest bowiem wypadkową zachodzących w nim wzajemnie powiązanych procesów i przeobrażeń. Gmina zaś funkcjonuje i rozwija się jako integralna część większej całości, jaką jest region. Korzysta z dóbr i usług pochodzących z innych terenów i jednocześnie produkuje i dostarcza swoje produkty na rzecz otoczenia. Korzysta z zewnętrznych zasileń finansowych, a jednocześnie część własnych dochodów przekazuje do publicznej dyspozycji. Jednoznaczne zdefiniowanie pojęcia „rozwój” w skali lokalnej jest więc trudne³⁰. M. Słodowa-Hełpa zauważa jednocześnie, że w sytuacji zwiększania się roli kontekstu lokalnego sukces gospodarczy jest bardziej zjawiskiem subregionalnym niż regionalnym³¹.

Współczesne podejście do rozpatrywania procesów rozwojowych w układzie przestrzennym opierać się powinno na odpowiedniej interpretacji pojęcia „terytorium”. Interpretacja taka w szerokim ujęciu odwołuje się do ogółu zasobów danego obszaru, akcentując zasoby niematerialne, w tym kapitał ludzki i społeczny.

Koncepcja terytorium we współczesnym ujęciu obejmuje przestrzeń, która „wytwarza dynamikę gospodarczą i nadaje jej sobie tylko właściwe cechy. Następuje więc odejście od interpretacji przestrzeni pojmowanej w kategoriach statycznego miejsca lokalizacji zasobów i podmiotów gospodarczych w stronę ujęcia

²⁸ M. Adamowicz, Skala lokalna w terytorialnym podziale kraju, w: M. Adamowicz (red.), Strategie rozwoju lokalnego, T.1, Aspekty instytucjonalne, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003, s. 11-15.

²⁹ A. Szewczuk, Rozwój lokalny i regionalny..., dz. cyt., s. 17.

³⁰ Tamże, s. 20-21, 26.

³¹ M. Słodowa-Hełpa, Dokąd zmierzamy – odnowa czy od nowa...? Nadzieje, obawy i dylematy związane z instytucjonalnym stymulowaniem zintegrowanego rozwoju w Polsce, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, 37 (1), 2014, s. 37.

dynamicznego, w którym terytorium określane jest przez pryzmat relacji i aktywności lokalnych aktorów oraz kapitału społecznego i instytucjonalnego”. „[...] Uterytorialnienie mechanizmów i procesów rozwoju tworzy zaś nieograniczone możliwości zróżnicowanych trajektorii rozwoju, będących pochodną wewnętrznych relacji, wspólnych interesów czy zdolności do tworzenia wspólnych zasobów”³².

Jak podkreśla A. Potoczek, „w aktualnych poglądach na rozwój regionalny za jego główny czynnik uznaje się mobilizowanie endogenicznego potencjału rozwoju w regionach, którego celem jest uruchomienie trwałej dynamiki rozwoju lokalnego”³³. W przeciwieństwie do tradycyjnych teorii rozwoju regionalnego podkreślających znaczenie czynników egzogenicznych jako głównych czynników sprawczych procesów rozwojowych, współcześnie podkreśla się rolę czynników endogenicznych, występujących w lokalnych układach społeczno-ekonomiczno-środowiskowych. W polityce rozwoju priorytetem staje się wzmacnianie potencjału jednostek terytorialnych, niwelowanie wewnętrznych barier ich rozwoju i dążenie do efektywnego wykorzystania ich zasobów.

Do teorii rozwoju regionalnego wskazujących na potrzebę wykorzystania endogeniczności należy m.in. teoria lokalizacji, teorie: klasyczna i neoklasyczna, teorie polaryzacji, nowa geografia ekonomiczna³⁴. Jedną ze współczesnych koncepcji rozwoju jest koncepcja rozwoju neoendogenicznego, która opiera się na twierdzeniu, że społeczno-ekonomiczny dobrobyt może być osiągnięty przez restrukturyzację publicznej interwencji i odejście od polityki ukierunkowanej sektorowo na rzecz polityki ukierunkowanej terytorialnie. Rozwój neoendogeniczny traktować można jako alternatywę dla praktyki władz centralnych projektowania interwencji, która dotyczy sektorów społecznego i gospodarczego w izolacji jednego od drugiego i/lub która przyjmuje, że problemy społeczno-ekonomiczne mogą być rozwiązane przez standardowe środki, niezależnie od lokalizacji czy uwarunkowań społecznych i kulturowych³⁵.

Istotą podejścia neoendogenicznego jest jednocześnie zaangażowanie różnych lokalnych podmiotów, które wypełniają kluczowe funkcje w zakresie stymulowania i koordynowania lokalnych procesów rozwojowych oraz instytucji zewnętrznych, wspomagających oddolne procesy rozwojowe. Kluczowe staje się więc pozyskanie zewnętrznych zasobów i ich wykorzystanie w rozwoju lokalnym zgodnie z lokalnymi potrzebami³⁶.

Przechodząc do definicji kategorii rozwoju regionalnego przyjąć można, że rozwój regionalny jest w „dużej mierze procesem o charakterze ekonomicznym, polegającym na transformacji czynników i zasobów regionalnych (wewnętrznych i zewnętrznych) w dobra i usługi”. Jest to proces wielowymiarowy, heterogenicz-

³² A. Nowakowska, *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Wydawnictwo UE, Łódź 2011, s. 17, 19.

³³ A. Potoczek, *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Agencja TNOiK i Centrum Kształcenia i Doskonalenia Kujawscy, Toruń 2003, s. 149.

³⁴ M. Greta, *Endogeniczność w rozwoju regionów/euroregionów w aspekcie europejskich wyzwań smart specialisation*, *Optimum Studia Ekonomiczne*, 1 (67), 2014, s. 50-51.

³⁵ Ch. Ray, *Neo-endogenous rural development in the EU*, w: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of rural studies*, Thousand Oaks, Calif., SAGE, London 2006, s. 278.

³⁶ M. Michalewska-Pawlak, *Priorytety i wyzwania polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej*, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2013, s. 54-55, 57.

ny, będący wypadkową różnych aspektów wzajemnie ze sobą powiązanych zmian. Główną cechą rozwoju regionalnego jest wzrost gospodarczy, który wpływa na rozwój społeczny. Charakteryzują go zmiany w poziomie i strukturze konsumpcji oraz w dostępności do urządzeń i instytucji świadczących usługi na rzecz zaspokojenia potrzeb społecznych i rozwoju osobowości człowieka. Kolejnym, obok ekonomicznego i społecznego wymiaru rozwoju – jest wymiar postępu technicznego i technologicznego, wyrażający się w jakości i nowoczesności produkowanych w regionie dóbr i usług, we wzbogacaniu asortymentu, w zmianach rzeczowej struktury produkcji i aparatu wytwórczego, pozwalających na zwiększanie efektywności wykorzystywania czynników i zasobów regionalnych. Ostatnim wymiarem rozwoju jest rozwój ekologiczny. Rozpatrując rozwój regionalny należy uwzględniać wszystkie cztery jego aspekty i wiązać je z zasadą ładu przestrzennego³⁷.

Pomimo tego, że gospodarka regionu stanowi element gospodarki narodowej, to kierunek i tempo jej przemian społeczno-ekonomicznych nie zawsze są zgodne z przemianami w układzie makroekonomicznym. Jedną z przyczyn takich rozbieżności jest struktura gospodarki regionalnej, która może sprzyjać lub ograniczać dynamikę procesów rozwojowych w regionie.

Generalnie rozwój regionalny przejawia się w takich procesach i zjawiskach, jak³⁸:

- wzrost relatywnego znaczenia regionu w gospodarce krajowej;
- wzrost efektywności gospodarowania;
- poprawa warunków życia mieszkańców;
- niwelowanie różnicowań wewnątrz- i zewnątrzregionalnego;
- podnoszenie konkurencyjności regionu.

Rozwój regionalny reprezentuje autonomiczne modele rozwoju, w których czynniki endogeniczne stanowią główną siłę sprawczą procesów rozwojowych. Obejmują one czynniki określające zdolność rozwojową zasobów stanowiących gospodarkę regionalną, w tym kapitał naturalny (walory lokalizacyjne przestrzeni i zasoby ekosystemu), kapitał rzeczowy (potencjał produkcyjny i infrastrukturalny, zasoby finansowe), kapitał ludzki (zasób demograficzny i jego struktura) oraz kapitał społeczny (organizacje, relacje i interakcje społeczne tworzące regionalne społeczeństwo obywatelskie)³⁹. Zachowanie trwałości procesów rozwojowych wymaga, by zasoby kapitału, dzięki któremu potrzeby ludzkie są zaspokajane i wzrasta jakość życia, były utrzymywane na stałym poziomie lub też powiększały się w czasie⁴⁰.

³⁷ W. Kosiedowski, Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego, w: W. Kosiedowski (red.), Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2001, s. 28-30.

³⁸ M. Obrębalski, Mierniki rozwoju regionalnego, w: D. Strahl (red.), Metody oceny rozwoju regionalnego, Wydawnictwo AE im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław 2006, s. 26.

³⁹ R. Brol, Relacje między innowacyjnością a rozwojem regionalnym, w: D. Strahl (red.), Innowacyjność europejskiej przestrzeni regionalnej a dynamika rozwoju gospodarczego, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2010, s. 36-37.

⁴⁰ A. Płoszaj, Cztery kapitały w strategiach lokalnych, w: G. Gorzelak (red.), Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007, s. 290.

Szczególnym ujęciem kapitałów będących podstawą procesów rozwojowych jest koncepcja czterech kapitałów P. Ekinsa. Wyróżnia ona kapitał ekonomiczny (gospodarczy), kapitał naturalny (ekologiczny, środowiskowy), kapitał ludzki oraz kapitał społeczny. Model P. Ekinsa jest efektem systemowego i nowoczesnego podejścia do problematyki rozwoju regionalnego. Ukazuje on sprzężenia występujące pomiędzy poszczególnymi kapitałami, przyjmujące formę relacji: substytucji i/lub komplementarności, a ponadto ułatwia identyfikację sprzeczności rozwojowych wynikających z nieadekwatności zasobów poszczególnych typów kapitałów⁴¹.

R. Broł omawia szczegółowo czynniki rozwoju regionalnego generowane przez poszczególne rodzaje kapitałów. Do czynników rozwoju regionalnego stymulujących strumień korzyści generowanych przez kapitał naturalny regionu Autor ten zalicza: potencjał rozwojowy infrastruktury proekologicznej, eksploatację zasobów środowiska przyrodniczego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, świadomość ekologiczną, wartość lokalizacyjną przestrzeni wynikającą z warunków fizjograficznych, funkcjonalność i położenie przestrzeni regionalnej oraz skuteczność marketingu przestrzeni. W zakresie potencjału produkcyjnego i infrastrukturalnego oraz zasobów finansowych czynnikami rozwoju są: elastyczność struktury gospodarki regionalnej oraz rynku pracy, skala popytu inwestycyjnego w regionie, zasobność regionalnego budżetu i lokalnych budżetów oraz samorządowa oferta korzyści zewnętrznych stymulujących przedsiębiorczość. Kluczowym zaś czynnikiem rozwoju jest według R. Broła zdolność podmiotów gospodarki regionalnej do uczestnictwa w procesie innowacyjnym⁴². W szczególności konkurencyjny staje się ten region, w którym rozwija się gospodarkę w oparciu o innowacje tworzące popyt w czasie przyszłym. Jednym z przypadków takiej innowacyjności jest możliwość substytucji kapitału przy pomocy wiedzy, co zwiększa potencjał produkcyjny zasobów, jakimi dysponuje dany region⁴³.

W pobudzaniu rozwoju regionalnego kluczowe znaczenie ma pobudzanie regionalnej przedsiębiorczości. Kreowanie rozwoju regionalnego w oparciu o przedsiębiorczość wymaga wzmocnienia tożsamości regionalnej lokalnych społeczności oraz przedsiębiorców i tworzenia społeczeństwa obywatelskiego odczuwającego odpowiedzialność za własny region. Szczególne zadanie mają tu do spełnienia przedsiębiorcy prezentujący postawy społecznej odpowiedzialności i podejmujący wspólnie z władzą publiczną na zasadzie partnerstwa inicjatywy prorozwojowe⁴⁴. Istotnym warunkiem zaistnienia takiej aktywności jest potencjał miękkich czynników rozwoju regionalnego, w tym przede wszystkim zasoby kapitału ludzkiego i społecznego.

⁴¹ A. Miszczuk, Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego, Norbertinum, Lublin 2013, s. 25-26.

⁴² R. Broł, Relacje między innowacyjnością..., dz. cyt., s. 36-38.

⁴³ D. Niezgoda za: A. i H. Toffler, w: D. Niezgoda, Aktywizacja zasobów jako źródło przewagi konkurencyjnej między regionami Polski wschodniej, *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 6 (3), 2013, s. 49-68, oraz D. Niezgoda, tamże.

⁴⁴ K. Kuciński, Przedsiębiorczość i rozwój regionalny a bezpieczeństwo ekonomiczne państwa, w: K. Kuciński (red.), *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce*, Difin, Warszawa 2010, s. 251-252.

Integralną częścią procesu rozwoju regionalnego jest rozwój lokalny, który bazuje na endogennych czynnikach rozwoju i stanowi uzupełnienie, prowadzonego w nawiązaniu do czynników egzogennych, rozwoju regionalnego. Proces ten obejmuje szeroką gamę działań gospodarczych podejmowanych dla poprawy materialnej i niematerialnej sytuacji w miejscu zamieszkania oraz może być utożsamiany z kształtowaniem możliwie najlepszych warunków życia w lokalnym środowisku⁴⁵.

Rozwój lokalny „polega na działaniach zmierzających do kreatywnego, efektywnego i racjonalnego, gospodarczego i społecznego wykorzystania zasobów materialnych i niematerialnych danego obszaru w taki sposób, aby stwarzać warunki do przełamywania istniejących barier i niedopuszczania do ich powstawania w średnim i dłuższym okresie”⁴⁶. Proces ten jest upodmiotowiony i obejmuje „pozytywne przemiany o charakterze ilościowym i jakościowym w poziomie życia społeczności lokalnej oraz w warunkach funkcjonowania podmiotów gospodarczych, uwzględniające potrzeby, priorytety i preferencje oraz uznawane systemy wartości przez mieszkańców i przedsiębiorców”. W procesie tym podstawowe znaczenie ma optymalne kształtowanie relacji pomiędzy potrzebami, preferencjami i uznanymi systemami wartości mieszkańców oraz przedsiębiorców, jak też realizowanymi funkcjami i zagospodarowaniem przestrzeni⁴⁷. W innym, podmiotowym ujęciu rozwój lokalny rozumiany być może jako „działania podejmowane z woli lokalnych samorządów, przedsiębiorców, stowarzyszeń i innych podmiotów na podstawie refleksji dotyczącej waloryzacji miejscowych zasobów, uwzględniającej specyfikę terytorialną i bazujące na zasobach endogenicznych”⁴⁸.

Dążąc do scharakteryzowania rozwoju lokalnego w szczególności przywołać można takie główne elementy jego charakterystyki, jak ⁴⁹:

- nacisk na pojęcie rozwoju i jego zdolność do tworzenia nowych działań;
- zróżnicowanie procesów i ścieżek w lokalnych warunkach na skutek różnorodności warunków ekonomicznych i historycznych;
- opieranie się w procesie kreowania rozwoju na decyzjach i działaniach umożliwiających wykorzystanie lokalnych zasobów;
- lokalny charakter inicjatyw podejmowanych i realizowanych przez społeczność lokalną w odpowiedzi na lokalne problemy;
- angażowanie wielu lokalnych aktorów, którzy planują, rozwijają i implementują schematy lub strategie;
- potrzeba zastosowania podejścia strategicznego.

Rozwój lokalny, podobnie jak rozwój w wymiarze regionalnym, obejmuje szereg zmian w płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i przestrzennej. Przejawami lokalnego rozwoju gospodarczego są: powstawanie nowych podmiotów gospodarczych oraz poprawa kondycji ekonomicznej już istniejących, pojawienie się no-

⁴⁵ A. Noworól za J. Parysek, Planowanie rozwoju terytorialnego..., dz. cyt., s. 15.

⁴⁶ J. Kot, Zarządzanie rozwojem gmin a praktyka planowania strategicznego, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2003, s. 16.

⁴⁷ M. Ziółkowski, M. Goleń, Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym, w: H. Sochacka-Krysiak (red.), Zarządzanie gospodarką i finansami gminy, SGH w Warszawie, Warszawa 2003, s. 45.

⁴⁸ A. Potoczek, Polityka regionalna..., dz. cyt., s. 149.

⁴⁹ Best Practices in Local Development, Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD Publishing, Paris 2012, s. 23.

wych rodzajów działalności gospodarczej, tworzenie lokalnych instytucji wspierania innowacyjności i przedsiębiorczości czy też wzrost dochodów budżetów gmin. Przejawami rozwoju społecznego są z kolei: poprawa poziomu wykształcenia mieszkańców i wzrost poziomu ich aspiracji, łatwiejszy dostęp do usług publicznych, poprawa sytuacji mieszkaniowej, zmniejszenie poziomu bezrobocia, poprawa opieki socjalnej, poprawa warunków życia poprzez rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, kultywowanie dziedzictwa kulturowego i wzmocnienie tożsamości kulturowej społeczności lokalnych. Przejawami przestrzenno-ekologicznej sfery rozwoju, o coraz większym współcześnie znaczeniu, są natomiast: wzrost inwestycji proekologicznych i poprawa stanu środowiska naturalnego, kształtowanie krajobrazu kulturowego i przyrodniczego zgodnie z zasadami ekologii, czy też wzrost świadomości ekologicznej mieszkańców⁵⁰. Jak zauważa M. Adamowicz, w sytuacji równoczesnego postępu na płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej, technicznej i środowiskowej rozwój lokalny nabiera cech zrównoważonego rozwoju⁵¹.

W rozwoju lokalnym istotnym problemem jest tworzenie środowiska lokalnego, obejmującego zarówno elementy materialne, jak i niematerialne. Cechą tego procesu jest elastyczność, przejawiająca się w zdolności do adaptacji lokalnych podmiotów do zmieniających się uwarunkowań rozwoju. Jest przykładem nowej logiki w polityce rozwoju, polegającej na mobilizowaniu środowiska lokalnego, a nie na polityce wspierającej poszczególne rodzaje działalności lub podmioty⁵². Współcześnie w gospodarce lokalnej następują zatem „procesy odzwierciedlające wzrost roli i znaczenia społeczności lokalnych w kształtowaniu odpowiedzialności za losy poszczególnych jednostek terytorialnych zlokalizowanych w regionie”. Inną ważną kwestią jest to, żeby rozwój lokalny we współczesnych realiach uwzględniał zjawiska takie jak globalizacja, internacjonalizacja, integracja czy globalizacja⁵³. Powyższe postulaty powinny znajdować zastosowanie w lokalnych strategiach (zrównoważonego) rozwoju.

Odzwierciedleniem nowych uwarunkowań rozwojowych są nowe ujęcia rozwoju lokalnego, które w porównaniu do tradycyjnych, inaczej postrzegają jego główne komponenty takie jak lokalizacja, przedsiębiorczość i baza ekonomiczna, zasoby pracy czy zasoby gminy, akcentując jakość środowiska naturalnego, potrzebę współpracy i innowacyjności (tabela 1).

⁵⁰ I. Sikorska-Wolak, *Rozwój lokalny jako wielowymiarowe zjawisko społeczno-gospodarcze*, w: I. Sikorska-Wolak (red.), *Turystyka w rozwoju lokalnym*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004, s. 13.

⁵¹ M. Adamowicz, *Kształtowanie rozwoju lokalnego*, w: M. Adamowicz (red.), *Strategie rozwoju lokalnego*, T. 2: *Aspekty instrumentalne*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003, s. 11.

⁵² A. Szewczuk za R. Broł, *Rozwój lokalny i regionalny...*, dz. cyt., s. 24.

⁵³ A. Łuczyszyn, *Nowe kierunki rozwoju lokalnego ze szczególnym uwzględnieniem peryferyjnych ośrodków w metropoliach*, CeDeWu.pl, Warszawa 2013, s. 278.

Tabela 1. Tradycyjne i współczesne ujęcia komponentów rozwoju lokalnego

Komponent	Tradycyjne ujęcie	Nowe ujęcie
Lokalizacja	Lokalizacja (w pobliżu zasobów naturalnych, szlaków transportowych, rynków) wzmacnia możliwości rozwoju	Jakość środowiska naturalnego i silne zdolności społeczności zwielokrotniają naturalne zdolności rozwoju ekonomicznego
Przedsiębiorczość i baza ekonomiczna	Przedsiębiorstwa eksportujące stymulują rozwój lokalnej przedsiębiorczości	Klasy konkurencyjnych sektorów włączone w regionalne sieci przedsiębiorstw wszystkich rodzajów kreują nowe źródła wzrostu i dochodów
Zasoby pracy	Więcej firm tworzy więcej miejsc pracy, nawet jeśli wiele z nich oferuje minimalne płace	Rozwój wszechstronnych umiejętności i innowacje technologiczne prowadzą do pracy o wysokiej jakości i wyższych płac
Zasoby wspólnoty (gminy)	Ukierunkowane na wybrany cel organizacje mogą wzmocnić możliwości rozwoju społeczności lokalnej	Współpracujące partnerstwa z wielu grup wspólnot są potrzebne do ustanowienia szerokiej podstaw konkurencyjnych branż

Źródło: E.J. Blakely, N. Green Leigh, *Planning local economic development. Theory and practice*, Sage, Los Angeles 2010, s. 94.

Podsumowując rozważania dotyczące rozwoju lokalnego zauważyć należy, że współcześnie tę kategorię buduje kilka podstawowych elementów, w tym: endogeniczny charakter procesów rozwojowych, potrzeba tworzenia powiązań lokalnych gospodarek z gospodarką globalną, uznanie wkładu lokalnych polityk rozwojowych w realizację idei zrównoważonego i trwałego rozwoju, integracja różnych aktorów, instrumentów polityki i strumieni funduszy w realizowaniu lokalnych programów rozwojowych, wykorzystywanie podejścia opartego na partnerstwie, kooperacji i partycypacji w tworzeniu i dostarczaniu programów lokalnych, a także decentralizacja, dekoncentracja i odpowiedzialność administracji publicznej⁵⁴.

Współczesne ujęcia postulują często, że lokalny i regionalny rozwój powinien być częścią bardziej spójnego i zrównoważonego podejścia. Holistyczne podejście uwzględnia bliskie relacje i zrównoważoną integrację gospodarczego, społecznego, politycznego, ekologicznego i kulturowego wymiaru rozwoju lokalnego i regionalnego⁵⁵. Takiemu podejściu sprzyjają zwiększające się współcześnie standardy życia osiągnięte przez zrównoważone użytkowanie zasobów i zrównoważoną produkcję, kreujące popyt na nowe rodzaje produktów, rynki, miejsca pracy, przedsiębiorstwa oraz przemysły, które nie tylko nie powodują szkód środowiskowych, ale mogą się wiązać z poprawą jego stanu⁵⁶.

Jednym z obszarów zwiększającego się zainteresowania współczesnej polityki regionalnej jest problematyka rozwoju regionów wykazujących cechy peryferyj-

⁵⁴ Best Practices in Local Development..., dz. cyt., s. 24-29.

⁵⁵ A. Pike, A.S. Rodriguez-Pose, J. Tommaney, What Kind of Local and Regional Development and for Whom?, *Regional Studies*, 41.9, 2007, s. 1263, 1265.

⁵⁶ E.J. Blakely, N. Green Leigh, *Planning local economic development...*, dz. cyt., s. 76.

ności. Pojęcie peryferyjności jest wieloznaczne. Opisać je można z wykorzystaniem wielu elementów charakterystyki, w tym głównie odnosząc się do lokalizacji. W literaturze przedmiotu rozważania nad regionami peryferyjnymi koncentrują się na szansach i sposobach pobudzania rozwoju tych regionów dotkniętych zwykle kompleksem barier rozwojowych różnego typu.

Jedną z najbardziej charakterystycznych przesłanek peryferyjności jest położenie geograficzno-komunikacyjne jednostki terytorialnej. Wśród innych wskazać można: uwarunkowania historyczno-geopolityczne, ekonomiczne (określone przez niski poziom PKB per capita, produkcję surowcową o niskiej wartości dodanej, eksport zasobów pracy, import dóbr finalnych i usług, niską dostępność kapitału ekonomiczno-finansowego), społeczno-demograficzne (gdzie wśród cech charakterystycznych znajdują się: niska gęstość zaludnienia, odpływ migracyjny, procesy starzenia się ludności, pogarszanie jakości kapitału ludzkiego i społecznego, niskie natężenie postaw przedsiębiorczości i innowacyjności, niewielkie poczucie tożsamości terytorialnej), polityczno-administracyjne (dotyczące obszarów o małym znaczeniu strategicznym w skali międzynarodowej czy krajowej)⁵⁷.

Odnotować w tym miejscu należy, że niski poziom rozwoju regionu wynika z „wielu czynników dysparytetowych występujących łącznie, sumarycznie lub/i synergicznie, a przez to z kształtowania się kompleksu łańcucha recesywnych zachowań gospodarczych, demograficznych i społecznych subregionu”, przy czym „uwarunkowania demograficzne są z reguły pierwotną i najważniejszą przesłanką powstawania względnie trwałych obszarów problemowych”. Przeciwdziałanie procesom depopulacyjnym i osłabiającym kapitał ludzki należy jednocześnie do najtrudniejszych działań w zakresie aktywizacji obszarów problemowych⁵⁸. Zdaniem A. Becla i S. Czajki niedostateczne zasoby kapitału ludzkiego i społecznego nie pozwalają na zainicjowanie procesów rozwoju społeczno-ekonomicznego, określenie właściwej trajektorii rozwoju oraz odpowiednie wykorzystanie zasobów ekonomicznych znajdujących się w regionach problemowych. Autorzy postulują zatem, konieczność stworzenia warunków powiększenia zasobów kapitału społecznego i kapitału ludzkiego w tej przestrzeni⁵⁹.

W literaturze podkreśla się, że mechanizm rynkowy samoczynnie nie skoryguje zacofanej struktury gospodarczej w regionach. Oznacza to konieczność wspierania działań lokalnych w zakresie pobudzania aktywności ekonomicznej regionów instrumentami polityki makroekonomicznej oraz kierowania środków pomocowych do tych obszarów. Doświadczenia wielu krajów wskazują, że lepsze efekty przynosi mobilizacja wewnętrznego potencjału obszarów peryferyjnych; interwencja władz publicznych stanowić może jedynie wsparcie rozwoju oddolnych czynników pobudzających aktywność obszarów peryferyjnych⁶⁰.

⁵⁷ A. Miszczuk, Uwarunkowania peryferyjności..., dz. cyt., s. 11-16.

⁵⁸ W. Musiał, Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych, *Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia*, 8 (2), 2009, s. 99-100.

⁵⁹ A. Becla, S. Czajka, Rola kapitału ludzkiego i społecznego w określeniu ścieżki rozwoju ekonomicznego w regionach problemowych, *Optimum: Studia Ekonomiczne*, 2 (68), 2014, s. 28.

⁶⁰ Por. K. Leszczewska, Aktywność ekonomiczna regionów peryferyjnych, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja gospodarki, *Zeszyt Nr 17, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych*, Rzeszów 2010, s. 223.

Współczesne koncepcje rozwoju regionalnego wskazują na „konieczność nowego spojrzenia na wewnętrzny potencjał obszarów słabiej rozwiniętych i rozwój tych sfer społecznych i gospodarczych, których znaczenie nie zostało dotychczas należycie dostrzeżone. Interwencja władz publicznych powinna polegać na wspieraniu rozwoju tych czynników instytucjonalnych, politycznych i społecznych, które mogą zapewnić regionowi konkurencyjność i rozwój”⁶¹. Nowe spojrzenie na procesy zrównoważonego rozwoju, które może być wykorzystane w przypadku regionów o niższym poziomie i dynamice procesów rozwojowych stanowi koncepcja inteligentnych specjalizacji.

M. Słodowa-Hełpa podaje, że „podstawowym założeniem koncepcji inteligentnej specjalizacji jest podnoszenie innowacyjności i konkurencyjności regionów na bazie ich potencjału endogenicznego i branż już w nich funkcjonujących”. Celem tej koncepcji jest „osiągnięcie masy krytycznej w kluczowych dla konkurencyjności regionu obszarach i sektorach, rozprzestrzenianie technologii ogólnego zastosowania, zwłaszcza poprzez ich wykorzystywanie w produktach i usługach oraz wzmocnienie lokalnych potencjałów w zakresie działalności innowacyjnej”, tak więc „specyficzne zasoby regionu, wkomponowane w procesy globalne, stają się obecnie kluczowym czynnikiem sukcesu, a ich posiadanie decyduje o unikalności przestrzeni regionalnej i powinno być postrzegane jako baza endogenicznego rozwoju”. Znamienne jest przy tym to, że o inteligentnej specjalizacji decydują nie tylko innowacje technologiczne, lecz i społeczne oraz ich kombinacje, np. nowe usługi i procesy oraz marketing. Inteligentna specjalizacja wpisuje się również w koncepcję rozwoju gospodarczego związanego z promowaniem produktów naturalnych, małoseryjnych, o charakterze rękodzielniczym⁶². Inteligentna specjalizacja stanowi nową koncepcję polityki Unii Europejskiej wobec krajów i regionów określoną m.in. w Strategii Europa 2020. Jedną z ważnych inteligentnych specjalizacji regionów w krajach Unii Europejskiej jest biogospodarka⁶³.

Procesy rozwoju lokalnego i regionalnego zależą od wykorzystania dostępnych w danym układzie lokalnym lub regionalnym szeroko rozumianych zasobów. Terytorialna specyfika wymaga innowacyjnego podejścia do określenia potencjałów rozwojowych regionów, których wykorzystanie, szczególnie w przypadku obszarów peryferyjnych, powinno być wspierane z zewnątrz. Koncepcją skłaniającą do określenia możliwych kierunków rozwoju jest inteligentna specjalizacja, która w przypadku regionów peryferyjnych może koncentrować się na biogospodarce. Regiony peryferyjne dysponują zwykle znaczącym potencjałem przyrodniczym, nieprzekształconym w znacznym stopniu na skutek różnych przejawów antropopresji. Może on zostać wykorzystany zarówno do rozwoju tradycyjnych, jak i wysoce innowacyjnych branż wykorzystujących zasoby naturalne.

⁶¹ Z. Makiela, *Przedsiębiorczość i innowacyjność terytorialna. Region w warunkach konkurencji*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013, s. 111.

⁶² M. Słodowa-Hełpa, *Inteligentne specjalizacje polskich regionów – nadzieje, dylematy i obawy*, Europa Regionum, t. 17, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2013, s. 57-59.

⁶³ Por. J. Gołębiewski, *Biogospodarka jako inteligentna specjalizacja regionów w Polsce*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, XV (8), część I, 2014, s. 55-58.

3. Rozwój obszarów wiejskich – istota i koncepcje

Obszary wiejskie charakteryzują specyficzne uwarunkowania rozwojowe, które utrudniają przebieg procesów rozwoju społeczno-ekonomicznego. Istotny problem rozwojowy, nasilony zwykle w przypadku obszarów położonych poza zasięgiem oddziaływania ośrodków miejskich, stanowi ich nieefektywna struktura gospodarki dotknięta problemem przeludnienia agrarnego. Cechuje ją znaczący udział sektora rolnego i występowanie utrudnień rozwoju pozarolniczych sektorów gospodarki. Efektem są problemy sfer ekonomicznej i społecznej składające się na trudne warunki funkcjonowania lokalnych społeczności i przedsiębiorstw.

Zdaniem J. Bańskiego obszary wiejskie w szczególności charakteryzują: specyficzny, otwarty krajobraz, stosunkowo niska gęstość zaludnienia, przewaga ludności związanej z gospodarką rolną i leśną, tradycyjny styl życia (bliski naturze) i zwyczaje, ekstensywne użytkowanie ziemi (przede wszystkim rolnicze i leśne), rzadka zabudowa i rozproszone osadnictwo oraz poczucie mieszkańców, że mieszkają na wsi⁶⁴. Specyfika warunków rozwojowych skłania do prób definiowania kategorii rozwoju obszarów wiejskich.

M. Stanny uznaje, że specyfika rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich prowadzić powinna do poprawy jakości życia na wsi, zachowania wiejskiej intensywności zagospodarowania przestrzeni, która cechuje się dekoncentracją zaludnienia i działalności gospodarczej oraz mniejszą antropopresją. Celem rozwoju jest natomiast „tworzenie takich struktur gospodarczych i społecznych w środowisku lokalnym, które są w stanie generować godziwe dochody mieszkańców, zaspokajać ich różnicowane aspiracje, poprawiać dostępność dóbr i usług publicznych, ograniczając przy tym niekorzystne zjawiska takie jak np. monofunkcyjność gospodarki lokalnej, przeludnienie agrarne, depopulację czy też bezrobocie”⁶⁵.

W innym ujęciu przyjąć można, że rozwój obszarów wiejskich jest procesem „wielopoziomowym, wielopodmiotowym i wieloaspektowym, i oznacza kreowanie nowych produktów i usług i powiązanych z nimi nowych rynków”. Proces ten dotyczy także rozwoju nowych form redukcji kosztów poprzez wypracowanie nowych technologii, systemów produkcji i tworzenia specyficznej bazy wiedzy⁶⁶.

Negatywne zjawiska występujące na obszarach wiejskich są zwykle wynikiem dużego uzależnienia tych obszarów od sektora rolniczego, który jest z kolei bardzo wrażliwy na zmiany koniunkturalne, zmiany warunków meteorologicznych oraz na różnego rodzaju ryzyka wpływające na warunki i efekty produkcji rolniczej. W celu zwiększenia odporności obszarów wiejskich na różnego typu kryzysy należy wspierać ich dywersyfikację oraz umożliwiać im jak najlepsze wyko-

⁶⁴ J. Bański, *Wieś w badaniach geograficznych – ewolucja badań i przegląd koncepcji obszaru wiejskiego*, w: M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2011, s. 41.

⁶⁵ M. Stanny, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa 2013, s. 53.

⁶⁶ J.D. Van Der Ploeg, H. Renting, G. Brunori, K. Knickel, J. Mannion, T. Marsden, K. De Roest, E. Sevilla-Guzmán, F. Ventura, *Rural Development: From Practices and Policies towards Theory*, *Sociologia Ruralis*, 40, 2000, s. 396.

rzystywanie ich szczególnych walorów (w tym krajobrazowych, turystycznych). Ważne jest także wzmocnienie ich powiązań z ośrodkami miejskimi przez dostęp do rynku pracy i usług⁶⁷. Zauważyć jednocześnie należy, że pozytywne zmiany struktury agrarnej zależą m.in. od ogólnego wzrostu gospodarczego, który wpływa na kreowanie popytu na produkty rolno-żywnościowe, akumulację środków niezbędnych na potrzeby restrukturyzacji i modernizacji rolnictwa oraz absorpcję siły roboczej uwalnianej z rolnictwa⁶⁸.

Charakter i dynamikę procesów rozwojowych obszarów wiejskich warunkuje wiele powiązanych ze sobą czynników, które często kształtują się niekorzystnie, stając się barierami rozwojowymi. K. Heffner zalicza do nich następujące⁶⁹:

- położenie w przestrzeni geograficznej;
- położenie w strukturach ekonomicznych;
- uwarunkowania środowiska przyrodniczego (w tym m.in. walory krajobrazowe);
- jakość środowiska człowieka (w tym zanieczyszczenia, ingerencje w krajobraz, występowanie obszarów podlegających ochronie);
- poziom rozwoju infrastruktury technicznej;
- poziom rozwoju infrastruktury społecznej;
- aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych;
- przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej.

Współczesne koncepcje rozwoju obszarów wiejskich uwzględniają różną rangę wyżej wymienionych czynników i w różny sposób ujmują związki występujące między nimi. Wśród kluczowych problemów podejmowanych w ramach rozważań nad możliwościami pobudzania rozwoju obszarów wiejskich wskazać można m.in.: rolę rolnictwa w gospodarce obszarów wiejskich, zależności między sektorem rolniczym i pozarolniczym oraz różnorodne funkcje wypełniane przez ten sektor na rzecz społeczeństwa, sposoby i kierunki wykorzystania zasobów naturalnych obszarów wiejskich, charakter i narzędzia polityki rozwoju realizowanej względem wsi i rolnictwa.

Koncepcją, w sposób kompleksowy ujmującą problematykę rozwoju obszarów wiejskich, zawierającą najważniejsze zasady obowiązujące przy wdrażaniu innych, jest koncepcja zrównoważonego rozwoju⁷⁰. S. Paszkowski formułuje kompleksowe ujęcie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Według tego Autora oznacza on promocję wydajności ekonomicznej i społecznej równości, przy respektowaniu i wzmocnianiu ekologicznej integralności środowiska oraz kulturowej tożsamości społeczności. Wiąże się on z podejściem terytorialnym – pozwalającym na określenie różnic przestrzennych w opcjach rozwoju i osiągniętych

⁶⁷ K. Zawalińska, Rozwój obszarów wiejskich w warunkach zmieniającej się koniunktury gospodarczej, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 14 (1), 2012, s. 580-585.

⁶⁸ J.S. Zegar, Kwestia struktury agrarnej rolnictwa rodzinnego w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1 (31), 2014, s. 180.

⁶⁹ K. Heffner, Wieś jako przedmiot badań w gospodarce przestrzennej. Procesy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej w Polsce, w: M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań...*, dz. cyt., s. 60-61.

⁷⁰ G. Ślusarz, Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie województwa podkarpackiego, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2005, s. 120.

z nich korzyści, wielofunkcyjnym – oznaczającym konieczność uwzględnienia w planowaniu rozwoju szerokiego zakresu aspektów przestrzeni wiejskiej, demokratycznym – które wzmacnia partycypację i partnerstwo uczestników biorących udział w opracowaniu i realizacji koncepcji rozwoju, bilansowaniu pionowym i poziomym interesów różnych grup społecznych, wspieraniu kooperacji i koordynacji działań poszczególnych poziomów administracji. Zrównoważony rozwój wiąże się również z koncepcją dynamiczną – wynikającą z długoterminowych zmian stosowanych technologii, ewolucji struktur ekonomicznych, postaw społecznych i percepcji społecznej, wzorców postępowania i cech środowiska⁷¹. Tak ujęty zrównoważony rozwój obszarów wiejskich jest zgodny z warunkami i zasadami określonymi w przypadku kreowania rozwoju lokalnych systemów ekonomiczno-społeczno-przyrodniczych i stanowi punkt odniesienia dla innych koncepcji. Jedną z ważniejszych jest koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego, która rozumiana szeroko, z uwzględnieniem różnorodności funkcji obszarów wiejskich, traktowana być może jednocześnie jako jeden z filarów zrównoważonego rozwoju.

W toku rozwoju koncepcji wyjaśniających przebieg procesów rozwojowych obszarów wiejskich początkowo koncentrowano się na rolnictwie, a tylko pośrednio na obszarach wiejskich. Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest jedną z pierwszych, powszechnie akceptowanych koncepcji uznających złożoność gospodarki obszarów wiejskich, a ogół definicji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich można sprowadzić do dwóch ujęć. W szerszym ujęciu wielofunkcyjny rozwój oznacza koncepcję rozwoju obszarów wiejskich, której realizacja prowadzi do aktywizacji gospodarczej wsi i przejmowania przez tradycyjną wieś nowych funkcji, co jednocześnie stanowi przyczynę i skutek procesów modernizacyjnych w rolnictwie. W ujęciu węższym zaś, wielofunkcyjność rozumiana jest jako proces tworzenia nowych miejsc pracy poza rolnictwem⁷².

Inną koncepcją pobudzenia rozwoju społeczno-ekonomicznego obszarów wiejskich, szczególnie dotkniętych negatywnymi skutkami narastania dysproporcji rozwojowych między obszarami miejskimi i wiejskimi, jest odnowa wsi. Przez pryzmat tego ujęcia wsie są postrzegane „nie tylko jako miejsce produkcji rolniczej, ale także jako środowisko społeczne i kulturowe, miejsce życia i pracy ludności oraz rekreacji mieszkańców miast”. Takie wszechstronne ujęcie funkcji obszarów wiejskich wymaga realizacji programów przyczyniających się do ich rewitalizacji i rozwoju⁷³. Koncepcja odnowy formułuje „nowe założenia rozwoju obszarów wiejskich uwzględniające lokalne wartości kulturowe, potrzeby społeczno-ekonomiczne i specyfikę środowiska przyrodniczego”. Zawiera ona też ideę *community development* oznaczającą aktywizację i rozwój społeczności lokalnych. Zgodnie z nią aktywność, przedsiębiorczość i pomysłowość stanowią atrybuty społeczności lokalnych, które prowadzą do uświadamiania potrzeb, rodzą wza-

⁷¹ S. Paszkowski, Rozwój zrównoważony w ujęciu europejskiej konferencji na temat rozwoju wiejskiego w Cork, Rural Europe – future perspectives, Roczniki Naukowe SERiA, II, (4), 2000, s. 21.

⁷² R. Przygodzka, Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, w: D. Kiełczewski (red.), Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009, s. 263-266.

⁷³ M. Golinowska, Aktywność mieszkańców obszarów wiejskich na przykładzie odnowy wsi i dziedzictwa kulturowego, Roczniki Nauk Rolniczych, SERIA G, 97 (3), 2010, s. 107.

jemne zaufanie i pobudzają do współpracy na rzecz poprawy jakości życia. Ważne w tym procesie jest zachowanie tożsamości społecznej, dziedzictwa kulturowego i walorów przyrodniczych⁷⁴ oraz poszukiwanie możliwości pobudzenia rozwoju lokalnego prowadzących do doskonalenia sposobu wypełniania przez układy lokalne dotychczasowych funkcji oraz proponowanie i realizowanie nowych. Koncepcja ta zatem może znajdować zastosowanie na obszarach peryferyjnych⁷⁵.

Kolejną koncepcją rozwoju obszarów wiejskich jest koncepcja ładu przestrzennego. Ład przestrzenny „staje się w coraz większym stopniu niezbywalnym elementem jakości życia i środowiska przyrodniczego oraz efektywności gospodarowania”⁷⁶. J. Bański uznaje, że ład przestrzenny jest warunkiem zrównoważonego rozwoju i oznacza „sposób harmonijnego ukształtowania przestrzeni z uwzględnieniem potrzeb społecznych, gospodarczych, przyrodniczych i kulturowych”. Właściwe ukształtowanie przestrzeni zapewnia jej uporządkowanie i zachowanie walorów kompozycyjno-estetycznych, co polega między innymi na odpowiednim rozmieszczeniu funkcji gospodarczych, które bezkonfliktowo sąsiadują ze sobą i zapewniają optymalne wykorzystanie przestrzeni⁷⁷.

Współczesne teorie rozwoju obszarów wiejskich nawiązują także do przywołanych już wcześniej koncepcji rozwoju endogenicznego oraz neoendogenicznego. W tej ostatniej rozwój lokalny powinien opierać się na czynnikach wewnętrznych, specyficznych dla danego obszaru oraz na potencjale i zasobach wykorzystywanych przez społeczność lokalną. Ma on wymiar terytorialny, bazujący na specyficznych cechach danego regionu, a unikalne zasoby stanowią podstawę zrównoważonego i trwałego rozwoju⁷⁸. W odniesieniu do rozwoju obszarów wiejskich podejście neoendogeniczne charakteryzują⁷⁹:

- zorientowanie działalności ekonomicznej i innych działalności rozwojowych na maksymalizowanie i zatrzymywanie korzyści wewnątrz terytorium lokalnego przez waloryzację i wykorzystywanie dostępnych lokalnych zasobów – fizycznych i ludzkich;
- oparcie się na potrzebach, zdolnościach i perspektywach społeczności lokalnych.

W dyskusji nad możliwościami i sposobami pobudzenia procesów rozwojowych obszarów wiejskich ujawnia się także koncepcja rozwoju zintegrowanego⁸⁰. Obszary wiejskie w kontekście rozwoju zintegrowanego „powinny być postrze-

⁷⁴ P. Jeziorska-Biel, E. Psyk-Piotrowska, Społeczne oblicze rewitalizacji obszarów wiejskich. Wdrażanie programu „odnowa wsi” w województwie łódzkim – założenia badań socjologicznych, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (24), 2012, s. 96.

⁷⁵ Por. G. Czapiewska, *Odnowa wsi szansą na rozwój peryferyjnych obszarów wiejskich Pomorza*, *Barometr Regionalny*, 3 (25), 2011.

⁷⁶ M. Borska, *Polityka przestrzenna w gospodarce lokalnej i regionalnej*, w: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna...*, dz. cyt., s. 181.

⁷⁷ J. Bański, *Ład przestrzenny obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływania gospodarki rolnej – Ekspertyza przygotowana na zlecenie Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa 2008, s. 3-4.

⁷⁸ M. Michalewska-Pawlak za: M. Shucksmith, *Priorytety i wyzwania...*, dz. cyt., s. 54.

⁷⁹ Ch. Ray, *Neo-endogenous rural development...*, dz. cyt., s. 278-279.

⁸⁰ J. Wilkin, *Jak zapewnić rozwój wsi w warunkach zmniejszającej się roli rolnictwa*, w: M. Hałamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań...*, dz. cyt., s. 132.

gane w sensie funkcjonalnym, nie tylko poprzez pryzmat działalności rolniczej. Pełniejsze wykorzystanie zasobów endogenicznych obszarów wiejskich w procesach rozwoju kraju i rozwoju regionalnego odbywać się będzie przez integrację funkcjonalną tych obszarów z miastami, wzmacnianie absorpcji procesów rozwojowych pochodzących z zewnątrz [...], wspomaganie specjalizacji terytorialnej oraz zapewnienie jednolitych standardów w zakresie dostępu do podstawowych usług i dóbr publicznych⁸¹.

Przegląd wybranych koncepcji rozwoju obszarów wiejskich umożliwi wskazać podstawowe założenia dotyczące realizacji polityki rozwoju tych obszarów. Polityka względem obszarów wiejskich jako element współczesnej polityki rozwoju regionalnego zakłada m.in. „podporządkowanie jej orientacji akcentującej działania oddolne, przyczyniające się jednocześnie do rozwoju relacji sieciowych o charakterze regionalnym, krajowym i międzynarodowym oraz uwzględnienie w odpowiednim stopniu również „miękkich” uwarunkowań, takich jak kapitał społeczny czy kapitał intelektualny⁸². Ważnym jej elementem jest zaangażowanie różnych aktorów procesów rozwojowych. Jest to jednocześnie trudny do spełnienia warunek w wielu lokalnych układach, szczególnie dotkniętych poważnymi problemami rozwojowymi.

Aby partycypacyjny model rozwoju wsi był realizowany z sukcesem, powinien spełniać takie cechy jak: istnienie lokalnych zdolności organizacyjnych lub istnienie aktywnych, zaangażowanych grup społecznych, odpowiedni poziom dopasowania technologii do wymagań społeczności, oddziaływanie efektywnych instytucji odpowiedzialnych za procesy rozwojowe oraz sformułowanie możliwej do wdrożenia polityki⁸³.

Przedstawione dotąd rozważania prowadzą do stwierdzenia, że problematyka rozwoju obszarów wiejskich wymaga zastosowania podejścia terytorialnego, opartego na teorii rozwoju lokalnego i regionalnego. Potrzeba rozpatrywania rozwoju obszarów wiejskich z perspektywy lokalnej wynika w szczególności z⁸⁴:

- lokalnej różnorodności struktury gospodarek, procesów i zjawisk demograficznych, różnej lokalizacji względem miast oraz zróżnicowania w zakresie występujących zasobów naturalnych;
- współpowiązania problemów wiejskich, które powoduje potrzebę skierowania specjalnie przygotowanych dla nich działań i zaangażowania podmiotów z zewnątrz;
- potrzeby lokalnej identyfikacji i mobilizacji w procesach rozwojowych: ludzie – zarówno osoby indywidualne, grupy, jak i organizacje, w tym przedsiębiorstwa, stanowią kluczowe zasoby rozwoju wsi obok innych, takich jak informacje, pomysły, energia czy przedsiębiorczość i będą partycypować w procesach

⁸¹ M. Słodowa-Hełpa, *Rozwój zintegrowany. Warunki...*, dz. cyt., s. 136-137.

⁸² M. Słodowa-Hełpa, *Rozwój zintegrowany – zasadniczy warunek modernizacji wsi*, J. Agribus. Rural Dev. 2 (24), 2012, s. 234-235.

⁸³ D. Narayan, *Participatory rural development*, w: *Agriculture and the environment: perspectives on sustainable rural development*, Washington D.C., World Bank, 1998, s. 103.

⁸⁴ M.J. Moseley, *Rural development: principles and practice*, Thousand Oaks, Calif., SAGE, London 2003, s. 5-6.

rozwojowych, jeśli będą odczuwać, że ich wysiłek dotyczy istotnych dla nich kwestii i że ich wkład przyniesie korzyść w postaci oczekiwanej zmiany;

- zwiększającego się poczucia, że dodanie wartości lokalnym zasobom prawdopodobnie doprowadzi w przyszłości do bardziej bezpiecznego i zrównoważonego rozwoju gospodarczego niż strategia nadmiernego polegania na imporcie zasobów zewnętrznych, co implikuje m.in. potrzebę większego szacunku i zrozumienia znaczenia potencjału lokalnych zasobów dla kreowania możliwości dla przedsiębiorczości;
- potrzeby „obrony” przed globalizacją, związanej z rozwijaniem lokalnej odrębności i kreowania unikalnej oferty lokalnej.

W związku z potrzebą ujęcia lokalnego procesów rozwoju wsi i rolnictwa, strategia ich rozwoju zdaniem J. Falkowskiego powinna opierać się na następujących przesłankach⁸⁵:

- wykorzystanie wewnętrznych zasobów naturalnych (potencjału przyrodniczego, warunków ekologicznych i walorów lokalizacyjnych), społecznych (ludzkich), produkcyjno-usługowych, infrastrukturalnych i instytucjonalnych;
- tworzenie nowych układów instytucjonalnych, zdolnych do identyfikacji i rozwiązywania konfliktów lokalnych oraz promowania rozwoju lokalnego;
- gospodarowanie terenami, energią i zasobami środowiska naturalnego niepowodujące strat ekologicznych oraz rozwój nowoczesnych technologii energooszczędnych, surowcooszczędnych i niezanieczyszczających środowiska;
- tworzenie zróżnicowanej bazy ekonomicznej gospodarki lokalnej, odpornej na zakłócenia w poszczególnych gałęziach, sektorach lub dziedzinach gospodarowania.

Biorąc pod uwagę, że lokalne władze i przedsiębiorcy są głównymi podmiotami w realizacji działań na rzecz rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich, wskazać można następujące wytyczne dla stymulowania wzrostu gospodarczego tych obszarów⁸⁶:

- postrzeganie rozwoju gospodarczego jako efektu wzajemnego oddziaływania uwarunkowań i działań lokalnych;
- rozwijanie wiedzy, umiejętności i kształtowanie pożądanych postaw władz lokalnych, przedsiębiorców i pracowników;
- dbałość o wzmocnienie współpracy podmiotów lokalnych i regionalnych;
- zapewnienie dbałości o korzyści dla lokalnych podmiotów z uczestnictwa w sieciach współpracy, np. wynikających z transferu technologii i organizacyjnego know-how i publicznych funduszy;
- rozwijanie powiązań między władzami lokalnymi, regionalnymi, krajowymi i UE, aby administracyjne struktury stymulowały i wzmacniały oddolne inicjatywy;

⁸⁵ J. Falkowski, *Rozwój i restrukturyzacja gospodarki rolnej i obszarów wiejskich w układach lokalnych*, w: W. Maik (red.), *Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej*, Biuletyn Z. 177, PAN KPZK, Warszawa 1997, s. 109-110.

⁸⁶ I.J. Terluin, *Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories*, *Journal of Rural Studies*, 19, 2003, s. 342-343.

- wykorzystywanie kompleksowych planów rozwoju terytorialnego opartych na silnych i słabych stronach, szansach i zagrożeniach ujawnionych w regionie, integrujących wszystkie działania i projekty w ramach tego planu.

Przedstawione powyżej postulaty wskazują, że strategie rozwoju obszarów wiejskich powinny uwzględniać różne formy współpracy sieciowej. W odniesieniu do obszarów wiejskich zauważyć należy istnienie dwóch głównych rodzajów sieci: pionowych, które łączą przestrzenie wiejskie w sektorze rolno-spożywczym i związane są z rozwojem standaryzowanej produkcji oraz sieci horyzontalnych, które integrują przestrzenie wiejskie w ramach procesów pozarolniczych zmian gospodarczych i są związane z budowaniem gospodarki opartej na wiedzy. Szczególnego podejścia wymagają obszary wiejskie odnotowujące problemy rozwojowe i na których zwykle brak jest wyżej wymienionych form współpracy. Tam niezbędna jest rozbudowa architektury instytucjonalnej, która będzie wspierać współpracę oraz budowanie potencjału społecznego⁸⁷.

Podsumowując powyższe rozważania wskazać można następujące, najważniejsze elementy współczesnej polityki wobec wsi i rolnictwa w Polsce, wynikające m.in. z koncepcji zrównoważonego rozwoju⁸⁸:

- holistyczny charakter funkcjonowania obszarów wiejskich i wynikająca z niego konieczność podejmowania kompleksowych działań, obejmujących różne aspekty pracy i życia na obszarach wiejskich;
- podejście terytorialne, pozwalające na uwzględnienie i wykorzystanie szczególnych cech danego obszaru;
- kategoria wielofunkcyjności obszarów wiejskich i wielofunkcyjności rolnictwa;
- postulat wzbogacania lub dowartościowania funkcji spełnianych przez rolników w społeczeństwie i gospodarce;
- zasada subsydiarności, szerokiego partnerstwa prywatno-publicznego;
- uznanie, że rozwój obszarów wiejskich leży w interesie całego społeczeństwa.

Rozwój obszarów wiejskich należy więc charakteryzować jako proces wielowymiarowy, warunkowany wieloma czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi, oddziałującymi na lokalne układy społeczno-ekonomiczno-przestrzenne. W tej sytuacji podkreślić należy znaczącą rolę lokalnych władz samorządowych w kreowaniu tego procesu. Wymaga ona dostrzegania przez lokalne władze współzależności między składowymi procesami rozwojowymi, w tym, określonego zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju, postrzegania funkcji zasobów środowiska przyrodniczego i działalności rolniczej dla społeczeństwa. Ważna jest także innowacyjność w programowaniu unikalnych ścieżek rozwojowych odpowiadających uwarunkowaniom lokalnym. Proces ten wymaga m.in. podejmowania przez władze lokalne wysiłków na rzecz aktywizacji aktorów lokalnych procesów rozwojowych, przy czym w przypadku obszarów ekologicznie cennych ważnym obszarem pozostają kwestie mobilizacji zrównoważonego wykorzystania lokalnych zasobów naturalnych.

⁸⁷ J. Murdoch, Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*, 16, 2000, s. 407, 416-417.

⁸⁸ J. Wilkin, Dlaczego potrzebujemy długookresowej strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce? *Więś i Rolnictwo*, 2 (123), 2004, s. 159-162.

4. Rozwój i istota koncepcji zrównoważonego rozwoju

Koncepcja zrównoważonego rozwoju⁸⁹ stała się w drugiej połowie XX w. odpowiedzią społeczności międzynarodowej na dostrzegane zagrożenia wynikające z nadmiernej presji człowieka na środowisko przyrodnicze. Stanowiła ona nowe spojrzenie na system „człowiek-środowisko” i współzależności, jakie w nim występują, wyznaczając ramy nowego modelu rozwoju społeczno-gospodarczego, który pozostaje przedmiotem ożywionych dyskusji, zarówno w środowisku ekonomistów formułujących podstawy teoretyczne koncepcji, jak i polityków, zainteresowanych możliwościami i skutkami aplikacji jej założeń w polityce gospodarczej.

Trwały i zrównoważony rozwój jest „nowoczesnym, proekologicznym i prospołecznym kierunkiem rozwoju społeczno-gospodarczego oraz ideą etyczno-filozoficzną”. Koncepcję tą wyróżnia szczególna uwaga poświęcona kwestiom etycznym. Wśród etycznych przesłanek trwałego i zrównoważonego rozwoju D. Pearce wyróżnił: sprawiedliwość wewnątrzpokoleniową, międzypokoleniową oraz sprawiedliwość wobec bytów pozaludzkich⁹⁰. W strategiach zrównoważonego rozwoju ważne jest więc „uwzględnienie nie tylko sprawiedliwości wobec przyszłych generacji i świata roślin i zwierząt (trwałość ekologiczna), lecz także ze względu na społeczną i polityczną akceptację interesów obecnego pokolenia, w tym zwłaszcza grup biedniejszych (trwałość ekonomiczna i społeczna)”⁹¹.

W obliczu ujawniających się coraz wyraźniej globalnych zagrożeń ekologicznych międzynarodowa społeczność pod koniec lat 60. XX w. zaczęła podejmować pierwsze działania. Ważnym wydarzeniem było przygotowanie w 1968 roku pierwszego opracowania Klubu Rzymskiego pt. „Granice wzrostu”, którego autorzy uznali, że nowymi formami zagrożeń, oprócz znanych od czasów Th.R. Malthusa, takich jak m.in. nadmierny rozwój populacji ludzkiej, stały się czynniki rozwoju świata związane z rozwojem produkcji przemysłowej, obciążeniem środowiska i nadmierną eksploatacją zasobów naturalnych. Dewastację środowiska przyrodniczego autorzy uznali za samodzielny czynnik ograniczający wzrost gospodarczy⁹².

Kolejnym wydarzeniem, będącym wyrazem zainteresowania społeczności globalnej zagadnieniami zagrożeń środowiskowych, było zlecenie przez Zgromadzenie Ogólne ONZ opracowania raportu o stanie świata. Raport sekretarza ge-

⁸⁹ Zagadnienie genezy koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz jej powiązań z koncepcją rozwoju wielofunkcyjnego poruszono m.in. w pracy: M. Zwolińska-Ligaj, M. Adamowicz, Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 2 (51 – T. II), 2009, s. 11-38 oraz: M. Zwolińska-Ligaj, Rola podmiotów gospodarczych w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego, maszynopis, Warszawa 2007.

⁹⁰ B. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kiełczewski, *Ochrona środowiska przyrodniczego*, PWN, Warszawa 2010, s. 253.

⁹¹ P. Jeżowski, *Kategoria rozwoju zrównoważonego w naukach ekonomicznych*, w: P. Jeżowski (red.), *Ekonomiczne problemy ochrony środowiska i rozwoju zrównoważonego w XXI wieku*, SGH w Warszawie, Warszawa 2007, s. 24.

⁹² S. Paszkowski, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich*, w: M. Kłodziński (red.), *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*, PAN, IRWiR, WFOŚiGW woj. zachodniopomorskiego, AR w Szczecinie, Warszawa 2001, s. 200.

neralnego ONZ, U. Thanta, pt. „Człowiek i jego środowisko” został opublikowany w 1969 roku i w wyniku jego upowszechnienia zagadnienia ochrony środowiska stawały się coraz częściej przedmiotem spotkań i konferencji o charakterze międzynarodowym. Już w 1972 roku w Sztokholmie zwołano Światową Konferencję ONZ pt. „Środowisko Człowieka”, podczas której po raz pierwszy sformułowano zasady nowego modelu rozwoju cywilizacji, określonego później jako *sustainable development*⁹³.

Zgodnie z zaleceniem Konferencji Sztokholmskiej, w 1972 roku Zgromadzenie Ogólne ONZ powołało agendę pod nazwą „United Nations Environmental Programme” (UNEP). Jej celem stało się stymulowanie i koordynowanie programów badań nad środowiskiem i jego ochroną oraz opracowywanie wytycznych dla całej działalności ONZ w tej dziedzinie. Obrady Rady Zarządzającej UNEP w 1975 roku były miejscem, kiedy po raz drugi, po konferencji w Sztokholmie, odniesiono się do idei zrównoważonego rozwoju. Stwierdzono wówczas, iż społeczeństwa winny „uznawać nadrzędność wymogów ekologicznych, które nie mogą być zakłócone przez wzrost cywilizacji oraz rozwój kulturalny i gospodarczy [...], respektować oszczędną produkcję i konsumpcję oraz wykorzystywanie odpadów, dbać o przyszłe konsekwencje podejmowanych działań, a więc także o potrzeby i zdrowie przyszłych pokoleń”⁹⁴.

Próbie sformułowania definicji, która odegrała istotną rolę w upowszechnianiu koncepcji zrównoważonego rozwoju, podjęto w 1987 roku, w ramach prac Komisji ds. Środowiska i Rozwoju powołanej w 1983 roku przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, której przewodniczyła premier Norwegii Gro Harlem Brundtland – Komisji Brundtland. Zgodnie z definicją Komisji, zrównoważony rozwój określono jako „taki rodzaj rozwoju, który spełnia potrzeby obecnej generacji bez naruszania możliwości przyszłych pokoleń do zaspokojenia ich potrzeb, przy czym równowaga oznacza takie przeorganizowanie technologicznych, naukowych, środowiskowych, gospodarczych i społecznych zasobów aby otrzymany układ heterogeniczny mógł pozostać w stanie czasowej i przestrzennej równowagi”⁹⁵.

W Raporcie Brundtland⁹⁶ stwierdzono, że trwały i sprawiedliwy rozwój oznacza: trwałość ekologiczną, rozwój ekonomiczny, sprawiedliwość społeczną między pokoleniami i w obrębie każdego pokolenia, a za jego główny cel uznano „zaspokajanie podstawowych potrzeb wszystkich ludzi i umożliwienie wszystkim spełnienia aspiracji lepszego życia”. Przyjęto także, że do promowania trwałości rozwoju konieczne jest określenie celów polityki środowiskowej i gospodarczej wynikających z idei zrównoważonego rozwoju, takich jak:

- ożywienie wzrostu gospodarczego;
- zmiana jakości wzrostu;

⁹³ B. Klepacki, Zrównoważony rozwój terenów wiejskich – wybrane aspekty teoretyczne, Roczniki Naukowe SERiA, 2 (1), 2000, s. 9.

⁹⁴ H. Rouba, Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego, w: T. Markowski, D. Stawasz (red.), Ekonomiczne i środowiskowe aspekty zarządzania rozwojem miast i regionów, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2001, s. 211-212 oraz H. Rouba za: T. Borys, tamże.

⁹⁵ L. Hens, The Rio Declaration on Environment and Development, Regional Development Review – Vol. II, <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C16/E1-48-43.pdf>, (18.03.2014).

⁹⁶ S. Kozłowski, Ekorozwój – wyzwanie XXI wieku, PWN, Warszawa 2002, s. 113-114.

- zaspokojenie podstawowych potrzeb ludzkich w zakresie pracy, pożywienia, energii i higieny;
- stabilizacja liczby ludności;
- ochrona i pomnażanie bogactw naturalnych;
- zmiana profilu technologii oraz metod zarządzania rynkiem;
- kojarzenie praw ekologii i ekonomii w procesie decyzyjnym.

Komisja Brundtland przyjęła, że zrównoważony rozwój zawiera się w dwóch kluczowych koncepcjach: koncepcji potrzeb, zwłaszcza podstawowych potrzeb świata ubogich, które stanowić powinny priorytet, oraz idei ograniczeń nakładanych przez uwarunkowania technologiczne i społeczną organizację na zdolność środowiska do zaspokajania obecnych i przyszłych potrzeb⁹⁷.

Wyjściowa definicja Komisji Brundtland stanowi ujęcie uogólnione. W praktycznym wymiarze, na potrzeby operacyjne i wdrożenia konieczne było doprecyzowanie istoty zrównoważonego rozwoju⁹⁸. Ważnym wydarzeniem, które przyczyniło się do formowania koncepcji w wymiarze praktycznym była konferencja ONZ w 1992 roku w Rio de Janeiro pod hasłem „Środowisko i rozwój” (United Nations Conference on Environment and Development – UNCED) nazwana „Szczytem Ziemi”. Uczestniczący w Konferencji szefowie państw przyjęli pięć dokumentów⁹⁹:

1. Deklarację z Rio w sprawie ochrony środowiska i rozwoju, której 27 zasad objęło kluczowe elementy programów politycznych krajów uprzemysłowionych i rozwijających się w zakresie wdrażania zrównoważonego rozwoju, w tym m.in. zasady: zanieczyszczający płaci, internalizacji kosztów i stosowania instrumentów ekonomicznych¹⁰⁰;
2. Agendę 21, stanowiącą obszerny dokument przedstawiający szczegółowe plany wdrażania zrównoważonego rozwoju, w tym cele, zadania i kwestie finansowania; Agenda objęła takie sekcje jak: „Społeczeństwo i gospodarka”, „Ochrona i zarządzanie zasobami na rzecz rozwoju”, (w tym, w rozdziale 14 pt. „Promowanie zrównoważonego rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich” przedstawiono dyskusję na temat znaczenia i kryteriów przyjaznej dla środowiska produkcji rolnej), „Wzmocnienie roli głównych grup”, w tym m.in. sektora pozarządowego w realizacji zrównoważonego rozwoju;
3. Konwencję klimatyczną, która zawierała cel dotyczący ustabilizowania koncentracji gazów cieplarnianych w atmosferze na poziomie, który zapobiega groźnej antropogenicznej ingerencji w system klimatyczny;
4. Konwencję o różnorodności biologicznej, określającą trzy główne cele: ochronę różnorodności biologicznej, zrównoważone użytkowanie elementów różnorodności biologicznej oraz uczciwy i sprawiedliwy podział korzyści wynikających z wykorzystania zasobów genetycznych;

⁹⁷ B. Kryk, Relacje ekonomii społecznej z koncepcją zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012, s. 213.

⁹⁸ P. Jeżowski, *Kategoria rozwoju zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 12.

⁹⁹ E.A. Parson, P.M. Haas, M.A. Levy, A summary of major documents signed at the earth summit and the global forum, *Environment* 34 (4) 1992, s. 12-15, 34-36, <http://www.ciesin.org/docs/003-312/003-312.html>, (14.03.2014).

¹⁰⁰ Rio Declaration On Environment And Development, <http://www.un.org/documents/ga/conf151/acnconf15126-1annex1.htm>, (13.04.2014).

5. Deklarację o lasach, stanowiącą oświadczenie zawierające 17 zasad ochrony lasów.

W przyjętych dokumentach określono istotę, cele, zasady zrównoważonego rozwoju oraz prawa i obowiązki wynikające z tych zasad, a także program działań, zaleceń i wytycznych służących osiągnięciu globalnego trwałego i zrównoważonego rozwoju (Agenda 21)¹⁰¹. Stwierdzono także wyraźnie, że jedyną szansą długotrwałego wzrostu gospodarczego jest łączenie go z ochroną środowiska¹⁰². Przyjęta Agenda 21 stała się dokumentem o fundamentalnym znaczeniu dla rozwoju koncepcji zrównoważonego rozwoju, nakładała bowiem na rządy państw obowiązek formułowania indywidualnych programów działań na rzecz zrównoważonego rozwoju – tzw. lokalnych Agend 21, które miały integrować działania w czterech sferach: ekologicznej, społecznej, ekonomicznej i przestrzennej¹⁰³.

Konferencja w Rio de Janeiro była ważnym etapem procesu zwiększania świadomości społeczności międzynarodowej odnośnie konieczności realizacji koncepcji. Ponadto umożliwiła ona oficjalne przyjęcie założeń zrównoważonego rozwoju oraz otworzyła nowy etap we wspólnych działaniach społeczności międzynarodowej, a także na szczeblach krajowych, regionalnych i lokalnych, na rzecz ochrony środowiska, traktowanej jako jeden z elementów zrównoważonego rozwoju. Od tego spotkania przyjęło się także, że zrównoważony (trwały) rozwój ma nie tylko znaczenie ekologiczne, ale również społeczne¹⁰⁴.

Kolejnymi po „Szczycie Ziemi” inicjatywami o randze światowej, wzmacniającymi znaczenie realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju były: „Deklaracja Milenijna Narodów Zjednoczonych”, przyjęta w 2000 roku, w której wskazano konkretne działania, jakie są niezbędne do realizacji wcześniejszych zobowiązań oraz „Światowy Szczyt Zrównoważonego Rozwoju” w Johannesburgu w 2002 roku, podczas którego odnowiono, uaktualniono i poszerzono program Agenda 21, czy też „Szczyt Ziemi” (Rio 20+) w 2012 roku w Rio de Janeiro. Jak się jednak ocenia, działania podejmowane dotąd na rzecz realizacji celów zrównoważonego rozwoju nie przyniosły oczekiwanych rezultatów – w obliczu zagrożeń związanych z kryzysem gospodarczym kwestie ekonomiczne wykazują tendencję do wypierania problemów ekologicznych i społecznych¹⁰⁵.

Unia Europejska deklaruje, że zrównoważony rozwój stanowi obecnie jej nadrzędny i długoterminowy cel strategiczny. Deklaratywne intencje zostały zawarte głównie w trzech dokumentach strategicznych: *Strategii Unii Europejskiej na rzecz zrównoważonego rozwoju z 2001 roku* oraz jej nowym ujęciu z 2006 roku, a także *Strategii Unii Europejskiej do 2020 roku*¹⁰⁶.

¹⁰¹ B. Kryk, *Relacje ekonomii...*, dz. cyt., s. 213-214.

¹⁰² B. Klepacki, *Zrównoważony rozwój terenów wiejskich...*, dz. cyt., s. 9.

¹⁰³ S. Kozłowski, *Rio Szczyt Ziemi – początek ery ekologicznej*, Akapit Press, Łódź 1993, s. 110-113.

¹⁰⁴ H. Runowski, *Rozwój zrównoważony rolnictwa i gospodarstw rolniczych, Wieś i rolnictwo. Perspektywy rozwoju*. Publikacja poświęcona uhonorowaniu dorobku naukowego profesorów: I. Frenkla, T. Hunka, F. Tomczaka, IERiGŻ, IRWiR PAN, SGH – Katedra Agrobiznesu, Warszawa 2002, s. 141.

¹⁰⁵ B. Kryk, *Relacje ekonomii...*, dz. cyt., s. 214-215.

¹⁰⁶ E. Brzuska, *Zrównoważony rozwój w dokumentach unijnych – wybrane problemy*, w: B. Poskrobko (red.), *Kształtowanie teorii i wdrożeniowe aspekty zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011, s. 107.

Zauważyć jednocześnie należy, że jednym z ważnych problemów uwzględnianych w strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Unii Europejskiej są globalne zmiany klimatu na kuli ziemskiej. Zmiany klimatyczne uznawane są za globalne zjawisko stwarzające wyzwania środowiskowe, społeczne i gospodarcze i są przedmiotem zainteresowania organów Unii Europejskiej w ramach polityki środowiskowej, a także polityki energetycznej i Wspólnej Polityki Rolnej¹⁰⁷. Unia Europejska odegrała kluczową rolę w opracowaniu dokumentów: *Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu*, podpisanej w 1992 r. oraz *Protokołu z Kioto* z 1997 r., które dotyczą ograniczenia emisji gazów cieplarnianych w krajach rozwiniętych. W 2009 r. w Kopenhadze udało się nakłonić około sto państw, w tym również państw członkowskich UE, do przyjęcia zobowiązań ograniczenia lub zmniejszenia poziomu emisji do 2020 r. Z inicjatywy UE oraz najbardziej narażonych na skutki zmiany klimatu krajów rozwijających się, podczas konferencji klimatycznej ONZ w 2011 r. zdecydowano o rozpoczęciu nowej rundy negocjacji, której celem będzie przyjęcie globalnego traktatu klimatycznego wymagającego działań wszystkich państw, zarówno rozwiniętych, jak i rozwijających się. Nowy traktat ma zostać przyjęty w Paryżu w 2015 r., a wejść w życie w 2020 roku¹⁰⁸.

Zmiany klimatyczne wywołują skutki dla systemów społeczno-gospodarczych. Skutki społeczne obejmują przede wszystkim zagrożenia zdrowia i życia ludzi, zmiany jakości życia i dobrobytu. Na skutki gospodarcze składają się natomiast straty i korzyści ekonomiczne związane z przesuwaniem się linii brzegowej, przesuwaniem stref klimatycznych, stref roślinnych, zmianami produkcji w rolnictwie, leśnictwie, rybołówstwie, a także straty wywołane przez ekstremalne zjawiska pogodowe¹⁰⁹. W związku z dostrzeganiem przez społeczność europejską powyższych zależności walka ze zmianą klimatu jest jednym z pięciu najważniejszych tematów strategii *Europa 2020. Na rzecz inteligentnego, trwałego wzrostu gospodarczego sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Jej główne cele to ograniczenie o 20 proc. poziomu emisji gazów cieplarnianych w UE, uzyskiwanie 20 proc. energii ze źródeł odnawialnych oraz zwiększenie o 20 proc. efektywności energetycznej do 2020 roku¹¹⁰.

W dyskusji nad problematyką zmian klimatu podkreśla się, że redukcja emisji gazów cieplarnianych jest elementem działań na rzecz zachowania podstaw istnienia gatunku ludzkiego i jest konieczna dla zapewnienia trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego i poprawy dobrobytu mieszkańców Ziemi. Jednocześnie uznaje się niezbędną zmianę modelu korzystania z zasobów powinna być także

¹⁰⁷ M. Adamowicz, Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej w kontekście zmian klimatu na świecie, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, 8 (57) 2012, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2012, s. 9, 12.

¹⁰⁸ Zrozumieć politykę Unii Europejskiej – Działania w dziedzinie klimatu, Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Komunikacji Społecznej, Dział Informacji dla Obywateli 1049, Urząd Publikacji Unii Europejskiej, Bruksela, Belgia, Luksemburg 2014, http://europa.eu/pol/clim/index_pl.htm, (12.10.2015).

¹⁰⁹ M. Burchard-Dziubińska, Wpływ adaptacji do zmian klimatu na rozwój społeczno-gospodarczy Unii Europejskiej, *Handel Wewnętrzny* 1 (6A), 2013, s. 76.

¹¹⁰ Zrozumieć politykę Unii Europejskiej..., dz. cyt.

traktowana jako impuls do znaczącej poprawy konkurencyjności, przez poprawę efektywności energetycznej, do zmniejszenia kosztów oraz do podniesienia poziomu technologicznego w obszarze nowych technologii energetycznych. Ponadto zauważyć należy, że duża część działań przewidywanych w ramach strategii przechodzenia do gospodarki niskoemisyjnej odnosi się do przedsięwzięć realizowanych na poziomie lokalnym i regionalnym¹¹¹.

Koncepcja gospodarki niskoemisyjnej i zasobooszczędnej przedstawiona została przez Komisję Europejską w pięciu dokumentach, w tym: *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, *Europa efektywnie korzystająca z zasobów* – inicjatywa przewodnia strategii „Europa 2020”, *Plan działań na rzecz przejścia do konkurencyjnej gospodarki niskoemisyjnej w 2050 roku*, *Plan na rzecz efektywności energetycznej z 2011 roku* oraz dokumencie uzupełniającym jakim jest *Biała Księga*. W ujęciu teoretycznym, gospodarkę niskoemisyjną i zasobooszczędną należy definiować jako „gospodarkę innowacyjną, realizującą długoterminowy rozwój oparty na czynnikach endogenicznych, przy jednoczesnym dążeniu do minimalizacji negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze poprzez zmniejszanie emisji zanieczyszczeń oraz efektywne wykorzystywanie zasobów”. Celem nadrzędnym budowy gospodarki niskoemisyjnej i zasobooszczędnej jest zabezpieczenie długookresowego wzrostu gospodarczego Europy oraz pełnego zatrudnienia. Realizacja powyższego celu wiąże się więc nie tylko z osiągnięciem zakładanych, pozytywnych konsekwencji ekologicznych, ale także społeczno-ekonomicznych. Oczekiwanymi korzyściami społecznymi są zaś ograniczenie kosztów związanych z przedwczesną śmiertelnością, nowe, stabilne miejsca pracy, jak również zmiana modelu konsumpcji. W wymiarze politycznym realizacja koncepcji budowy gospodarki niskoemisyjnej i zasobooszczędnej powinna prowadzić do stopniowego uniezależnienia gospodarki europejskiej od zewnętrznych dostawców surowców. Oczekiwanyymi korzyściami ekologicznymi są ograniczenie antropopresji i wzrost efektywności wykorzystywania zasobów naturalnych¹¹².

Działania na rzecz zrównoważonego rozwoju stopniowo stawały się przedmiotem zainteresowania społeczności międzynarodowej. Na globalnym forum ujawniały się jednak trudności dotyczące integrowania trzech wymiarów zrównoważonego rozwoju – społecznego, ekonomicznego i ekologicznego. Najbardziej wrażliwym wymiarem zrównoważonego rozwoju jest wymiar ekologiczny, który w obliczu ujawniających się zagrożeń ciągłości procesów rozwojowych w krótkiej perspektywie czasu może nie być postrzegany jako równie ważny jak pozostałe komponenty procesów rozwojowych. Ważnym obszarem realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju w Unii Europejskiej jest kierowanie wysiłków na rzecz budowy gospodarki niskoemisyjnej i zasobooszczędnej, co jest efektem dostrzegania ścisłych współzależności występujących pomiędzy trzema wymiarami zrównoważonego rozwoju.

¹¹¹ E. Sidorczuk-Pietraszko, *Gospodarka niskoemisyjna na obszarze transgranicznym – wyzwania i obszary współpracy*, maszynopis, sierpień 2015.

¹¹² W. Piontek, *Czynniki rozwoju gospodarczego w koncepcji gospodarki niskoemisyjnej i zasobooszczędnej*, *Handel Wewnętrzny*, nr specjalny (lipiec-sierpień) tom 1, 2012, s. 167-171.

5. Zrównoważony rozwój jako przedmiot badań ekonomii

Genezę zrównoważonego rozwoju określa kilka wymiarów. Wśród nich wyróżnić można: empiryczny – związany z pogłębianiem się problemów ekologicznych, ekonomicznych i społecznych, polityczno-ideologiczny – związany z krytyką dominujących trendów w produkcji, konsumpcji i postępie technicznym jako przyczyniających się do przyspieszenia degradacji środowiska, teoretyczny – dotyczący krytyki tradycyjnych teorii wzrostu i wynikających z nich teorii dobrobytu ograniczających dobrobyt społeczny do konsumpcji konwencjonalnych dóbr i usług oraz etyczno-filozoficzny – dotyczący m.in. podjęcia kwestii moralnego aspektu relacji między człowiekiem i środowiskiem w ramach etyki ekologicznej¹¹³. Liczebność przesłanek oraz interdyscyplinarny charakter zrównoważonego rozwoju sprawiają więc, że tą problematyką zajmują się nie tylko ekonomiści, ale również filozofowie, etycy, socjologowie czy przedstawiciele nauk przyrodniczych.

Źródła koncepcji zrównoważonego rozwoju tkwią w naukach przyrodniczych, gdzie przez zrównoważony rozwój rozumie się zdolność określonego ekosystemu do samoodnawiania podstawowych funkcji podtrzymywania różnorodnych form życia. Aby tę zdolność zachować, zmiany zachodzące w tym ekosystemie muszą mieć charakter ewolucyjny, zaś ekspansja określonego gatunku nie może przekraczać możliwości absorpcyjnych danego ekosystemu¹¹⁴. Obserwacja funkcjonowania systemów przyrodniczych umożliwiła więc podejmowanie prób przeniesienia panujących w nich praw na grunt rozważań nad systemami społeczno-ekonomicznymi.

Problematyką zrównoważonego rozwoju zajmuje się ekonomia zrównoważona. Ekonomia zrównoważona jest teorią ekonomiczną zrównoważonego rozwoju przy uwzględnieniu podstaw transdyscyplinarnych. Jej zasadnicze pytania oscylują wokół tego, jak można osiągnąć wysokie ekonomiczne, społeczno-kulturowe i ekologiczne standardy w granicach pojemności środowiska oraz jak można zrealizować zasadę sprawiedliwości wewnątrz- i międzypokoleniowej¹¹⁵. Rozważania prowadzone na gruncie teorii zrównoważonego rozwoju odnoszą się do dotychczasowego dorobku nauk ekonomicznych. Rozwój nowych gałęzi nauk ekonomicznych powinien bowiem bazować na doświadczeniu tych wcześniej rozwijanych, zwykle w innych warunkach społeczno-gospodarczych. Teorie ekonomiczne zwykle odpowiadają na najważniejsze problemy, potrzeby i dylematy współczesności, wykorzystując jednocześnie wiedzę zgromadzoną w okresach wcześniejszych. Stanowi ona punkt odniesienia dla współczesnych dyskusji, w trakcie których na skutek krytyki pewne elementy są odrzucane i zastępowane nowymi, a część jest zachowywana. Rozwój myśli ekonomicznej charakteryzuje więc pewna ciągłość

¹¹³ D. Kiełczewski, O pojęciu trwałego rozwoju, *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 1, 2003, s. 341-346.

¹¹⁴ W. Florczak, W kierunku endogenicznego i zrównoważonego rozwoju – perspektywa makroekonomiczna, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2011, s. 40.

¹¹⁵ H. Rogall, Podstawowe założenia ekonomii zrównoważonej, w: D. Kiełczewski (red.), *Od koncepcji ekorozwoju...*, dz. cyt., s. 77.

i systemowość. W tym kontekście należy dokonać konfrontacji założeń zrównoważonego rozwoju z głównym nurtem nauk ekonomicznych.

Trzon nauk ekonomicznych stanowi ekonomia klasyczna, która uformowała się w XVIII i XIX wieku. W nawiązaniu do niej, w końcu XIX wieku rozwinęła się teoria neoklasyczna. W ich obrębie zawarty jest wiele podszkół (neoliberalizmu, ekonomii podaży itd.), które łącznie reprezentują pozycję liberalizmu rynkowego. Ekonomia neoklasyczna tworzy współcześnie główny nurt w ramach ekonomii. Jego punktem wyjściowym jest model rynku, na którym wszystkie czynniki produkcji i dóbr powinny być optymalnie podzielone przy pomocy procesów wymiany. Kiedy niedostatki takiej ekonomii w trakcie rozwoju gospodarczego w XX wieku stawały się coraz bardziej widoczne, zainicjowany został rozwój teorii ekonomii dobrobytu, w której uznano, że akt wymiany na rynkach nie zawsze prowadzi do społecznego optimum. W teoriach tych zawodność mechanizmu rynkowego postrzegana jednak była jako sytuacja wyjątkowa, którą można skorygować przy pomocy relatywnie niewielkiego nakładu środków. Ekonomia dobrobytu stała się podstawą teoretyczną neoklasycznej ekonomii środowiska i zasobów naturalnych, powstałej w latach siedemdziesiątych XX wieku. Wtedy bowiem zaczęto dostrzegać problemy środowiska, a przełomowym wydarzeniem stał się kryzys cen ropy naftowej. Począwszy od lat siedemdziesiątych XX wieku powstały liczne szkoły i placówki badawcze, które zajmują się nadmiernym użytkowaniem zasobów naturalnych oraz warunkami trwałego i zrównoważonego rozwoju (rozwijając tak zwaną *sustainable science*). W kolejnych okresach rozwijały się inne szkoły ekonomiczne, w tym m.in.: ekonomia ekologiczna (lata osiemdziesiąte), nowa ekonomia środowiska jako podszkoła ekonomii ekologicznej (lata dziewięćdziesiąte)¹¹⁶.

Wyodrębnienie się w naukach ekonomicznych ekonomii zrównoważonego rozwoju jest więc konsekwencją środowiskowej antropopresji, która ujawniła negatywne konsekwencje w drugiej połowie XX w. i wywołała zainteresowanie nauk ekonomicznych rolą otoczenia przyrodniczego w procesach gospodarowania. Zainteresowanie to przejawiało się w postaci¹¹⁷:

- „zazielenienia” głównych ekonomicznych szkół teoretycznych;
- powstania ekonomii środowiskowej i ekonomii ekologicznej;
- tworzenia nowego, ekologicznego paradygmatu ekonomii;
- powstania teoretycznej syntezy w postaci podstaw ekonomii zrównoważonego i trwałego rozwoju.

Przeгляд płaszczyzn, kierunków i sposobów rozwoju myśli ekonomiczno-ekologicznej w teorii ekonomii pozwala dostrzec trzy podstawowe podejścia, które można potraktować jako paradygmaty (postulaty teoretyczne)¹¹⁸:

- paradygmat ekonomizacji środowiska przyrodniczego w kontekście jego wykorzystania gospodarczego i ochrony, wyodrębniony jako ekonomia środowiska;

¹¹⁶ H. Rogall, Podstawowe założenia ekonomii zrównoważonej..., dz. cyt., s. 91-92.

¹¹⁷ S. Czaja, Problemy badawcze oraz wyzwania rozwojowe ekonomii środowiska i zasobów naturalnych, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012, s. 29.

¹¹⁸ T. Borys, Nowe kierunki ekonomii..., dz. cyt., s. 14.

- paradygmat ekologizacji ekonomii i aktywności gospodarczej (ekologiczny paradygmat ekonomii), wyodrębniony jako ekonomia ekologiczna;
- paradygmat konsensusu w równoważeniu procesów ekonomizacji środowiska i ekologizacji ekonomii, a także innych aspektów rozwoju; postulat ten wyodrębnia się jako ekonomia zrównoważonego rozwoju.

Zdaniem T. Borysa „określenie głównych założeń teoretycznych ekonomii zrównoważonego rozwoju to obecnie największe wyzwanie badawcze, jakie stoi przed dyscypliną „ekonomia”¹¹⁹. B. Poskrobko przyjmuje, że na „obecnym etapie kształtowania się ekonomii zrównoważonego rozwoju jej głównym paradygmatem jest trwałość i szeroko rozumiane równoważenie rozwoju ekologiczno-społeczno-gospodarczego”¹²⁰.

Rozważania nad ekonomią środowiskową, ekologiczną i ekonomią zrównoważonego rozwoju można prowadzić i porządkować z wykorzystaniem dwóch kryteriów¹²¹:

- zasad trwałości rozwoju,
- przyjętych i ujawnionych w danej subdyscyplinie systemów wartości (kryterium aksjologiczne).

W odniesieniu do zasad trwałości przyjęto, że pojęcie trwałości rozwoju jest stopniowane według „surowości” (inaczej – restrykcyjności) zasady zachowania kapitału naturalnego i odzwierciedla przejście od założenia doskonałej i mniej doskonałej (umiarkowana komplementarność) substytucji kapitałów (zasada pierwsza – słaba trwałość i zasada druga – wrażliwa trwałość jako podstawa ekonomii środowiska) do ich komplementarności (trzecia zasada – mocna trwałość jako podstawa ekonomii zrównoważonego rozwoju) i dominacji ważności kapitału naturalnego (zasada czwarta – restrykcyjna trwałość jako podstawa ekonomii ekologicznej). Biorąc zaś pod uwagę systemy wartości zaznaczyć należy, że trzy wyodrębnione podejścia do środowiska charakteryzuje szeroki zakres aksjologiczny: od egocentryzmu (jako podstawa ekonomii środowiska), poprzez umiarkowany antropocentryzm (jako podstawa ekonomii zrównoważonego rozwoju), po przyrodocentryzm (biocentryzm – jako podstawa ekonomii ekologicznej). W ekonomii zrównoważonego rozwoju jeden ład nie może się rozwijać kosztem drugiego – ważne są proporcje między kapitałami, gdyż musi ona służyć zarówno człowiekowi, jak i środowisku¹²².

W środowisku ekonomistów zajmujących się problematyką wzrostu i rozwoju gospodarczego i jego środowiskowymi uwarunkowaniami prezentowane są więc różnorodne poglądy. Ich granice wyznacza z jednej strony retoryka zakorzeniona w ekonomii neoklasycznej, a z drugiej – poglądy ekonomistów uznających konieczność restrykcyjnego dostosowania sfery gospodarczej i społecznej do ograniczeń, jakie stawia środowisko i konieczność zachowania wypełnianych przez niego funkcji.

¹¹⁹ T. Borys, *Nowe kierunki ekonomii...*, dz. cyt., s. 24.

¹²⁰ B. Poskrobko, *Metodyczne aspekty...*, dz. cyt., s. 24.

¹²¹ T. Borys, *Nowe kierunki ekonomii...*, dz. cyt., s. 15.

¹²² Tamże, s. 15, 22.

Podejście reprezentowane przez autorów Raportu Rzymskiego, sugerujące konieczność przyjęcia ścieżki „zerowego wzrostu” oraz optymistyczne, przyjmowane przede wszystkim przez przedstawicieli ekonomii neoklasycznej – wyznaczają obszar możliwych, i zarazem bardziej realistycznych, wariantów przyszłości. Według pierwszej grupy poglądów nie jest możliwe pogodzenie długookresowego wzrostu gospodarczego z nieprzekraczalnymi barierami, wynikającymi z ograniczonej pojemności środowiska naturalnego. Bariery te spowodować mogą w bliskiej przyszłości zahamowanie wzrostu gospodarczego, zaś od odpowiedzialności polityków zależy, czy dojdzie do tego w sposób drastyczny czy też łagodny, pozwalający na trwanie globalnego systemu społeczno-ekonomicznego we względnym dobrobycie. Według przedstawicieli drugiej grupy poglądów – środowiska wielu ekonomistów głównego nurtu – większość z zasygnalizowanych wyżej problemów może zostać rozwiązana za pomocą mechanizmów rynkowych oraz tradycyjnych instrumentów ekonomicznych. Przekonanie to wynika z licznych przesłanek teoretycznych, jak również z obserwacji faktów historycznych. Jednym z argumentów podnoszonych w dyskusji jest wniosek z przebiegu ekologicznej krzywej Kuzneta dotyczący postrzegania wzrostu gospodarczego jako czynnika sprzyjającego ochronie środowiska przyrodniczego¹²³.

Biorąc pod uwagę powyższe rozbieżności poglądów zgodzić się należy jednak, że „niewiele jest sytuacji, kiedy racjonalną decyzję można podjąć tylko w oparciu o rachunek ekonomiczny. Najczęściej potrzebne jest także wartościowanie społeczne, które jest sposobem oceny różnych alternatyw użycia danego zasobu z uwzględnieniem subiektywnych stanowisk (i ocen) grup interesów”¹²⁴. Jak podaje W. Florczak, w argumentacji uzasadniającej założenia ekonomii zrównoważonego rozwoju wskazuje się istnienie wielu przyczyn, które sprawiają, że mechanizm rynkowy jest niedostatecznym narzędziem rozwiązywania problemów związanych ze zrównoważonym rozwojem. Wśród nich wskazać można: istnienie wielu negatywnych efektów zewnętrznych związanych z działalnością gospodarczą i komunalną człowieka oraz konsumpcją dóbr wolnych, to, że ceny rynkowe surowców informują o narastającej ich rzadkości jedynie w warunkach pełnej informacji, istnienie ograniczonych możliwości substytucji zarówno pomiędzy różnorodnymi materiałami, jak i pomiędzy kapitałem naturalnym a kapitałem wytworzonym przez człowieka. Ponadto zrównoważonemu rozwojowi nie sprzyjają funkcjonujące normy prawne dotyczące form własności dóbr (pozwornie) wolnych, niedostateczna podaż czynników mu sprzyjających (np. nakłady na badania i rozwój czy kapitał ludzki), niesprzyjające wzorce konsumpcji oraz mechanizmy rynkowe, które mogą działać z niedostateczną szybkością i okazać się zupełnie nieskuteczne w przypadkach, gdy przekroczona zostanie pojemność absorpcyjna określonych ekosystemów. Przytoczone argumenty uzasadniają konieczność interwencji państwa w dziedzinę zrównoważonego rozwoju¹²⁵.

¹²³ W. Florczak *Rozwój zrównoważony a długookresowy wzrost gospodarczy. Alternatywa czy koniunkcja?*, w: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011, s. 283-287.

¹²⁴ A. Woś, J.S. Zegar, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa 2002, s. 31.

¹²⁵ W. Florczak, *Rozwój zrównoważony...*, dz. cyt., s. 283-287.

Zrównoważony rozwój jest więc nowym paradygmatem rozwoju w toku ewolucji myśli ekonomicznej. Urzeczywistniany jest na świecie pod nazwami zrównoważonego (*balanced development*), trwałego (*durable development*) i samopodtrzymującego się rozwoju (*sustainable development*), a także – rzadziej – ekorozwoju (*ecodevelopment*)¹²⁶.

Kategoria zrównoważonego rozwoju rodzi liczne kontrowersje merytoryczne i terminologiczne. Zdaniem H. Rogalla te dotyczące interpretacji pojęcia zrównoważonego rozwoju obejmują samą definicję, zakres działań polityki zrównoważonego rozwoju, wartościowanie i hierarchię celów. W ramach różnic poglądów dotyczących hierarchii celów wyróżnić można cztery następujące stanowiska: 1) prymat wymiaru gospodarczego i oczekiwanie od zrównoważonego rozwoju zapewnienia trwałego zaspokojenia potrzeb ludności, 2) równorzędność wymiarów, 3) równorzędność wymiarów, lecz w wyznaczonych granicach narzuconych przez naturę oraz 4) – najwyższy priorytet wymiaru ekologicznego¹²⁷. W praktyce funkcjonuje jednocześnie wąskie (pochodzące od ekorozwoju, oparte na restrykcyjnej zasadzie trwałości), jak i szerokie (kojarzone z łańcem zintegrowanym) rozumienie kategorii *sustainable development* i rozwoju zrównoważonego¹²⁸.

Konsekwencją różnych sposobów postrzegania zrównoważonego rozwoju jest funkcjonowanie w literaturze przedmiotu wielu pojęć omawianej idei. Jeżeli jest ona postrzegana przez pryzmat gospodarki, to zasadne jest, zdaniem B. Poskrobko, użycie nazwy „trwały rozwój”, ponieważ musi być zapewniona ciągłość funkcjonowania gospodarki, a gospodarka w stanie równowagi przestaje się rozwijać. Jeśli idea ta postrzegana jest przez pryzmat środowiska, to uzasadnione jest używanie pojęcia „ekorozwój”, co w praktyce oznacza restrykcyjne ograniczenia w korzystaniu z zasobów i walorów przez gospodarkę i społeczeństwo. Spojrzenie na ideę z szerokiego punktu widzenia, jakim jest zrównoważone gospodarowanie w makrosystemie społeczeństwo-gospodarka-środowisko (takie przyjęto w niniejszej pracy) wskazuje, że najlepiej istotę problemu oddaje pojęcie „trwały i zrównoważony rozwój”, co w praktyce oznacza postrzeganie procesów gospodarczych jako elementów procesów przyrodniczych i rozwoju społecznego. W literaturze funkcjonują także (często zamiennie) terminy „zrównoważony rozwój” i „rozwój zrównoważony”. Różnica między tymi pojęciami polega na odmiennym postrzeganiu stopnia zrównoważenia. Przeciwnicy używania terminu „rozwój zrównoważony” podkreślają, że stan równowagi w sposób stały nie może być celem samym w sobie, gdyż prowadzi do stabilizacji, a nawet regresu gospodarczego¹²⁹.

¹²⁶ T. Borys, Koncepcja zrównoważonego rozwoju w naukach ekonomicznych, w: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Zarys problemów badawczych i dydaktyki*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2010, s. 44.

¹²⁷ H. Rogall, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2010, s. 41-43.

¹²⁸ T. Borys, Zrównoważony rozwój jako przedmiot pomiaru wskaźnikowego, w: T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju...*, dz. cyt., s. 50.

¹²⁹ B. Poskrobko, Paradygmat zrównoważonego rozwoju jako wiodący kanon w badaniu nowych obszarów ekonomii, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (46), 2013, s. 21.

W odniesieniu do kwestii terminologii, zdaniem wielu ekonomistów „trwały rozwój” jest lepszym określeniem niż „zrównoważony rozwój”, gdyż oznacza „taki rozwój społeczno-gospodarczy, który zapewnia odpowiedni stan środowiska i jego równowagę ekologiczną oraz jakość życia, także dla przyszłych pokoleń, stanowiąc zaprzeczenie tzw. wzrostu zerowego”¹³⁰.

Zdaniem B. Fiedora definiując trwały rozwój należy zauważyć, że¹³¹:

- rozwój (wzrost) jest trwały, jeśli nie zmniejsza się żaden element składowy wektora celów społecznych i ekonomicznych związany z procesem rozwoju ekonomicznego;
- trwały rozwój oznacza maksymalizowanie korzyści netto z rozwoju ekonomicznego, przy jednoczesnym zachowaniu użyteczności i jakości zasobów naturalnych w długim okresie;
- konsumpcja¹³² materialnych dóbr i usług musi być ograniczona do poziomu, który jest akceptowalny z ekologicznego punktu widzenia, w tym zwłaszcza z potrzeby zachowania właściwej jakości środowiska dla przyszłych generacji – i dostępny dla wszystkich ludzi.

Wśród trzech kluczowych cech nowego paradygmatu wskazać można: trwałość (*durability*), samopodtrzymywanie (*sustainability*) i zrównoważenie (*balance*). Cechy te wskazują, że zrównoważony rozwój reprezentuje niekonwencjonalne (alternatywne) koncepcje rozwoju¹³³.

Za trwały rozwój uznać można proces, który realizuje cechę trwałości ocenianą pozytywnie z punktu widzenia określonego systemu wartości. Poszczególnym wariantom cechy „trwałość” przyporządkowany jest określony poziom pola etycznego i określony wariant koncepcji trwałego rozwoju. Pojęcie trwałości jest stopniowane według „surowości” zasady zachowania kapitału naturalnego. Wy różnić można cztery wersje zasady trwałości¹³⁴:

1. słaba zasada trwałości (doskonałej substytucji kapitałów), oznaczająca zachowanie wielkości całkowitego kapitału bez względu na jego strukturę, którą tworzą: kapitał przyrodniczy, wytworzony przez człowieka – ekonomiczny i kulturowy oraz kapitał ludzki, przy czym zakłada się, że różne rodzaje kapitału są doskonałymi substytutami, przynajmniej w granicach wyznaczonych przez bieżący poziom działalności gospodarczej i przez istniejące w danym momencie zasoby; słaba zasada trwałości jest charakterystyczna dla rozwoju konwencjonalnego;

¹³⁰ K. Górka, Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego, w: M. Burchard-Dziubińska, A. Rzeńca (red.), Zrównoważony rozwój na poziomie lokalnym i regionalnym. Teoria i praktyka, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2010, s. 14.

¹³¹ B. Fiedor, Nowa ekonomia instytucjonalna a zrównoważony rozwój, w: B. Poskrobko (red.), Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2007, s. 159.

¹³² Jak podaje W. Łuczka-Bakuła, integralnym elementem koncepcji rozwoju zrównoważonego jest zarówno zrównoważona produkcja, jak i konsumpcja, W. Łuczka-Bakuła, Zrównoważony rozwój a sfera konsumpcji, Ekonomia i Środowisko, 2 (17), 2000, s. 31–41.

¹³³ T. Borys, Koncepcja zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 44.

¹³⁴ T. Borys, Zrównoważony rozwój jako przedmiot pomiaru..., dz. cyt., s. 41–43.

2. wrażliwa (umiarkowana) zasada trwałości, wymagająca, aby przy zachowaniu całkowitej wielkości kapitału nienaruszona została zasada określająca relacje między jego składowymi; zasada ta zakłada, że kapitał wytworzony przez człowieka i kapitał przyrodniczy mogą być substytutami, ale w określonych granicach; przy jej stosowaniu bierze się pod uwagę ekologiczne ograniczenia działalności człowieka, z uwzględnieniem możliwości osiągnięcia kompromisu i przełożenia ekologicznych przesłanek na zasady gospodarowania uwzględniające zachowanie trwałości użytkowania zasobów przyrody;
3. silna zasada trwałości (komplementarności kapitałów), wymagająca, aby poszczególne rodzaje kapitału zostały zachowane każdy z osobna; zasada zakłada, że kapitały przyrodniczy i antropogeniczny są komplementarne, a warunkiem rozwoju jest utrzymanie kapitału przyrody i niedopuszczanie do negatywnej zmiany w ilości i jakości dóbr i usług środowiska;
4. restrykcyjna (bardzo silna) zasada trwałości – prowadzi do zakazu uszczuplania któregośkolwiek zasobu.

Druga i trzecia zasada trwałości wykazują silne związki ze zrównoważonym rozwojem. Pierwsza oparta jest na antropocentrycznym systemie wartości, zaś czwarta – na biocentrycznym¹³⁵. Istotę zrównoważonego rozwoju podsumowuje P. Jeżowski, który uznaje, że tkwi ona w wyborze stopnia trwałości. Stopień trwałości zaś określa nacisk na ochronę środowiska i dążenie do zachowania kapitału naturalnego względem potrzeb gospodarki i społeczeństwa¹³⁶.

Rozważając zagadnienie kapitału naturalnego zauważyć trzeba, że w ekonomii ekologicznej jest on szerzej definiowany niż kapitał naturalny, stanowiący zasoby naturalne w ekonomii neoklasycznej. Obejmuje on także, podobnie jak w ekonomii klasycznej i neoklasycznej, nieodnawialne i odnawialne zasoby naturalne, jednak nadaje się tu szczególną rangę tym elementom kapitału naturalnego, które tworzą ekosystemy¹³⁷. W ramach ekonomii ekologicznej wymienia się podstawowy kapitał naturalny (elementy środowiska przyrodniczego niezbędne do życia) oraz pozostały kapitał naturalny, który może stanowić przedmiot popytu i podaży, ponieważ jest substytucyjny¹³⁸.

Problemy interpretacji pojęcia trwałości rozwoju podejmuje także D. Kiełczewski, który uznaje, że chociaż trwały rozwój zwykle utożsamiany jest z trwałością kapitału przyrody, to przyjęć należy szerszy zakres tej kategorii i utożsamiać go z „nieograniczonym horyzontem czasowym wzrostu dobrobytu społecznego”. Ważna jest przy tym trwałość wszystkich czynników tego wzrostu, w tym kapitału naturalnego¹³⁹.

¹³⁵ Tamże.

¹³⁶ P. Jeżowski, *Kategoria rozwoju zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 13–14.

¹³⁷ S. Czaja, A. Becla, *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007, s. 61–62.

¹³⁸ D. Kiełczewski, *Zrównoważony rozwój – istota, interpretacje, związek ze społeczeństwem wiedzy*, w: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Materiały do studiowania*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2010, s. 14.

¹³⁹ D. Kiełczewski, *O pojęciu trwałego rozwoju...*, dz. cyt., s. 350.

Zdaniem S. Kozłowskiego „głównym celem zrównoważonego rozwoju jest poszukiwanie środków i warunków zabezpieczających długotrwałe zachowanie funkcji systemu ekologicznego”. Zrównoważony rozwój ma zapewnić sprawiedliwość, dobrobyt i bezpieczeństwo społeczne. Tak rozumiany wzrost zdaniem Autora opiera się na takim wykorzystaniu „potencjału środowiska”, aby nie doprowadzić do naruszenia funkcji ekologicznych. Dla utrzymania podstawowych funkcji ekologicznych w środowisku przyrodniczym konieczne jest więc utrzymywanie na stałym poziomie zasobu kapitału naturalnego, co oznacza konieczność nieopagarszania jakości zasobów naturalnych. Stopa eksploatacji zasobów odnawialnych nie może przekroczyć stopy ich regeneracji, ilość zaś odpadów (zanieczyszczeń) odprowadzanych do środowiska nie może przekroczyć jego zdolności asymilacyjnej¹⁴⁰. W odniesieniu do trwałości użytkowania zasobów nieodnawialnych przyjmuje się, że ich bieżące użytkowanie nie będzie naruszać dobrobytu przyszłych generacji, jeśli¹⁴¹:

- przyszłe generacje będą miały inne zapotrzebowanie na ekologiczne funkcje środowiska przyrodniczego;
- funkcje te będą zastąpione innymi czynnikami;
- straty powstające w wyniku użytkowania zasobów nieodnawialnych zostaną odpowiednio zrekomensowane.

W przypadku zasobów nieodnawialnych przyjęć można zatem słabą zasadą trwałości kapitału wynikającą z wyczerpania zasobów lub zastąpienia ich odnawialnymi substytutami. Potrzeba zachowania rezerw zasobów dla przyszłych pokoleń oznacza też, że słabą trwałość uzupełnia w niektórych sytuacjach wrażliwa zasada trwałości kapitału. W przypadku zasobów odnawialnych przyjmować należy mocną, a w niektórych sytuacjach restrykcyjną zasadę trwałości kapitału. Takie podejście uzasadnia to, że wszystkie rodzaje zasobów odnawialnych współtworzą zasób o kluczowym znaczeniu dla środowiska i gospodarki, jakim jest różnorodność biologiczna¹⁴².

Według ujęcia R. Domańskiego „przyjęcie zasady substytucji jest uzasadnione tylko w przypadku zasobów odnawialnych (rolniczych, leśnych, oceanicznych). Zasoby nieodnawialne wymagają natomiast odmiennego ujęcia. Składniki tych zasobów są unikatowe, a zużywanie ich przez społeczeństwo wywiera nieodwracalne skutki dla jego życia. Wyczerpywanie się zasobów nieodnawialnych komplikuje zdefiniowanie kompensacji szans rozwoju przyszłych pokoleń. Uwzględnienie tego warunku oznacza respektowanie mocnego kryterium podtrzymalności”¹⁴³.

Ekonomia neoklasyczna, w odniesieniu do zasobów środowiska, przyjmuje słabą zasadę trwałości. Oznacza ona, że poszczególne rodzaje kapitału, w tym kapitał naturalny, są doskonale substytucyjne. W tym kontekście rozwój będzie trwał wtedy, gdy tempo poszukiwania substytutów utraconych zasobów środowiska przyrodniczego będzie wyższe niż tempo eksploatacji tych zasobów. Ozna-

¹⁴⁰ S. Kozłowski, *Przyszłość ekorozwoju*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 47-48.

¹⁴¹ Tamże, s. 47.

¹⁴² D. Kielczewski, *O pojęciu trwałego rozwoju...*, dz. cyt., s. 352-353.

¹⁴³ R. Domański, *Ewolucyjna gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2012, s. 227-228.

cza to konieczność przeznaczania części renty z eksploatacji zasobów przyrody na badania i innowacje związane z poszukiwaniem substytutów. W przypadku, gdyby dany zasób nie posiadał substytutu, to – w ujęciu ekonomii neoklasycznej – problem rozwiązuje się za pośrednictwem mechanizmu cenowego. Powyższą argumentację przyjąć można w przypadku konwencjonalnych zasobów środowiska (bogactw mineralnych), jednak, jak podaje D. Kiełczewski, wzbudza ona szereg wątpliwości w przypadku dóbr i usług bezpośrednio konsumowanych oraz w przypadku niektórych specyficznych elementów kapitału naturalnego, które nie posiadają substytutów, a nawet jeśli istnieje taka ewentualność, prawdopodobnie nie byłaby ona akceptowana przez społeczeństwo. Poza tym zdaniem Autora taki element kapitału naturalnego, jak ciągłość procesów ekologicznych, z którymi wiąże się zachowanie wysokiego poziomu różnorodności biologicznej oraz unikanie nieodwracalnych zmian w środowisku, nie posiada substytutu. Zauważyć można również, że w przypadku nieodwracalnych zmian w środowisku, tradycyjne mechanizmy rynkowe nie działają, a ponadto środowisko przyrodnicze samo w sobie jest wartością dla społeczeństwa, która niczym nie może być zastąpiona¹⁴⁴. Powyższe argumenty skłaniają do przyjmowania zasad trwałości na wyższym poziomie niż reprezentowanym przez trwałość słabą.

Kolejną, obok trwałości, cechą zrównoważonego rozwoju jest samopodtrzymywanie. Rozwój samopodtrzymujący (sustensywny) to taki proces, który podtrzymuje możliwości zaspokojenia potrzeb obecnego i przyszłych pokoleń. Charakteryzuje go zatem antropocentryczny system wartości. Bierze on pod uwagę zasady sprawiedliwości pokoleniowej w dostępie do środowiska oraz potrzebę podtrzymywania wydolności środowiska¹⁴⁵.

Trzecia cecha omawianej kategorii – zrównoważenie – dotyczy równowagi w poszanowaniu nie tylko środowiska przyrodniczego, ale także antropogenicznego i ludzkiego. Istotą tej koncepcji tworzą: zasada integralności łądów poprzez zrównoważoną ochronę kapitału (środowiska) przyrodniczego, kapitału społecznego (ludzkiego) i antropogenicznego, zasada subsydiarności oraz zasada zrównoważonej partycypacji. Główną składową koncepcji jest natomiast zasada ładu zintegrowanego, rozumiana jako „spójne, jednoczesne tworzenie łądów: społecznego, ekonomicznego i środowiskowego, lub w najbardziej rozwiniętej formie – obejmująca: łąd instytucjonalno-polityczny, społeczny, ekonomiczny, środowiskowy i przestrzenny”¹⁴⁶.

Trzy omówione cechy zrównoważonego rozwoju można podsumować następująco: cecha samopodtrzymywania rozwoju oznacza konieczność stwarzania rezerw i bodźców do dalszego rozwoju, cecha trwałości, mająca wymiar czasowy, oznacza konieczność zachowania szans rozwoju w przewidywanym okresie, natomiast cecha zrównoważoności oznacza konieczność utrzymywania właściwych

¹⁴⁴ D. Kiełczewski, Jakość życia i dobrobyt jako kategorie zrównoważonego rozwoju, w: D. Kiełczewski (red.), *Od koncepcji ekorozwoju...*, dz. cyt., s. 116-117.

¹⁴⁵ T. Borys, *Zrównoważony rozwój jako przedmiot pomiaru ...*, dz. cyt., s. 44-46.

¹⁴⁶ Tamże, s. 46-48.

proporcji, zmiany struktury rozwoju, wyrównywania pomiędzy potrzebami rozwojowymi a potrzebami ochrony środowiska przyrodniczego¹⁴⁷.

Jak zauważa T. Borys, w ogólnych definicjach nowego paradygmatu rozwoju eksponowane są jego następujące cztery grupy własności¹⁴⁸:

1. cechy – samopodtrzymywanie, trwałość, równoważenie/zrównoważenie;
2. zasady – wyjaśniają cechy nowego paradygmatu, w tym zasady: podtrzymywania, trwałości i równoważenia;
3. cele – pozytywne stany docelowe rozwoju w realizacji zasad nowego paradygmatu;
4. łądy rozwoju – podkreślana jest potrzeba integrowania łądów: społecznego (w tym instytucjonalno-politycznego), ekonomicznego i środowiskowego (w tym przestrzennego) w celu osiągnięcia efektu w formie łądu zintegrowanego jako jednego ze sposobów wyrażania wzorców rozwoju zrównoważonego.

Zrównoważony rozwój zakłada więc harmonię pomnażania dóbr z wydolnością ekosystemów, tak by te ostatnie nie traciły zdolności do odnowy. W praktyce wymaga to przestrzegania w rozwoju co najmniej czterech zasad strategicznych¹⁴⁹:

1. stopa użytkowania zasobów odnawialnych nie powinna być większa od stopy ich odnowy;
2. zużycie zasobów nieodnawialnych nie powinno przekraczać poziomu, jaki wynika z możliwości ich substytucji przez zasoby odnawialne oraz zwiększonej produktywności zasobów odnawialnych i nieodnawialnych;
3. zanieczyszczenia wnoszone do środowiska nie powinny przekraczać potencjału absorpcyjnego środowiska (pojemności środowiska), czyli możliwości wchłonięcia, przetworzenia lub unieszkodliwienia przez środowisko;
4. należy zachować zgodność w czasie wnoszonych substancji do środowiska z naturalnymi procesami w środowisku.

Respektowanie powyżej sformułowanych zasad zrównoważonego rozwoju wiąże się z pewnymi ograniczeniami działalności podmiotów gospodarczych. U podstaw paradygmatu trwałości tkwi więc „konflikt celów ekonomicznych i środowiskowych, szczególnie silnie ujawniający się w praktycznym stosowaniu się do zasad trwałości na poziomie jednostek gospodarczych”¹⁵⁰. Jak zauważa W. Florczak, jedną z przyczyn rozbieżności opinii w kwestii możliwości pogodzenia wzrostu gospodarczego z trwałością środowiska naturalnego jest jednak rozumienie terminu „wzrost gospodarczy”. Termin interpretowany w sensie materialnym/fizycznym/ ilościowym, implikuje, że wzrost gospodarczy w ramach

¹⁴⁷ S. Czaja, A. Becla, *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 322-323.

¹⁴⁸ T. Borys, *Interdyscyplinarność ekonomii zrównoważonego rozwoju*, w: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii...*, dz. cyt., s. 139-142.

¹⁴⁹ Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (8), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa w świetle statystyki publicznej*, pr. zb. pod kier. J.S. Zegara, *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 14.

¹⁵⁰ E. Majewski, *Ekonomiczna a ekologiczna trwałość gospodarstwa rolniczego*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, Seria G, 96 (3), 2009, s. 141.

ekosystemu Ziemi nie jest możliwy, co wynika z praw termodynamiki. Interpretowany jednak w kategoriach jakościowych/wartościowych, wskazuje, że wzrost nie musi być ograniczony. Z takiego samego (lub nawet niższego) wkładu materialnego można bowiem zdaniem Autora osiągać coraz wyższą użyteczność. Kluczową rolę pełnią w tym procesie postęp techniczny oraz sposób wartościowania. „Koniecznym warunkiem rozwoju zrównoważonego jest zatem nie tylko nieograniczona akumulacja wiedzy, ale również transformacja społecznego systemu wartości w kierunku przeciwnym do preferowanego przez społeczeństwo konsumpcyjne”. Równowaga pomiędzy tradycyjnie pojmowanym wzrostem gospodarczym per capita, koherencją społeczną oraz ekologicznymi uwarunkowaniami rozwoju stanowi, według W. Florczaka, sedno zrównoważonego rozwoju¹⁵¹.

W. Florczak szanse realizacji zasad zrównoważonego rozwoju we wszystkich jego wymiarach upatruje we wzroście gospodarczym, przy jednoczesnym zmniejszeniu presji ekologicznej i sukcesywnym zwiększaniu substytucyjności czynników produkcji. Jest to możliwe jedynie w warunkach stymulowania i instytucjonalno-prawnego nadawania procesom generującym postęp techniczny kierunku proekologicznego. Rozważania na temat relacji wzrost-środowisko są zaś w dużym stopniu dyskusją o możliwościach nieograniczonej kreacji/akumulacji wiedzy i postępu technicznego, co prowadzi bezpośrednio do koncepcji gospodarki opartej na wiedzy¹⁵².

Jak podaje D. Kielczewski, zrównoważenie gospodarki ze środowiskiem przyrodniczym ma znaczenie instrumentalne, służące zachowaniu nieograniczonych możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego i rozwoju cywilizacyjnego ludzkości. Jego podstawowym celem w takim ujęciu jest zapewnienie wzrostu dobrobytu społecznego w szerokim rozumieniu – jako odpowiednią proporcję między poziomem materialnej konsumpcji i poczuciem bezpieczeństwa ekologicznego i społecznego ludzkości. W tym ujęciu trwały rozwój nie oznacza stagnacji, a przyspieszenie procesów rozwojowych¹⁵³.

Ekonomia zrównoważonego rozwoju podkreśla silne związki (integrację) trzech cech nowego paradygmatu rozwoju – silnej trwałości, samopodtrzymywania i równoważenia różnych pozytywnych z punktu widzenia umiarkowanego antropocentryzmu aspektów rozwoju – jako minimum aksjologicznego tej koncepcji rozwoju. Aksjologia ekonomii zrównoważonego rozwoju ujawnia się przede wszystkim w dwóch subdyscyplinach ekonomii: w etyce biznesu i zintegrowanej koncepcji odpowiedzialności biznesu, przy czym koncepcja odpowiedzialności biznesu jest to strategia działania, w ramach której przyjmuje się jako fundamentalną zasadę, że droga do sukcesu przedsiębiorstwa prowadzi poprzez ukształtowanie pozytywnych relacji ze wszystkimi interesariuszami¹⁵⁴. Wizja człowieka w koncepcji zrównoważonego rozwoju bazuje natomiast na „idei samorealizacji człowieka polegającej na empatii wobec społeczeństwa i wobec środowiska”¹⁵⁵ (rysunek 1).

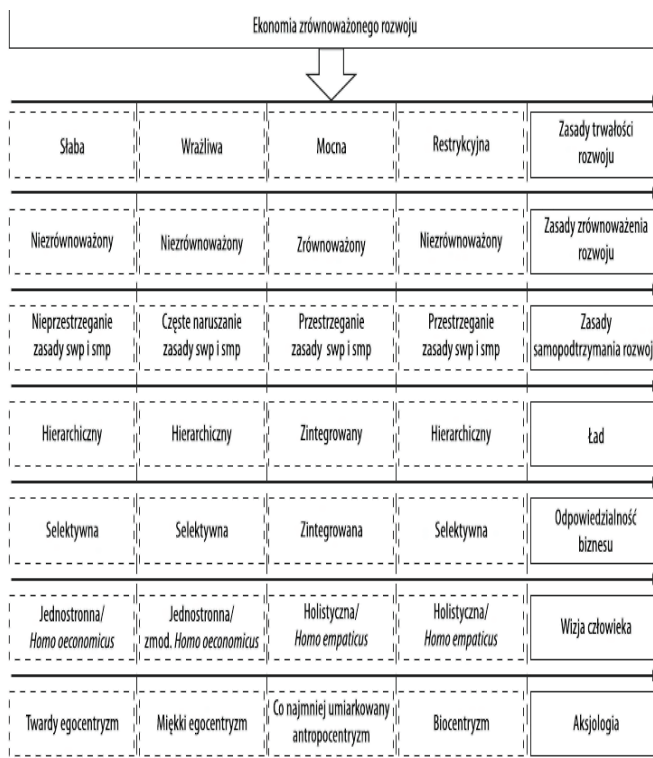
¹⁵¹ W. Florczak, *Rozwój zrównoważony...*, dz. cyt., s. 300.

¹⁵² Tamże, s. 281, 290.

¹⁵³ D. Kielczewski, *O pojęciu trwałego rozwoju...*, dz. cyt., s. 364.

¹⁵⁴ T. Borys, *Nowe kierunki ekonomii...*, dz. cyt., s. 25, 27.

¹⁵⁵ D. Kielczewski, *Homo oeconomicus i homo sustinens jako wyzwania ekonomii zrównoważonego roz-*

swp – sprawiedliwość wewnątrzpokoleniowa; smp – sprawiedliwość międzypokoleniowa

Rysunek 1. Pasma ważniejszych warunków brzegowych ekonomii zrównoważonego rozwoju

Źródło: T. Borys, Nowe kierunki ekonomii..., dz. cyt., s. 26.

Ekonomia zrównoważonego rozwoju jako nauka przyjmuje, że „gospodarka jest systemem otwartym, współtworzącym triadę „gospodarka-społeczeństwo-środowisko przyrodnicze”¹⁵⁶. Tak jak przedmiotem ekonomii głównego nurtu jest gospodarowanie kapitałem (ograniczonymi zasobami naturalnymi, ludzkimi i finansowymi), tak przedmiotem ekonomii zrównoważonego rozwoju jest „gospodarowanie w makrosystemie gospodarka-społeczeństwo-środowisko”¹⁵⁷. Stwierdzić więc można, że ekonomia zrównoważonego rozwoju zajmuje się badaniem istoty zjawisk i procesów produkcji, wymiany i konsumpcji w ujęciu makrosystemowym dążąc do poznania mechanizmów przyczynowo-skutkowych w makrosystemie gospodarka-społeczeństwo-środowisko oraz sprzężeń i relacji wewnątrz poszczególnych procesów. Nauka ta rozwija się na filozoficznej podbudowie idei

woju, w: B. Poskrobko (red.) Teoretyczne aspekty ekonomii..., dz. cyt., s. 227.

¹⁵⁶ D. Kiełczewski, Programowanie i wdrażanie zrównoważonego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.), Kształtowanie teorii..., dz. cyt., s. 72.

¹⁵⁷ B. Poskrobko, Metodyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i środowisko*, 3 (43), 2012, s. 20.

zrównoważonego rozwoju wykorzystując dorobek ekonomii cząstkowych (ekonomik) – ekonomii środowiska, ekonomii ekologicznej, ekonomii instytucjonalnej, ekonomii społecznej i innych¹⁵⁸.

W innym ujęciu B. Poskrobko przyjmuje, że ekonomia zrównoważonego rozwoju analizuje powiązania gospodarki ze środowiskiem przyrodniczym jako miejscem życia człowieka i prowadzenia działalności gospodarczej oraz relacje między gospodarką a sferą społeczną i otoczeniem instytucjonalnym¹⁵⁹. S. Czaja rozważa nowe pojęcia i kategorie ekonomii zrównoważonego rozwoju. Według tego Autora w szczególności w kręgu zainteresowań ekonomii zrównoważonego rozwoju znajdują się pojęcia: potrzeby, dobra ekonomiczne, zasobów ekonomicznych, w tym zasobów przyrodniczych, kapitału, w tym kapitału naturalnego, rzadkości, ograniczoności w sensie maltuzjańskim i ricardiańskim, zrównoważonego gospodarowania oraz racjonalności. Ekonomia zrównoważonego i trwałego rozwoju w sposób szczególny podchodzi do zagadnienia mechanizmu rynkowego, którego funkcjonowanie jest zgodne z założeniami rozsądnego rynku, a nie modelu doskonałej konkurencji i w którym inne są kryteria, jakimi posługują się podmioty rynkowe. W ekonomii zrównoważonego i trwałego rozwoju wykorzystuje się również podstawowe pojęcia i reguły obrachunkowe mikroekonomicznego rachunku ekonomicznego. Podstawowe różnice polegają na większej pojemności wykorzystywanych kategorii przychodów, kosztów czy korzyści netto, które uwzględniają również społeczny ich kontekst oraz na innym obrachunkowym sposobie interpretacji relacji pomiędzy nimi. Znacznie większą uwagę w ramach ekonomii zrównoważonego i trwałego rozwoju przywiązuje się do zasad zachowania (postępowania) podmiotów gospodarujących¹⁶⁰.

W porównaniu do głównego nurtu ekonomii, ekonomia zrównoważonego rozwoju wskazuje na konieczność zmiany kryterium podziału zasobów, opartym na wartościach *homo oeconomicus*, jakim jest zasada konkurencji, uwzględniając występujące współcześnie globalne zależności społeczno-ekonomiczne i ekologiczne. Zasadniczy postulat ekonomii zrównoważonego rozwoju, według B. Poskrobko, stanowi „konieczność uwzględniania ludzkich potrzeb oraz szerszego członkostwa w dystrybucji zasobów naturalnych. Ekonomia zrównoważonego rozwoju przywiązuje dużą wagę do ekologicznych uwarunkowań bytu i rozwoju człowieka. Postulaty niwelowania nierówności pomiędzy poszczególnymi społeczeństwami w skali globalnej i lokalnej uzupełnione zostały również zasadą sprawiedliwości międzygeneracyjnej, zapewniając w ten sposób biologiczne podstawy funkcjonowania społeczeństwa globalnego z perspektywy ewolucyjnej”¹⁶¹.

W rozważaniach nad ekonomią zrównoważonego rozwoju zwrócić należy także uwagę na taki parametr oceny działalności podmiotu gospodarczego jakim jest zysk. Zdaniem D. Niezgody kategoria zysku jest ważna jako składnik analizy doko-

¹⁵⁸ B. Poskrobko, Metodologiczne aspekty..., dz. cyt., s. 15.

¹⁵⁹ B. Poskrobko, Paradygmat zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 22.

¹⁶⁰ S. Czaja, Nowe kategorie ekonomiczne w teorii zrównoważonego i trwałego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.), Teoretyczne aspekty ekonomii..., dz. cyt., s. 160-162.

¹⁶¹ B. Poskrobko, Przedmiot, paradygmat i kategorie zrównoważonego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.), Kształtowanie teorii..., dz. cyt., s. 33.

nywanej zgodnie z neoklasyczną teorią ekonomii. Znaczenie zysku w warunkach ekonomii zrównoważonego rozwoju ulega natomiast ograniczeniu. Oceny konkurencji między podmiotami w warunkach społecznej gospodarki rynkowej i ekonomii zrównoważonego rozwoju należałoby bowiem dokonywać w oparciu o kryterium zysku ekonomicznego, sprawiedliwości społecznej w połączeniu z siłą nabywczą gospodarstw domowych oraz stopnia degradacji środowiska naturalnego. Działania takie są łatwiejsze do wykonania w warunkach wolnej konkurencji niż konkurencji niedoskonałej. W tej ostatniej dochodzi bowiem do intensywniejszego nasilania się konfliktu interesu między celami prywatnymi a społecznymi¹⁶².

Zrównoważony rozwój dąży do zapewnienia wszystkim dziś żyjącym ludziom i przyszłym pokoleniom wysokich ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych standardów przy nieprzekraczaniu granic pojemności środowiska. Tym samym realizuje on cel sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej i sprawiedliwości międzypokoleniowej¹⁶³. Tak sformułowana definicja implikuje zasady nowej ekonomii, na które składają się¹⁶⁴:

- podstawy etyczne określone przez sprawiedliwość wewnątrzpokoleniową i międzypokoleniową i odpowiedzialność;
- postulat zrównoważonej (społeczno-ekologicznej) demokracji – ekonomia zrównoważonego rozwoju dąży do zagwarantowania wystarczających standardów ekonomicznych, ekologicznych i społeczno-kulturowych oraz wolności i jakości życia wszystkim ludziom żyjącym dzisiaj oraz przyszłym pokoleniom;
- uznanie bezwzględnych granic naturalnej wytrzymałości – dokonywanie wyborów między traktowanymi jako równorzędne celami ekologicznymi, ekonomicznymi i społeczno-kulturowymi jest dopuszczalne jedynie w ramach wyznaczonych przez ekologiczne bariery ochronne, wytyczony tor lub w granicach tolerancji natury;
- podejście integracyjne – cele we wszystkich trzech wymiarach powinny być realizowane z uwzględnieniem silnych współzależności, również w stosunku do innych wymiarów.

Podsumowując, zrównoważony i trwały rozwój rozumiany jako trwała poprawa jakości życia współczesnych i przyszłych pokoleń poprzez kształtowanie właściwych proporcji pomiędzy trzema rodzajami kapitału: ekonomicznym, ludzkim i przyrodniczym – dokonuje się w sześciu sferach realizacyjnych: gospodarowanie zasobami ekonomicznymi, gospodarowanie zasobami ludzkimi, kształcenie świadomości i wybór modelu życia, gospodarowanie zasobami przyrodniczymi, gospodarowanie przestrzenią oraz rozwiązania instytucjonalne. Podstawową zaś sferą, decydującą o możliwości wdrożenia rozwoju zrównoważonego i trwałego jest sfera moralna, oparta na stabilnej, tj. nierelatywistycznej skali wartości i aksjomatach¹⁶⁵. Tak zarysowana koncepcja zbudowana jest na podstawach zasadniczo różnych od tych charakteryzujących ekonomię neoklasyczną. W efekcie, wdrożenie zasad eko-

¹⁶² D. Niezgodna, Niektóre dylematy konkurencji w społecznej gospodarce rynkowej: ujęcie ogólne, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 6 (16), 2014, s. 378.

¹⁶³ H. Rogall, *Podstawowe założenia ekonomii zrównoważonej...*, dz. cyt., s. 83.

¹⁶⁴ H. Rogall, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju...*, dz. cyt., s. 44-46.

¹⁶⁵ B. Piontek, *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego* Polski, PWN, Warszawa 2002, s. 242.

nomii zrównoważonego rozwoju jest bardzo trudne, wymagające przewartościowania dotychczasowych poglądów na procesy gospodarcze, zarówno w wymiarze mikro-, jak i makroekonomicznym, zrozumienia i przyjęcia nowych motywatorów aktywności społecznej i ekonomicznej i wynikających z nich działań. Postulaty ekonomii zrównoważonego rozwoju, będące odpowiedzią na problemy współczesności, w krótkim okresie budują szereg nowych uwarunkowań działalności gospodarczej, które mogą być postrzegane na obecnym etapie przede wszystkim w kontekście utrudnień i ograniczeń rozwoju. Ich przyjęcie wymaga dojrzałości, otwartości i zaangażowania podmiotów gospodarczych, których zasady funkcjonowania opisuje ugruntowany dorobek ekonomii neoklasycznej.

6. Zrównoważony rozwój jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich

Rozwój teoretycznych rozważań poświęconych zrównoważonemu rozwojowi jednocześnie budził potrzebę poszukiwania sposobów i instrumentów aplikacji założeń koncepcji do praktyki życia społecznego i gospodarczego.

W toku rozwoju ogólnej koncepcji zrównoważonego rozwoju, jednocześnie wypracowywano jej odniesienia do poszczególnych obszarów funkcjonalnych i sektorów gospodarki, w tym do rolnictwa i obszarów wiejskich, uwzględniając występujące silne interakcje między rolnictwem a stanem środowiska na obszarach wiejskich już w początkowych etapach formułowania koncepcji zrównoważonego rozwoju¹⁶⁶.

Ważnym etapem kształtowania się koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich była zorganizowana w 1989 roku konferencja Światowej Organizacji ds. Wyżywienia i Rolnictwa Narodów Zjednoczonych (FAO) w Rzymie. Sformułowano wówczas koncepcję zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich – SARD (ang. *Sustainable Agriculture and Rural Development*). Rozwój ten zdefiniowano wówczas jako „zarządzanie zasobami naturalnymi i ich ochronę oraz takie ukierunkowanie na technologiczne i instytucjonalne zmiany, aby zapewnić zaspokojenie potrzeb obecnego i przyszłych pokoleń, uznając jednocześnie, że zrównoważony rozwój (w sektorach rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa) konserwuje ziemię, zasoby wody, roślin i zwierząt, zasoby genetyczne, nie degradując środowiska wykorzystuje właściwe technologie i jest ekonomicznie i społecznie akceptowalny”¹⁶⁷.

¹⁶⁶ K. Kociszewski, Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i jej wdrażanie w polityce Unii Europejskiej, w: A. Graczyk (red.), Problemy koncepcyjne i implementacyjne zrównoważonego rozwoju, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 229, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2011, s. 38.

¹⁶⁷ J.B. Hardaker, Guidelines for the integration of sustainable agriculture and rural development into agricultural policies, FAO Agricultural Policy and Economic Development Series 4, Rome 1997, <http://www.fao.org/docrep/w7541e/w7541e00.htm>, (10.03.2014).

FAO definiuje SARD jako proces, który spełnia następujące kryteria¹⁶⁸:

- zapewnia, że podstawowe wymogi żywieniowe obecnego i przyszłych pokoleń są spełnione pod względem jakościowym i ilościowym, jednocześnie zapewniając szereg innych produktów rolnych;
- zapewnia trwałe zatrudnienie, wystarczające dochody i godne warunki życia i pracy wszystkim osobom zajmującym się produkcją rolną;
- utrzymuje oraz – w miarę możliwości – zwiększa zdolności produkcyjne bazy zasobów naturalnych jako całości i zdolności do odtwarzania zasobów odnawialnych, bez zakłócania funkcjonowania podstawowych cykli ekologicznych i naturalnej równowagi, niszczenia atrybutów społeczno-kulturowych społeczności wiejskich lub powodowania zanieczyszczenia środowiska;
- zmniejsza wrażliwość sektora rolniczego na niekorzystne czynniki przyrodnicze, społeczno-gospodarcze i inne zagrożenia.

SARD bliska jest koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, bowiem zgodnie z jej założeniami powinna obejmować „działania ukierunkowane na rozbudowę kapitału ludzkiego, zwiększenie partycypacji społecznej, rozwój przedsiębiorczości, proekologiczne przemiany rolnictwa i rozbudowę infrastruktury społecznej i technicznej oraz planowe zagospodarowanie zasobów środowiska”¹⁶⁹. Jednocześnie polityka ta uwzględnia cechę wielofunkcyjności sektora rolnego, wyrażającą się pełnieniem przez niego szeregu funkcji na rzecz społeczeństwa.

Przyjęta w 1992 roku Agenda 21 postulowała włączenie zasad zrównoważonego rozwoju w proces prowadzenia polityki rolnej i wzywała do jej oceny pod kątem problematyki wielofunkcyjności rolnictwa¹⁷⁰. W Agendzie 21 podkreślano złożoność relacji pomiędzy sferami: ekonomiczną, społeczną i środowiskową obszarów wiejskich oraz że wzmocnienie ekonomicznej pozycji obszarów wiejskich jest podstawą zachowania ich funkcji społecznych i środowiskowych. Uznano także, że funkcje społeczne wiążą się z zabezpieczeniem możliwości zatrudnienia na wsi, dywersyfikacją aktywności ekonomicznej oraz promocją lokalnych produktów, usług, rzemiosła i agroturystyki, a kwestie zachowania jakości środowiska stanowią warunek dla rozwoju i utrzymania potencjału ekonomicznego obszarów wiejskich. Ekologiczna integralność i wartość krajobrazu wiejskiego są z kolei podstawą dla uczynienia obszarów wiejskich przestrzenią atrakcyjną dla prowadzenia działalności gospodarczej, zamieszkania, odwiedzenia przez turystów oraz rekreacji¹⁷¹. Wraz z Agendą 21 dostrzeżono więc i wyartykułowano wielopłaszczyznowe relacje między sferami zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do szczególnej przestrzeni jaką stanowią obszary wiejskie.

¹⁶⁸ FAO Trainer's Manual, Vol. 1, Sustainability issues in agricultural and rural development policies, 1995, <http://www.fao.org/wssd/SARD/index-en.htm>, (30.07.14).

¹⁶⁹ K. Kociszewski, *Koncepcja zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 40.

¹⁷⁰ W. Hediger, On the economics of multifunctionality and sustainability of agricultural systems, materiały konferencyjne: 90th EAAE Seminar: Multifunctional agriculture, policies and markets: understanding the critical linkage, Rennes 2004, s. 2-4.

¹⁷¹ European Commission, Agriculture Directorate – General: A framework for indicators for the economic and social dimensions of sustainable agriculture and rural development, 2001, s. 3.

Kolejnym etapem rozwoju i wzmacniania znaczenia koncepcji zrównoważonego rozwoju w polityce względem rolnictwa i obszarów wiejskich była zorganizowana w 1996 roku w Cork w Irlandii „Europejska Konferencja na temat Rozwoju Wiejskiego”, w trakcie której wypracowano 10 zasad składających się na proponowany przez Unię Europejską program rozwoju obszarów wiejskich, który realizowałyby założenia zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z *Deklaracją z Cork*^{172,173}, zrównoważony rozwój obszarów wiejskich wymaga „odwrócenia procesu migracji ze wsi, walki z biedą, pobudzania zatrudnienia i tworzenia równych szans, reakcji wobec narastających wymagań ludności wiejskiej odnośnie poprawy warunków bytu, rozwoju osobistego oraz form spędzania wolnego czasu, zdrowia i bezpieczeństwa”. W *Deklaracji* zaakcentowano także „potrzebę ochrony i poprawy jakości środowiska wiejskiego oraz sprawiedliwszego podziału wydatków publicznych na infrastrukturę, edukację, ochronę zdrowia i dostępność komunikacyjną obszarów wiejskich”.

W trakcie konferencji w Cork zmanifestowano świadomość, że „obszary wiejskie charakteryzują się unikalną tkanką kulturową, gospodarczą i społeczną, stanowiąc niezwykłą mozaikę działań i wielką różnorodność krajobrazów, na którą składają się: lasy i pola uprawne, dziewicze tereny naturalne, wsie i małe miasteczka, ośrodki regionalne i małe przedsiębiorstwa”. Podkreślono także potrzebę budowania „zdolności lokalnych na rzecz wdrażania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich” oraz zwrócono uwagę na stałe zmniejszanie się znaczenia gospodarczego rolnictwa i leśnictwa w gospodarkach europejskich wskazując, że „rozwój obszarów wiejskich musi dotyczyć wszystkich sektorów społeczno-gospodarczych”¹⁷⁴. *Deklaracja z Cork* miała wpływ na treści dokumentów i programów zawartych w Agendzie 2000 oraz w reformie Luksemburskiej Wspólnej Polityki Rolnej (WPR, ang. CAP – *Common Agricultural Policy*) z roku 2003, a wdra-

¹⁷² The Cork Declaration – A living countryside, The European Conference on Rural Development, Cork 1996. http://ec.europa.eu/agriculture/rur/cork_en.htm, (3.03.2014).

¹⁷³ Deklaracja z Cork zawierała 10 postulatów, w tym: 1) umieszczenia na szczycie agendy Unii Europejskiej zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, który staje się podstawową zasadą leżącą u podstaw polityki względem obszarów wiejskich; 2) oparcia polityki rozwoju obszarów wiejskich na zintegrowanym podejściu obejmującym przekształcenia rolnictwa, dywersyfikację gospodarczą obszarów wiejskich oraz zarządzanie zasobami naturalnymi w celu poprawy funkcji i ochrony środowiska oraz promocji kultury, turystyki i rekreacji; 3) wsparcia dywersyfikacji działalności gospodarczej i społecznej, które powinno skupić się na zapewnieniu ram dla inicjatyw prywatnych i społeczności lokalnych; 4) promowania przez politykę rozwoju obszarów wiejskich zasady rozwoju zrównoważonego, dążącej do podtrzymania jakości i estetyki europejskich krajobrazów wiejskich (zasobów naturalnych, różnorodności biologicznej i kulturowej tożsamości), tak aby ich wykorzystanie przez obecne pokolenia nie ograniczało ich dostępności dla przyszłych pokoleń; 5) zgodności polityki rozwoju obszarów wiejskich z zasadą pomocniczości, czyli zdecentralizowania i oparcia jej na partnerstwie i współpracy pomiędzy wszystkimi zainteresowanymi szczeblami (lokalnym, regionalnym, krajowym i europejskim); 6) uproszczenia prawodawstwa polityki rozwoju obszarów wiejskich, w szczególności w odniesieniu do komponentu rolnego; 7) oparcia programów rozwoju obszarów wiejskich na spójnych i przejrzystych procedurach oraz ich zintegrowania w ramach jednego programu rozwoju obszarów wiejskich dla każdego regionu i jednego mechanizmu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich; 8) wykorzystywania lokalnych zasobów finansowych; 9) wzmocnienia skuteczności działań prorozwojowych samorządów regionalnych i lokalnych oraz lokalnych społeczności i grup; 10) wzmocnienia oceny i monitorowania dla zapewnienia efektywnego wykorzystania pieniędzy publicznych.

¹⁷⁴ Tamże.

zanie działań rozpoczęło się wraz z rozporządzeniem Rady (WE) nr 1257/1999 z 17 maja 1999 roku w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF), którego rolę od okresu programowania 2007–2013 pełnił Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW)¹⁷⁵.

W ramach Agendy 2000 Rada Europejska na posiedzeniu w Luksemburgu w 1997 roku ustanowiła strategiczny cel reformy Wspólnej Polityki Rolnej przyjmując, że rolnictwo europejskie powinno być wielofunkcyjne, zrównoważone, konkurencyjne i obecne na całym obszarze UE. Zgodnie z porozumieniem zawartym na posiedzeniu Rady Europejskiej w Berlinie w 1999 roku w kolejnym okresie reformowania podjęto m.in. takie działania jak¹⁷⁶:

- wprowadzenie przez państwa członkowskie wymogu przestrzegania warunków środowiskowych w celu otrzymania pomocy (zasada współzależności w zakresie ochrony środowiska) oraz możliwości obniżenia pomocy (modulacja) w celu sfinansowania działań na rzecz rozwoju obszarów wiejskich;
- wzmocnienie, zgodnie z wnioskami z konferencji w Cork, obowiązujących środków strukturalnych, zwłaszcza działań rolno-środowiskowych, w ramach nowej polityki rozwoju obszarów wiejskich, zwanej odtąd drugim filarem WPR.

Za szczególnie ważne w kontekście omawianej problematyki odnotować należy uznanie w Agendzie 2000¹⁷⁷, że obszary wiejskie mają coraz większe znaczenie w zakresie wypełnianych przez nie funkcji ekologicznych i rekreacyjnych, a wymagania związane z tymi funkcjami mogą wiązać się z dodatkowymi regulacjami dla rolnictwa jako głównego użytkownika gruntów. Z drugiej strony zaś rosnące znaczenie ochrony środowiska i potrzeb rekreacyjnych będzie również tworzyć nowe możliwości, z których rolnicy powinni korzystać. W dokumencie uznano także, że w kolejnych latach niezwykle istotne staną się rolnośrodowiskowe instrumenty wspierające zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, które będą odpowiedzią na wzrastający popyt społeczeństwa na usługi ekologiczne. Postulowano także wzmocnienie i rozszerzenie środków mających na celu utrzymanie i poprawę jakości środowiska.

W dniu 26 czerwca 2003 r. w Luksemburgu ministrowie rolnictwa państw UE osiągnęli kolejne porozumienie, które dogłębnie zmieniło WPR i wprowadziło szereg nowych zasad i mechanizmów, w tym m.in. zasadę wzajemnej zgodności (*cross-compliance*), uzależniającą otrzymanie płatności jednolitych m. in. od przestrzegania szeregu kryteriów dotyczących środowiska i zdrowia publicznego¹⁷⁸. W ramach oceny funkcjonowania WPR, zatwierdzonej przez Radę Europejską w 2008 roku, poddano przeglądowi szeroki wachlarz środków mających zastoso-

¹⁷⁵ B. Kutkowska, Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Suedach, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Studia i Monografie, 2, 2007.

¹⁷⁶ Instrumenty WPR i ich reformy, Dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej – 2014, http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/pl/FTU_5.2.3.pdf, (27.07.2014).

¹⁷⁷ AGENDA 2000. For a stronger and wider Union, Document drawn up on the basis of COM(97) 2000 final, 15 July 1997, Bulletin of the European Union, Supplement 5/97, European Commission, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997, s. 30, 33.

¹⁷⁸ Instrumenty WPR i ich reformy..., dz. cyt.

wanie po reformie WPR z 2003 r. Miało to na celu m.in. częściowe przekierowanie środków z pierwszego filaru na rozwój obszarów wiejskich przez zwiększenie stawek modulacji płatności bezpośrednich¹⁷⁹.

J. Wilkin podaje, że w „ewolucji WPR zauważyć można charakterystyczne przesuwanie się uwagi z celów o charakterze produkcyjno-dochodowym (bezpieczeństwo żywnościowe, „godziwy” poziom dochodów rolniczych itp.) do celów bardziej ogólnych, związanych ze zrównoważonym rozwojem, zachowaniem różnorodności biologicznej, uznaniem znaczenia rolnictwa dla żywotności obszarów wiejskich, ochroną krajobrazu i wartościowych walorów przyrodniczych itp. Następuje też odchodzenie od typowo sektorowej polityki rolnej na rzecz kompleksowej i zintegrowanej polityki wobec obszarów wiejskich”¹⁸⁰. Ewolucja ta powoduje znaczne zdynamizowanie tej polityki i zwrot ku rozwojowi przedsiębiorczości na obszarach wiejskich oraz ukierunkowanie polityki rolnej na regionalne gospodarowanie i przyjazne dla środowiska użytkowanie ziemi oraz dezagraryzację¹⁸¹.

Reformowanie WPR w kierunku SARD następowało stopniowo poprzez „rozszerzanie zakresu jej interwencji z podejścia sektorowego (rolnictwo) do podejścia terytorialnego (obszary wiejskie)”. WPR jednocześnie zmienia się w CARPE (ang. *Common Agricultural and Rural Policy for Europe*), gdyż „w zakresie stosowanych narzędzi następuje stopniowe przechodzenie od wspierania funkcji produkcyjnej na rzecz wspierania pozostałych funkcji obszarów wiejskich, w tym rozwija się wsparcie rolników dostarczających dobra publiczne”¹⁸².

Zauważyć należy, że polityka Unii Europejskiej względem rolnictwa i obszarów wiejskich rozwijała się w zależności od szeregu uwarunkowań ekonomiczno-społecznych i środowiskowych. Postulat zwiększania wydajności produkcji rolnej przyjęty w II połowie lat 50. i pod koniec lat 90. ustąpił miejsca postulatowi zapewnienia konkurencyjności produkcji rolnej UE na rynku światowym, który wraz z Agendą 2000 zaczął się przekształcać w coraz silniej akcentowaną zasadę zrównoważonego rozwoju (rysunek 2).

¹⁷⁹ Tamże.

¹⁸⁰ J. Wilkin, Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne (Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29-30 listopada 2007).

¹⁸¹ M. Greta, „Nowa” forma interwencjonizmu UE w pobudzaniu konkurencyjności regionów na przykładzie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), *Journal of Management and Finance*, 4(1), 2012, s. 195.

¹⁸² K. Kociszewski, *Koncepcja zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 46.

Wydajność →

Konkurencyjność →

Zrównoważony rozwój →

Wczesne lata (lata 50.)	Lata kryzysu (lata 70. i 80.)	Reforma z 1992 roku	Agenda 2000	Reforma WPR 2003	Ocena funkcjonowania reformy WPR i dostosowanie (2008)	WPR po 2013 roku
<ul style="list-style-type: none"> • bezpieczeństwo żywnościowe • poprawa wydajności • stabilizacja rynku • wsparcie produktów 	<ul style="list-style-type: none"> • nadprodukcja • rozrost wydatków • międzynarodowe tarcie • działania strukturalne 	<ul style="list-style-type: none"> • zmniejszenie nadwyżek • środowisko • stabilizacja dochodów • stabilizacja budżetu 	<ul style="list-style-type: none"> • pogłębianie procesu reform • konkurencyjność • rozwój obszarów wiejskich 	<ul style="list-style-type: none"> • orientacja rynkowa • obawy konsumentów • rozwój obszarów wiejskich • środowisko • uproszczenie • zgodność z zasadami WTO 	<ul style="list-style-type: none"> • wzmocnienie reformy z 2003 roku • nowe wyzwania • zarządzanie ryzykiem 	<ul style="list-style-type: none"> • kontynuacja reform w odpowiedzi na współczesne wyzwania • rentowna produkcja żywności, zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi i działania na rzecz klimatu • zrównoważony rozwój terytorialny

Rysunek 2. Rozwój Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej

Źródło: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm (13.04.2014).

Analiza realizowanej w perspektywie 2007-2013 polityki względem obszarów wiejskich Unii Europejskiej wskazuje, że zawiera ona w sobie pewne elementy podejścia zrównoważonego, wielofunkcyjnego, endogenicznego, nadal jednak przeważa w niej podejście sektorowe, nastawione na wspieranie rolnictwa¹⁸³. Wspólna Polityka Rolna w perspektywie finansowej 2014-2020 stanowi odpowiedź na wyzwania, przed którymi stoi rolnictwo, a z których wiele jest spowodowanych przez czynniki zewnętrzne. Wskazać wśród nich można te o charakterze gospodarczym (w tym potrzeba zagwarantowania bezpieczeństwa żywnościowego i globalizacja, spadek tempa wzrostu produktywności, zmienność cen, presja na koszty produkcji z powodu wysokich cen środków produkcji i pogarszającej się pozycji rolników w łańcuchu dostaw żywności), środowiskowym (wydajność zasobów, jakość gleb i wód oraz zagrożenia siedlisk i różnorodności biologicznej) i terytorialnym (zmiany demograficzne, gospodarcze i społeczne obszarów wiejskich, w tym wyludnienie i delokalizacja przedsiębiorstw)¹⁸⁴.

¹⁸³ M. Michalewska-Pawlak, Priorytety i wyzwania..., dz. cyt., s. 204.

¹⁸⁴ Overview of CAP Reform 2014-2020, Agricultural Policy Perspectives Brief, N°5*, December 2013, European Commission, http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf, s. 2, (17.04.14).

Ramy polityki względem obszarów wiejskich na lata 2014–2020 tworzy *Strategia Europa 2020* będąca kontynuacją *Strategii Lizbońskiej*. Wyznacza ona trzy wzajemnie ze sobą powiązane priorytety¹⁸⁵:

1. rozwój inteligentny: rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach;
2. zrównoważony rozwój: wspieranie gospodarki efektywniej korzystającej z zasobów, bardziej przyjaznej środowisku i bardziej konkurencyjnej;
3. rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu: wspieranie gospodarki o wysokim poziomie zatrudnienia, zapewniającej spójność społeczną i terytorialną (rysunek 3).

W okresie programowania 2014–2020 w celu zmaksymalizowania efektów interwencji środków Unii Europejskiej szczególny nacisk został położony na stosowanie takich kryteriów jak komplementarność oraz podejście terytorialne. Ponadto polityka rozwoju UE, zarówno w wymiarze regionalnym, jak i ponadregionalnym, realizowana będzie na bazie paradygmatu *sustainable development*, zakładającego równowagę i integrację polityki środowiskowej, gospodarczej i społecznej¹⁸⁶. W szczególności wytyczono następujące, wzajemnie powiązane ze sobą nadrzędne cele UE^{187,188}:

- wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 20-64 lat powinien wynosić 75%;
- na inwestycje w badania i rozwój należy przeznaczać 3% PKB Unii Europejskiej;

¹⁸⁵ M. Greta, E. Tomczak-Woźniak, Długoterminowe cele strategiczne a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w obliczu Strategii Europa 2020, *J. Agribus. Rural Dev.*, 2 (28), 2013, s. 79-80.

¹⁸⁶ K. Malik, K. Bedrunka, Specjalizacje inteligentne w równoważeniu rozwoju regionu, *Handel Wewnętrzny*, 1 (6a), 2013, s. 104.

¹⁸⁷ EUROPA 2020 Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Komisja Europejska, Bruksela, 3.3.2010 KOM(2010) 2020 wersja ostateczna Komunikat Komisji, http://ec.europa.eu/europe2020/index_pl.htm, (1.01.2015).

¹⁸⁸ Komisja przedstawia siedem projektów przewodnich, które umożliwią postępy w ramach każdego z priorytetów tematycznych: 1) „Unia innowacji” – projekt na rzecz poprawy warunków ramowych i dostępu do finansowania badań i innowacji, tak by innowacyjne pomysły przeradzały się w nowe produkty i usługi, które z kolei przyczynią się do wzrostu gospodarczego i tworzenia nowych miejsc pracy; 2) „Młodzież w drodze” – projekt na rzecz poprawy wyników systemów kształcenia oraz ułatwiania młodzieży wejścia na rynek pracy; 3) „Europejska agenda cyfrowa” – projekt na rzecz upowszechnienia szybkiego Internetu i umożliwienia gospodarstwom domowym i przedsiębiorstwom czerpania korzyści z jednolitego rynku cyfrowego; 4) „Europa efektywnie korzystająca z zasobów” – projekt na rzecz uniezależnienia wzrostu gospodarczego od wykorzystania zasobów, przejścia na gospodarkę niskoemisyjną, większego wykorzystania odnawialnych źródeł energii, modernizacji transportu oraz propagowania efektywności energetycznej; 5) „Polityka przemysłowa w erze globalizacji” – projekt na rzecz poprawy otoczenia biznesu, szczególnie w odniesieniu do MŚP, oraz wspierania rozwoju silnej i zrównoważonej bazy przemysłowej, przygotowanej do konkurencji na rynkach światowych; 6) „Program na rzecz nowych umiejętności i zatrudnienia” – projekt na rzecz modernizacji rynków pracy i wzmocnienia pozycji obywateli poprzez rozwój kwalifikacji przez całe życie w celu zwiększenia współczynnika aktywności zawodowej i lepszego dopasowania popytu do podaży na rynku pracy, między innymi dzięki mobilności siły roboczej; 7) „Europejski program walki z ubóstwem” – projekt na rzecz zapewnienia spójności społecznej i terytorialnej, tak aby korzyści płynące ze wzrostu gospodarczego i zatrudnienia były szeroko dostępne, a osoby ubogie i wykluczone społecznie mogły żyć godnie i aktywnie uczestniczyć w życiu społeczeństwa; EUROPA 2020, Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Komisja Europejska, Bruksela, 3.3.2010 KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, Komunikat Komisji, http://ec.europa.eu/europe2020/index_pl.htm, (1.01.2015).

- należy osiągnąć cele „20/20/20” w zakresie klimatu i energii (w tym ograniczenie emisji dwutlenku węgla nawet o 30%, jeśli pozwolą na to warunki);
- liczbę osób przedwcześnie kończących naukę szkolną należy ograniczyć do 10%, a co najmniej 40% osób z młodego pokolenia powinno zdobywać wyższe wykształcenie;
- liczbę osób zagrożonych ubóstwem należy zmniejszyć o 20 mln.

Na rozwój obszarów wiejskich poza ogólnymi założeniami polityki rozwoju obszaru Unii Europejskiej oraz WPR ma wpływ wiele innych polityk: polityka rynku pracy, polityka transportowa, energetyczna, oświatowa, naukowa itp. Dlatego też „w polityce rozwoju regionalnego ważne jest zintegrowane podejście uwzględniające przestrzenny charakter obszarów wiejskich i łączące scentralizowane instrumenty polityk horyzontalnych z planami i strategiami rozwoju lokalnego, które z definicji opierają się na istniejących tam zasobach i angażują lokalne podmioty”¹⁸⁹.

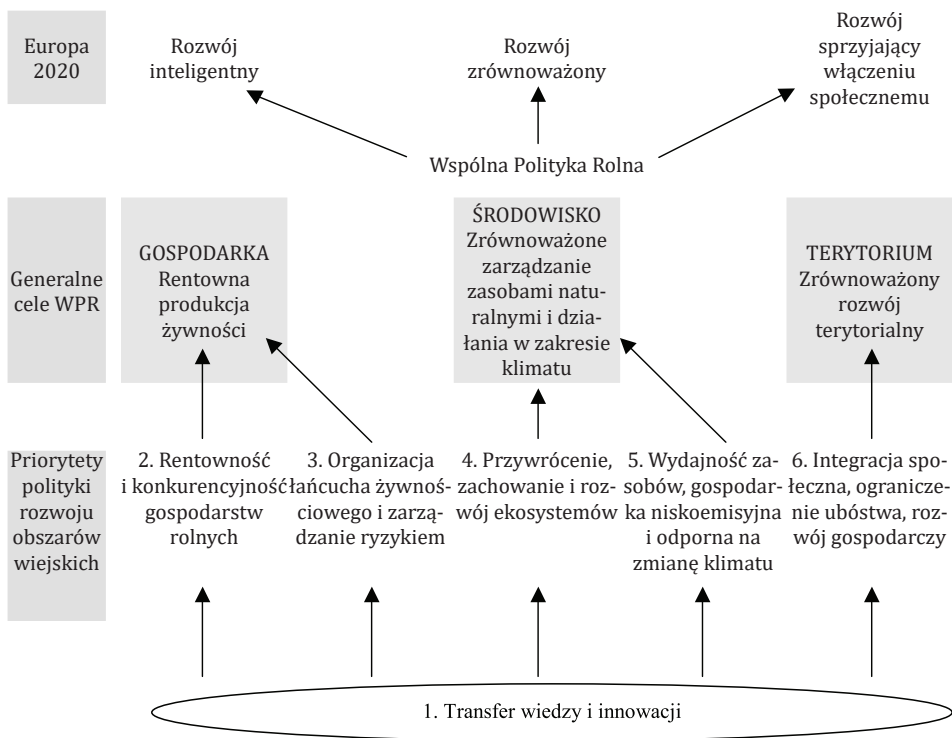
Logika interwencji zaplanowana do realizacji w ramach polityki rozwoju obszarów wiejskich UE w okresie programowania 2014–2020 obejmuje następujące obszary tematyczne¹⁹⁰:

1. Wspieranie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich poprzez:
 - promowanie innowacji, współpracy i rozwoju bazy wiedzy;
 - wzmacnianie powiązań w ramach rolnictwa, produkcji żywności i leśnictwa oraz badań i innowacji w celu poprawy zarządzania środowiskiem i wydajności;
 - wspieranie kształcenia ustawicznego i szkoleń zawodowych w rolnictwie i leśnictwie.
2. Zwiększenie rentowności i konkurencyjności wszystkich typów gospodarstw rolnych i promowanie innowacyjnych technologii w gospodarstwach oraz zrównoważonego zarządzania lasami poprzez:
 - poprawę wydajności gospodarczej wszystkich gospodarstw i ułatwianie ich restrukturyzacji i modernizacji, w szczególności poprzez ich ukierunkowanie na orientację rynkową i zwiększanie udziału w rynku, a także dywersyfikację działalności;
 - ułatwianie wejścia odpowiednio wykwalifikowanych rolników do sektora rolnego, a w szczególności wymiany pokoleń.
3. Wspieranie organizacji łańcucha żywnościowego, w tym przetwarzania i wprowadzania do obrotu produktów rolnych, podejmowanie działań w kierunku poprawy dobrostanu zwierząt i zarządzania ryzykiem w rolnictwie poprzez:
 - poprawę konkurencyjności producentów surowców poprzez włączenie ich do łańcucha rolno-spożywczego; wśród instrumentów są: systemy

¹⁸⁹ J. Sawicka, Rozwój obszarów wiejskich w świetle reform wspólnej polityki rolnej i polityki spójności Unii Europejskiej, *Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia*, 8 (2) 2009, s. 133.

¹⁹⁰ Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2013, European Commission, Directorate – General for Agriculture and Rural Development, 2013, tabela 8, s. 40, http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/index_en.htm, (13.04.2014).

- jakości, zwiększanie wartości dodanej produktów rolnych, promocję na lokalnych rynkach, skracanie łańcuchów dostaw, tworzenie grup producentów i organizacji oraz organizacji międzybranżowych;
- wspieranie zapobiegania ryzyku gospodarstw oraz zarządzania ryzykiem.
4. Przywrócenie, zachowanie i rozwój ekosystemów związanych z rolnictwem i leśnictwem, w tym:
- przywrócenie, utrzymanie i zwiększanie różnorodności biologicznej, w tym na obszarach Natura 2000, oraz rolnictwa na obszarach o wysokiej wartości przyrodniczej, poprawa stanu europejskich krajobrazów;
 - poprawa gospodarki wodnej, w tym gospodarowania pestycydami i nawozami;
 - zapobieganie erozji gleb i poprawa gospodarowania glebami.
5. Wspieranie efektywności wykorzystywania zasobów oraz wspieranie transformacji w kierunku gospodarki niskoemisyjnej i gospodarki odpornej na zmianę klimatu w sektorach rolnictwa, produkcji żywności i leśnictwa poprzez:
- zwiększenie efektywności zużycia wody w rolnictwie;
 - zwiększenie efektywności wykorzystania energii w rolnictwie i przetwórstwie spożywczym;
 - wspieranie dostaw i wykorzystywania odnawialnych źródeł energii, produktów ubocznych, odpadów, pozostałości i innych nieżywnościowych surowców do celów gospodarki ekologicznej;
 - zmniejszenie emisji gazów cieplarnianych i amoniaku w rolnictwie;
 - wspieranie ochrony i sekwestracji dwutlenku węgla w rolnictwie i leśnictwie.
6. Promowanie redukcji ubóstwa, integracji społecznej i rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich poprzez:
- wspieranie dywersyfikacji, tworzenia i rozwoju małych przedsiębiorstw i miejsc pracy;
 - wspieranie lokalnego rozwoju na obszarach wiejskich;
 - zwiększenie dostępności, wykorzystania i poprawę jakości technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT) na obszarach wiejskich (rysunek 3).

Rysunek 3. Logika interwencji polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej w okresie 2014–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rural Development in the EU..., dz. cyt., s. 41.

Jak oceniają A. Czyżewski i S. Stępień, w okresie 2014–2020 w Unii Europejskiej „kontynuowany będzie proces reorientacji celów, w którym priorytetem staje się polityka spójności. W zakresie wsparcia sektora rolnego przewiduje się natomiast wzmocnienie tzw. „zielonego komponentu” (ang. *greening*) – gospodarstwa rolne mają stać się dostawcami szeroko pojętych dóbr publicznych”¹⁹¹.

Jak wynika z przedstawionego schematu interwencji polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej (rysunek 3), istotnym czynnikiem kształtującym model Wspólnej Polityki Rolnej są zmiany klimatu. Na lata 2014–2020 zmiany klimatyczne pozostają również jednym z głównych priorytetów w polityce wsparcia rozwoju wsi i rolnictwa. Szczególną uwagę na istnienie wzajemnych relacji między zmianami klimatu a rolnictwem zwrócono w przeprowadzonym w latach 2007–2008 tzw. „przeeglądzie zdrowotnym” (*health check*) Wspólnej Polityki Rolnej. Środowiskowe aspekty gospodarowania rolniczego wspierane są przez horyzontalne zasady finansowania WPR, regulacje dotyczące płatności bezpośrednich, programy wsparcia obszarów wiejskich, a w niektórych aspektach także przez przepisy

¹⁹¹ A. Czyżewski, S. Stępień, Elementy nowości Wspólnej Polityki Rolnej po 2014 roku w odniesieniu do polskiego rolnictwa, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego, 14 (XXIX), 3, 2014, s. 38.

dotyczące wspólnej organizacji rynków. Zasadniczym instrumentem oddziaływania na klimat i środowisko są płatności bezpośrednie, wypłacane ze środków I i II filaru WPR¹⁹².

W Polsce, w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020 będzie realizowanych łącznie 15 działań, a pomoc finansowa ze środków Programu będzie skierowana głównie do sektora rolnego. Planowane w Programie instrumenty pomocy finansowej będą miały na celu przede wszystkim rozwój gospodarstw rolnych, poprawę organizacji łańcucha żywnościowego, wzrost rynkowej produkcji ekologicznej. Przedsięwzięcia z zakresu ochrony środowiska (w tym wody, gleb, krajobrazu) i zachowania bioróżnorodności będą finansowane w ramach działań rolnośrodowiskowo-klimatycznych i zalesień. Kontynuowane będą płatności na rzecz obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Wsparcie inwestycyjne w związku z realizacją celów środowiskowych otrzymają gospodarstwa położone na obszarach Natura 2000 i na obszarach narażonych na zanieczyszczenie wód azotanami pochodzenia rolniczego. W celu zapewnienia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich kontynuowane będą działania przyczyniające się do rozwoju przedsiębiorczości, odnowy i rozwoju wsi, w tym w zakresie infrastruktury technicznej, które będą realizowane zarówno w ramach odrębnych działań, jak również poprzez działanie Leader, które, jak się zakłada, wzmocni realizację oddolnych inicjatyw społeczności lokalnych¹⁹³.

Podejście do rozwoju obszarów wiejskich prezentowane przez Unię Europejską zakłada „stopniową dezagraryzację struktur społeczno-gospodarczych co ma zapewnić odchodzenie od rolniczego wizerunku wsi do koncepcji opartej na kompleksowym rozwoju obszarów wiejskich”. Taka polityka „wpływa bowiem na budowanie i wykorzystywanie potencjału społeczno-gospodarczego tych terenów oraz osiąganie założeń, którymi są: kształtowanie środowiska przyjaznego mieszkańcom wsi, podnoszenie poziomu życia na obszarach wiejskich oraz niwelowanie różnic rozwojowych między obszarami miejskimi i wiejskimi”¹⁹⁴. W powyższe cele są wkomponowane zagadnienia zrównoważonego gospodarowania zasobami tych terenów.

Kierunkiem rozwoju, który należy brać pod uwagę przy rozpatrywaniu możliwości rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej, jest koncepcja biogospodarki jako inteligentnej specjalizacji. Biogospodarka tworzy także duże możliwości w zakresie realizacji postulatów wynikających z założeń zrównoważonego rozwoju.

Biogospodarka obejmuje „wytwarzanie odnawialnych zasobów biologicznych i konwersję tych zasobów i strumieni odpadów w produkty o wartości dodanej, takie jak żywność, pasze, produkty pochodzenia biologicznego, bioenergia”. Jej sektory mają znaczny potencjał innowacji gdyż w dużej mierze zależą od rozwoju wielu nauk, w tym przyrodniczych, agronomii, ekologii, nauk o żywności i nauk społecznych, biotechnologii, nanotechnologii, technologii informacyjnych i komunikacyj-

¹⁹² M. Adamowicz, Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej w kontekście zmian..., dz. cyt., s. 9, 12.

¹⁹³ <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2014-2020>, (15.10.2015).

¹⁹⁴ M. Feltynowski, Polityka przestrzenna obszarów wiejskich. W kierunku wielofunkcyjnego rozwoju, CeDeWu.pl., Warszawa 2009, s. 148.

nych (ICT). Rozwój biogospodarki staje się priorytetem Unii Europejskiej. Ma on na celu uzyskanie wzrostu wydajności, przy jednoczesnym zapewnieniu zrównoważonego wykorzystywania zasobów i łagodzenia presji gospodarki na środowisko. Priorytetem staje się dążenie do bardziej efektywnego korzystania z zasobów, zrównoważonej eksploatacji zasobów naturalnych, ochrony różnorodności biologicznej i siedlisk, a także świadczenie usług związanych z ekosystemem¹⁹⁵.

Szczególną rolę w biogospodarce odgrywają branże przemysłu przetwórczego, w tym głównie przemysł spożywczy łącznie z paszowym oraz produkcja napojów i wyrobów tytoniowych. Surowce pochodzenia rolniczego oraz leśnego znajdują zastosowanie w przemyśle tekstylnym, drzewnym, papierniczym oraz chemicznym, kosmetycznym i farmaceutycznym. Coraz ważniejszą rolę odgrywa gospodarowanie odpadami o charakterze biologicznym wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych, w tym produkcja biopaliw¹⁹⁶.

W szerszym znaczeniu koncepcja biogospodarki „obejmuje praktycznie wszystkie sektory i związane z nimi usługi, które produkują, przetwarzają lub wykorzystują zasoby biologiczne w jakiegokolwiek formie. Łączy ona intensywne badania w wielu dziedzinach nauki z innowacyjnym, wszechstronnym wykorzystaniem odnawialnych surowców powstających w świecie roślin, zwierząt i mikroorganizmów”¹⁹⁷.

Jak zauważają E. Chyłek i E. Rzepecka, „zasoby gleby, wody i różnorodność biologiczna roślin, zwierząt i mikroorganizmów stanowią podstawę biogospodarki. Przy ich racjonalnym zagospodarowaniu mogą one stanowić znaczące źródło tworzenia wartości dodanej w działalności przedsiębiorstw, zwłaszcza mikro i małych. Ze względu na fakt, że ilość tych zasobów jest ograniczona, ważna jest ich ochrona i wykorzystanie w sposób zrównoważony”¹⁹⁸. Priorytetem jest przy tym wykorzystywanie innowacyjnych, proekologicznych rozwiązań.

Gospodarka wiejska bazująca wyłącznie na rolnictwie nie jest wystarczająca, aby stymulować zrównoważony rozwój¹⁹⁹. W procesie transformacji w kierunku zrównoważonego rozwoju współcześnie dokonuje się przesunięcie od dyskursu instytucjonalnego dotyczącego rozwoju wiejskiego do bardziej lokalnego, zorientowanego na zapewnienie źródeł utrzymania i wykorzystywanie wiedzy kompetentnych aktorów procesów rozwojowych. Zrównoważony rozwój w przypadku obszarów wiejskich, kiedy jest postrzegany jako alternatywna ścieżka rozwoju i innowacyjności, która wyróżnia się długoterminowym horyzontem i pluralizmem partycypujących aktorów, wydaje się w szczególności dobrze dopasowany

¹⁹⁵ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions *Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe*, European Commission, Brussels, s. 3-4, (13.2.2012).

¹⁹⁶ J. Gołębiewski, *Zrównoważona biogospodarka – potencjał i czynniki rozwoju*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, <http://www.pte.pl>, (10.06.2014).

¹⁹⁷ Chyłek E., Rzepecka M. (2011), *Biogospodarka – konkurencyjność i zrównoważone wykorzystanie zasobów*, Polish Journal of Agronomy, 7, 2011, s. 3, 9.

¹⁹⁸ Tamże, s. 9.

¹⁹⁹ H. Tovey, K. Bruckmeier, R. Mooney, *Innovation in rural development and rural sustainable development*, w: K. Bruckmeier, H. Tovey (red.), *Rural Sustainable development in the knowledge society. Perspectives on rural policy and planning*, Farnham, Surrey, England; Burlington, Vt.: Ashgate, 2009, s. 247.

do współczesnych wymogów kształtowania wiedzy, relacji i dynamizmu²⁰⁰. Innowacyjność determinować będą zmiany we Wspólnej Polityce Rolnej wyznaczające ramy koncepcji przekształceń obszarów wiejskich w nowym okresie programowania Unii Europejskiej w latach 2014–2020, w którym zrównoważony rozwój staje się priorytetem²⁰¹. Koncepcją rozpatrującą warunki i sposoby różnicowania struktur gospodarki obszarów wiejskich jest koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju. Jej realizacja zależy od zwiększania innowacyjności podmiotów gospodarczych tworzących lokalne i regionalne systemy społeczno-ekonomiczne. Innowacyjność ta wymaga jednak wsparcia ze strony odpowiednio zorientowanych polityk rozwoju lokalnego i regionalnego, w których ważne miejsce zajmuje rozwijanie kapitału ludzkiego i społecznego.

7. Wielofunkcyjność jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

Wielofunkcyjność i rozwój zrównoważony stanowią powiązane ze sobą koncepcje wyznaczające kierunki działań prowadzące do rozwoju społeczno-ekonomicznego obszarów wiejskich w warunkach europejskich. Przyjęcie, że rolnictwo i obszary wiejskie mają do wypełnienia szereg funkcji na rzecz społeczeństwa, stanowi zarazem ważną przesłankę interwencji ukierunkowanej na utrzymanie ich żywotności społeczno-ekonomicznej.

Pojęcie funkcji oznacza „działalność ludzką o podobnych cechach technicznych, społecznych i ekonomicznych związanych z zaspokojeniem poszczególnych rodzajów potrzeb człowieka”. W odniesieniu do obszarów wiejskich mówić można o wielofunkcyjności obejmującej ich potencjał funkcjonalny, czyli ogólną możliwość różnorodnego wykorzystania²⁰².

Pojęcie wielofunkcyjności jest niejednoznaczne i wielowymiarowe. Wielofunkcyjność dotyczy może bowiem rolnika i gospodarstwa domowego, rolnictwa jako sektora lub działu wytwórczego czy też określonego terytorium – gospodarki obszarów wiejskich²⁰³. OECD określiła²⁰⁴ dwie płaszczyzny interpretacji wielofunkcyjności. Pierwszą stanowi wielofunkcyjność jako właściwość aktywności ekono-

²⁰⁰ K. Bruckmeier, H. Tovey, Conclusion. Beyond the policy process: conditions for rural sustainable development in European countries, w: K. Bruckmeier, H. Tovey (red.), *Rural Sustainable Development...*, dz. cyt., s. 267.

²⁰¹ Por. G. Spychalski, *Rozwój zrównoważony obszarów wiejskich w kontekście ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej UE*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 8 (57), 2012, s. 423.

²⁰² A. Hopfer, T. Bajerowski, J. Suchta za J. Regulski, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur*, w: A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne*, Materiały z Konferencji 16-17 maja 2000 r., zorganizowanej przez KPZK PAN i SGGW, PAN KPZK, SGGW, Studia, T. CX, Warszawa 2000, s. 219-220.

²⁰³ M. Adamowicz, *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa*, w: M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Prace Naukowe KPAiM Nr 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004, s. 27-28.

²⁰⁴ *Multifunctionality: Towards an Analytical Framework*, OECD, Paris 2001, s. 14.

micznej, o której świadczą różnorodne, sprzężone ze sobą produkty lub skutki tej aktywności (np. pozytywne lub negatywne, zamierzone lub niezamierzone). Drugi sposób interpretacji wielofunkcyjności dotyczy przypisania różnorodnych ról rolnictwu. Z tego punktu widzenia rolnictwu jako działalności gospodarczej powierzone zostało pełnienie pewnych funkcji w społeczeństwie. W rezultacie, pod pojęciem wielofunkcyjności kryje się nie tylko cecha procesu produkcyjnego, ale także pewne wartości (funkcje) ważne z punktu widzenia całego społeczeństwa.

Zdaniem E. Otolińskiego i W. Wielickiego współcześnie wielofunkcyjność terenów wiejskich sprowadza się do trzech obszarów aktywności²⁰⁵:

1. gospodarczej, która obejmuje: produkcję rolniczą o charakterze socjalnym, produkcję rolniczą i leśną o charakterze komercyjnym, produkcję rolniczą ekologiczną i integrowaną, funkcję produkcyjno-usługową nierolniczą, niekonwencjonalne wytwarzanie energii, w tym geotermalnej, hydroelektrownie, podtrzymywanie rezerwowego potencjału produkcji rolnej, bezpieczne dla środowiska wykorzystanie surowców naturalnych, profilaktyczno-leczniczą turystykę i wypoczynek;
2. demograficznej i kulturowej, w ramach której można wskazać: zagospodarowanie przez ludzi terenów marginalnych, wkład w społeczne i kulturowe życie kraju, ochronę i kształtowanie krajobrazu kulturowego;
3. ekologicznej, na którą składają się: ochrona obszarów cennych ekologicznie, funkcje hydrologiczne, ochrona i kształtowanie rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej oraz krajobrazu, jak również – ochrona cennych ekotypów roślin i zwierząt.

Znaczny potencjał funkcjonalny obszarów wiejskich jest w dużej mierze konsekwencją wypełniania przez ich podstawowe działalności społeczno-gospodarcze – rolnictwo i leśnictwo – istotnych funkcji przyrodniczych i kulturowych²⁰⁶. W szerokim ujęciu podmioty sektora rolnictwa wypełniają cztery rodzaje funkcji²⁰⁷:

1. zielone, związane m.in. z kształtowaniem i ochroną krajobrazu naturalnego i kulturowego, współdziałaniem w utrzymaniu obszarów chronionych, poprawą obiegu materii i energii, wytwarzaniem energii z biomasy, podtrzymywaniem bioróżnorodności;
2. błękitne, związane z zarządzaniem zasobami wodnymi, w tym z poprawą jakości wód, zapobieganiem powodziom, wytwarzaniem energii wodnej i wiatrowej;

²⁰⁵ E. Otoliński, W. Wielicki, Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, CCCLVIII, 2003, s. 106-107.

²⁰⁶ J. Bański, W. Stola, Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich, T. 3, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2002, s. 15.

²⁰⁷ G. Van Huylenbroeck, V. Vandermeulen, E. Mettepenningen, A. Verspecht, Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments, Living Rev. Landscape Res., 1, (2007), 3, <http://landscaperesearch.livingreviews.org/Articles/lrlr-2007-3/download/lrlr-2007-3Color.pdf>, s.7, (18.07.2014).

3. żółte, odnoszące się do roli rolnictwa w utrzymaniu spójności i żywotności obszarów wiejskich, podtrzymaniu tożsamości wsi, ochronie tradycji i kultury ludowej, podtrzymaniu i rozwoju infrastruktury gospodarczej;
4. białe, umożliwiające zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, wysokiej jakości zdrowej i różnorodnej żywności oraz wytwarzanie żywności funkcjonalnej.

Jak podkreśla T. Hunek, współcześnie w warunkach rozwoju licznych form aktywności ekonomicznej na wsi związanej i niezwiązanej z rolnictwem, funkcję dynamizowania aktywności ekonomicznej obszarów wiejskich, obok rolnictwa, skutecznie przejmują w coraz większym stopniu pozarolnicze formy aktywności ekonomicznej²⁰⁸. Według tego Autora współczesny dynamizm gospodarki obszarów wiejskich opiera się na różnorodnych formach aktywności, w tym dochodowym wykorzystaniu zasobów i walorów, jakimi dysponuje dany obszar wiejski²⁰⁹. Jak zauważa S. Łojewski, w systemach przestrzennych, w których występują grupy zasobów materialnych, takie jak: zasoby naturalne, zasoby przyrodnicze (zasoby rekreacyjne środowiska przyrodniczego, trwałe użytki zielone, lasy), systemy infrastruktury technicznej, zasoby zagospodarowania przestrzeni, „powstają rzeczywiste bądź potencjalne możliwości ich wielofunkcyjnego wykorzystania”. Wielofunkcyjny rozwój (odnoszący się do funkcji, jakie pełnią lub mogą pełnić określone zasoby) może być zapoczątkowany i wywołać efekty mnożnikowe na takich obszarach, gdzie są nie tylko niewykorzystane zasoby, ale i nierozwinięte funkcje. Wielofunkcyjne wykorzystanie zasobów kapitału społecznego i wielofunkcyjny rozwój systemów przestrzennych, przy zachowaniu efektów synergistycznych, może w sposób zdecydowany przyspieszyć rozwój społeczno-gospodarczy układów terytorialnych²¹⁰.

Zdaniem B. Kutkowskiej „obszary wiejskie pełnią liczne funkcje społeczno-ekonomiczne, środowiskowe, kulturalne i przestrzenne o istotnym znaczeniu w skali lokalnej, regionalnej, krajowej, a nawet globalnej, a efekty zewnętrzne działalności rolniczej są źródłem dostarczania przez rolnictwo i obszary wiejskie licznych dóbr niekomercyjnych”. Wśród tych dóbr wymienił można: produkcję tlenku, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego i udział w zapewnieniu bezpieczeństwa energetycznego, ochronę bioróżnorodności flory i fauny, ochronę wód przed zanieczyszczeniami, ochronę gruntów przed erozją i degradacją, kształtowanie krajobrazu kulturowego wsi, tworzenie warunków do wypoczynku i rekreacji społeczeństwa²¹¹.

M. Kłodziński podkreśla, że „obecnie produkcja rolnicza, tradycyjnie dominująca w strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich, zmniejsza swój udział w zestawie funkcji, jakie spełniają obszary wiejskie, na rzecz pozarolniczych funkcji produkcyjnych oraz funkcji konsumpcyjnych, takich jak: udostępnianie zasobów przyrody

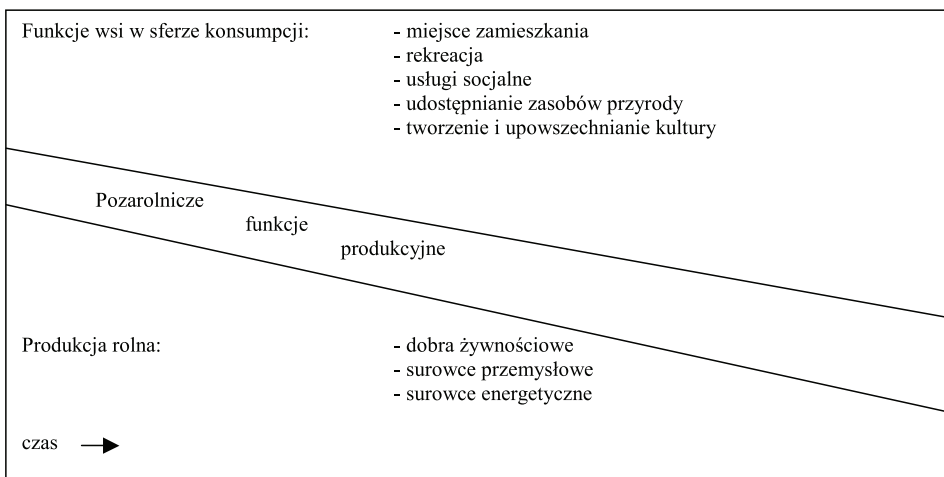
²⁰⁸ T. Hunek, *Formujący się model rozwoju wsi i polskiego rolnictwa w latach dziewięćdziesiątych*, w: T. Hunek (red.), *Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*, FAPA, Warszawa 2000, s. 48.

²⁰⁹ T. Hunek, *Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, w: T. Hunek (red.), *Rolnicza Polska wobec wyzwań współczesności*, IRWiR PAN, Warszawa 2002, s. 40-41.

²¹⁰ S. Łojewski, *Ekonomia zasobów...*, dz. cyt., s. 182, 188-189.

²¹¹ B. Kutkowska, *Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 29, 2012, s. 97.

(usługi turystyczno-rekreacyjne), czy też nowe miejsca zamieszkania”²¹². Zmiany te są zarówno czynnikiem, jak i skutkiem procesów rozwojowych (rysunek 4).

Rysunek 4. Obszary wiejskie jako miejsce produkcji i konsumpcji

Źródło: J. Wilkin, Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa..., dz. cyt.

Pojęcie „rozwój wielofunkcyjny” według M. Kłodzińskiego jest kategorią pojemną, związaną z rozwojem lokalnym i jego strategicznym planowaniem, przedsiębiorczością, dywersyfikacją rolnictwa i rozwojem infrastruktury. W związku z tym polityka wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa wymaga zastosowania podejścia kompleksowego, ukierunkowanego nie tylko na problemy rolnictwa, ale przede wszystkim na problemy społeczno-ekonomicznego rozwoju obszarów wiejskich²¹³.

Polityka względem obszarów wiejskich powinna także uwzględniać, że przestrzenny charakter rolnictwa i jego powiązanie z elementami środowiska naturalnego sprawiają, że obszary wiejskie i prowadzona na nich działalność gospodarcza przybierają do pewnego stopnia charakter dóbr publicznych ujawniających się głównie przez efekty zewnętrzne powstające w środowisku przyrodniczym i społecznym²¹⁴, a rolnictwo jest współcześnie postrzegane jako główny składnik równowagi ekologicznej, która jest wartością nie mniej ważną niż wytwarzanie dóbr i usług żywnościowych²¹⁵.

Jednym z podstawowych warunków zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest wzmocnienie ich różnorodności obejmujące nie tylko wzbogacenie

²¹² M. Kłodziński, Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagrarnizacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, *Studia BAS*, 4 (24), 2010, s. 9.

²¹³ M. Kłodziński, Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich, PAN-IRWiR, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa 1999, s. 9.

²¹⁴ M. Adamowicz, Rola polityki agrarnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich, *Roczniki Naukowe SERiA*, 2 (1), 2000, s. 72.

²¹⁵ A. Woś, Społeczne funkcje rolnictwa i nowa równowaga, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 2005, s. 4.

struktury funkcji społeczno-gospodarczych, ale również kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego i naturalnego, z czym się wiąże zachowanie różnorodności biologicznej. Zadaniem nadrzędnym jest więc realizacja trwałego rozwoju obszarów wiejskich poprzez rozwijanie ich różnorodności pojmowanej szerzej niż wielofunkcyjność²¹⁶ w wymiarze funkcji gospodarczych obszarów wiejskich.

Rozpatrywanie relacji między rolnictwem i nierolniczymi sektorami prowadzi do poszukiwania pożądanej struktury gospodarki obszarów wiejskich. Korzystne relacje między obydwojoma sektorami powstają, gdy rolnicze i nierolnicze sektory gospodarki wzajemnie się uzupełniają i gdy rolnictwo jest sektorem zasilającym gospodarkę wiejską w zasoby pracy, ziemi i kapitału wykorzystywane w działalności pozarolniczej, rozwija pozarolnicze funkcje, dzięki którym mieszkańcy obszarów wiejskich niezwiązani z rolnictwem i turyści tworzą popyt na dobra dostarczane przez rolnictwo oraz gdy sektor ten wypełnia funkcje środowiskowe i społeczne²¹⁷.

Wielofunkcyjność rolnictwa pozostaje w bliskim związku z rozwojem zrównoważonym. Wielofunkcyjne rolnictwo należy traktować jako wstępny etap, który umożliwi rolnictwu wejście na ścieżkę zrównoważonego rozwoju, a poszczególne formy wielofunkcyjności w różnym stopniu przyczyniają się do „równoważenia” rolnictwa²¹⁸. Inaczej rzecz ujmując – wkomponowanie rolnictwa w system zrównoważonego i trwałego rozwoju wsi może nastąpić poprzez uwzględnienie jego wielofunkcyjnego charakteru²¹⁹. M. Adamowicz podkreśla, że rozwijanie wielofunkcyjności jest narzędziem osiągnięcia trwałego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich²²⁰.

Wielofunkcyjność rolnictwa uznawana jest obecnie za podstawową cechę nowej strategii rozwoju, która wzmacnia mechanizmy rozwoju zrównoważonego i sprzyja dostarczaniu dóbr publicznych przez rolnictwo i obszary wiejskie²²¹. Działalność rolnicza ma znaczący, pozytywny wpływ na jakość środowiska i ogólną kondycję terenów wiejskich. Rola obszarów wiejskich w zachowaniu równowagi środowiska przyrodniczego polega na konserwatorskiej ochronie przyrody, a także kreowaniu aktywnej polityki ekorozwoju poprzez wprowadzanie zasad trwałego i zrównoważonego rozwoju do wszystkich sfer działalności człowieka:

²¹⁶ J. Bański, W. Stola, Przemiany struktury przestrzennej..., dz. cyt., s. 16.

²¹⁷ A. Czudec, Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa, Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania, nr 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 77-79.

²¹⁸ Tamże, s. 21-22.

²¹⁹ M. Rizov, Rural development under the European CAP: The role of diversity, *The Social Science Journal* 42, 2005, s. 621.

²²⁰ M. Adamowicz, Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej, *Więś i Rolnictwo*, 4 (125), 2004, s. 29.

²²¹ Zrównoważenie polskiego rolnictwa, pr. zb. pod kier. J.S. Zegara, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2013, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PSR_Zrownowazenie_internet.pdf, (4.03.2014).

społecznej, gospodarczej i przestrzennej²²². Zaznaczyć należy przy tym, że rozwinięciem zagadnienia wielofunkcyjności rolnictwa jest koncepcja biogospodarki²²³.

Wypełnianie przez obszary wiejskie funkcji ochrony i udostępniania zasobów przyrody jest szczególnie ważne na obszarach przyrodniczo cennych. Cenne środowiska przyrodniczego wiązać się może jednak z zagrożeniami spójności w zakresie wypełniania pozostałych funkcji przez te obszary. W sytuacji potrzeby zapewnienia ochrony funkcji wypełnianych przez systemy przyrodnicze i jednoczesnego dążenia do zapewnienia poprawy warunków funkcjonowania lokalnego społeczeństwa i gospodarki niezbędne jest oparcie procesów rozwojowych na koncepcjach poszukujących możliwości integracji funkcji na obszarach przyrodniczo cennych.

Ochrona środowiska przyrodniczego postrzegana być może w perspektywie krótkookresowej przede wszystkim jako bariera rozwoju gospodarczego. Ograniczenia skłaniać powinny do poszukiwania możliwych do realizacji aktywności ekonomicznych z uwzględnieniem wymogów ekologicznych i kryterium efektywności ekonomicznej. Takie działania, dostosowane do specyficznych warunków ekonomicznych, społecznych i przestrzennych, zakorzenione w lokalnej tożsamości, mogą stać się ważnym czynnikiem rozwoju lokalnych układów społeczno-ekonomicznych. Elementem lokalnej tożsamości może być środowisko przyrodnicze.

Sektor szeroko ujmowanej biogospodarki stanowi zasadniczy element gospodarki obszarów przyrodniczo cennych. Jego rozwój stać się może czynnikiem zrównoważonego rozwoju tych obszarów. Z drugiej strony obszary przyrodniczo cenne tworzyć mogą sprzyjające uwarunkowania dla rozwoju tego sektora, których wykorzystanie zależy od aktywności przedsiębiorstw w zakresie kreowania innowacyjnych, proekologicznych produktów i usług, znajdujących popyt na ponadlokalnych rynkach.

²²² B. Degórska, Rola obszarów wiejskich w zachowaniu równowagi środowiska przyrodniczego, w: A. Stasiak, W. Zgliński (red.), Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej, PAN, IGiPZ, Warszawa 1997, s. 155.

²²³ M. Adamowicz, Concept of Bioeconomy and Its Bearing on Practical Use, *Economic and Regional Studies*, 7 (4), 2014, s. 19.

Rozdział 2

Obszar przyrodniczo cenny jako przestrzeń wielofunkcyjna

W niniejszym rozdziale rozważania nad zrównoważonym i wielofunkcyjnym rozwojem prowadzone są w odniesieniu do obszarów charakteryzujących się cennością ekologiczną. Przedstawiono w nim warunki rozwoju działalności gospodarczej na obszarach ekologicznie cennych, w tym objętych różnymi formami ochrony przyrody oraz możliwe kierunki rozwoju działalności gospodarczej przyczyniające się do ich zrównoważonego rozwoju. Zwrócono uwagę na rolę, możliwości i warunki wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego badanych obszarów w ich zrównoważonym rozwoju.

1. Pojęcie i funkcje obszaru przyrodniczo cennego

Literatura przedmiotu proponuje wiele różnorodnych ujęć obszarów przyrodniczo cennych odnoszących się do wypełnianych przez nie funkcji społecznych i ekonomicznych. Charakterystyczne jest, że we współczesnych ujęciach zwracana jest uwaga na potrzebę rozwijania lub/i utrzymania rolniczej i pozarolniczej aktywności gospodarczej w oparciu o potencjał obszarów przyrodniczo cennych oraz ich otwarcia na zewnętrzne czynniki rozwoju, co przy przyjęciu zasady nadrzędności ochrony ich zasobów przyrodniczych tworzy warunki do zrównoważonego rozwoju.

A. Zielińska, która dokonuje przeglądu ujęć terminu obszar przyrodniczo cenny, zauważa, że definicje są formułowane na gruncie różnych nauk, przy czym pierwotne określenia wywodzą się z nauk przyrodniczych, a definicje pochodne formułowane są w naukach prawnych i ekonomicznych. W naukach przyrodniczych za tereny cenne przyrodniczo uznaje się obszary pełniące głównie funkcje przyrodnicze, które są kluczowe dla zachowania równowagi ekologicznej. W naukach prawnych funkcjonuje pojęcie „obszaru chronionego” lub jego specyficznych form, które są wykorzystywane w rozwiązaniach prawno-instytucjonalnych. Z kolei z punktu widzenia nauk ekonomicznych na ochronę przyrody spojrzeć należy z perspektywy sposobu zarządzania, a obszar przyrodniczo cenny uznać za obszar, którego różnorodność biologiczna i krajobrazowa stanowi lub może stanowić dominujący, ważny czynnik działalności gospodarczej lub w istotny sposób ogranicza formy gospodarowania²²⁴.

²²⁴ A. Zielińska, *Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 30-37.

Ogólne ujęcia obszarów przyrodniczo cennych określają je jako obszary, które przedstawiają wartości dane przez przyrodę dla jakiegokolwiek działalności ludzkiej²²⁵ lub tereny, na których występuje organizm, gatunek lub zespół organizmów czy też nieożywiony twór, całe siedlisko, ekosystem, jak i krajobraz, wyróżnione ze względu na ich rzadkość, typowość, użyteczność, symboliczność, walor estetyczny itd.²²⁶ Zaprezentowane ujęcia nie wskazują na konieczność ochrony szczególnych cech obszarów zaliczonych do ekologicznie cennych czy też wypełnianych przez nich funkcji.

Ujęcia obszarów przyrodniczo cennych uporządkować można według wąskiego lub szerokiego podejścia przyjętego przy ich definiowaniu. Pojęcie obszaru przyrodniczo cennego zazwyczaj, w wąskim ujęciu odnosi się do terenów o udokumentowanych walorach przyrodniczych – objętych ochroną zgodnie z *Ustawą o ochronie przyrody*^{227,228}. Reprezentantem takiego podejścia jest np. M. Łuszczczyk, według którego obszar przyrodniczo cenny to „teren o dużej wartości przyrodniczej i wysokiej bioróżnorodności, objęty ochroną prawną, a występujące na jego terenie elementy środowiska naturalnego, fauny i flory stanowią podstawowy czynnik rozwoju zrównoważonego i trwałego oraz zachowania bioróżnorodności, powodując przy tym ograniczenie rozwoju tradycyjnego, niezrównoważonego przemysłu”²²⁹. Zgodnie z tym ujęciem, według Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody (IUCN – International Union for Conservation of Nature) obszar chroniony to „obszar lądu i/lub morza w szczególności przeznaczony do ochrony i utrzymania różnorodności biologicznej, zasobów naturalnych i (związanych z nimi) kulturowych, zarządzany przez środki prawne i inne”²³⁰.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody w art. 6 wymienia następujące formy ochrony przyrody: powierzchniowe, do których należą parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu i obszary Natura 2000 oraz formy indywidualne obejmujące pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, ochronę gatunkową roślin, zwierząt i grzybów. W drodze porozumienia z sąsiednimi państwami mogą być także wyznaczane przygraniczne obszary cenne pod względem przyrodniczym w celu ich wspólnej ochrony.

Ochrona przyrody, w rozumieniu ww. ustawy, polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworców i składników przyrody (Art. 2). Obszary prawnie chronione wyróżniają się zaś szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi (park

²²⁵ W. Radecki, Ochrona prawna obszarów przyrodniczo cennych, OA PTTK Kraków 1987, s. 5.

²²⁶ L. Ryszkowski, Idea rolnictwa ekologicznego – postawienie zagadnienia, Zesz. Probl. Post. Nauk Roln., nr 286, 1984, s. 17-44.

²²⁷ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm.

²²⁸ A. Cieszevska, Strategia rozwoju turystyki na terenach cennych przyrodniczo, Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej, R. 11, 4 (23), 2009, s. 43.

²²⁹ M. Łuszczczyk, Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przyrodniczo cennych, Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych, w: T. Poskrobko (red.), Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, T. 1, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011, s. 263.

²³⁰ R. DeFries, A. Hansen, B.L. Turner, R. Reid, J. Liu, Land use change around protected areas: management to balance human needs and ecological function, *Ecological Applications*, 17 (4), 2007, s. 1031.

narodowy – Art. 8), są chronione ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju (park krajobrazowy, Art. 16) oraz obejmują tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, są wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnią funkcję korytarzy ekologicznych (obszar chronionego krajobrazu – Art. 23).

Z kolei według M. Kistowskiego „tereny cenne przyrodniczo obejmują nie tylko obszary już poddane ochronie przyrody i krajobrazu, ale także inne fragmenty przestrzeni kraju, na których występują gatunki i siedliska priorytetowe dla ochrony w Unii Europejskiej, dotychczas nie objęte żadnymi formami ochrony”²³¹. W szerszym ujęciu A. Cieszewska uznaje, że wśród terenów o wysokich walorach przyrodniczych znajdują się również obszary nieobjęte konkretną formą ochrony (np. cenne siedliskowo łąki, lasy) oraz te, które obok walorów biotycznych przedstawiają walory abiotyczne (np. głębokie wąwozy, ciekawe odsłonięcia skalne). Obszary przyrodniczo cenne według tej Autorki zdefiniować można zatem jako „tereny pełniące istotne funkcje w środowisku, gdzie dominują procesy przyrodnicze, relatywnie w niewielkim stopniu przekształcone antropogenicznie, a także kluczowe dla zachowania równowagi przyrodniczej”²³².

B.M. Dobrzańska²³³ z kolei, bazując na kryteriach ekonomicznych, podaje definicję obszaru przyrodniczo cennego, według której jest to obszar, „którego różnorodność biologiczna stanowi lub może stanowić, przy doborze właściwych kierunków i metod, dominujący, istotny czynnik działalności gospodarczej lub w istotny sposób ogranicza formy gospodarowania sprzeczne z podstawowym celem istnienia obszarów przyrodniczo cennych, jakim jest zachowanie różnorodności biologicznej”. Zgodnie z tym ujęciem za obszary przyrodniczo cenne nie mogą być uznawane małe obszary o wysokiej bioróżnorodności lub obszary o słabych reżimach ochronnych, ponieważ ich wpływ na skalę gospodarowania jest niewielki. Kryteria ekonomiczne wskazują więc, zdaniem tej Autorki, że obszar przyrodniczo cenny jest, a zarazem powinien być przedmiotem gospodarowania. W niniejszej pracy przyjęto powyższe ujęcie obszaru przyrodniczo cennego – oparte na kryteriach ekonomicznych. Inne ujęcie, również opierające się na kryteriach ekonomicznych prezentuje A. Zielińska²³⁴, według której „obszar przyrodniczo cenny to przestrzeń geograficzna o walorach cennych przyrodniczo i kulturowo, mająca znaczenie funkcjonalne, czyli możliwość zrównoważonego gospodarowania znajdującymi się w niej zasobami”.

B.M. Dobrzańska²³⁵ wskazuje, że obszary przyrodniczo cenne mogą pełnić funkcje nie tylko ochronne, podkreślając, że:

²³¹ M. Kistowski, Problemy lokalizowania inwestycji na terenach cennych przyrodniczo, http://www.kgfiks.oig.ug.edu.pl/mk/kistowski_b_1_43.pdf, s. 124, (1.07.2015).

²³² A. Cieszewska, Strategia rozwoju..., dz. cyt., s. 43.

²³³ B.M. Dobrzańska, Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 57-58.

²³⁴ A. Zielińska, Gospodarowanie na obszarach..., dz. cyt., s. 37.

²³⁵ B.M. Dobrzańska, Planowanie strategiczne..., dz. cyt., s. 59-60.

- cechy wyróżniające obszary funkcjonalne rzadko występują w czystej postaci;
- różnorodność biologiczna pełnić może wiele funkcji społeczno-gospodarczych;
- konieczne jest ujmowanie zagadnień ochrony w szerszym kontekście społeczno-ekonomicznym.

W rzeczywistości obszary chronione rzadko są zorientowane monofunkcyjnie wypełniając różnorodne zadania równocześnie. Wskazać można następujące cele i funkcje obszarów chronionych, które odchodzą od tradycyjnego paradygmatu ochrony środowiska²³⁶:

- ochrona i wzmacnianie bioróżnorodności – funkcja regulacyjna;
- regionalne i ponadregionalne efekty społeczne – funkcje siedliskowe;
- zachowanie puli genowej oraz zapobieganie klęskom naturalnym – funkcje wspierające;
- zrównoważony rozwój regionu – funkcje rozwojowe;
- edukacja środowiskowa i szkolenia – funkcja informacyjna.

W bardziej szczegółowym ujęciu wskazać można następujące funkcje obszarów przyrodniczo cennych wynikające z tego, że ich istnienie wiąże się z występowaniem szeregu korzyści dla społeczeństwa²³⁷:

1. turystyka i rekreacja – z wyjątkiem obszarów, których podstawowym celem jest ścisła ochrona naturalnych zasobów lub realizacja badań, dozwolone jest turystyczne i rekreacyjne ich wykorzystywanie, co wiąże się z uzyskiwaniem bezpośrednich korzyści finansowych, stymulowaniem zatrudnienia i rozwojem obszarów wiejskich w otoczeniu obszarów przyrodniczo cennych;
2. ochrona działów wodnych – utrzymując naturalną pokrywę roślinną obszary chronione pomagają kontrolować erozję, zmniejszając lokalne zagrożenie powodziowe oraz pomagają regulować przepływy strumieni;
3. procesy ekologiczne – w stanie naturalnym, obszary chronione zapewniają szereg usług środowiskowych, w tym umożliwiają obieg składników odżywczych, formują gleby, wywierają wpływ na cyrkulację i oczyszczanie powietrza i wód;
4. utrzymanie bioróżnorodności – funkcja ta jest obecnie uważana za jedną z najważniejszych korzyści z ochrony obszarów naturalnych; obejmuje ona utrzymanie zasobów genowych, ochronę gatunków i ochronę różnorodności ekosystemów oraz procesy ewolucyjne; zasoby biologiczne stanowią bowiem podstawę wielu gałęzi przemysłu i są ważnym źródłem żywności, leków, substancji chemicznych oraz innych produktów; korzyści z utrzymania bioróżnorodności wpływają także na możliwości uzyskiwania korzyści w innych obszarach, takich jak rekreacja, edukacja i badania naukowe;

²³⁶ I. Mose, N. Weixlbaumer, A new paradigm for protected areas in Europe, w: I. Mose (red.), Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century, Aldershot, England, Burlington, VT: Ashgate 2007, s. 4-5.

²³⁷ J.A. Dixon, P.B. Sherman, Economics of protected areas, *Ambio, Environmental Economics*, 20 (2), 1991, s. 70.

5. edukacja i badania naukowe – badania naukowe na obszarach chronionych mogą skupić się na szerokim wachlarzu tematów i są często zintegrowane z edukacją; obszary chronione zapewniają również arenę, na której dochodzi do zrozumienia i docenienia przez ludzi środowiska przyrodniczego;
6. korzyści konsumpcyjne – obszary chronione mogą dostarczyć wielu produktów konsumpcyjnych, takich jak: drewno, pasze, żywność, ryby, zioła i leki, rattan, materiały budowlane, gumę;
7. korzyści niekonsumpcyjne – składają się na nie wartości estetyczne, duchowe, kulturowe i historyczne.

Nawiązując do korzyści niekonsumpcyjnych związanych z obszarami chronionymi zauważyć należy, że funkcja kulturalno-historyczna tych obszarów polega przede wszystkim na współdziałaniu w pielęgnowaniu tradycji, dawnej kultury ludowej oraz promowaniu nowo powstających wytworów twórczości lokalno-regionalnej. Funkcja ta przeplata się z funkcją dydaktyczno-edukacyjną oraz funkcją turystyczną. Prowadzona na terenie obszaru chronionego działalność edukacyjna może ułatwić rozwijanie działalności w formie etnomuzeów, skansenów czy izb pamiątek, a ponadto do animacji społeczno-kulturalnej obszaru²³⁸. Rozwój tych funkcji stanowić może szczególnie ważny impuls procesów rozwoju lokalnego i regionalnego w sytuacji gdy następuje skutek wdrażania innowacji społecznych.

Podsumowując, nowe ujęcia obszarów chronionych w porównaniu do tradycyjnych koncepcji, koncentrujących się głównie na kwestiach ochrony przyrody mają na celu spójną integrację funkcji konserwujących i rozwojowych. Nowe podejścia dążą do tego, aby obszary chronione stały się „żywymi krajobrazami”, a rolnictwo, leśnictwo, rzemiosło, turystyka i edukacja należą do działalności, w przypadku których poszukiwać w pierwszej kolejności można praktycznych możliwości integracji tych funkcji²³⁹. Obszary chronione mogą więc wspierać działalność gospodarczą na szczeblu lokalnym, taką jak rzemiosło czy ekoturystyka, a jednocześnie przyczyniać się do efektów na szczeblu globalnym poprzez usługi ekosystemów dotyczące np.: ochrony bioróżnorodności czy też pochłaniania dwutlenku węgla²⁴⁰.

Postrzeganie funkcji obszarów przyrodniczo cennych uwzględniać powinno ich wzajemne powiązania. Charakterystyczne jest, że elementy środowiska przyrodniczego determinują warunki i możliwości działalności gospodarczej i jednocześnie wpływać mogą na kształtowanie się sfery społecznej obszarów przyrodniczo cennych, w tym lokalnej kultury czy postaw względem środowiska przyrodniczego. Z drugiej strony, sfera społeczna i gospodarcza są zatopione w lokalnym środowisku przyrodniczym i sposób funkcjonowania podmiotów gospodarczych je tworzących wywiera na nie bezpośredni wpływ.

²³⁸ A. Kulczyk-Dynowska za A. Kociszewski, *Rozwój regionalny na obszarach chronionych*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 116.

²³⁹ I. Mose, Foreword, w: I. Mose (red.), *Protected areas and regional development...*, dz. cyt.

²⁴⁰ C. Aubertin, F. Ointon, E. Rodary, Introduction. Sustainable development, a new age for conservation, w: C. Aubertin, E. Rodary (red.), *Protected areas, sustainable land?* Farnham, Surrey, England, Burlington, Ashgate Pub., 2011, s. 2.

2. Zasoby i funkcje środowiska przyrodniczego a zrównoważony rozwój

Zagadnienie zasobów i funkcji środowiska przyrodniczego dyskutowane jest w kontekście zrównoważonego rozwoju. W nurcie tych rozważań ujawnia się m.in. problematyka wykorzystania zasobów w procesach rozwojowych, współzależności między środowiskiem przyrodniczym i gospodarką, czy też występowania efektów zewnętrznych.

Jak podaje M. Degórski, problemy optymalnego wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego oraz ochrony jego najcenniejszych fragmentów stanowią jedno z podstawowych zagadnień planowania przestrzennego, rozwoju regionalnego i zagospodarowania terenu w państwach Unii Europejskiej. Wynika to z przyjętej w krajach UE koncepcji zrównoważonego rozwoju jako podstawy tych działań. W związku z powyższym środowisko traktowane jest jako komponent systemu ekologiczno-społecznego, charakteryzujący się określoną wartością, zarówno w kontekście ekonomicznym, jak i estetycznym czy też zdrowotnym²⁴¹.

Innowacyjne, efektywne wykorzystanie zasobów naturalnych regionu w procesach rozwojowych, które nie prowadzi do obniżania ich parametrów jakościowych i ilościowych jest jednym z ważnych obszarów wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego²⁴². Ponadto w literaturze przedmiotu podkreśla się, że zasoby środowiska mogą odegrać ważną rolę w budowaniu regionalnych przewag konkurencyjnych oraz w różnicowaniu regionalnych strategii rozwoju²⁴³.

W ogólnym ujęciu „środowisko” oznacza wszystko to, co znajduje się w otoczeniu jakiegoś obiektu żywego lub nieożywionego i co z tym obiektem pozostaje we wzajemnych oddziaływaniach. Stanowi ono dynamiczną, wzajemnie sprzężoną całość elementów przyrodniczych, technicznych i społeczno-ekonomicznych. Zasoby ekonomiczne to elementy środowiska, które cechują się użytecznością we wszelkich procesach produkcyjnych i usługowych oraz konsumpcyjnych. W ich ramach wyodrębnia się zasoby kapitałowe, ludzkie, informacyjne, kulturowe i naturalne²⁴⁴.

Zasoby naturalne to elementy środowiska użytkowane przez człowieka – „te składniki i energia przyrody, które mogą być przy danym poziomie techniki wykorzystane (realnie lub potencjalnie) w produkcji społecznej do zaspokojenia materialnych i kulturowych potrzeb społeczności ludzkiej”²⁴⁵.

Wyróżnia się następujące grupy zasobów i walorów naturalnych²⁴⁶:

1. przestrzeń geodezyjna – ziemia,

²⁴¹ Degórski M., *Przyrodnicze aspekty zagospodarowania przestrzennego kraju – przesłanki i rekomendacje dla KPZK*, Opracowanie wykonane na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007, s. 2.

²⁴² M. Zwolińska-Ligaj, *Management and use of natural resources in the development of rural economic functions in Lublin Voivodeship*, Economic science for rural development, Proceedings of the international scientific conference, nr 31, Integrated and sustainable regional development, Jelgava 2013, s. 104.

²⁴³ A. Pessoa, M. Rui Silva, *Environment based innovation. Policy questions*, Finisterra, XLIV, 88, 2009, s. 71.

²⁴⁴ S. Czaja, A. Becla, *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 42-43.

²⁴⁵ B. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kielczewski, *Ochrona środowiska przyrodniczego...*, dz. cyt., s. 27.

²⁴⁶ S. Łojewski, *Ekonomia zasobów...*, dz. cyt., s. 54-55.

2. zasoby przyrody nieożywionej – minerały, gleba, woda, powietrze,
3. zasoby przyrody żywej (biotyczne) – rośliny i zwierzęta,
4. inne trudno mierzalne walory biosfery – ukształtowanie terenu i krajobraz, klimat, inne przepływy energetyczne, w tym energia promieniowania słonecznego.

Środowisko przyrodnicze uznać można natomiast za „podsystem środowiska geograficznego, stanowiący ogół przyrody ożywionej i nieożywionej”. W szczególności, w ujęciu prawnym, jest to „ogół elementów przyrodniczych, w tym przekształconych w wyniku działalności człowieka, obejmujący: powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami”²⁴⁷.

Środowisko przyrodnicze wypełnia trzy podstawowe funkcje: stwarza warunki do przebiegu procesów życiowych i wspiera je, dostarcza surowców i energii czerpanych z zasobów odnawialnych i nieodnawialnych, które są bazą realizowanych przez człowieka procesów produkcji i konsumpcji oraz pochłania skutki ubocznych działalności człowieka, w tym odpady i zanieczyszczenia²⁴⁸. Warunkiem utrzymania tych funkcji jest odpowiednie, zgodne z zasadą zrównoważonego rozwoju, gospodarowanie zasobami naturalnymi.

Według ekonomistów ekologicznych, utrzymanie funkcji ekologicznych środowiska wiąże się z koncepcją kapitału naturalnego, który składa się z podstawowego i dodatkowego kapitału naturalnego. Głównym kryterium wyodrębniania kapitału podstawowego, niezbędnego do utrzymania produktywności całego kapitału naturalnego, i dodatkowego kapitału naturalnego jest jego rola w procesach podtrzymywania życia, a także możliwość substytuowania poszczególnych składników kapitału naturalnego kapitałem antropogenicznym oraz trwałość utrzymywania poszczególnych komponentów kapitału naturalnego²⁴⁹. W ekonomii zrównoważonego rozwoju przyjmuje się z kolei zasadę mocnej trwałości, oznaczającą, że poszczególne rodzaje kapitałów (przyrodniczy i antropogeniczny) są komplementarne wobec siebie, a nie substytucyjne, a warunkiem rozwoju jest utrzymanie kapitału przyrody i niedopuszczenie do negatywnej zmiany w ilości i jakości dóbr i usług środowiska²⁵⁰.

Świadczenia ekosystemu z ekonomicznego punktu widzenia można zdefiniować jako pełnienie przez ekosystem funkcji usługi (transferowania kosztów i korzyści) oraz funkcji stanu (tworzenia warunków działalności)²⁵¹. W szczególności wśród istotnych dla działalności gospodarczej funkcji ekosystemów można wskazać następujące²⁵²:

- dostarczanie czynników wytwórczych – dostarcza czynników produkcji jako dóbr, zarówno tych, które środowisko samo wytworzyło jako dobra pierwotne i które zostały pobrane ze środowiska (np. dobra mineralne), jak też takich,

²⁴⁷ B. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kiełczewski, *Ochrona środowiska...*, dz. cyt., s. 19-20.

²⁴⁸ S. Czaja, A. Becla, *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 58-59.

²⁴⁹ Tamże, s. 62.

²⁵⁰ Por. D. Kiełczewski, *Koncepcja ekonomii zrównoważonego rozwoju*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 245, 2012, s. 173-174.

²⁵¹ A. Graczyk, *Świadczenia ekosystemów jako dobra ekonomiczne*, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (23), 2010, s. 67.

²⁵² Tamże.

które powstały w wyniku świadomej działalności produkcyjnej z wykorzystaniem zasobów i sił przyrody (np. rośliny uprawne);

- środowisko jako usługa – umożliwia transfer kosztów i korzyści, odbiera zanieczyszczenia oraz dostarcza korzyści, udostępniając zdolność asymilacyjną do przyjęcia tych składników działalności gospodarczej, które powstają jako dobra niechciane lub przeszkadzające w tworzeniu i wykorzystaniu dóbr pożądaných;
- środowisko jako stan – jako całość tworzy określone warunki działalności.

Funkcje gospodarcze środowiska opierają się więc na rozwijaniu procesów produkcyjnych i usługowych na podstawie istniejących na danym obszarze zapasów zasobów naturalnych oraz zależą od trwałości ukształtowanych warunków przyrodniczych decydujących o sile samoreprodukcji ekosystemów i odporności środowiska. „Środowisko jest źródłem zasobów naturalnych oraz pełni funkcje odnowy zasobów, a także jest źródłem energii. Gospodarka natomiast wykorzystuje przestrzeń geograficzną, tworząc obszary produkcji pierwotnej (rolnictwo oraz wydobywanie i pozyskiwanie surowców) oraz produkcji wtórnej (gałęzie przetwórstwa) i usług, które korzystają z zasobów naturalnych”²⁵³. Na określonym terenie przyrodniczym mogą występować różne potencjały, w tym: ochrony przyrody, wypoczynkowy, klimatyczny potencjał regeneracyjny, surowcowy, zabudowania terenu, usuwania odpadów, dostępu do wody, czy też produkcyjny²⁵⁴.

Środowisko przyrodnicze stanowi miejsce gospodarowania i jest jego fundamentalnym uwarunkowaniem, stąd efekty gospodarowania bezpośrednio go dotyczą. Na bazie Modelu Środowiska 4S wskazać można cztery grupy wytycznych, które powinny kierunkować zachowania czynników sprawczych rozwoju, aby zapewnić zrównoważony i trwały rozwój²⁵⁵ (tabela 2).

²⁵³ A. Karpa i in. za J. Leśniak, Środowisko i zasoby naturalne, w: T.M. Łąguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), Zarządzanie zasobami środowiska, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok-Olsztyn 2010, s. 12-13.

²⁵⁴ Ch. Seidler, Podstawy nauk o środowisku, w: A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh (red.), Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013, s. 32-33.

²⁵⁵ R. Janikowski, Paradygmaty trwałego i zrównoważonego rozwoju, Ekonomia i Środowisko, 2 (28), 2005, Tab. 1 i 2, s. 7, 9.

Tabela 2. Model środowiska 4S – podstawowe aspekty równoważenia rozwoju

S1 – Sources – Źródła (surowców i energii)	S2 – Sinks – Ścieki (miejsce odprowadzania odpadowej materii i energii)
Zapewnienie przyszłym pokoleniom odpowiedniej ilości zasobów środowiska Ograniczenie zużycia przez obecne pokolenie zasobów środowiskowych, w szczególności nieodnawialnych Wtórne wykorzystanie odzyskiwanej materii	Zapewnienie odpowiedniej jakości środowiska Nieprzekraczanie dopuszczalnej chłonności mediów środowiskowych
S3 – Space – Przestrzeń (przestrzeń, krajobraz, informacja)	S4 – Service – Obsługa
Zapewnienie ładu przestrzennego oraz estetycznego Wielofunkcyjne wykorzystanie przestrzeni Zachowanie dziedzictwa krajobrazowego Recyrkulacja funkcji przestrzeni	Zapewnienie niepomniejszania różnorodności biologicznej i geologicznej Nienaruszanie funkcji i struktur ekosystemów lokalnych, regionalnych, kontynentalnych i ekosystemu globalnego Współdziałanie wszystkich elementów systemu społeczno-gospodarczego

Źródło: R. Janikowski, Paradygmaty trwałego i zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, t. 28, nr 2, 2005, tab. 1 i 2, s. 8-9.

Procesy gospodarowania zasobami naturalnymi obejmują: użytkowanie w sposób bezpośredni i pośredni, ochronę oraz ich kształtowanie. Użytkowanie bezpośrednio obejmuje korzystanie z zasobów naturalnych w celu zabezpieczenia podstawowych procesów życiowych człowieka, a pośrednie – korzystanie z zasobów w procesach działalności gospodarczej. Proces ochrony zasobów naturalnych polega na podjęciu lub zaniechaniu działań umożliwiających zachowanie lub przywrócenie równowagi przyrodniczej, kształtowanie zaś zasobów dotyczy świadomego wprowadzania zmian w ekosystemach i ukierunkowywania rozwoju ekosystemów tak, aby nie spowodować ich degradacji, a jednocześnie umożliwić uzyskanie największych, długotrwałych korzyści gospodarczych i społecznych²⁵⁶.

Użytkowanie środowiska obejmuje „korzystanie w sposób stały z zasobów, sił, procesów i walorów przyrody na potrzeby celów gospodarczych i polega na zagospodarowywaniu powierzchni i przestrzeni, korzystaniu zżywionych i nieożywionych zasobów naturalnych oraz z naturalnych nośników lub źródeł energii, wykorzystywaniu procesów przyrodniczych oraz usuwaniu do środowiska odpadów w celu ich naturalnej asymilacji”²⁵⁷. Podstawy rozwoju gospodarczego tworzą więc możliwości użytkowania środowiska, a sama gospodarka oddziałuje w procesach rozwojowych na środowisko. Osiągnięcie stanu harmonii między sferą gospodarczą i środowiskową zależy od przyjęcia sposobu gospodarowania opartego na koncepcji zrównoważonego rozwoju.

²⁵⁶ A. Karpa, D. Łaguna, T.M. Łaguna, A. Napiórkowska-Baryła, M. Witkowska-Dąbrowska, M. Zapotoczna, *Gospodarowanie zasobami naturalnymi...*, dz. cyt., s. 98.

²⁵⁷ B. Poskrobko, T. Poskrobko, *Zarządzanie środowiskiem w Polsce*, PWE, Warszawa 2012, s. 13.

W powyższym kontekście zrównoważony rozwój określić można jako taki sposób prowadzenia działalności gospodarczej, kształtowania i wykorzystania potencjału środowiska oraz taką organizację życia społecznego, które zapewnią: dynamiczny rozwój jakościowo nowych procesów produkcyjnych, systemów zarządzania, trwałość użytkowania zasobów, sił, walorów i procesów przyrodniczych oraz poprawę (w pierwszym okresie), a następnie zachowanie wysokiej jakości życia ludzi – osób, rodzin i społeczeństw²⁵⁸.

Jak podaje A. Bołtromiuk, „uwarunkowania przyrodnicze występujące na danym terenie stają się stopniowo, obok uwarunkowań ekonomicznych i społecznych, coraz ważniejszym czynnikiem decydującym o możliwościach rozwojowych poszczególnych regionów, stanowiąc w dużej mierze podstawę lub barierę rozwoju społeczno-gospodarczego”²⁵⁹. Jednocześnie czystość i dostępność środowiska naturalnego tworzy współcześnie podstawowy katalog cech środowiska innowacyjnego (*innovative milieu*) lub środowiska dla przedsiębiorczości (*environment for entrepreneurship*)²⁶⁰, a zasoby środowiska przyrodniczego są istotnym czynnikiem determinującym poziom i kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego układów terytorialnych.

Wykorzystanie zasobów środowiska może również spowodować pozytywne ekonomiczne korzyści lub efekty zewnętrzne, które przypadają całej społeczności. Mogą być one związane z większą świadomością cenności środowiska i lokalnej kultury, czy też aktywną postawą w zakresie ochrony zabytków i przyrody. Dodatkowo, gospodarcze wykorzystanie zasobów środowiska może umożliwić wykorzystanie innych zasobów i ich wyższą wycenę, np. jeśli niektóre z tych zasobów nie były wcześniej wykorzystywane. Wykorzystanie zasobów prowadzi także do negatywnych efektów zewnętrznych w sytuacji, gdy indywidualne projekty nie pasują do istniejących kulturowych lub symbolicznych wartości. Mogą one wtedy wywierać negatywny wpływ na wszystkie inne projekty i działania. Przykładem jest turystyka, która wykazuje tendencję do wpływania na unikalny, specyficzny sposób funkcjonowania społeczności lokalnych²⁶¹. Dążyć więc należy do identyfikacji zasobów i innowacyjnego generowania przychodów w toku działań, które są przyjazne dla środowiska i zrównoważone²⁶².

W odniesieniu do obszarów wiejskich w sposób szczególny zasoby naturalne decydują o skali i efektach działalności gospodarczych związanych z rozwojem funkcji bioprodukcyjnych, do których należą rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo. Są też istotne z punktu widzenia funkcji technoprodukcyjnych i usługowych, w tym przede wszystkim funkcji turystyki i wypoczynku²⁶³. Zasoby naturalne po-

²⁵⁸ Tamże, s. 17.

²⁵⁹ A. Bołtromiuk, *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania obszarów chronionych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003, s. 62.

²⁶⁰ T.G. Grosse, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (8), 2002, s. 32.

²⁶¹ A. Pessoa, M. Rui Silva, *Environment based innovation...*, dz. cyt., s. 66.

²⁶² N.C. Poudyala, D.G. Hodgesa, H.K. Cordellb, *The role of natural resource amenities in attracting retirees: Implications for economic growth Policy*, *Ecological Economics*, 68, 2008, s. 240-241.

²⁶³ W. Stola, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 139.

zostają ważne dla niektórych gospodarek regionalnych, które często są w znacznym stopniu od nich uzależnione, a gospodarowanie nimi jest kluczowym aspektem zrównoważonego rozwoju regionu. Można je także traktować jako łącznik między społeczeństwem i środowiskiem, zdefiniowanym w najszerszym znaczeniu jako ogół wszystkich elementów składowych przestrzeni, w której żyją ludzie, przy uwzględnieniu, że rozwój na bazie zasobów naturalnych musi uwzględniać zachowanie tych zasobów dla przyszłych pokoleń²⁶⁴.

Przestrzenny charakter rolnictwa i jego powiązanie z elementami środowiska przyrodniczego sprawiają, że obszary wiejskie i prowadzone tam działalności gospodarcze przybierają do pewnego stopnia charakter dóbr publicznych ujawniających się przez efekty zewnętrzne. Wynikają one zarówno z samej sfery przyrodniczej, jak i są efektem gospodarowania poprzednich i obecnych pokoleń rolników²⁶⁵. Efekty zewnętrzne wynikają z niedostatków rynków i są związane z istnieniem dóbr publicznych, które przynoszą korzyści zewnętrzne w postaci niepodzielnej konsumpcji dostępnej dla więcej niż jednej osoby. Mają one miejsce, gdy postępowanie danej jednostki oddziałuje na poziom dobrobytu innych, a nie znajduje to żadnego odbicia w transakcjach pieniężnych na rynku. Efekty zewnętrzne mogą być pozytywne (zewnętrzne korzyści) lub negatywne (zewnętrzne straty)²⁶⁶.

Negatywne efekty zewnętrzne rolnictwa ujawniają się w różnych formach degradacji środowiska naturalnego (wody, ziemi, powietrza, krajobrazu i zróżnicowania biologicznego) oraz w pogorszeniu zdrowia ludzi. Z kolei w obszarze dóbr publicznych atrybuty środowiskowe (pozytywne efekty zewnętrzne) tworzą razem z produkcją rolną wspólne dobra publiczne, np. zachowanie przestrzeni dla podtrzymania różnorodnych gatunków biologicznych, miejsca rekreacji, krajobrazów itp.²⁶⁷.

W tym miejscu należy podkreślić, że „niedoskonałości alokacji rynkowej i brak automatycznego zapewnienia wynagrodzeń za dostarczanie społecznie pożądanых dóbr publicznych tworzy perspektywę dla rozwiązań w zakresie polityki rolnej”. Ujawnia się przy tym „konieczność wprowadzenia zróżnicowanych reakcji cenowych, uwzględniających dopłaty dokonywane od konsumentów za korzystanie z efektów zewnętrznych związanych z realizacją funkcji środowiskowych oraz społeczno-kulturowych w sektorze rolnym”²⁶⁸. Zjawisko efektów zewnętrznych i potrzeba ich kompensowania stanowią ważny wątek w dyskusji nad założeniami i realizacją Wspólnej Polityki Rolnej w kontekście potrzeby wdrażania założeń rozwoju zrównoważonego.

Strukturę zależności między środowiskiem przyrodniczym, rozwojem regionalnym i zrównoważonym rozwojem a konkurencyjnością regionów rozpatruje H. Kruk. Autorka ta traktuje środowisko przyrodnicze jako jeden z czynników rozwoju zrównoważonego rozwoju, a zarazem kluczowy element wpływający, ale

²⁶⁴ V. Peyrache-Gadeau, *Natural Resources, Innovative Milieux and the Environmentally Sustainable Development of Regions*, *European Planning Studies*, 15 (7), 2007, s. 946.

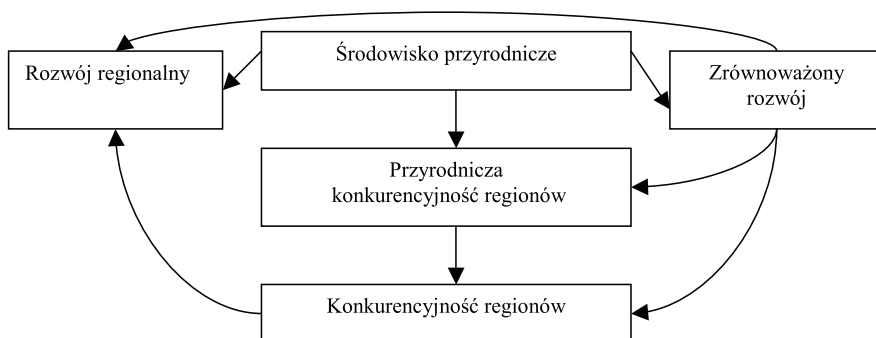
²⁶⁵ M. Adamowicz, *Krajobraz wiejski jako produkt wytwarzania w rolnictwie i ważny element popytu turystycznego*, w: I. Sikorska-Wolak (red.), *Turystyka...*, dz. cyt., s. 194.

²⁶⁶ P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus, *Ekonomia 2*, PWN, Warszawa 2000, s. 236-237.

²⁶⁷ M. Adamowicz, *Krajobraz wiejski...*, dz. cyt., s. 194-195.

²⁶⁸ A. Czyżewski, P. Kułyk, *Dobra publiczne w koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa: ujęcie teoretyczne i praktyczne*, *Problemy Rolnictwa Światowego*, 11 (XXVI), 2, 2011, s. 23-24.

tylko w sytuacji wykorzystania gospodarczego zasobów przyrodniczych, na jego (przyrodniczą) konkurencyjność²⁶⁹ (rysunek 5).

Rysunek 5. Struktura zależności między środowiskiem przyrodniczym, rozwojem regionalnym, zrównoważonym rozwojem a konkurencyjnością regionów

Źródło: H. Kruk, Przyrodnicza konkurencyjność..., dz. cyt., s. 233.

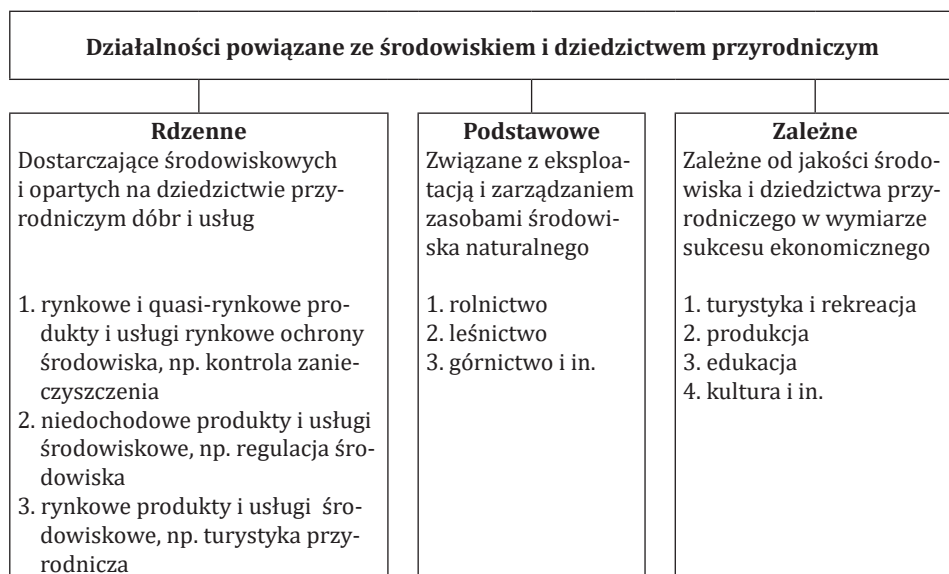
W pomyślnym przebiegu procesów rozwojowych ważne jest więc zarówno samo istnienie zasobów przyrodniczych i stan ich zachowania pod względem jakościowym i ilościowym, ale także ich gospodarcze użytkowanie. Stopień i zakres wykorzystania zasobów zależy zaś od zdolności do pozyskiwania i/lub przetwarzania zasobów środowiska przyrodniczego przez podmioty istniejące w regionie²⁷⁰. Podkreślić przy tym należy, że proces tworzenia wartości ekonomicznej na bazie korzystania z zasobów środowiska powinien wykorzystywać wiedzę i innowacje oraz przyczyniać się do zapewnienia trwałości zasobów środowiska, przy czym innowacyjne wykorzystanie zasobów środowiska przyrodniczego jest ważnym, potencjalnym źródłem przewag konkurencyjnych w regionie²⁷¹.

Jak wspomniano wcześniej, utrzymywanie vitalności społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich odgrywać może znaczną rolę w ochronie ich zasobów i walorów przyrodniczych i utrzymywaniu szeregu ich funkcji. Zasoby naturalne stać się zaś mogą podstawą rozwijania działalności gospodarczej w różnych obszarach, prowadząc do rozszerzania wachlarza ich funkcji. Uwagę zwraca próba klasyfikacji działalności powiązanych ze środowiskiem i dziedzictwem przyrodniczym uwzględniająca podział na działalności rdzenne, podstawowe i zależne (rysunek 6).

²⁶⁹ H. Kruk, Przyrodnicza konkurencyjność regionów, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2010, s. 234.

²⁷⁰ H. Kruk, Znaczenie przyrodniczej konkurencyjności regionu dla trwałego i zrównoważonego rozwoju, w: K. Michałowski (red.), Ekologiczne aspekty zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2007, s. 17.

²⁷¹ A. Pessoa, M. Rui Silva, Environment based innovation..., dz. cyt., s. 71.

Rysunek 6. Klasyfikacja działalności powiązanych ze środowiskiem i dziedzictwem przyrodniczym

Źródło: opracowanie na podstawie: P. Courtney, G. Hill, D. Roberts, The role of natural heritage in rural development: An analysis of economic linkages in Scotland, *Journal of Rural Studies*, t. 4, nr 22, 2006, s. 471.

Rdzenne działalności dotyczą zarządzania, eksploatacji i/lub promocji korzystania z zasobów środowiska. Kategoria ta obejmuje działania sektora ochrony środowiska zaangażowanego w dostarczanie rynkowych i quasi-rynkowych dóbr i usług środowiskowych, takich jak kontrola zanieczyszczeń, gospodarka odpadami czy czyste technologie produkcji, działalność sektora publicznego i sektora organizacji non profit zaangażowanych w zarządzanie środowiskiem oraz w dostarczanie dóbr publicznych związanych z ochroną środowiska. Inne działania z tej grupy związane są z dostarczaniem rynkowych produktów i usług środowiskowych, jak np. turystyka oparta na zasobach przyrody. Druga kategoria działalności dotyczy wydobycia zasobów naturalnych i wykorzystywania ich w związku z takimi działalnościami jak rolnictwo, kopalnictwo czy leśnictwo. Wszystkie są zaangażowane w eksploatację i zarządzanie środowiskiem naturalnym. Mimo ich dominacji w zakresie użytkowania gruntów, działania te mogą być w przyszłości mniej znaczące z perspektywy rozwoju obszarów wiejskich niż te sklasyfikowane jako działania zależne. Do działalności zależnych należą te, które zależą od środowiska w wymiarze komercyjnym, ale nie są bezpośrednio zaangażowane w zarządzanie zasobami. Wśród nich wymienić można: turystykę, rekreację, czy też działalność produkcyjną²⁷².

Jak wskazano wcześniej, aby uzyskać stabilne procesy rozwojowe w regionie, zasoby i walory danego obszaru muszą zostać wykorzystane zgodnie z założenia-

²⁷² P. Courtney, G. Hill, D. Roberts, The role of natural heritage..., dz. cyt., s. 470.

mi zrównoważonego rozwoju. H. Kruk wskazuje szczegółowe zalecenia dotyczące gospodarowania regionalnymi zasobami naturalnymi w regionie. W odniesieniu do procesu użytkowania zasobów w ramach działalności gospodarczej zdaniem tej Autorki istotne jest, aby w przypadku rolnictwa, leśnictwa, rybactwa i rybołówstwa oraz turystyki dostosować działalność do uwarunkowań przyrodniczych, w tym zdolności środowiska przyrodniczego do samoodtwarzania i samoczyszczenia, wykorzystywać zasoby i walory, które występują w danym regionie względnie obficie, są ważne dla gospodarki, mają dobrą jakość i (lub) pozwalają na osiągnięcie sukcesu (np. użytkowanie unikatowych, trudno dostępnych surowców) oraz przetwarzać zasoby w regionie. Ponadto ważne jest m.in.: rozwijanie działań na rzecz odtwarzania (lub/i zwiększania) poszczególnych zasobów i walorów przyrodniczych, uwzględnianie zasad rozwoju trwałego i zrównoważonego w działalności gospodarczej i planowaniu przestrzennym, zagospodarowywanie terenu zwiększające efektywność gospodarczego wykorzystania środowiska, współpraca ze społecznościami lokalnymi, ochrona przyrody czynna i bierna mająca na celu także zachowanie jej elementów, które są gospodarczo wykorzystywane²⁷³.

Zasoby i walory środowiska przyrodniczego są kluczowym elementem zrównoważonego rozwoju, a w przypadku obszarów przyrodniczo cennych zasadniczą kwestią staje się właściwe (z punktu widzenia kryteriów ekonomicznych, społecznych i przyrodniczych) ich wykorzystanie w lokalnych procesach rozwojowych. Takie wykorzystanie prowadzi do utrzymania funkcji obszarów przyrodniczo cennych.

3. Warunki zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych

W stosunku do obszarów wiejskich, w tym terenów o szczególnie cennych właściwościach przyrodniczych, uzasadniona jest polityka wielofunkcyjnego wykorzystania ich zasobów i rozwijania wachlarza funkcji zarówno gospodarczych, jak i społecznych oraz środowiskowych, co stanowić może czynnik ich zrównoważonego rozwoju. Zdaniem B. Kutkowskiej „zasady zrównoważonego rozwoju harmonizujące cele ekonomiczne, ekologiczne i społeczne znajdują wyraźne uzasadnienie w koncepcjach rozwoju terenów wiejskich, a zwłaszcza tych, które usytuowane są w rejonach o dużych walorach przyrodniczych”²⁷⁴.

Traktując obszar przyrodniczo cenny jako element koncepcji zrównoważonego rozwoju należy uwzględnić potrzebę zachowania tego obszaru dla przyszłych pokoleń, z myślą o międzypokoleniowej sprawiedliwości. A. Zielińska²⁷⁵ dostrzega w tym kontekście konieczność uwzględnienia zasad trwałości kapitału, które znajdują zastosowanie do różnych form obszarów przyrodniczo cennych z wyłączeniem słabej zasady trwałości. I tak, wrażliwa (umiarkowana) zasada trwałości,

²⁷³ H. Kruk, *Przyrodnicza konkurencyjność...*, dz. cyt., s. 232-233.

²⁷⁴ B. Kutkowska, *Możliwości rozwoju obszarów wiejskich o dużych walorach przyrodniczych na Dolnym Śląsku*, w: K. Michałowski (red.), *Ekologiczne aspekty...*, dz. cyt., s. 117.

²⁷⁵ A. Zielińska, *Gospodarowanie na obszarach...*, dz. cyt., s. 103-104.

zdaniem tej Autorki, odnosi się do takich obszarów jak m.in.: obszar chronionego krajobrazu, Natura 2000, stanowisko dokumentacyjne, użytek ekologiczny, zespół przyrodniczo-krajobrazowy, korytarz ekologiczny. Silną zasadę trwałości należy stosować zaś do parku narodowego (ochrona czynna), parku krajobrazowego, pomnika przyrody i ochrony gatunkowej roślin, zwierząt i grzybów. Restrykcyjna zasada ma z kolei zastosowanie do rezerwatu przyrody i parku narodowego (ochrona ścisła). Ważne jest przy tym odnotowanie, że realizacja silnej trwałości ma miejsce wtedy, gdy „lokalna społeczność postrzega zasoby naturalne jako zasoby odziedziczone, które należy chronić i w przypadku których kwestia ich wy-czerpania lub odnowienia określa sposób, w jakim są wykorzystywane”²⁷⁶.

Zdaniem A. Bołtomiuka „konieczność uwzględniania w rozwoju społeczno-gospodarczym uwarunkowań przyrodniczych oraz ograniczeń związanych z przestrzeganiem wymogów ochrony środowiska ma istotne znaczenie przede wszystkim w odniesieniu do obszarów prawnie chronionych”, na terenie których ochrona środowiska pełni funkcję nadrzędną w stosunku do pozostałych funkcji. W szczególności adaptacja założeń zrównoważonego rozwoju na tych obszarach może być przeprowadzona stosunkowo najszybciej i relatywnie najmniejszym kosztem, z uwagi na istniejące już pewne ograniczenia dotyczące gospodarowania i większą świadomość społeczności lokalnych odnośnie życia na cennych przyrodniczo terenach (mniejszy opór przed zmianami proekologicznymi)²⁷⁷.

Zwiększanie zarówno liczby, jak i powierzchni obszarów objętych ochroną może w różny sposób oddziaływać na rozwój terenów wiejskich. Z jednej strony, można stwierdzić, że obszary chronione są szansą na zrównoważony rozwój gmin i mogą wpływać stymulująco na miejscową ludność i środowisko przyrodnicze. Z drugiej zaś strony tworzenie obszarów chronionych może powodować pojawianie się czynników ograniczających, związanych z występowaniem różnych form ochrony powierzchniowej²⁷⁸. Sytuacja taka często wiąże się z pojawianiem się konfliktów na stykach systemu: gospodarka-środowisko przyrodnicze-społeczeństwo.

Ustanowienie obszaru chronionego czasem wiąże się również z pewnymi oczekiwaniami dotyczącymi jego pozytywnego wpływu na rozwój regionu. Obszary chronione mają wtedy dostarczać ważnych impulsów dla rozwoju regionu, np. w turystyce, marketingu produktów regionalnych i ogólnie w rozwoju innowacyjnych regionalnych produktów i usług. Wysokie oczekiwania dotyczą traktowania obszaru chronionego jako instrumentu rozwoju zrównoważonego, przyczyniającego się do rozwiązywania problemów regionalnych, narodowych i międzynarodowych²⁷⁹.

Traktowanie istnienia na danym terenie obszaru chronionego jako uwarunkowania sprzyjającego lub ograniczającego rozwój w dużej mierze zależy od na-

²⁷⁶ V. Peyrache-Gadeau, *Natural Resources...*, dz. cyt., s. 956.

²⁷⁷ A. Bołtomiuk, *Ekonomiczne aspekty...*, dz. cyt., s. 55.

²⁷⁸ B. Mastalska-Cetera, *Obszary chronione. Szansa i zagrożenie dla rozwoju obszarów wiejskich*, w: S. Grykień, W. Hasiński (red.), *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, T. 12, Warszawa 2007, s. 95-96.

²⁷⁹ T. Hammer, *Protected areas and regional development: conflicts and opportunities*, w: I. Mose (red.), *Protected areas and regional development...*, dz. cyt., s. 28.

stawienia społeczności lokalnej do faktu ustanowienia obszarowej formy ochrony przyrody oraz umiejętności włączenia obszarów chronionych w strategię rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. Jeśli społeczność lokalna potrafi wykorzystać funkcjonowanie w regionie obszaru chronionego poprzez m.in. świadomy marketing terytorialny, nawiązywanie współpracy z innymi regionami posiadającymi obszary chronione, pozyskiwanie środków z funduszy wspierających ochronę przyrody, obszar ten będzie postrzegany jako źródło dodatkowych korzyści. W odwrotnej sytuacji obszar chroniony może być postrzegany jako niechciany twór blokujący inwestycje gospodarcze²⁸⁰.

Współczesne postrzeganie funkcji ochronnych obszarów chronionych oddala się od traktowania ich w izolacji od pozostałych funkcji na rzecz postrzegania ich jako elementu trwałości/zrównoważonego rozwoju²⁸¹. Zdaniem A. Bołtromiuka coraz wyraźniej zaznacza się także przeniesienie akcentu z ochrony przyrody i jej zasobów biotycznych na antropogenne aspekty ochrony środowiska przyrodniczego jako środowiska życia człowieka oraz nasila się tendencja do szerokiego włączania stref chronionych do obszarów gospodarczych i stopniowego likwidowania ograniczeń lokalnej przedsiębiorczości. Nowe funkcje chronionych zasobów przyrody, które znajdowały się dotychczas w sferze pozaekonomicznej, są ponownie włączane do sfery gospodarczej, stając się czynnikami stymulującymi rozwój regionów i społeczności lokalnych²⁸².

Idea łączenia konserwacji przyrody i rozwoju regionalnego rozwija się współcześnie w kontekście zrównoważonego rozwoju. Kluczową przyczyną coraz częstszego postrzegania tych elementów w sposób integralny jest nowe rozumienie rozwoju. Jeżeli bowiem podstawy życia mają być chronione w długim okresie (dla przyszłych pokoleń), to potrzebny jest taki rodzaj rozwoju, który nie niszczy i nie zmniejsza obecnych zasobów. Rozróżnienie obszarów chronionych i użytkowanych nie przetrwa w długiej perspektywie w świetle ciągłego rozprzestrzeniania się gospodarowania człowieka i zwiększania jego intensywności. Zrównoważony rozwój wymaga, aby zasoby były wykorzystywane w naturalny sposób, który je chroni i traktuje jako zasób kapitału naturalnego. Takie ujęcie implikuje stwierdzenie, że zamiast niszczenia kapitału naturalnego należy uzyskiwać z niego zwrot²⁸³.

A. Bołtromiuk podkreśla, że „wysoką jakość środowiska może skutecznie zapewnić ścisła integracja ochrony środowiska przyrodniczego z rozwojem społeczno-gospodarczym regionów i społeczności lokalnych, a przez to pozyskanie tych społeczności do realizacji funkcji ochronnej. Stanowi to podstawową przesłankę do podejmowania działań w kierunku utrzymania aktywności gospodarczej w strefach ochronnych”²⁸⁴. Uwzględnianie problematyki społecznej i gospodarczej w polityce rozwoju obszarów chronionych jest o tyle istotne, że społeczności żyjące na obszarach chronionych i wokół nich często wykazują ważne i długotrwałe relacje

²⁸⁰ A. Kulczyk-Dynowska, *Rozwój regionalny...*, dz. cyt., s. 122.

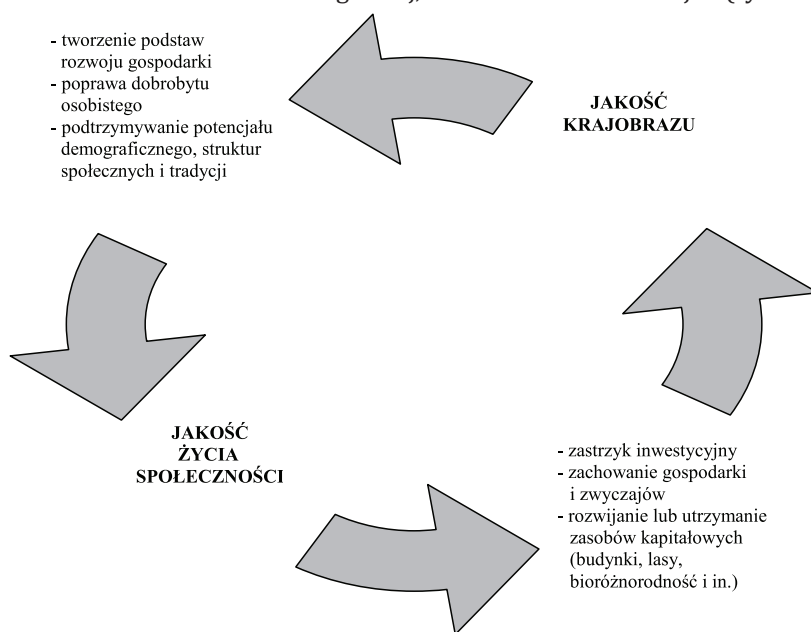
²⁸¹ K. Bishop, A. Phillips, L. Warren, *Protected for ever? Factors shaping the future of protected areas Policy, Land Use Policy*, 12 (4), 1995, s. 304.

²⁸² A. Bołtromiuk, *Ekonomiczne aspekty...*, dz. cyt., s. 88-89.

²⁸³ T. Hammer, *Protected areas...*, dz. cyt., s. 21-22.

²⁸⁴ A. Bołtromiuk, *Ekonomiczne aspekty...*, dz. cyt., s. 91.

z tymi terenami. Stąd, często wśród przesłanek uzasadniających ustanowienie obszarów chronionych znajduje się potrzeba zachowania krajobrazów kulturowych i przekształconych systemów naturalnych uformowanych przez długoletnią aktywność człowieka, w przestrzeni społecznej których ujawniły się: tożsamość kulturowa, praktyki religijne, charakterystyczne dla tradycji kulturowych źródła dochodów. Przyczyniają się one jednocześnie do utrzymania różnorodności biologicznej. Obszary chronione powinny być zatem postrzegane w kontekście ich roli nie tylko w zachowaniu różnorodności biologicznej, ale również kulturowej²⁸⁵ (rysunek 7).

Rysunek 7. Zależności między jakością krajobrazu i jakością życia społeczności na obszarach chronionych

Źródło: J. Powell, P. Selman, A. Wragg, Protected Areas: Reinforcing the Virtuous Circle, Planning Practice & Research, t. 17, nr 3, 2002, s. 283.

W zrównoważonym rozwoju obszarów chronionych przyjęć można, że baza zasobów tych terenów jest kombinacją różnych rodzajów „kapitału”, w tym ekologicznego, ludzkiego, społecznego, rzeczowego, stanowiących zespół aktywów chronionego obszaru. W zarządzaniu obszarami chronionymi istotne jest określenie tych kapitałów, które wyróżniają dany obszar, następnie rozpoznanie kluczowych społecznych, środowiskowych i ekonomicznych trendów, które mogą powodować zmiany w tych kapitałach, określenie rodzajów polityk i praktyk, które na podstawie doświadczeń innych krajów mogą wzmocnić kapitały oraz dokonanie wstępnej oceny potencjalnej skuteczności proponowanych działań²⁸⁶.

²⁸⁵ J.A. McNeely, Protected areas for the 21st century: working to provide benefits to society, Biodiversity and Conservation, 3, 390-405, 1994, s. 397.

²⁸⁶ J. Powell, P. Selman, A. Wragg, Protected Areas..., dz. cyt., s. 283-284.

W literaturze przedmiotu występuje pojęcie „kapitału wsi” rozumianego jako konglomerat wielu elementów tkanki wiejskiej. Tworzą go przede wszystkim elementy naturalne, takie jak np. populacje dzikich zwierząt, materialne, np. wiejskie osiedla lub społeczne, np. lokalne tradycje kulturowe. Główną zaletą ujmowania tkanki wiejskiej jako kapitału jest zwrócenie uwagi na kluczową rolę, jaką odgrywa on w tworzeniu produktów przez przedsiębiorstwa wiejskie²⁸⁷. Wśród składowych elementów kapitału wsi wyróżnić można następujące²⁸⁸:

- krajobraz, w tym krajobraz wybrzeży morskich;
- rezerваты, zarówno fauny i flory;
- bioróżnorodność;
- budowa geologiczna, gleby;
- powietrze, jakość powietrza;
- żywopłoty, granice pól uprawnych;
- budynki rolnicze;
- wiejskie osady, od izolowanych zabudowań do miasteczek;
- budowle historyczne, takie jak zabytki, pozostałości przemysłowe;
- ścieżki, szlaki konne, drogi;
- strumienie, rzeki, stawy i jeziora;
- wody i ich jakość;
- drewno, lasy i plantacje;
- charakterystyczne lokalne zwyczaje, języki, stroje, żywność, rzemiosło, festiwale, tradycje, sposoby życia.

Zasygnalizowane wyżej tendencje dotyczące kompleksowego postrzegania funkcji obszarów przyrodniczo cennych, bez ograniczania ich do wymiaru ochrony przyrody wskazujące na postulat wielofunkcyjnego wykorzystania zasobów, wymagają poszukiwania innowacyjnych rozwiązań w zakresie zarządzania zasobami naturalnymi, które powinny być tworzone w ramach regionalnej koordynacji w porozumieniu z lokalnymi społecznościami²⁸⁹. Jest przy tym istotne zwrócenie uwagi na to, że aby zapewnić sukces strategii rozwoju naturalny system zasobów powinien być utrzymywany w warunkach produktywności i funkcjonalności, a sama strategia – zaspokajając społeczne, kulturowe, ekonomiczne, etyczne i estetyczne imperatywy obecnie i w przyszłości²⁹⁰.

Społeczny kontekst jest istotny w odniesieniu do potrzeby dążenia do ładu zintegrowanego. Obszary chronione nie mogą bowiem współistnieć w dłuższej perspektywie ze społecznościami, które są negatywnie do nich nastawione. Cechy kulturowe i społeczno-ekonomiczne lokalnych społeczności stanowią podstawę dla określenia kierunków zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych i poprawy jakości życia ludzi na obszarach chronionych²⁹¹. Wyzwaniem staje się więc zastosowanie ekologicznych zasad do zidentyfikowania szans, które nie za-

²⁸⁷ B. Garrod, R. Wornell, R. Youell, Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism, *Journal of Rural Studies*, 22, 2006, s. 118-119.

²⁸⁸ Tamże, za: B. Garrod, R. Youell, R. Wornell.

²⁸⁹ V. Peyrache-Gadeau, *Natural Resources...*, dz. cyt., s. 956.

²⁹⁰ T. Hillman, L. Crase, B. Furze, J. Ananda, D. Maybery, Multidisciplinary approaches to natural resource management, *Hydrobiologia*, 552, 2005, s. 101.

²⁹¹ J.A. McNeely, *Protected areas...*, dz. cyt., s. 396.

węzają możliwości wykorzystywania terenu przez ludzi, a jednocześnie minimalizują negatywne konsekwencje dla obszarów chronionych. Rozważać więc można przyjęcie strategii „wygrana – wygrana” w gospodarowaniu zasobami obszarów przyrodniczo cennych, która będzie satysfakcjonująca zarówno z punktu widzenia potrzeb człowieka, jak i konieczności utrzymania funkcji ekologicznych. Dzieje się tak np. gdy konserwowanie przyrody przynosi korzyści ekonomiczne²⁹². Strategia „wygrany – wygrany” wymaga przyjęcia paradygmatu ekonomii zrównoważonego rozwoju, która w odróżnieniu od ekonomii neoklasycznej inaczej postrzega podstawy procesów rozwojowych, w tym takie czynniki jak konkurencja²⁹³. Jednym z jej elementów jest koncepcja *homo cooperativus*, która zastępuje *homo economicus*. Strategia ta, zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju, może być realizowana w ramach ograniczeń wynikających z potrzeby realizacji przyjętej zasady trwałości.

Współcześnie w literaturze przedmiotu podkreśla się potrzebę podejścia partycypacyjnego w zarządzaniu środowiskiem²⁹⁴. Zarządzanie obszarem chronionym powinno być świadome i skutecznie ukierunkowane na odpowiedzialność wobec ochrony przyrody i społeczności funkcjonującej na obszarach chronionych i w ich bliskim sąsiedztwie. Pożądane jest przy tym podejście partnerskie, w którym lokalne społeczności, prywatni właściciele gruntów, organizacje pozarządowe i agencje rządowe powinny stać się częścią rozwijających się partnerstw dla zarządzania gruntami i zasobami naturalnymi²⁹⁵.

Strategie zrównoważonego zarządzania systemami zasobów naturalnych powinny uwzględniać²⁹⁶:

- zapewnienie specjalistycznych informacji dotyczących kwestii wskazanych przez podmiot zarządzający danym obszarem oraz pozostałe zainteresowane strony, w tym społeczności oraz ekspertów (np. ekologów, ekonomistów i ekspertów zmian kulturowych i społecznych);
- potrzebę identyfikacji i wypełnienia luk w wiedzy;
- tworzenie dostępnych banków wiedzy, przy udziale zainteresowanych stron;
- opracowanie strategii zarządzania postrzeganej jako osiągalna przez zarządzających i pożądana przez szerszą społeczność;
- doskonalenie działań w zakresie zarządzania.

W przypadku obszarów przyrodniczo cennych zasoby i walory środowiska przyrodniczego stanowiące największe potencjalne aktywa terenów przyrodniczo cennych powinny należeć do podstawowych czynników stymulujących ich rozwój. Efektywność gospodarowania przy uznaniu wiodącej roli dóbr przyrody i konieczności jej wszechstronnej ochrony wymaga przede wszystkim rozwoju funkcji gospodarczych genetycznie związanych ze środowiskiem, w zakresie i w sposób zapewniający trwałość realizacji tych funkcji. Dopuszczalny jest także

²⁹² R. DeFries, A. Hansen, B.L. Turner, R. Reid, J. Liu, Land use change..., dz. cyt., s.1031.

²⁹³ Zob. m.in. D. Niezgoda, Aktywizacja zasobów jako źródło przewagi konkurencyjnej między regionami Polski wschodniej, *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 6 (3), 2013, s. 49-68.

²⁹⁴ I. Kapoor, Towards participatory environmental management? *Journal of Environmental Management*, 63, 2001, s. 269.

²⁹⁵ J.A. McNeely, Protected areas..., dz. cyt., s. 403.

²⁹⁶ T. Hillman, L. Crase, B. Furze, J. Ananda, D. Maybery, Multidisciplinary approaches..., dz. cyt., s. 101.

rozwój innych funkcji, o ile nie stanowią zagrożenia dla zasobów i walorów środowiska przyrodniczego i nie są kolizyjne w stosunku do wymogów zachowania odpowiedniego stanu strukturalnego i funkcjonalnego środowiska²⁹⁷. L. Białoń podkreśla, że polityka zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych powinna stwarzać szanse rozwoju firmom proekologicznym, które nie tylko nie zagrażałyby walorom przyrodniczym, ale również stymulowałyby procesy rozwojowe tych obszarów. Firma proekologiczna powinna być równocześnie firmą inteligentną, uczącą się, innowacyjną oraz tworzącą kulturę prośrodowiskową²⁹⁸. Na obszarach przyrodniczo cennych istnieje więc potrzeba pobudzania przedsiębiorczości odpowiedzialnej społecznie i wkomponowanej w lokalne warunki ekonomiczne, społeczne i przestrzenne. Ważnym czynnikiem jej kształtowania jest wiedza lokalnych podmiotów gospodarczych dotycząca szans i ograniczeń ich funkcjonowania wynikających ze specyficznej lokalizacji.

4. Uwarunkowania działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych

Zmiana postrzegania obszarów przyrodniczo cennych jako miejsca życia i prowadzenia działalności gospodarczej jest jednym z potencjalnych czynników ich zrównoważonego rozwoju. Wykorzystanie tego czynnika wymaga jednak odejścia od utrwalonych schematów postrzegania specyfiki obszarów przyrodniczo cennych w kontekście głównie utrudnień i ograniczeń aktywności ludzkiej. Nowe podejścia powinny prowadzić do uwzględniania indywidualnych cech poszczególnych obszarów przyrodniczo cennych i wynikających z nich szans i zagrożeń, i bazować na gruntownej diagnozie potencjału lokalnego środowiska przyrodniczego, społecznego i gospodarczego.

Zdaniem A. Zielińskiej „różnorodność form obszarów przyrodniczo cennych w odniesieniu do koncepcji zrównoważonego rozwoju i wnikliwa identyfikacja zasad trwałości warunkuje możliwości procesu gospodarowania na tych obszarach”²⁹⁹. Różne formy ochrony przyrody mogą być zarówno destymulantami, jak i stymulantami rozwoju społeczno-gospodarczego. Jak zauważają S. Czaja i A. Becla, w sytuacji zaakceptowania i oparcia rozwoju na zasadach trwałości, samopodtrzymywania i zrównoważenia ograniczenia związane z obszarami przyrodniczo cennymi stają się stymulantami rozwoju i istotnym elementem strategii rozwoju zrównoważonego³⁰⁰. Często jednak istnienie środowisk przyrodniczo cennych oceniane jest wyłącznie w kontekście barier rozwojowych, bez dostrze-

²⁹⁷ G. Dobrzański, Trwały rozwój w ujęciu regionalnym i lokalnym, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (17), 2000, s. 27-28.

²⁹⁸ L. Białoń, Przedsiębiorstwo proekologiczne jako forma gospodarowania na obszarach przyrodniczo cennych, w: B. Powichrowska (red.), *Przedsiębiorstwo w warunkach zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011, s. 190.

²⁹⁹ A. Zielińska, *Gospodarowanie na obszarach...*, dz. cyt., s. 104.

³⁰⁰ S. Czaja, A. Becla, *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 374-375.

gania tego, że wpływają one na rozwój konkretnych kierunków, a nie na ograniczenie rozwoju w ogóle³⁰¹.

W szczególności ograniczenia wpływające bezpośrednio na rozwój gospodarczy obszarów cennych przyrodniczo dotyczące lokalnej gospodarki i społeczności dotyczyć mogą³⁰²:

- tradycyjnych form gospodarowania;
- inwestycji budowlanych i infrastrukturalnych oraz inwestycji pod usługi;
- użytkowania technik i środków;
- zmian komponentów środowiska przyrodniczego;
- pozyskiwania użytków ekonomicznych i pozaekonomicznych środowiska przyrodniczego;
- zagospodarowania przestrzeni;
- korzystania ze środowiska przyrodniczego rekreacyjnie;
- konieczności stosowania nowych rozwiązań ochronnych.

Stymulujący wpływ obszarów przyrodniczo cennych na lokalną gospodarkę i społeczność wiązać się może z kolei z:³⁰³

- ekologizacją tradycyjnych form gospodarowania i funkcjonujących sektorów;
- rozwojem różnych form turystyki, w tym m.in. turystyki ekologicznej i agroturystyki;
- rozwojem rolnictwa ekologicznego i produkcji zdrowej żywności;
- wzrostem wartości istniejących nieruchomości mieszkalnych;
- pozyskiwaniem użytków pozaekonomicznych (przyrodolecznictwo, uzdrowiska);
- pozytywnymi konsekwencjami realizacji lokalnych strategii rozwoju zrównoważonego;
- możliwością badań naukowych i rozwijania edukacji ekologicznej;
- możliwością tworzenia miejsc pracy w systemie ochrony obszarów przyrodniczo cennych;
- nowymi rozwiązaniami ochronnymi poprawiającymi jakość życia mieszkańców i turystów.

Biorąc pod uwagę funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych formy ochrony przyrody rozważać można ich wpływ na różne dziedziny działalności gospodarczej. Zgodnie z *Ustawą o ochronie przyrody*³⁰⁴ w parkach narodowych i rezerwach przyrody, za wyjątkami, o których decydują: w parkach narodowych – dyrektor parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – regionalny dyrektor ochrony środowiska, w parkach narodowych oraz w rezerwach przyrody obowiązuje szereg zakazów oddziałujących na zakres i skalę działalności gospodarczej i społecznej. Dotyczą one rolniczej i pozarolniczej działalności gospodarczej, pozyskiwania użytków środowiska przyrodniczego oraz zagospodarowania przestrzeni (tabela 3).

³⁰¹ P. Legutko-Kobus, Uwarunkowania przyrodnicze w gospodarce regionalnej i lokalnej – czynnik czy bariera rozwoju, w: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, OW SGH w Warszawie, Warszawa 2011, s. 194.

³⁰² S. Czaja, A. Becla, *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 372.

³⁰³ Tamże, s. 372.

³⁰⁴ Art. 17 i 24 *Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody*, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880.

Tabela 3. Zakazy obowiązujące w parkach narodowych oraz w rezerwach przyrody według ich wpływu na dziedziny działalności

Dziedzina działalności	Rodzaj zakazu
Pozyskanie użytków środowiska przyrodniczego	<ul style="list-style-type: none"> - polowania - zbierania jaj, zbierania poroży - pozyskiwania roślin oraz grzybów gatunków chronionych - zbioru dziko występujących roślin i grzybów oraz ich części
Turystyka i rekreacja	<ul style="list-style-type: none"> - palenia ognisk, biwakowania - ruchu pieszego, rowerowego, narciarskiego i jazdy konnej wierzchem - wprowadzania psów na obszary objęte ochroną ścisłą i czynną - wspinaczki, eksploracji jaskiń lub zbiorników wodnych - ruchu pojazdów poza drogami publicznymi oraz poza drogami położonymi na nieruchomościach stanowiących własność parków narodowych lub będących w użytkowaniu wieczystym parków narodowych - umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków nie związanych z ochroną przyrody, udostępnianiem parku albo rezerwatu przyrody, edukacją ekologiczną - zakłócania ciszy - używania łodzi motorowych i innego sprzętu motorowego, uprawiania sportów wodnych i motorowych, pływania i żeglowania - organizacji imprez rekreacyjno-sportowych
Inna pozarolnicza działalność produkcyjna i usługowa	<ul style="list-style-type: none"> - budowy lub przebudowy obiektów budowlanych i urządzeń technicznych - pozyskiwania skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, minerałów i bursztynu - prowadzenia działalności wytwórczej, handlowej i rolniczej, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych w planie ochrony - prowadzenia badań naukowych
Rolnictwo i połów ryb	<ul style="list-style-type: none"> - zmiany przeznaczenia i użytkowania gruntów - stosowania chemicznych i biologicznych środków ochrony roślin i nawozów - połowu ryb i innych organizmów wodnych - wprowadzania gatunków roślin, zwierząt lub grzybów, bez zgody ministra właściwego do spraw środowiska - wprowadzania organizmów genetycznie zmodyfikowanych
Zagospodarowanie przestrzeni	<ul style="list-style-type: none"> - użytkowania, niszczenia, umyślnego uszkodzenia, zanieczyszczenia i dokonywania zmian obiektów przyrodniczych, obszarów oraz zasobów, tworów i składników przyrody - zmiany stosunków wodnych, regulacji rzek i potoków, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody - wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu

Źródło: opracowanie własne na podstawie Art. 15 Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004, Nr 92, poz. 880.

W parkach krajobrazowych i na obszarach chronionego krajobrazu, zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody³⁰⁵, mogą być wprowadzone zakazy:

- realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko;
- zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia ich schronień i miejsc rozrodu, z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb oraz wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką;
- likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych;
- pozyskiwania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości;
- wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu;
- dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody lub racjonalnej gospodarce rolnej, leśnej, wodnej lub rybackiej;
- lokalizowania obiektów budowlanych.

Ponadto, w parku krajobrazowym, będącym bardziej restrykcyjną formą ochrony przyrody w porównaniu do obszaru chronionego krajobrazu, wprowadzone mogą zostać zakazy³⁰⁶:

- budowania nowych obiektów budowlanych;
- likwidowania, zasypywania i przekształcania zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych;
- wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia własnych gruntów rolnych;
- prowadzenia chowu i hodowli zwierząt metodą bezściółkową;
- utrzymywania otwartych rowów ściekowych i zbiorników ściekowych;
- organizowania rajdów motorowych i samochodowych;
- używania łodzi motorowych i innego sprzętu motorowego na otwartych zbiornikach wodnych.

W odniesieniu do obszarów Natura 2000 ich plany ochrony zawierają m.in. określenie warunków odnoszących się do³⁰⁷:

- zagospodarowania przestrzennego, w tym terenów lokalizacji zabudowy możliwej bez szkody dla obszaru Natura 2000, infrastruktury technicznej i komunikacyjnej, infrastruktury turystycznej i edukacyjnej, a także obszarów, które powinny być zalesione oraz obszarów wyłączonych z zalesiania;
- zagospodarowania obszarów morskich;
- gospodarowania wodami;
- gospodarki rolnej, leśnej i rybackiej;
- śródlądowych wód powierzchniowych płynących, w których powinna być zachowana lub odtworzona możliwość wędrówki ryb i innych organizmów wodnych.

Zakres działań ochronnych na obszarze Natura 2000 wynikający z jego planu ochrony może obejmować m.in.³⁰⁸:

- gospodarkę rolną, leśną i rybacką, w tym: kierunki kształtowania przestrzeni produkcyjnej, wskazanie obszarów, które powinny być zalesione, oraz obsza-

³⁰⁵ Art. 17 i 24 Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm.

³⁰⁶ Art. 17 Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm.

³⁰⁷ Art. 29 Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm.

³⁰⁸ Tamże.

rów wyłączonych z zalesiania, wskazanie śródłdowych wód powierzchniowych płynących, w których powinna być zachowana lub odtworzona możliwość wędrówki ryb i innych organizmów wodnych;

- warunki zagospodarowania terenów oraz ich użytkowania, w tym, w zależności od potrzeb, wskazanie: terenów przeznaczonych pod zabudowę, lokalizacji infrastruktury technicznej i komunikacyjnej, lokalizacji infrastruktury turystycznej i edukacyjnej.

Sieć Natura 2000 jest stosunkowo nową formą ochrony przyrody i, jak wskazują wyniki prowadzonych badań, przedsiębiorcy gospodarujący na jej obszarze zgłaszają wiele barier rozwojowych, z których część wynika z braku dostatecznej wiedzy na temat tego typu obszaru. Wśród głównych barier działalności gospodarczej, jakie dostrzegają przedsiębiorcy, wymienić można³⁰⁹:

- problemy ogólnorozwojowe: brak wyraźnych korzyści wynikających z faktu posiadania na swoim terenie obszarów Natura 2000, ograniczenie aktywności inwestycyjnej, rygory sieci Natura 2000 ograniczające i zniechęcające potencjalnych inwestorów, ograniczenie swobody decyzji w zakresie dysponowania nieruchomościami, brak jasnych zasad i źródeł rekompensat ponoszonych dodatkowych kosztów i/lub utraconych korzyści dla mieszkańców posiadających grunty na obszarach Natura 2000;
- problemy inwestycyjne: bariery biurokratyczne, dodatkowe koszty inwestycji związane z oceną/raportem oddziaływania na środowisko, zwiększona niepewność co do otrzymania zgody na realizację inwestycji;
- problemy informacyjne i organizacyjne związane z wprowadzeniem nowej formy ochrony przyrody;
- problemy gospodarki rolnej: ograniczenia intensyfikacji gospodarki rolnej, w tym stosowania chemii rolnej, utrudnienia inwestycyjne, brak, bądź wręcz zakaz konserwacji urządzeń melioracyjnych, brak zgody na zalesianie gruntów i brak dopłat ze środków Unii Europejskiej z tego tytułu, brak rekompensat za szkody spowodowane przez dziką zwierzynę, za ograniczenia gospodarowania czy sporządzanie oceny oddziaływania na środowisko inwestycji w gospodarstwach;
- problemy lokalnych przedsiębiorców: ograniczenia działalności produkcyjnej w zakresie inwestycji, brak szczegółowych przepisów określających dopuszczalny rodzaj i skalę działalności gospodarczej, zmniejszenie możliwości pozyskania lokalnego surowca drzewnego, ograniczenie możliwości eksploatacji lokalnych zasobów naturalnych, np. pokładów torfu, ograniczenie lokalizacji inwestycji energetycznych i przesyłowych.

Obszary wiejskie, szczególnie peryferyjne, a do takich zwykle należą obszary przyrodniczo cenne, charakteryzuje wiele barier rozwojowych. Należą do nich: bariera popytu na dobra i usługi oferowane przez nowe firmy, bariera kapitałowa i ograniczone szanse finansowania budżetowego oraz ze środków fundacji i różnych organizacji publicznych, bariera instytucjonalna – brak m.in. instytucji wy-

³⁰⁹ A. Bołtromiuk, Wpływ sieci Natura 2000 na rozwój obszarów wiejskich w Polsce, w: M. Stanny, M. Drygas, Przestrzenie, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce. Problemy i perspektywy rozwoju, IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 144-146.

pełniających przestrzeń między obywatelem i producentem a państwem, bariera infrastruktury, która ma istotny wpływ na decyzje lokalizacyjne kapitału prywatnego oraz bariera niewielkiej aktywności ludności wiejskiej, która objawia się w niskich aspiracjach, małej skłonności do innowacji oraz w niskiej na ogół przedsiębiorczości ludności wiejskiej³¹⁰. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych dodatkowe utrudnienia postrzegane przez przedsiębiorców dotyczyć mogą wymogów ochrony środowiska związanych z funkcjonowaniem tych terenów.

W kontekście scharakteryzowanych utrudnień jakie dotyczyć mogą funkcjonowania podmiotów gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych podkreślić trzeba znaczenie dojrzałych postaw tych podmiotów względem problematyki ochrony środowiska. Jak zauważa B. Perepeczko, koncepcja zrównoważonego rozwoju urzeczywistnia się w postawach ekologicznych społeczeństwa i zależy od poziomu świadomości ekologicznej. W szerokim ujęciu, świadomość ekologiczna to forma świadomości społecznej ujawniająca się w myśleniu, przeżyciach ludzi oraz w społecznie akceptowanych standardach rozumienia i przeżywania wartości przyrody. Świadomość ekologiczną uważa się za podstawę rozwoju człowieka chcącego i umiejącego żyć w harmonii ze środowiskiem³¹¹.

W obliczu powyższych uwarunkowań stwierdzić należy, że realizowanie zasady zrównoważonego rozwoju w przypadku obszarów przyrodniczo cennych wymaga podejścia innowacyjnego, umożliwiającego znalezienie unikalnego, w skali lokalnego środowiska, sposobu na stworzenie gospodarczych podstaw rozwoju, który jednocześnie przyczyni się do zapewnienia ochrony zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Unikalne strategie rozwoju powinny dotyczyć przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych, które, znajdując niszę rynkową, będą w stanie realizować swoje funkcje dzięki użytkowaniu zasobów lokalnego środowiska przyrodniczego z uwzględnieniem nadrzędności jego ochrony. Przyjmowanie takich strategii jest warunkowane świadomością konsekwencji lokalnych uwarunkowań dla podmiotów gospodarczych. Budowanie świadomości społecznej i indywidualnej w tym obszarze jest więc istotnym czynnikiem kształtowania przedsiębiorczości i innowacyjności przyczyniającej się do zrównoważonego rozwoju w wymiarze lokalnym. Wsparcie przedsiębiorczości w formie ułatwionego dostępu do wiedzy na temat ekologicznych uwarunkowań funkcjonowania i możliwych kierunków rozwoju różnego typu podmiotów gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych wydaje się być zadaniem, które wypełnić mogą lokalne władze samorządowe z uwagi na znajomość specyfiki lokalnych warunków.

Rozwój przedsiębiorczości bazującej na zasobach i walorach środowiska, a jednocześnie przyczyniającej się do rozwijania szerokiego zakresu funkcji środowiska przyrodniczego, jak w przypadku sektora ochrony przyrody, szczególnie w przypadku obszarów przyrodniczo cennych, stanowić może ważny czynnik rozwoju zrównoważonego. Pożądane jest zatem poszukiwanie konkretnych kierunków

³¹⁰ A. Woś, Polityka wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, w: Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-żywnościowego w Polsce, FAPA, Warszawa 1998, s. 43-45.

³¹¹ B. Perepeczko, Postawy proekologiczne mieszkańców wsi i ich uwarunkowania, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 95, 2012, s. 8.

tworzących szanse na aktywizację społeczno-ekonomiczną obszarów przyrodniczo cennych odpowiadających wymogom łącznego osiągnięcia celów o charakterze ekonomicznym, społecznym i ekologicznym w granicach, jakie określa potrzeba zachowania kapitału naturalnego.

5. Potencjalne kierunki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach przyrodniczo cennych

Obszary przyrodniczo cenne wymagają poszukiwania i rozwijania innowacyjnych kierunków rozwoju działalności gospodarczej. Ich innowacyjność determinowana jest potrzebą zapewnienia realizacji zasady zrównoważonego rozwoju przy uwzględnieniu silnej (lub bardzo silnej) zasady trwałości. Realizacja tego modelu rozwoju wymaga wykorzystania lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach rozwoju w sposób, który umożliwi realizację ładu zintegrowanego. Wymaga to nowego podejścia do wachlarza funkcji obszarów przyrodniczo cennych. Podejście to powinno skłaniać do poszukiwania, oprócz tradycyjnych dziedzin działalności gospodarczej (funkcji), także dziedzin nowoczesnych, wysoce innowacyjnych, które umożliwią jakościowe zmiany lokalnych procesów rozwojowych, wymagane w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Do takich dziedzin należy biogospodarka czy też nowoczesna infrastruktura ochrony środowiska i przesyłania informacji. Potrzebne jest także nowe, innowacyjne spojrzenie na możliwości realizacji funkcji społecznych obszarów przyrodniczo cennych, do których należą: zielona edukacja czy działalność kulturalna.

Takie podejście wpisuje się we współczesną politykę rozwoju realizowaną na obszarze Unii Europejskiej, której priorytetem są: rozwój społeczno-ekonomiczny i tworzenie miejsc pracy wymagające zrównoważonego i inteligentnego rozwoju poprzez strategie badań i strategie innowacji dla inteligentnych specjalizacji. Kluczowe przy tym jest poszukiwanie praktycznych, innowacyjnych rozwiązań umożliwiających oddzielenie wzrostu gospodarczego od degradacji środowiska. W ramach projektowania inteligentnych specjalizacji oceniony zostać powinien regionalny potencjał innowacyjny i możliwości inwestowania w dziedzinę innowacji ekologicznych, usług ekosystemu i zrównoważonej energii, biorąc pod uwagę jego specyficzne, mocne i słabe strony³¹². Podejście takie jest uzasadnione i szczególnie pożądane w przypadku obszarów przyrodniczo cennych. W odniesieniu do tych terenów zaakcentować należy rolę sektora biogospodarki, który jest jednym z podstawowych kierunków rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, posiadającym znaczny potencjał w obszarze budowania inteligentnych specjalizacji. Bazując na unikalnych zasobach obszarów przyrodniczo cennych, sektor biogospodarki poprzez swój rozwój i oddziaływanie na gospodarkę lokalną i ponadlokalną może stać się ważnym impulsem procesów rozwojowych w regionie. W ramach sektora biogospodarki ważne miejsce zajmuje produkcja energii odnawialnej. Stanowi ona

³¹² Connecting Smart and Sustainable Growth through Smart Specialisation. A practical guide for ERDF managing authorities, European Commission, Directorate-General for Regional and Urban policy, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2012, s. 12.

z jednej strony sposób zaspokojenia potrzeb energetycznych, a z drugiej – wypełnić może ważną rolę w aktywizacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich.

Odnawialne źródła energii (OZE) stanowią alternatywę dla tradycyjnych, nieodnawialnych nośników energii (paliw kopalnych). Ich zasoby uzupełniają się w naturalnych procesach, a pozyskiwanie energii z tych źródeł jest, w porównaniu do źródeł tradycyjnych (kopalnych), bardziej przyjazne środowisku naturalnemu. Wykorzystywanie OZE w znacznym stopniu zmniejsza szkodliwe oddziaływanie energetyki na środowisko naturalne, głównie poprzez ograniczenie emisji szkodliwych substancji, zwłaszcza gazów cieplarnianych. W warunkach krajowych energia ze źródeł odnawialnych obejmuje energię promieniowania słonecznego, wody, wiatru, zasobów geotermalnych oraz energię wytworzoną z biopaliw stałych, biogazu i biopaliw ciekłych, a także energię pozyskiwaną przez pompy ciepła³¹³. Wykorzystanie odnawialnych źródeł energii stanowi nowy trend na polskiej wsi i jest nośnikiem zmian, tak w kontekście dywersyfikacji źródeł energii, różnicowania działalności rolniczej i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, jak również przeobrażeń w krajobrazie wiejskim³¹⁴.

Dywersyfikacja kierunków produkcji rolnej poprzez produkcję surowców konsumpcyjnych i energetycznych może przyczynić się do poprawy dochodów ludności rolniczej i aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich, a także do poprawy stanu środowiska przyrodniczego. Wśród OZE największe znaczenie przypisuje się biomase. Właściwe zagospodarowanie wszelkiej biomasy odpadowej z gospodarki komunalnej, przemysłu, leśnictwa, rolnictwa, a także produkcji rolnej do celów energetycznych, zdaniem M. Jasiulewicza, stwarza duży potencjał produkcji energii cieplnej, elektrycznej i biopaliw płynnych³¹⁵. Biorąc pod uwagę wykorzystanie rolnictwa do celów energetycznych, należy dostrzegać możliwości w zakresie³¹⁶:

1. produkcji bioetanolu na bazie typowych upraw rolniczych;
2. produkcji estrów metylowych w oparciu o surowce oleiste;
3. upraw jednorocznych oraz wykorzystania wszelkiej biomasy zielonej oraz odpadów zwierzęcych – do produkcji biogazu;
4. zakładaniu wieloletnich upraw energetycznych, z których uzyskana biomasa może zastąpić stosowany węgiel kamienny w lokalnych ciepłowniach.

³¹³ Energia ze źródeł odnawialnych w 2013 r. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny Departament Produkcji, Ministerstwo Gospodarki Departament Energetyki, Warszawa 2014, s. 9.

³¹⁴ J. Chodkowska-Miszczuk, Odnawialne źródła energii i ich wykorzystanie jako nowe trendy na obszarach wiejskich w Polsce, w: M. Wójcik (red.), Regionalny wymiar przemian polskiej wsi – aspekty społeczne i środowiskowe, Studia Obszarów Wiejskich Tom XXXV, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2014, s. 239.

³¹⁵ M. Jasiulewicz, Znaczenie rolnictwa w rozwoju energetyki rozproszonej jako formy rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich, w: T. Komornicki, R. Kulikowski (red.), Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym, Studia Obszarów Wiejskich, 2009, t. 18, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Obszarów Wiejskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2009 s. 158-159.

³¹⁶ Tamże.

Innym kierunkiem rozwoju OZE jest fotowoltaika posiadająca znaczący potencjał energetyczny i zajmująca się przemianą energii promieniowania słonecznego w energię elektryczną, poprzez zastosowanie ogniw fotowoltaicznych. Na rynku energii słonecznej występują możliwości związane z fotowoltaiką, kolektorami słonecznymi czy też wieżami słonecznymi. Fotowoltaika znajduje zastosowanie zazwyczaj w infrastrukturze drogowej (znaki drogowe, znaki ostrzegawcze, latarnie, parkometry). Może być ona wykorzystywana zarówno na małych powierzchniach (np. dachy budynków), jak również w postaci farm fotowoltaicznych³¹⁷.

W nawiązaniu do sektora biogospodarki literatura przedmiotu wskazuje wiele potencjalnych kierunków rozwoju przedsiębiorczości na obszarach przyrodniczo cennych. Autorzy podkreślają, że rozpatrywanie zagadnienia gospodarowania na obszarach chronionych powinno uwzględniać założenie wykluczenia możliwości wystąpienia strat ekologicznych spowodowanych działalnością człowieka. Za możliwe do realizacji na obszarach chronionych uznaje się: rolnictwo ekologiczne, w tym produkcję ekologicznej żywności, roślin leczniczych, miodu i surowców pszczelarskich; turystykę kwalifikowaną – ekoturystykę i agroturystykę, lecznictwo – w tym lecznictwo sanatoryjne oraz ograniczoną gospodarkę leśną³¹⁸.

Ważną dziedziną aktywności gospodarczej na obszarach chronionych jest produkcja w gospodarstwach rolniczych, których produkty powinny być przetworzone i sprzedawane w pełnym cyklu produkcyjnym. Rozwój powinien być wsparty przez działania aktywizujące lokalne rzemiosło, usługi, w tym turystyczne. Szansa rozwoju dotyczy głównie małej i średniej przedsiębiorczości w zakresie przetwórstwa surowców powstających na tych terenach i sfery handlu oraz usług³¹⁹. Współcześnie obszary chronione charakteryzuje rozprzestrzenianie się ekoturystyki oraz utowarowienie wybranych zasobów naturalnych³²⁰.

A. Zielińska³²¹ wprowadza określenie zintegrowanego gospodarowania na obszarach przyrodniczo cennych opierającego się na koncepcji zrównoważonego rozwoju. Polega ono na odpowiednim skojarzeniu tych form aktywności gospodarczej, które nie tylko nie zakłócają podstawowych funkcji środowiska przyrodniczego, lecz pozwalają na wykorzystanie zarówno zasobów, jak i usług środowiskowych. Wśród tych form przywołana Autorka wskazuje:

- rolnictwo ekologiczne i ekologizację rolnictwa konwencjonalnego;
- zrównoważone formy turystyki i ekologizację turystyki konwencjonalnej;
- ekologiczną gospodarkę leśną;
- drobny, skojarzony z lokalnym środowiskiem przyrodniczym przemysł i rzemiosło oraz działalność usługową;

³¹⁷ H. Kryszk, K. Kurowska, Fotowoltaika jako źródło energii odnawialnej i nowy obszar aktywności na obszarach wiejskich, w: M. Wójcik (red.), Regionalny wymiar..., dz. cyt., s. 256-257.

³¹⁸ A. Kulczyk-Dynowska, Rozwój regionalny..., dz. cyt., s. 129.

³¹⁹ Ł. Popławski, Szanse rozwoju usług w opinii mieszkańców obszarów chronionych województwa świętokrzyskiego – wnioski, Konkurencyjność i usługi w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich, Uniwersytet Szczeciński, Zeszyty Naukowe nr 705, Ekonomiczne Problemy Usług, 89, 2012, s. 267.

³²⁰ P. West, J. Igoe, D. Brockington, Parks and people: the social impact of protected areas, *Annual Review of Anthropology*, 35, 2006, s. 262.

³²¹ A. Zielińska, Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych..., dz. cyt., s. 166, 168.

- wkomponowane w środowisko przyrodnicze osadnictwo połączone z odpowiednią infrastrukturą i działalnością transportową.

Rozpatrując bardziej szczegółowo powyższe formy działalności zauważyć należy, że rozwój funkcji bioprodukcyjnych na obszarach przyrodniczo cennych powinien uwzględniać kryterium ich zrównoważenia. Większość badaczy uznaje, że o rolnictwie zrównoważonym można mówić wtedy, gdy występuje harmonijna realizacja celów ekonomicznych, środowiskowych i społecznych, przy czym największej uwagi przywiązuje się do celów i ładu w zakresie środowiska. Zrównoważone gospodarowanie w rolnictwie wymaga więc stosowania praktyk rolniczych nie naruszających równowagi środowiskowej, zapewniających korzyści ekonomiczne oraz sprzyjających rozwojowi społecznemu³²².

Rolnictwo zrównoważone jest kierunkiem działalności gospodarczej wymagającym³²³:

- integracji procesów biologicznych i ekologicznych w procesie produkcji rolnej;
- minimalizowania zużycia zasobów nieodnawialnych, zwłaszcza szkodliwych dla środowiska i zdrowia ludzi;
- substytucji nakładów zewnętrznych przez kapitał ludzki;
- zwiększania zdolności ludzi do współdziałania w zakresie rozwiązywania wspólnych problemów dotyczących gospodarowania zasobami naturalnymi.

Koncepcja rolnictwa zrównoważonego koncentruje się na technologiach i praktykach rolniczych, które³²⁴:

- nie mają szkodliwych skutków środowiskowych (nie wywierają presji na środowisko);
- są dostępne i efektywne dla rolników;
- prowadzą do zwiększenia produktywności rolnictwa i mają dodatnie skutki uboczne w zakresie dóbr i usług środowiskowych.

Za podstawowe atrybuty zrównoważenia rolnictwa na poziomie gospodarstwa rolnego uznaje się w szczególności³²⁵:

- zapewnienie trwałej żyzności gleby;
- dostosowanie gałęzi i kierunków produkcji oraz odmian roślin i ras zwierząt do warunków przyrodniczych i ekonomiczno-organizacyjnych;
- zrównoważony bilans substancji organicznej;
- zrównoważony bilans składników pokarmowych (nawozowych);
- wysoki indeks pokrycia gleby roślinnością;
- integrowaną ochronę roślin;
- przestrzeganie zasad prawidłowej agrotechniki i zootechniki;
- zachowanie bioróżnorodności;
- dostosowaną do potencjału absorpcyjnego ekosystemu obsadę zwierząt;
- racjonalne wyposażenie gospodarstw w zakresie infrastruktury technicznej;
- przestrzeganie zasad Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej;
- racjonalną organizację pracy i umiejętne zarządzanie gospodarstwem;

³²² Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym..., dz. cyt., s. 14-15.

³²³ Tamże.

³²⁴ Tamże, s. 17.

³²⁵ Tamże, s. 20.

- dostrzeganie związków gospodarstwa z otoczeniem (obszarami wiejskimi);
- uzyskiwanie dochodów porównywalnych z pracą poza rolnictwem;
- wynagrodzenie za pracę.

Zrównoważone leśnictwo jest, podobnie jak rolnictwo, związane z tym, że wypełnia szereg funkcji w społeczeństwie. Wyodrębnić wśród nich można funkcje³²⁶:

- ekologiczne (przyrodnicze) – związane z zachowaniem zasobów roślin i zwierząt, ich stabilności i różnorodności, redukcją CO² oraz ochroną zasobów wody i gleby;
- społeczne – związane z możliwością obcowania z naturą, spędzania wolnego czasu, uprawiania sportu i turystyki oraz zapewnienia produktów lasu na codzienne potrzeby;
- gospodarcze – związane z dostarczaniem surowca drzewnego na potrzeby przemysłu i konsumpcji oraz tworzeniem rynku pracy w ramach lokalnych społeczności.

Zapisy *Ustawy z dnia 28 września 1991 r. o lasach* nakładają na PGL Lasy Państwowe obowiązek prowadzenia gospodarki w lasach będących własnością Skarbu Państwa w sposób zapewniający trwałe równoważenie wszystkich funkcji. Funkcje przenikają się wzajemnie, tworząc system powiązań warunkujących ich realizację w ramach prowadzonej gospodarki leśnej³²⁷. Za praktyczne wdrażanie założeń rozwoju zrównoważonego do gospodarki leśnej w Polsce można uznać³²⁸:

- przestrzeganie wytycznych Dyrektora Generalnego dotyczących ekologizacji leśnictwa i zasad hodowli lasu;
- tworzenie obszarów chronionych w lasach i lasów ochronnych;
- powszechne stosowanie certyfikacji leśnej, w samym leśnictwie i branżach pokrewnych;
- tworzenie leśnych kompleksów promocyjnych i odpowiednie gospodarowanie na ich obszarach (kompleksy tworzone w celu prowadzenia badań naukowych, wdrażania nowych, innowacyjnych metod gospodarki leśnej, prowadzenia współpracy ze społecznością lokalną, a także promocji edukacji i wiedzy o środowisku leśnym);
- odpowiednie turystyczne zagospodarowanie lasów, które z jednej strony zwiększa ich atrakcyjność dla ruchu turystycznego i umożliwia odpoczywającym korzystanie z lasów, a z drugiej – chroni lasy poprzez zwiększenie ich pojemności rekreacyjnej;
- odpowiednie łowieckie zagospodarowanie lasów;
- zwiększanie lesistości, przy zachowaniu zgodności składu gatunkowego lasów z siedliskiem i bez wprowadzania obcych geograficznie gatunków, natomiast z jednoczesnym zachowaniem enklaw nieleśnych w lasach;
- powszechne wprowadzanie leśnictwa wielofunkcyjnego.

³²⁶ Strategia Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe na lata 2014-2030, Warszawa 2013, s. 7.

³²⁷ Tamże.

³²⁸ H. Kruk, Zrównoważone leśnictwo w Polsce, Handel Wewnętrzny, Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku, T. 1, Szczecin 2012, s. 141-142.

Kolejnym, ważnym kierunkiem działalności gospodarczej (rozwijaną funkcją gospodarczą) na obszarach przyrodniczo cennych jest turystyka. Wykazuje ona zwiększające się znaczenie w odpowiedzi na występujące zapotrzebowanie na „wiejskość” i związane z nią atrybuty. Takie bariery rozwojowe regionów słabo rozwiniętych, jak dominacja sektora rolniczego w strukturze gospodarki, znaczne odległości od większych ośrodków osadniczych, utrzymywanie się tradycyjnych aktywności, kultury i sposobów życia mogą tworzyć pozytywne warunki dla rozwoju turystyki i szerzej – gospodarki lokalnej³²⁹.

Turystyka na obszarach wiejskich może obejmować wiele działań ukierunkowanych na wykorzystanie różnych rodzajów zasobów, w tym elementów kulturowych i przyrodniczych. Potencjalne aktywności mogą obejmować: turystykę, aktywności wykorzystujące akweny wodne, przestrzeń (ziemię), powietrze (lotnictwo), kulturę i edukację, działania związane z ochroną przyrody, działalność gastronomiczną, związaną ze zdrowiem i kondycją fizyczną oraz aktywność „duchową” obejmującą pielgrzymki i rekolekcje. Turystyka wiejska wykracza poza samo uzupełnienie tradycyjnych dla obszarów wiejskich aktywności, takich jak rolnictwo i może działać jako katalizator dla całego szeregu nowych działań przedsiębiorczych, tworzonych partnerstw i sieci³³⁰.

Specyfika obszarów przyrodniczo cennych, a szczególnie konieczność ochrony przyrody wskazują na możliwość rozwoju czterech następujących rodzajów turystyki³³¹:

- turystyka wiejska (agroturystyka, ekoturystyka, ekoagroturystyka);
- turystyka krajoznawcza;
- turystyka kwalifikowana;
- turystyka weekendowa.

Przełożenie koncepcji zrównoważonego rozwoju na sektor turystyki dało początek upowszechnianiu pojęcia „turystyka zrównoważona” (ang. *sustainable tourism*). Światowa Organizacja Turystyki (ang. *World Tourism Organization – WTO*) zdefiniowała zrównoważoną turystykę jako taką, która „w pełni uwzględnia jej obecne i przyszłe skutki ekonomiczne, społeczne i środowiskowe, uwzględniając potrzeby turystów, przemysłu turystycznego, środowiska przyrodniczego i społeczności lokalnych”³³².

Ekoturystyka stanowi rdzeń turystyki zrównoważonej z uwagi na to, że jest „najczystsza” formą podróżowania przyjaznego środowisku, odbywającą się zwykle na obszarach o najwyższych walorach przyrodniczych i krajobrazowych, bezpośrednio przyczyniającą się do ochrony środowiska naturalnego i kulturowego tych regionów, a jej uczestnikami są ludzie o dużej świadomości ekologicznej i wrażliwości przyrodniczej. Do pokrewnych ekoturystyce form podróżowania zaliczyć można: turystykę kwalifikowaną, krajoznawczą, wypoczynkową, przy-

³²⁹ T. Olliver, T. Jenkins, Sustaining Rural Landscapes: the role of integrated tourism, Symposium report: main paper, Landscape Research, 28 (3), 2003, s. 294-295.

³³⁰ Tamże, s. 295.

³³¹ M. Jalinik, Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych, Wydawnictwo PB, Białystok 2002, s. 63.

³³² <http://sdt.unwto.org/content/about-us-5>, (13.04.2015).

godową czy też agroturystykę³³³. Przegląd ujęć ekoturystyki prowadzi do wskazania jej następujących cech³³⁴:

- jest formą aktywnego i dogłębnego zwiedzania obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych i kulturowych;
- strzeże harmonii ekosystemów przyrodniczych i odrębności kulturowej lokalnych społeczności;
- dostarcza środków finansowych na rzecz skutecznej ochrony wartości dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego oraz przynosi realne korzyści ekonomiczno-społeczne ludności miejscowej.

Obszary przyrodniczo cenne stanowią także dobrą bazę dydaktyczną do rozwijania różnych form edukacji ekologicznej, w tym:³³⁵

- edukacji prowadzonej na bazie ośrodków dydaktycznych lub istniejącej infrastruktury turystycznej – zielone szkoły, obozy i biwaki tematyczne, warsztaty ekologiczne, plenery malarskie i fotograficzne, imprezy turystyczne i sportowe;
- innych form edukacji, takich jak: tworzenie grup przewodników wycieczek, opracowywanie i wydawanie materiałów popularyzatorskich, opracowywanie i wytyczanie przyrodniczych ścieżek dydaktycznych, prowadzenie pokazów zdrowej żywności połączonych z degustacją potraw, współdziałanie z organizacjami zajmującymi się tematyką przyrodniczą, organizowanie ekspozycji muzealnych.

Edukacja ekologiczna w coraz większym zakresie i z wykorzystaniem coraz doskonalszych metod i narzędzi realizowana jest przez takie instytucje (lub przy ich wsparciu) jak Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe (PGL LP) czy też zarządcy obszarów chronionych (parków narodowych i krajobrazowych), a także sektor NGO's.

Głównym celem edukacji leśnej jest „pomoc w odkrywaniu prawd i mechanizmów rządzących przyrodą i wyrobienie odpowiednich proprzyrodniczych (proleśnych) postaw w ramach organizowanych konferencji, seminariów, szkoleń, kursów, warsztatów, narad, spotkań i zajęć z młodzieżą szkolną w ramach zielonych szkół czy lekcji w lesie”³³⁶. Do uwarunkowań, które umożliwiają terenową edukację społeczeństwa na szeroką skalę, należą: znaczna liczba jednostek organizacyjnych Lasów Państwowych, znacząca powierzchnia zarządzanych przez nie lasów, w większości ogólnie dostępnych, a także bezpłatna realizacja zajęć. Dodatkowo służą temu liczne obiekty, usytuowane w lasach, w tym np. leśne wiaty edukacyjne, leśne ścieżki edukacyjne, punkty (powierzchnie) edukacji leśnej, w tym drzewostany nasienne i obiekty małej retencji, rezerваты przyrody, użytki ekologiczne i inne³³⁷.

³³³ D. Zaręba, *Ekoturystyka*, PWN, Warszawa 2006, s. 48.

³³⁴ Tamże, s. 49-50.

³³⁵ M. Jalinik, *Agroturystyka...*, dz. cyt., s. 64.

³³⁶ D. Anderwald, 10-letnie doświadczenia CEPL w edukacji przyrodniczo-leśnej w czasach transformacji świadomości ekologicznej społeczeństw, *Studia i Materiały CEPL w Rogowie*, 3 (13), 2006, s. 9-42.

³³⁷ E. Referowska-Chodak za: T. Chrzanowski, Znaczenie edukacji leśnej w plenerze, *Studia i Materiały CEPL w Rogowie* R. 15, 34 (1), 2013, s. 12-13.

W ramach działalności zarządców obszarów chronionych formami parków prowadzone są programy cykliczne i wieloetapowe dla dzieci i młodzieży realizowane we współpracy ze szkołami lub innymi instytucjami, zajęcia zamawiane, wykłady, prelekcje, pogadanki z wykorzystaniem filmów, eksponatów, gier, zabaw, programów multimedialnych. Zajęcia terenowe prowadzone są w ogródkach botanicznych, na ścieżkach przyrodniczych i specjalnie przygotowanych placach zabaw. Zajęcia mogą mieć charakter jedno- lub kilkudniowych warsztatów, seminariów, szkoleń i konferencji skierowanych do młodzieży i dorosłych (np. leśników, doradców rolnośrodowiskowych, nauczycieli, przewodników turystycznych). Na ekspozycjach przyrodniczych prowadzone są lekcje muzealne. Wiele parków organizuje rajdy piesze, rowerowe, konne lub spływy kajakowe, konkursy plastyczne, fotograficzne i inne. Organizowane są koncerty, plenery plastyczne i fotograficzne. Imprezy masowe o tematyce przyrodniczej i kulturowej obejmują największą liczbę osób, zarówno miejscowych jak i turystów. Są to festyny, festiwale, obchody Dni Ziemi, itp.³³⁸

Bogata oferta możliwych do podejmowania form edukacji i sposobów aktywnego spędzenia wolnego czasu zwiększa atrakcyjność lokalnego produktu kierowanego do turystów i innych grup. Jego rozbudowa wymaga włączania instytucji realizujących te zadania we współpracę z samorządem terytorialnym i koordynowania działań w skali lokalnej. Ponadto instytucje takie jak jednostki Lasów Państwowych czy administratorzy obszarów chronionych mogą być źródłem informacji ekologicznej dla lokalnych podmiotów gospodarczych.

W zależności od charakteru obszaru przyrodniczo cennego można wskazać także inne, zalecane, obok rozwoju zrównoważonego i trwałego rolnictwa, leśnictwa oraz różnych form turystyki zrównoważonej czy edukacji, dziedziny działalności. Należą do nich: budowa gospodarki opartej na wiedzy poprzez rozwój jej wybranych dziedzin oraz proprzyrodnicza działalność gospodarcza, w ramach której podmioty gospodarcze mogą korzystać z zasobów i usług ekosystemów przy bezwzględnym spełnieniu warunku ich trwałości, lub świadczyć usługi na rzecz środowiska³³⁹.

Jednym z możliwych do realizacji innowacyjnych kierunków rozwoju jest realizacja działalności o charakterze proprzyrodniczym – przyjaznym bioróżnorodności – w sektorze produktów/usług ekologicznych. Przedsiębiorstwo przyjazne bioróżnorodności charakteryzuje się wysokim stopniem zależności od bioróżnorodności, odnoszącym się do jego głównej działalności i *vice versa*, przyczynia się bezpośrednio do ochrony bioróżnorodności poprzez swe kluczowe działania³⁴⁰.

Wzajemne relacje pomiędzy działalnością gospodarczą a ochroną przyrody wynikać mogą z tego, że – po pierwsze – działalność gospodarcza konsumować może zasoby przyrodnicze oraz funkcje i usługi ekosystemów, a po drugie – że

³³⁸ B. Szary, Edukacja ekologiczna i udostępnianie parków narodowych do zwiedzania – VI seminarium dla pracowników parków narodowych zajmujących się edukacją ekologiczną, Roczniki Bieszczadzkie, 16, 2008, s. 413-414.

³³⁹ M. Łuszczuk, Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego..., dz. cyt., s. 264-271.

³⁴⁰ Poradnik na rzecz opracowania i wdrażania programu projektów inwestycyjnych przyjaznych bioróżnorodności, RSPB, 2008, s. 11-12.

działalność gospodarcza polegać może na świadczeniu usług na rzecz przyrody, zarówno o charakterze działalności skojarzonej, np. ekstensywny wypas bydła, jak i działalności dedykowanej – jako realizacja różnych form aktywnej ochrony przyrody. W tych przypadkach stabilizacja i trwałość dochodów czerpanych z zasobów przyrody zależy od zapewnienia ich ochrony i zrównoważonego gospodarowania tymi zasobami³⁴¹.

Na obszarach przyrodniczo cennych, przy założeniu przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju, działalność gospodarczą mogą prowadzić firmy proekologiczne, a także inne organizacje, których celem będzie dbałość o zachowanie i ochronę środowiska naturalnego. Wynikiem ich działalności mogą być produkty i usługi ekologiczne, a głównie produkty regionalne. Warunkiem istnienia i rozwoju tych organizacji jest działalność innowacyjna oparta na wiedzy.

Jak już zasygnalizowano wcześniej, skuteczna ochrona zasobów przyrody nie jest możliwa bez bezpośredniego i aktywnego zaangażowania sektora biznesu³⁴². Z drugiej strony zauważyć należy, że ochrona i zrównoważone użytkowanie zasobów różnorodności biologicznej może stać się czynnikiem rozwoju nowych form działalności komercyjnej i elementem przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw³⁴³. Możliwości działalności przedsiębiorstw na obszarach cennych przyrodniczo A. Liro i Z. Tederko upatrują w wielu sferach: przyrodniczej, technicznej, produkcyjnej i usługowej. W sferze przyrodniczej, wśród przykładów typów działań Autorzy wskazują: produkcję, konserwację i instalowanie urządzeń związanych z ochroną gatunkową, działalność usługową wspierającą ochronę gatunków oraz gospodarkę leśną i rolnictwo, działalność związaną z rekultywacją i kształtowaniem przestrzeni przyrodniczej, działalność weterynaryjną. W ramach sfery technicznej możliwe do rozwijania rodzaje działalności gospodarczej obejmują: produkcję, konserwację i instalowanie urządzeń związanych z rozwiązywaniem konfliktów z udziałem gatunków oraz udostępnianiem obszarów chronionych, jak również działalność związaną z budową obiektów. W sferze produkcyjnej Autorzy zwrócili uwagę na działania takie jak uprawa roślin, chów i hodowla zwierząt, przetwórstwo i sprzedaż hurtowa i detaliczna żywności, chów i hodowla ryb oraz pozostałych organizmów wodnych, pozyskanie drewna i produktów leśnych, produkcja i sprzedaż wyrobów z surowców naturalnych. Sfera usługowa stwarza także wiele możliwości rozwijania prośrodowiskowej działalności gospodarczej, w tym w zakresie informacji i komunikacji, doradztwa związanego z prowadzeniem działalności gospodarczej, monitoringiem przyrodniczym, działalnością

³⁴¹ Z. Tederko, Ochrona bioróżnorodności w działalności przedsiębiorstw. Realizacja unijnej inicjatywy Biznes i Różnorodność, Ochrona różnorodności biologicznej w Polsce, Posiedzenie Komisji Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Warszawa, 20 maja 2010 r., s. 4.

³⁴² Z. Tederko, Wspieranie biznesu na rzecz bioróżnorodności, *Studia i raporty IUNG – PIB*, 15, 2009, s. 153.

³⁴³ A. Liro, Z. Tederko, Potencjalne kierunki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo, w: A. Bołtromiuk, M. Kłodziński (red.), *Natura 2000 jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich regionu Zielonych Płuc Polski, Problemy rozwoju wsi i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 303.

w zakresie specjalistycznego projektowania, marketingu, ekologicznej edukacji pozaszkolnej³⁴⁴.

W literaturze sformułowano pojęcie przedsiębiorczości ekologicznej (ang. *environmental entrepreneurship*) jako aktywności przedsiębiorczej realizowanej z korzyścią dla środowiska naturalnego. Wskazuje się, że realizacja jej działań powinna uwzględniać oddziaływania regulacyjne państwa, proekologiczne oddziaływanie rynku oraz bazowanie na ekologicznych wartościach wyznawanych przez konsumentów. Poglądy te uwypuklają w szczególności znaczenie podejścia proekologicznego przy realizacji strategii marketingowych organizacji. Przedsiębiorczość ekologiczna ściśle wiąże się z innowacjami ekologicznymi, którymi w organizacji określa się takie zmiany w technologii, strukturze organizacyjnej i zarządzaniu organizacją, które zmniejszają negatywne oddziaływanie na środowisko naturalne lub zapobiegają mu³⁴⁵.

Jedną z klasyfikacji ekopresiębiorstw wyróżnia następujące ich rodzaje³⁴⁶:

- zorientowane środowiskowo, których działalność dotyczy ochrony siedlisk, ekoturystyki i innych działalności związanych blisko z przyrodą; wykorzystują one zasoby gospodarcze i ludzkie w celu poprawy stanu środowiska;
- producenci technologii prośrodowiskowych stymulowani presją wywieraną przez wymogi przepisów prawa na społeczności lub przedsiębiorstwa w celu zmniejszenia ich negatywnego wpływu na środowisko naturalne;
- dostawcy usług zarządzania środowiskiem, doradzający przedsiębiorcom w zakresie wykorzystywania środowiskowych źródeł przewag konkurencyjnych;
- producenci produktów przyjaznych dla środowiska, których produkty wyróżniają się wydajnością środowiskową w trakcie całego cyklu życia.

Przedsiębiorstwa mają trzy potencjalne możliwości korzystnego oddziaływania na bioróżnorodność³⁴⁷:

- mogą adaptować metody zrównoważonego wykorzystania zasobów – przedsiębiorstwa powiązane z bioróżnorodnością koncentrują się na przedsięwzięciach zależnych od obfitości zasobów biologicznych w leśnictwie, rolnictwie, rybołówstwie, turystyce, wyrobie farmaceutyków; dla tych przedsiębiorstw konserwowanie i zrównoważone wykorzystanie zasobów biologicznych jest integralną, konieczną i pozytywną częścią ich działalności;
- minimalizować wpływ na środowisko – wszystkie przedsiębiorstwa, które wdrażają najlepsze dostępne techniki ograniczania wpływu na środowisko, mogą się przyczynić do konserwacji bioróżnorodności w większym zakresie niż podobne działalności nie podejmujące tego typu działań;

³⁴⁴ Tamże, s. 309-314.

³⁴⁵ M. Huczek, Przedsiębiorczość ekologiczna a rozwój lokalny, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 6, 2010, s. 274.

³⁴⁶ L. Linnanen, An Insider's Experiences with Environmental Entrepreneurship, http://www.e-opee/_download/euni_repository/file/2731/Environmental_English.zip/Articles/Linnanen%202002.pdf, s. 72-73, (15.08.2014).

³⁴⁷ M.C. Rubino, Biodiversity finance, *International Affairs*, 76 (2), 2000, s. 225.

- wpływy społeczne, gdzie przywiązywanie uwagi do zrównoważonego wykorzystania zasobów biologicznych może mieć korzystny wpływ na dobrobyt lokalnej społeczności.

Przedsiębiorstwa przyjazne bioróżnorodności mogą zajmować następujące sektory³⁴⁸:

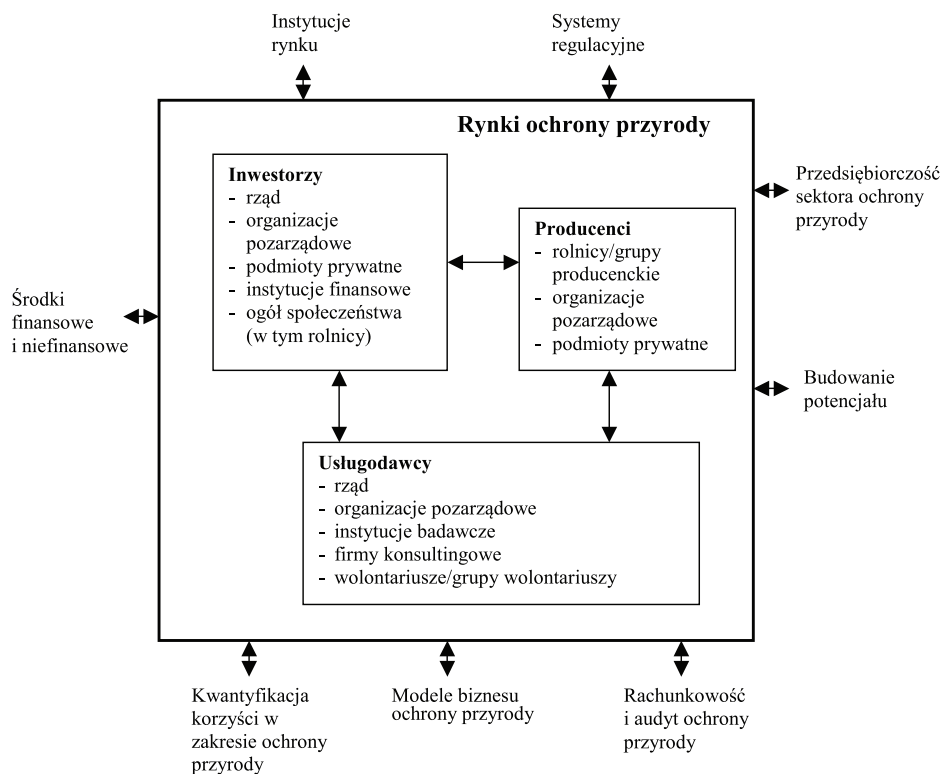
1. podstawowa produkcja surowców pierwotnych w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie oraz ich przetwórstwo:
 - wypas bydła na ekstensywnych użytkach zielonych ważnych dla ochrony flory i fauny;
 - przetwórstwo mleka i mięsa z gospodarstw położonych na terenach ekologicznie wrażliwych na zanik gospodarki łąkowo-pastwiskowej;
 - gospodarstwa rybackie, łowiska specjalne i działania służące utrzymaniu, odtwarzaniu czy też reintrodukcji zagrożonych gatunków;
2. pozyskiwanie i przetwórstwo pierwotnych surowców naturalnych:
 - zbiór ziół dziko rosnących i ich przetwórstwo;
 - zbiór runa leśnego i jego przetwórstwo;
 - wyrób mebli z miejscowych surowców;
 - wyrób włókien/tkanin;
 - pozyskiwanie trzciny i strzecharstwo;
 - pozyskiwanie wikliny i produkcja wyrobów z wikliny;
3. urządzenie krajobrazu:
 - przemieszczanie mas ziemnych w celu modyfikacji rzeźby terenu;
 - wykonywanie kanałów;
 - usuwanie niepożądanych gatunków roślin, walka z zarastaniem i zakrzaczeniami;
 - rekultywacja terenów, kompensacja przyrodnicza (odtworzenie siedlisk);
4. gospodarka wodna:
 - regulowanie i przywracanie właściwych stosunków wodnych;
 - wykonywanie przepławek;
 - odtwarzanie starorzeczy, oczek wodnych, stawów rybnych i mokradeł;
5. turystyka:
 - różne formy usług turystycznych, w szczególności ekoturystyki oraz turystyki kwalifikowanej – turystyka wędkarska i wodna, spływy rzeczne, turystyka ornitologiczna, tereny campingowe, pola namiotowe itp.;
6. odnawialne źródła energii:
 - produkcja i uzdatnianie biopaliw, np. z trzciny lub zrębków wierzby;
 - pozyskiwanie i zagospodarowanie biomasy naturalnie rosnącej, szczególnie z obszarów chronionych i borykających się z problemem zarastania i zakrzaczenia wskutek ekstensyfikacji i zanikania produkcji rolnej;
 - pozyskiwanie energii z małych elektrowni wodnych, towarzyszących przywracaniu retencji wodnej.

Zdaniem A. Bołtromiuka branża prośrodowiskowych przedsiębiorstw wymaga transferu wiedzy z wielu dziedzin, kreacji przyjaznego otoczenia dla rozwoju

³⁴⁸ Z. Tederko, Ochrona bioróżnorodności..., dz. cyt., s. 9.

„zielonego” biznesu w kategoriach rozwiązań prawnych i administracyjnych oraz niezbędnych instrumentów finansowych, zachęcających do podejmowania pożądanego środowiskowo i społecznie działalności gospodarczej, a także kompensujących koszty produkcji dóbr publicznych w celu zapewnienia minimum rentowności w sytuacji, gdy dana działalność z natury rzeczy nie jest samofinansująca się³⁴⁹.

W ujęciu systemowym mówić można więc o sektorze ochrony przyrody, który może stać się potencjalnym kierunkiem rozwoju gospodarki obszarów wiejskich, umożliwiającym rozwijanie lokalnych rynków i instytucji. Innowacyjne podejście biznesowe do ochrony w krajobrazach rolniczych charakteryzuje się jako „przedsiębiorczość chroniąca”, w ramach której w sektorze ochrony przyrody przedsiębiorcy poszukują możliwości realizowania inwestycji ochronnych, produkcji lub świadczenia usług oraz osiągania równocześnie korzyści finansowych, jak i publicznych, przy wsparciu ze strony rządu (rysunek 8)³⁵⁰.

Rysunek 8. Ramy koncepcyjne sektora ochrony przyrody

Źródło: W. Yang, B.A. Bryan, D.H. MacDonald, J.R. Ward, G. Wells, N.D. Crossman, J.D. Connor, *A conservation industry...*, dz. cyt., s. 683.

³⁴⁹ A. Bołtromiuk, *Wpływ sieci Natura 2000...*, dz. cyt., s. 151-152.

³⁵⁰ W. Yang, B.A. Bryan, D.H. MacDonald, J.R. Ward, G. Wells, N.D. Crossman, J.D. Connor, *A conservation industry for sustaining natural capital and ecosystem services in agricultural landscapes*, *Ecological Economics*, 69, 2010, s. 681-687.

Sektor ochrony przyrody obejmuje inwestorów, producentów i usługodawców. Podmioty te wymieniają produkty ochrony (np. hektary siedlisk przywróconych, jednostki poprawy jakości wody) i usługi (np. dostarczanie informacji) przygotowane w odpowiedzi na sygnały cenowe, które zachowują funkcjonalną integralność kapitału naturalnego i produkcję usług ekosystemu. Branża ochrony przyrody obejmuje prywatne przedsiębiorstwa, właścicieli ziemi, organizacje pozarządowe, rząd oraz ogół społeczeństwa³⁵¹.

W polityce rozwoju obszarów przyrodniczo cennych należy brać pod uwagę interdyscyplinarny charakter rozwoju lokalnego i proponować kompleksowe podejście do promowania rozwoju przedsiębiorczości, dostosowane do konkretnego miejsca. Wśród kluczowych działań rekomendowanych w tym zakresie na podstawie wyników badań nad przedsiębiorczością na obszarach Natura 2000 wskazać można m.in.³⁵²:

- określenie i zrozumienie możliwości i słabych stron obszarów przyrodniczych i zapoznanie z nimi przedstawicieli lokalnych środowisk;
- wykorzystanie brandingu i marketingu do tworzenia poczucia wartości miejsca;
- promowanie wśród przedsiębiorców korzyści zamiast restrykcyjnych ograniczeń;
- współpracowanie w szerszym zakresie z instytucjami badawczymi i kreującymi wiedzę w celu jak najlepszego wykorzystania innowacji i poszerzania dostępnej bazy wiedzy;
- korzystanie ze wspólnych działań różnych sektorów do inicjowania wrażliwego rozwoju, np. w turystyce większa liczba małych firm może stworzyć równie dobrą jakość i atrakcyjne oferty dla turystów, co jedna czy dwie duże firmy, ale przy mniejszym oddziaływaniu na środowisko;
- tworzenie sieci i wspólnych zasobów, zachęcanie przedsiębiorców do zaangażowania się we wspólny marketing i podejmowanie wspólnych działań;
- premiowanie pomysłów wspierających innowacje oraz dzielenie się dobrymi praktykami biznesowymi;
- ukierunkowanie na jakość wyników, a nie na ich ilość;
- zaakceptowanie faktu, że promowanie przedsiębiorczości na peryferyjnych obszarach wiejskich i chronionych, wymaga znacznych nakładów środków finansowych;
- wprowadzenie ram dla polityki polityki w postaci podejścia *Rural Proof*³⁵³ – zabezpieczenia potrzeb obszarów wiejskich, co wymaga od twórców polityki kompleksowego uwzględnienia potrzeb wsi i środowiska.

Obszary przyrodniczo cenne tworzą specyficzne konglomeraty uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości. Unikalny ich układ determinuje potrzebę wyboru op-

³⁵¹ Tamże.

³⁵² Dokument zamykający projekt „Business to Nature – nowe podejście do rozwoju przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo”, Rekomendacje dla polityki, INTERREGIVC, European Regional Development Fund, 2012, s. 45-47.

³⁵³ Por. J. Atterton, *Rural Proofing in England: A Formal Commitment in Need of Review*, Centre for Rural Economy Discussion Paper Series, 20, 2008.

tymalnych dla lokalnych uwarunkowań form, rodzajów i skali przedsiębiorczości. Powinny one stanowić efekt szerokiej dyskusji lokalnych środowisk, w których aktywną rolę przyjmują władze samorządowe zainteresowane stymulowaniem lokalnych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju. Podstawowym wyznacznikiem dokonywanych wyborów powinny być uwarunkowania ekologiczne działalności gospodarczej.

Wykorzystanie zasobów naturalnych traktować należy jako główny czynnik warunkujący procesy rozwojowe obszarów przyrodniczo cennych. W związku z potrzebą uwzględniania ograniczeń rozwoju aktywności społecznej i ekonomicznej, wynikającą z konieczności ochrony zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, przedsiębiorczość w szeroko rozumianym sektorze biogospodarki powinna cechować się społeczną odpowiedzialnością względem wszystkich interesariuszy, w tym środowiska przyrodniczego. Taka postawa umożliwi wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju na obszarach cennych przyrodniczo. Wydaje się, że warunki obszarów przyrodniczo cennych tworzą potencjał możliwości rozwoju przedsiębiorstw tego sektora, a dostęp do zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego umożliwia osiągnięcie różnego typu korzyści przedsiębiorcom.

Czynnikiem rozwoju biogospodarki może być innowacyjność, której kreowanie wymaga wsparcia ze strony władz lokalnych i regionalnych. Kluczowa wydaje się tutaj współpraca na szczeblu lokalnym między podmiotami gospodarki lokalnej. Jej efektem powinien być wzrost świadomości ograniczeń, jakie wiążą się z gospodarowaniem na obszarach przyrodniczo cennych oraz poszukiwanie efektywnych z punktu widzenia społecznego i ekonomicznego form realizacji różnego typu działalności zlokalizowanej na tych obszarach.

Rozdział 3

Przedsiębiorstwo jako podmiot zrównoważonego rozwoju

Niniejszy rozdział poświęcono przedstawieniu teoretycznych i praktycznych aspektów związanych z rolą przedsiębiorstw w realizacji założeń zrównoważonego rozwoju. Treść rozdziału koncentruje się na ekologicznych uwarunkowaniach funkcjonowania organizacji gospodarczych oraz przesłankach i przejawach aktywności proekologicznej. Scharakteryzowano w nim także założenia teoretyczne realizacji zasad zrównoważonego rozwoju przez przedsiębiorstwa.

1. Przedsiębiorstwo i jego relacje z otoczeniem

Przedsiębiorstwo funkcjonuje w systemie powiązań z różnego typu elementami tworzącymi jego otoczenie. Elementy te z jednej strony warunkują jego funkcjonowanie – skalę, zakres i efekty działalności, a z drugiej – przedsiębiorstwo oddziałuje na nie w coraz większym stopniu w miarę zwiększania swojego potencjału ekonomicznego. Pomyślny rozwój przedsiębiorstwa i jego otoczenia wymaga dążenia do harmonizowania tych relacji, przy czym jednocześnie zwiększa się rola powiązań przedsiębiorstw z podmiotami otoczenia lokalnego. Ich harmonijne kształtowanie może wiązać się z korzyściami dla samego przedsiębiorstwa oraz sfery ekonomicznej, społecznej i ekologicznej rozwoju układów lokalnych.

Przedsiębiorstwo jest „podmiotem gospodarczym wyodrębnionym pod względem ekonomicznym, techniczno-produkcyjnym, organizacyjnym i prawnym. Jest też systemem społecznym, którego kapitałem są ludzie – kadra kierownicza i personel, uruchamiający zasoby rzeczowe i finansowe w procesach produkcji i tworzenia wartości dodanej”³⁵⁴. Podmiot ten prowadzi na własny rachunek działalność produkcyjną lub usługową w celu osiągnięcia określonych korzyści angażując czynniki produkcji w celu wytworzenia określonych dóbr lub świadczenia usług³⁵⁵.

Wśród czynników determinujących rozwój przedsiębiorstw wymienić należy wewnętrzne, związane z funkcjonowaniem danego podmiotu gospodarczego i z osobą przedsiębiorcy oraz czynniki zewnętrzne w stosunku do przedsiębiorstwa, wynikające z otoczenia, w którym funkcjonuje. Do czynników związanych z osobą właściciela należą: wiek, płeć, wiedza, wykształcenie, kwalifikacje i kompetencje zawodowe, dotychczasowe doświadczenie w biznesie, doświadczenie w wykonywaniu różnych funkcji zarządczych. Czynniki związane z przedsiębiorstwem obejmują m.in.: okres funkcjonowania na rynku, wielkość przedsiębiorstwa

³⁵⁴ Wielka Encyklopedia PWN, T. 22, Warszawa 2004, s. 411.

³⁵⁵ M. Nasiłowski, System rynkowy..., dz. cyt., s. 39-40.

i geograficzny zasięg jego działania, formę prawną, realizowaną strategię, kombinację szeroko rozumianych zasobów przedsiębiorstwa, sprawność, skuteczność i efektywność procesów zarządzania na poziomie strategicznym i operacyjnym. Do czynników zewnętrznych należą z kolei te związane z otoczeniem konkurencyjnym, otoczeniem regionalnym oraz czynniki makrootoczenia³⁵⁶.

Mikrootoczenie (otoczenie konkurencyjne) obejmuje wszystkie podmioty gospodarcze, z którymi przedsiębiorstwo weszło w powiązania kooperacyjne lub konkurencyjne. Powiązania te są konsekwencją funkcjonowania przedsiębiorstwa na styku czterech rynków: pracy, zaopatrzenia, finansowym i zbytu. Do uwarunkowań regionalnych rozwoju przedsiębiorstw zalicza się atrakcyjność inwestycyjną regionu, dostępność różnorodnych zasobów, działania władz samorządowych wspierających rozwój przedsiębiorczości oraz działania instytucji otoczenia biznesu. Makrootoczenie z kolei obejmuje zespół warunków funkcjonowania przedsiębiorstwa niezależnych od niego, dotyczących czynników: ekonomicznych, polityczno-prawnych, społeczno-demograficznych, przyrodniczo-technologicznych oraz międzynarodowych³⁵⁷.

Do grup czynników otoczenia regionalnego wpływających na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw zaliczyć można następujące³⁵⁸:

- dostęp do kapitału i wsparcia finansowego;
- działalność instytucji otoczenia biznesu, dostępność i jakość ich oferty, zwłaszcza usług szkoleniowych;
- jakość kapitału ludzkiego;
- stan infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej;
- działalność władz samorządowych w zakresie tworzenia warunków rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw;
- potencjał gospodarczy regionu i jego promocja;
- poziom życia lokalnej społeczności zapewniający chłonność rynku;
- nowoczesne zasoby produkcyjno-usługowe;
- skala kooperacji przedsiębiorstw;
- zasoby naturalne regionu – dostępność surowców, potencjał przyrodniczy, warunki ekologiczne;
- walory kulturowe i tradycje gospodarcze regionu;
- położenie geograficzne regionu.

Obok uwarunkowań regionalnych w literaturze przedmiotu rozróżnia się także lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości, które tworzą cztery kategorie czynników³⁵⁹:

- związane z celami i realizacją polityki lokalnej;
- dotyczące warunków lokalizacyjnych;
- obejmujące społeczną mobilizację;

³⁵⁶ A. Skowronek-Mielczarek, Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, OW SGH w Warszawie, Warszawa 2013, s. 23–28.

³⁵⁷ Tamże, s. 28–36.

³⁵⁸ A. Kamińska, Regionalne determinanty rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw, Difin, Warszawa 2011, s. 48–49.

³⁵⁹ K. Safin za: J.T. Hryniewicz, Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – próba systematyzacji, w: K. Jaremczuk (red.), Uwarunkowania przedsiębiorczości, Wydawnictwo PWSZ, Tarnobrzeg 2004, s. 47.

- związane z szeroko rozumianą edukacją.

W badaniach nad determinantami przedsiębiorczości podejmuje się także zagadnienie uwarunkowań lokalizacyjnych. Tworzą one zespół współpowiązanych elementów, wśród których wyróżnić można³⁶⁰: warunki naturalne (charakter i stan środowiska naturalnego, klimat), możliwość dysponowania czynnikami produkcji (jakość i rzadkość dostępnych oraz wykorzystywanych „klasycznych” czynników produkcji: ziemi, pracy i kapitału), efektywność podaży i rynku zbytu, położenie geograficzne i ułatwienia komunikacyjne (istotne są koszty transportu oraz czas pokonywania odległości), postęp techniczny (dostępność i transfer wiedzy technicznej), powiązania pierwotne i wtórne (decydujące o możliwościach rozwoju kontaktów regionalnych i ponadregionalnych), miękkie czynniki lokalizacyjne oraz czynniki aglomeracyjne i infrastrukturalne.

Organizacje wybierając swoją lokalizację kierują się jak najlepszym dopasowaniem uwarunkowań lokalizacyjnych do swoich wymagań. Poszukują takiej lokalizacji, która umożliwi maksymalizację zysków przy minimalizacji nakładów (kosztów) i strat³⁶¹. W szczególności, zdaniem H. Godlewskiej-Majkowskiej, umiejscowienie działalności w określonej przestrzeni spełnia następujące funkcje³⁶²:

- ekonomiczne, związane z minimalizacją kosztów i (lub) maksymalizacją przychodów ze sprzedaży (lub dochodów) z tytułu prowadzonej w danym miejscu działalności gospodarczej;
- społeczne, związane z tworzeniem nowych miejsc pracy oraz aktywizacją rozwoju gospodarczego regionów słabo ekonomicznie rozwiniętych;
- przyrodnicze, wynikające z tworzenia lub rozwoju przedsiębiorstw ekobiznesu.

W odniesieniu do obszarów wiejskich uwagę zwraca specyfika lokalnych uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości, na którą składają się m.in.: zróżnicowanie terytorialne obszarów wiejskich (peryferyjność, oddalenie od ośrodków miejskich etc.), rozproszenie rynków lokalnych, niskie dochody mieszkańców wsi, niewielki popyt na lokalnych rynkach, słabo rozwinięta infrastruktura techniczna, trudny dostęp do kapitału i wykwalifikowanej siły roboczej³⁶³. Taka charakterystyka świadczy o trudnych warunkach działalności gospodarczej. Biorąc jednak pod uwagę dostępność unikalnych walorów, takich jak np. cechy środowiska przyrodniczego, poszukiwać można takich branż, które będą zdolne do wykorzystania zasobów środowiska lokalnego i które kierują swoją ofertę na ponadlokalne rynki zbytu. Należąc do nich mogą np. branże szeroko rozumianego sektora biogospodarki.

W literaturze przedmiotu z zakresu zarządzania organizacjami wykorzystuje się pojęcie otoczenia organizacji. Obejmuje ono wszystkie elementy znajdujące się

³⁶⁰ K. Safin za: K. von Stackelber, U. Hahne, Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości..., dz. cyt., s. 50-51.

³⁶¹ M. Matejun, M. Nowicki, Organizacja w otoczeniu – od analizy otoczenia do dynamicznej lokalizacji, w: A. Adamik (red.), Nauka o organizacji. Ujęcie dynamiczne, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013, s. 198.

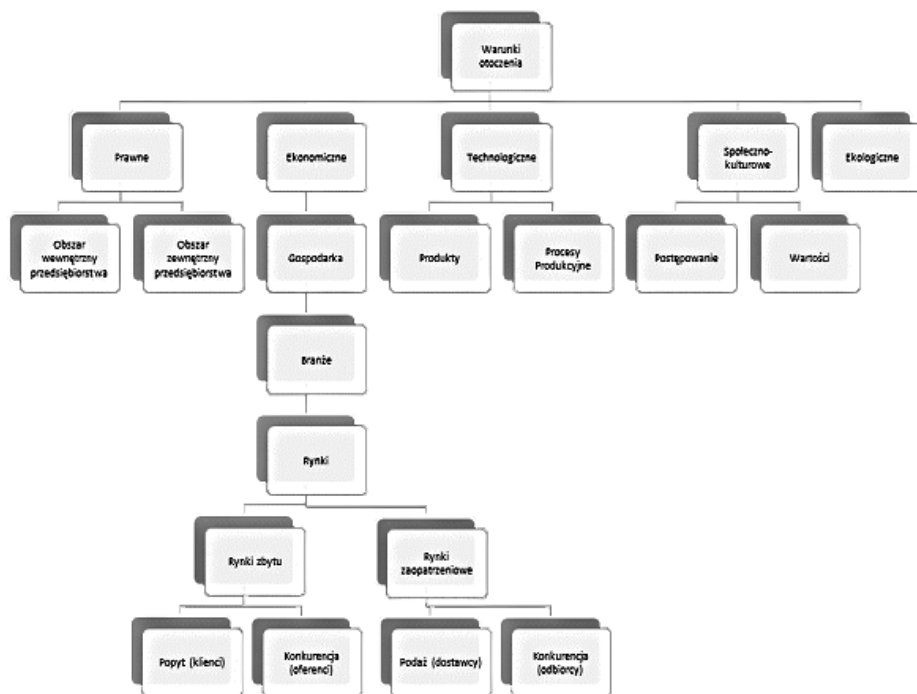
³⁶² H. Godlewska-Majkowska, Lokalizacja jako uwarunkowanie strategii przedsiębiorstwa, w: K. Kuciński (red.), Strategie przedsiębiorstw wobec wymogów zrównoważonego rozwoju, Seria Przedsiębiorstwo Współczesne, Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009, s. 80.

³⁶³ Bariery instytucjonalne rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, Raport przygotowany przez EFRWP we współpracy z Instytutem Rolnictwa i Rozwoju Wsi PAN oraz Fundacją Europejskie Centrum Przedsiębiorczości, Forum Inicjatyw Rozwojowych, http://www.efrwp.pl/dir_upload/download/thumb/773a24e764e9ef4a60a37a294933.pdf, s. 37, (1.02.2015).

poza organizacją, mające związek z jej funkcjonowaniem, przy czym współcześnie szczególne znaczenie ma środowisko naturalne. Organizacje na wejściu pobierają z otoczenia zasoby stanowiące nakłady (surowce, środki finansowe, pracę i energię) i zwracają je otoczeniu w postaci wyników swojej działalności na wyjściu³⁶⁴.

Otoczenie zawiera elementy zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio oddziałujące na organizację. Do elementów (podmiotów) o bezpośrednim oddziaływaniu w grupie interesariuszy zewnętrznych zaliczyć można związki zawodowe, dostawców, konkurentów, klientów, grupy szczególnych interesów i władze państwowe. Do interesariuszy wewnętrznych zalicza się: pracowników, akcjonariuszy, radę nadzorczą. Elementy o pośrednim oddziaływaniu, takie jak technika, gospodarka, zmienne społeczne, w tym wartości społeczne i polityka w danym społeczeństwie kształtują klimat, w którym działa organizacja, jednak mogą się też przekształcić w elementy o bezpośrednim oddziaływaniu³⁶⁵.

Otoczenie przedsiębiorstwa można usystematyzować również z punktu widzenia charakteru elementów je tworzących wyróżniając: otoczenie prawne, ekonomiczne, technologiczne, społeczno-kulturowe i ekologiczne³⁶⁶ (rysunek 9).

Rysunek 9. Klasyfikacja warunków otoczenia przedsiębiorstwa

Źródło: S. Sudoł za: H. Kreikebaum, *Przedsiębiorstwo, Podstawy nauki o przedsiębiorstwie, Zarządzanie przedsiębiorstwem*, PWE, Warszawa 2006, s. 47.

³⁶⁴ J.A.F. Stoner, R.E. Freeman, D.R. Gilbert Jr., *Kierowanie*, PWE, Warszawa 2011, s. 79.

³⁶⁵ Tamże, s. 79–95.

³⁶⁶ S. Sudoł, *Przedsiębiorstwo...*, dz. cyt., s. 46–47.

Jak podkreśla H. Witczak, przedsiębiorstwo jest systemem otwartym i pozo- staje w interakcjach z elementami otoczenia. Wzajemny stosunek przedsiębior- stwa i otoczenia może mieć różny charakter, jednak w dłuższym okresie przedsię- biorstwo i otoczenie muszą się wzajemnie podtrzymywać i kooperować ze sobą, co oznacza m.in. konieczność pełnienia pozytywnych funkcji na swoją rzecz³⁶⁷. W związku z powyższym podmioty gospodarcze w swojej działalności powin- ny podejmować wysiłki ukierunkowane na rozpoznanie elementów otoczenia wpływających na organizację, zrozumienie ich wpływu z określeniem jego siły i kierunku oraz prawdopodobnego kształtowania się ich w przyszłości. Na tej pod- stawie możliwe jest przygotowanie organizacji do obserwowanych lub prognozo- wanych zmian i/lub wykorzystania szans ujawniających się w otoczeniu. Dzięki takim działaniom organizacji mogą także lepiej przygotować się na wystąpienie ewentualnych zagrożeń. W stosunku do otoczenia organizacji posługiwać się moż- na także terminem „środowisko”, które określić można również jako „skompliko- wany system wielu trendów, zdarzeń, rynków, które tworzą kontekst działania firmy”³⁶⁸.

Działalność każdego przedsiębiorstwa wpływa na środowisko (otoczenie) po- przez wejściowe i wyjściowe strumienie materiałów, informacji i energii. W oto- czeniu przedsiębiorstwa można wyodrębnić cztery podstawowe struktury, w ob- rębie których zachodzą różnorodne współzależności i sprzężenia zwrotne³⁶⁹:

- strukturę środowiska przyrodniczego – teren przyrodniczy z poszczegól- nymi ekosystemami i ich elementami, takimi jak klimat, woda, gleba, organizmy;
- strukturę produkcji – liczbę, rodzaj podmiotów, zależności pomiędzy nimi i in.;
- infrastrukturę – drogi, połączenia komunikacyjne, handel i zaopatrzenie, ob- sługę, instytucje służby zdrowia, instytucje edukacyjne, opiekę społeczną, instytucje kulturalne;
- strukturę ludności – określoną przez wiek, migracje, gęstość zaludnienia, strukturę kwalifikacji itp.

Wymiar ekologiczny wpływający na warunki funkcjonowania organizacji ujawnia się zarówno w ramach jej otoczenia bliższego, jak i dalszego. W szczegó- lności dotyczy on następujących elementów (podmiotów)³⁷⁰:

- bliższego otoczenia:
 - » dostawców (np. dostępność, ograniczoność zasobów, koszt pozyskania su- rowców i materiałów, wymagania ekologiczne);
 - » klientów (orientacja prośrodowiskowa klientów, certyfikaty zarządzania środowiskowego, „zielony marketing”);
 - » pracowników (zdrowie, jakość życia);
 - » właścicieli (wpływ na wartość przedsiębiorstwa);

³⁶⁷ H. Witczak, Przedmiot zarządzania strategicznego, w: E. Urbanowska-Sojkin, P. Barczyk, H. Witczak, Zarządzanie strategiczne przedsiębiorstwem, PWE, Warszawa 2004, s. 17.

³⁶⁸ K. Obłój, Strategia organizacji, PWE, Warszawa 2007, s. 201.

³⁶⁹ Ch. Seidler, Podstawy nauk o środowisku..., dz. cyt., s. 31.

³⁷⁰ J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw, PWE, Warsza- wa 2007, s. 49.

- » społeczeństwa (presja opinii publicznej);
- dalszego otoczenia:
 - » globalnego (zanieczyszczenia jako problem globalny);
 - » politycznego (zobowiązania, ratyfikowane porozumienia, konwencje);
 - » prawnego (zaostrzone wymagania, przepisy).

Przedsiębiorstwo jest uzależnione od otoczenia, w którym funkcjonuje, a z drugiej strony samo wywiera na nie wpływ ze względu na różnorodne, wielopłaszczyznowe i wielokierunkowe powiązania z innymi podmiotami, w tym przedsiębiorstwami, organami władzy publicznej, instytucjami, gospodarstwami domowymi, elementami zagospodarowania i grupami społecznymi działającymi na obszarze jej przestrzeni operacyjnej. Współzależności i powiązania dotyczą przepływu dóbr, informacji, osób i wynikają z kontaktów handlowych, powiązań technologicznych, korzystania z usług, z zatrudniania pracowników, korzystania z informacji, a także z zobowiązań podatkowych, koordynacji gospodarki, wspólnej realizacji niektórych przedsięwzięć oraz wspólnego korzystania z urzędzeń i instytucji, czy też po prostu z sąsiedztwa i sprawiają, że mogą istnieć oraz realizować swoje cele³⁷¹.

Wśród umacniających się obecnie trendów wyznaczających warunki rozwoju przedsiębiorstw, takich jak globalizacja procesów gospodarczych, przyspieszenie postępu technicznego i technologicznego czy też dynamiczny rozwój usług wyższego rzędu, za najważniejszy uznać można wzrastającą rolę jakości otoczenia i poziomych powiązań sieciowych składających się na atrakcyjność środowiska lokalnego³⁷².

Do ważniejszych powiązań lokalnych, które mogą być realizowane przez przedsiębiorstwa należą³⁷³:

- pobudzanie nowych rodzajów działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby i dążenie do tworzenia nowych miejsc pracy;
- podpatrywanie i naśladowanie przedsiębiorstw zagranicznych;
- wspólne podejmowanie inicjatyw gospodarczych;
- wspólne prowadzenie badań rynkowych i szkoleń pracowników;;
- korzystanie z ulg w podatkach i opłatach lokalnych;
- przynależność do lokalnych organizacji gospodarczych;
- współpraca z samorządem terytorialnym i administracją lokalną.

Lokalny charakter powiązań zewnętrznych firm, zdaniem K. Kucińskiego, wynikać może zarówno z przesłanek wewnętrznych, takich jak np. usprawnienie zarządzania, umożliwienie redukcji kosztów, pozyskanie niedostępnych zasobów, jak i zewnętrznych, będących efektem poczucia społecznych obowiązków firmy wobec jej najbliższego otoczenia. Powiązania te są następstwem specjalizacji i komplementarności przedsiębiorstw i mogą przybierać formy integracji pośred-

³⁷¹ K. Kuciński, *Przestrzeń operacyjna firmy a jej otoczenie lokalne*, w: K. Kuciński (red.), *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości*, Monografie i Opracowania, nr 459, SGH, Warszawa 1999, s. 16.

³⁷² S.L. Bagdziński, J.A. Konkel za J. Pietrzyk, *Instrumenty promowania i wspierania rozwoju lokalnego i przedsiębiorczości*, w: W. Maik (red.), *Problematyka rozwoju lokalnego...*, dz. cyt., s. 20.

³⁷³ M. Strużycki, *Wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*, w: M. Strużycki (red.), *Zarządzanie małym i średnim przedsiębiorstwem. Uwarunkowania Europejskie*, Difin, Warszawa 2002, s. 80.

niej, przyczyniającej się do bardziej efektywnego wykorzystywania lokalnych zasobów, w tym głównie czynnika pracy oraz do pobudzenia lokalnej przedsiębiorczości lub do integracji bezpośredniej, polegającej na rozwijaniu lub tworzeniu w obrębie danego przedsiębiorstwa kolejnych faz procesu wytwarzania produktu finalnego i operacji wspomagających ten proces³⁷⁴.

Jak zauważa A. Chodyński, realizacja przez przedsiębiorstwa własnych strategii rozwojowych dostosowanych do uwarunkowań regionalnych i lokalnych oraz występujące powiązania o charakterze przedsiębiorczym mają znaczący wpływ na ich proaktywność rozwojową. Przejawem proaktywnych zachowań przedsiębiorstw w regionie staje się więc współpraca i kooperacja z innymi podmiotami. „Realizacja przez przedsiębiorstwa proaktywnych strategii rozwojowych z uwzględnieniem aspektów ekologicznych i praktyczna realizacja założeń odpowiedzialności ekologicznej będą wpływać na szanse rozwojowe miast i gmin, na których terenie przedsiębiorstwo funkcjonuje, a w szczególności na realizację regionalnych i lokalnych strategii zrównoważonego rozwoju”³⁷⁵.

Współcześnie zwiększa się znaczenie uwarunkowań ekologicznych w działalności przedsiębiorstw i innych organizacji. W przypadku podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych uwarunkowania te uwzględniają dodatkowo specyficzne szanse i ograniczenia funkcjonowania sfery gospodarczej i społecznej związane z funkcjonowaniem różnych form ochrony przyrody na tych terenach. Harmonizowanie przedsiębiorstwa z otoczeniem w tych warunkach wymaga konkretnej wiedzy przedsiębiorców na temat wymogów, szans i możliwości wynikających z takiej szczególnej lokalizacji. Rozwijanie wiedzy dotyczącej różnych aspektów funkcjonowania przedsiębiorstw na obszarach przyrodniczo cennych w powiązaniu ze wzmacnianiem postaw proekologicznych postrzegać należy jako wstępny etap na drodze do zrównoważonego rozwoju tych terenów. W wymiarze lokalnym zauważyć należy tu rolę władz samorządowych w aktywizacji podmiotów w obszarze działań proprzyrodniczych, ukierunkowanej na pobudzanie wykorzystania lokalnego potencjału aktywności społecznych i gospodarczych przyczyniających się do zrównoważonego rozwoju.

2. Istota aktywności proekologicznej przedsiębiorstw

Podejmowanie aktywności proekologicznej umożliwia włączanie się przedsiębiorstw w proces zrównoważonego rozwoju. Aktywność ta może mieć różny charakter i stan zaawansowania oraz wynikać z różnorodnych motywów o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym. Jej podejmowanie wymaga wdrażania eko-innowacji, które generować mogą szeroki zakres efektów nie ograniczających się do tych o charakterze środowiskowym.

³⁷⁴ K. Kuciński, *Przestrzeń operacyjna firmy...*, dz. cyt., s. 20-21.

³⁷⁵ A. Chodyński, *Odpowiedzialność ekologiczna w proaktywnym rozwoju przedsiębiorstw*, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2011, s. 143.

Gospodarowanie zmierzające do uwzględnienia wymogu zrównoważonego rozwoju, w wymiarze ekologicznym powinno uwzględniać szereg aspektów, w tym³⁷⁶:

- zapewnienie trwałości użycia odnawialnych zasobów naturalnych;
- ochronę właściwości i funkcji ekosystemów;
- zachowanie bioróżnorodności;
- utrzymanie szkodliwych emisji poniżej krytycznego progu;
- unikanie nieodwracalnych zniszczeń w środowisku i przyrodzie.

Proekologiczne ukierunkowanie działań przedsiębiorstw może następować w obszarach jednofunkcyjnych i wielofunkcyjnych. W obszarach jednofunkcyjnych proekologiczne ukierunkowanie może wyrażać się w formie projektowania produktu, zaopatrzenia, produkcji, opakowań, logistyki, zbytu, usuwania odpadów i recyklingu. Proekologiczne ukierunkowanie działań w obszarach wielofunkcyjnych przedsiębiorstwa dotyczyć zaś może: organizacji, zarządzania kadrami czy też marketingu³⁷⁷.

L. Białoń uznaje, że organizacja, którą określić można mianem proekologicznej, przede wszystkim jest podmiotem, w którym przestrzegane są obowiązujące wymogi prawa ochrony środowiska; ponadto, tego rodzaju podmiot³⁷⁸:

- systematycznie realizuje zobowiązania wynikające z narodowej polityki ekologicznej;
- realizuje koncepcję społecznej odpowiedzialności (CSR);
- wdraża systemy zarządzania środowiskowego;
- stosuje innowacyjne strategie proekologiczne;
- wprowadza na rynek produkty ekologiczne i stosuje procesy technologiczne minimalizujące wpływ na środowisko;
- stosuje marketing ekologiczny integrujący cele gospodarcze, społeczne i ekologiczne;
- wykorzystuje system informacji ekologicznej;
- posiada struktury organizacyjne koordynujące realizację wymienionych zasad.

W dziedzinie ochrony środowiska konieczne jest uwzględnienie w działalności gospodarczej takich zagadnień jak³⁷⁹:

- powstawanie odpadów;
- wprowadzanie gazów lub pyłów do powietrza (w wyniku procesów m.in. spalania, transportu);
- pobór wód powierzchniowych lub podziemnych;
- wprowadzanie ścieków do wód lub ziemi;
- ochrona przed hałasem;
- bezpieczeństwo elektromagnetyczne.

³⁷⁶ P. Jeżowski za P. Mulder, J. van der Bergh, *Kategoria rozwoju zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 14-15.

³⁷⁷ P. Sommer, J. Brauweiler, *Ochrona środowiska w przedsiębiorstwie w: A. Kryński, M. Kramer, A. F. Caekelbergh (red.), Zintegrowane zarządzanie...*, dz. cyt., s. 490.

³⁷⁸ L. Białoń, *Przedsiębiorstwo proekologiczne...*, dz. cyt., s. 183.

³⁷⁹ Obowiązki sprawozdawcze w zakresie ochrony środowiska – poradnik przedsiębiorcy, https://www.biznes.gov.pl/poradnik/-/scenariusz/OCHRONA_SRODOWISKA, (22. 04. 2015).

Realizacja działań na rzecz ochrony środowiska w przedsiębiorstwie w formie czynności addytywnych (ang. *end-of-pipe* – „końca rury”) w celu odciążenia strony wyjściowej (*output*) nie wystarcza współcześnie do rozwiązania globalnych problemów środowiskowych. Zrównoważony rozwój w sektorze przedsiębiorstw wymaga w coraz większym stopniu zintegrowanych, kompleksowych działań na rzecz ochrony środowiska oraz sposobu myślenia wykraczającego poza granice przedsiębiorstwa. Ten wymóg spełnia przedstawienie całego łańcucha tworzenia wartości dodanej, uwzględniające efekty środowiskowe, rozpoczynając od pozyskania i udostępnienia czynników produkcji, poprzez procesy produkcji, aż do konsumpcji i następującym po niej procesie zwrotu zużytych dóbr do obiegu w ujęciu ekonomicznym i/lub ekologicznym³⁸⁰.

Koncepcja świadomego zarządzania ekologicznego wymaga podejścia systemowego – przygotowania zarówno bazy regulacyjnej na poziomie wykonawczym, jak i odpowiednich idei i koncepcji na poziomie kierownictwa. Na zintegrowaną koncepcję ekologicznego zarządzania organizacją składają się płaszczyzny³⁸¹:

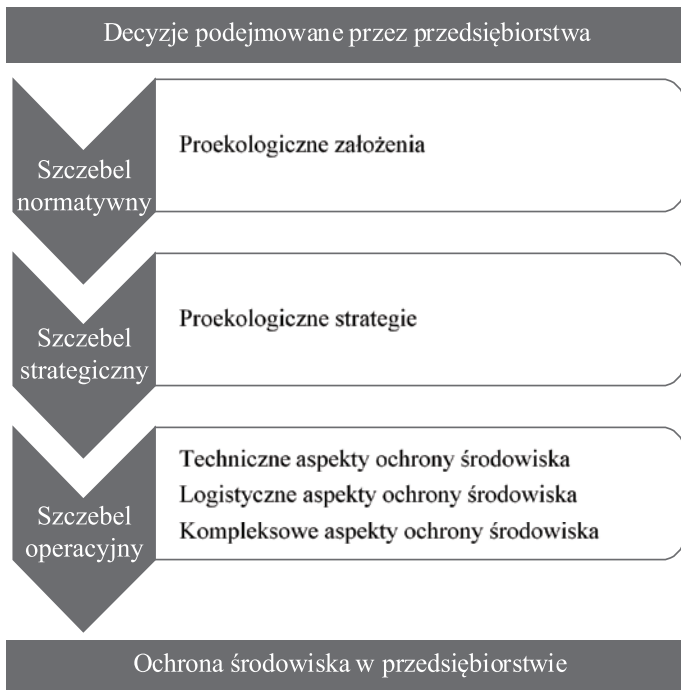
- operacyjna – przygotowanie i wdrożenie działań proekologicznych;
- strategiczna – rozbudowa systemu innowacji ekologicznych w organizacji, który zagwarantuje ekologiczną efektywność;
- polityki przedsiębiorstwa – zapewnienie wiarygodności u interesariuszy;
- regulacji ustrojowej – wynikającej z polityki ekologicznej państwa oraz współodpowiedzialności za dalszy ekologiczny rozwój warunków ramowych gospodarki rynkowej.

Działania proekologiczne w przedsiębiorstwie ujawniają się więc na szczeblu operacyjnym zarządzania środowiskiem w przedsiębiorstwie i są pochodną tego, w jakim stopniu przedsięwzięto – na szczeblu normatywnym i w strategicznym obszarze – realistyczne i wykonalne wytyczne w zakresie ochrony środowiska (rysunek 10)³⁸².

³⁸⁰ M. Kramer, B. Delakovitz, A. Hoffmann, Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, w: M. Kramer, H. Strebel, L. Buzek (red.), Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem, t. III: Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, C.H. Beck, Warszawa 2005, s. 2.

³⁸¹ S. Czaja, A. Becla, Rozwój prośrodowiskowych systemów zarządzania w przedsiębiorstwie, w: A. Graczyk (red.), Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 31.

³⁸² M. Kramer, B. Delakovitz, A. Hoffmann, Operacyjne zarządzanie..., dz. cyt., s. 3.

Rysunek 10. Ochrona środowiska jako obszar decyzyjny na szczeblu normatywnym, strategicznym i operacyjnym przedsiębiorstwa

Źródło: M. Kramer, B. Delakovitz, A. Hoffmann, Operacyjne zarządzanie..., dz. cyt., s. 4.

Proekologiczna działalność operacyjna odnosić się może do wykorzystania materiałów, energii, usług wspomagających działania operacyjne, urządzeń technicznych i wyposażenia, dostaw i odbiorów, wyrobów, świadczonych usług, odpadów i emisji³⁸³.

W innym ujęciu rozpatrywać można obszary decyzji ekologicznych w przedsiębiorstwie, które mogą obejmować³⁸⁴:

- produkty – rozwój technologii przyjaznych środowisku, projektowanie prośrodowiskowe, promocja produktów prośrodowiskowych;
- procesy – rozwój czystszych środowiskowo technologii produkcji, kontrola zanieczyszczeń i prewencja w procesie produkcyjnym;
- organizację i systemy – pomiar efektywności środowiskowej, monitorowanie i ewaluacja, edukacja i szkolenia z zakresu ochrony środowiska przyrodniczego;

³⁸³ A. Ryszko, Proaktywność przedsiębiorstw w zarządzaniu środowiskowym, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2007, s. 87.

³⁸⁴ Seung-Kyu Rhee, Su-Yol Lee, Dynamic change of corporate environmental strategy: rhetoric and reality, *Business Strategy and the Environment*, 12, 2003, s. 179.

- łańcuchy dostaw i odzyskiwanie produktu – zielone zarządzanie dostawami, odzyskiwanie produktu (ponowne wykorzystanie produktu, regeneracja produktu, recykling);
- relacje z podmiotami zewnętrznymi – komunikacja z interesariuszami, programy ochrony środowiska.

W ogólnym wymiarze mówić można o proekologicznym zarządzaniu przedsiębiorstwem, które „obejmuje wszystkie działania danego przedsiębiorstwa mające pozytywny wpływ na elementy środowiska oraz na wzajemne oddziaływania między organizmami żywymi a środowiskiem, w tym zarówno działania reaktywne, częściowe na rzecz ochrony środowiska, jak i proaktywne, dotyczące zarządzania środowiskiem”³⁸⁵ (rysunek 11). Zgodnie z tym ujęciem w zakres działań na rzecz ochrony środowiska wpisują się zarówno inwestycje proekologiczne (przedsięwzięcia inwestycyjne), jak i różnego typu zabiegi organizacyjno-techniczne, służące ograniczeniu negatywnego oddziaływania przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze³⁸⁶.

Rysunek 11. Relacje pojęć: proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem, ochrona środowiska w przedsiębiorstwie, zarządzanie środowiskiem i system zarządzania środowiskowego

Źródło: opracowanie na podstawie: J. Brauweiler, K. Helling, M. Kramer, Zasadnicze właściwości systemu zarządzania środowiskowego, w: M. Kramer, J. Brauweiler, Z. Nowak (red.), Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 118.

³⁸⁵ J. Brauweiler, K. Helling, M. Kramer za Hansen, Konceptcje kompleksowego zarządzania środowiskiem, w: M. Kramer, J. Brauweiler, Z. Nowak (red.), Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 117.

³⁸⁶ M. Kozuch, Inwestycje ekologiczne a konkurencyjność przedsiębiorstw, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Uniwersytet Szczeciński, 25 (2012), s. 335.

Wdrażanie wszelkich działań proekologicznych wymaga zapewnienia dostępu do wiedzy ekologicznej, w tym dotyczącej proekologicznych zachowań klientów, najlepszych z punktu widzenia ekologii technologii, możliwości tworzenia odpowiednich powiązań w oparciu o czynnik ekologiczny ze wszystkimi uczestnikami rynku³⁸⁷. Odnotować należy, że w przypadku przedsiębiorstw, które nie przyjęły strategii nawiązującej do zasad zrównoważonego rozwoju, ograniczeniem wdrażania działań proekologicznych, w tym głównie o charakterze inwestycyjnym, są (oprócz niedostatecznej wiedzy) ich wysokie koszty. Ponoszenie tych kosztów może bowiem zmniejszać możliwości budowania przez te podmioty innych źródeł przewag konkurencyjnych.

Wiedza ekologiczna w przedsiębiorstwie, zdaniem A. Chodyńskiego, może być pozyskiwana w drodze wzajemnych kontaktów firm między sobą, z organizacjami międzynarodowymi, organami administracji publicznej i innymi interesariuszami, w tym społecznością lokalną, oraz w oparciu o systemy informacji o środowisku naturalnym. W literaturze przedmiotu występuje pojęcie „uczenia się środowiska naturalnego” poprzez rozwijanie sieci powiązań. Szczególna forma wiedzy jest zdobywana przez powiązanie systemów informacji środowiskowej w przedsiębiorstwie z systemami informacji środowiskowej na szczeblu lokalnym. Wiedza o roli czynnika ekologicznego w strategiach rozwoju lokalnego i regionalnego może bowiem wpływać na strategiczne decyzje przedsiębiorstw. Ważną rolę w pozyskiwaniu wiedzy ekologicznej odgrywa więc administracja publiczna³⁸⁸.

Sytuacja, gdy wiedza ekologiczna ma istotne znaczenie dla rozwoju organizacji, powinna znaleźć swoje odzwierciedlenie w obowiązującym w organizacji systemie zarządzania wiedzą. Jednak w przypadku sektora MSP ten obszar zwykle nie jest zaawansowany.

Wyróżnić można kilka różnych poziomów zarządzania wiedzą o środowisku w organizacji³⁸⁹:

1. brak usystematyzowanej wiedzy o środowisku i brak zainteresowania nią organizacji;
2. tworzenie wiedzy na potrzeby podejmowania incydentalnych działań w kierunku rozwiązywania bieżących problemów związanych z negatywnym oddziaływaniem na środowisko;
3. wprowadzanie procedur kontrolnych dotyczących procesów uznanych za szczególnie uciążliwe lub za istotne źródło ryzyka ekologicznego;
4. w przypadku organizacji, których relacje ze środowiskiem mają znaczenie strategiczne, wewnętrzny system informacji ulega przebudowie w kierunku monitorowania otoczenia, co staje się źródłem innowacji;
5. implementacja systemu zarządzania środowiskowego oraz budowanie w ramach organizacji bazy wiedzy o środowisku scalającej wiedzę pochodzącą z różnych obszarów funkcjonalnych organizacji.

³⁸⁷ A. Chodyński, Wiedza i kompetencje ekologiczne w strategiach rozwoju przedsiębiorstw, Difin, Warszawa 2007, s. 76.

³⁸⁸ Tamże, s. 72-74, 77.

³⁸⁹ G. Kobyłko, Wiedza ekologiczna jako czynnik integrujący, w: G. Kobyłko (red.), Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007, s. 179-180.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że w przyszłości działalność proekologiczna będzie się zaznaczać obszarem nasilonego występowania procesów innowacyjnych³⁹⁰. Jak zauważa M. Huczek, dodatkowe zadania i zobowiązania przedsiębiorców w zakresie ochrony środowiska są związane z nowymi inwestycjami, często o charakterze innowacyjnym. Współcześnie realizowane cele polityki ochrony środowiska w przedsiębiorstwie powinny uwzględniać wdrażanie innowacji zarówno produktowych, jak i technologicznych. Oznacza to, że polityka innowacyjna powinna przenikać się z polityką ochrony środowiska i szerzej – z polityką zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstwa³⁹¹.

Realizowanie polityki zrównoważonego rozwoju organizacji wymaga projektowania i wdrażania ekoinnowacji. W literaturze spotkać można szereg definicji ekoinnowacji. Jak podaje H. Kruk, za ekoinnowacje zwykle uważa się „takie działania lub produkty, które są związane z szeroko pojmowaną ochroną środowiska przyrodniczego, włączając w to działania mające na celu ograniczenie zanieczyszczeń, neutralizację ich skutków i te związane z racjonalnym, efektywnym wykorzystaniem zasobów naturalnych”³⁹². Zdaniem L. Białoń ekoinnowacje obejmują „wdrożenie do szerokiego wykorzystania nowych produktów, procesów, sposobów zarządzania oraz urządzeń infrastruktury, których celem jest: ochrona powietrza, wód, gleby, krajobrazu, flory i fauny, a także człowieka oraz minimalizacja, a nawet redukcja występujących w tym zakresie zanieczyszczeń i zagrożeń względem środowiska przyrodniczego”³⁹³.

Ekoinnowacje można podzielić na dwie grupy³⁹⁴:

- nowe produkty, usługi lub technologie wytwarzania powodujące mniejsze obciążenie środowiska przyrodniczego niż do tej pory wytwarzane dobra lub stosowane procesy produkcyjne oraz takie, które bazują na surowcach naturalnych lub odzyskanych w procesach recyklingu;
- nowe usługi, urządzenia i technologie służące minimalizowaniu oddziaływania procesów produkcji na środowisko – zapobiegające powstawaniu zanieczyszczeń (oczyszczanie ścieków, redukcja emisji pyłów i gazów do atmosfery itp.) oraz te, które związane są z naprawą zaistniałych szkód lub odtworzeniem stanu początkowego.

Do kierunków rozwoju ekoinnowacyjności w sektorach uznanych za wyjątkowo ważne ze społecznego i ekologicznego punktu widzenia współcześnie należą³⁹⁵:

1. w sektorze gospodarki żywnościowej:

- ekoinnowacyjne metody produkcji rolnej i ekologiczne metody przetwórstwa żywności;

³⁹⁰ M. Huczek, *Przedsiębiorczość ekologiczna...*, dz. cyt., s. 274.

³⁹¹ M. Kożuch, *Inwestycje ekologiczne...*, dz. cyt., s. 335.

³⁹² H. Kruk, *Ekoinnowacje jako czynnik rozwoju regionalnego*, w: L. Woźniak, J. Strojny, E. Wojnicka (red.), *Ekoinnowacyjność dziś i jutro – wyzwania, bariery rozwoju oraz instrumenty wsparcia*, PARP, Warszawa 2010, s. 135-136.

³⁹³ L. Białoń, *Aspekty ekologiczne działalności innowacyjnej*, w: A.H. Jasiński, R. Ciborowski (red.), *Ekonomika i zarządzanie innowacjami w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo UwB, Białystok 2012, s. 198, 200.

³⁹⁴ H. Kruk, *Ekoinnowacje...*, dz. cyt., s. 137-138.

³⁹⁵ L. Woźniak, *Możliwe kierunki rozwoju ekoinnowacyjności – poziom globalny, wspólnotowy i kraju*, w: L. Woźniak, J. Strojny, E. Wojnicka (red.), *Ekoinnowacyjność dziś i jutro...*, dz. cyt., s. 22.

- ekologiczne rozwiązania zwiększające zasoby wodne środowiska rolniczego i bioróżnorodność (w tym nowoczesne technologie renaturyzacji cieków; zachowawcza hodowla odmian tradycyjnych i regionalnych);
 - regionalne i tradycyjne metody produkcji żywności;
2. w sektorze energetyki:
- ekotechnologie zmniejszające popyt na energię;
 - ekoinnowacje wykorzystujące energię słońca;
 - inne rozwiązania służące wykorzystaniu energii odnawialnej;
 - technologie wykorzystania komórkowych procesów przetwarzania energii;
3. w sektorze budownictwa:
- technologie budownictwa energooszczędnego i heliogrzewczego;
 - technologie wykorzystujące naturalne materiały budowlane;
 - technologie zintegrowanego projektowania w cyklu życia obiektu budowlanego;
 - technologie budownictwa autonomicznego;
4. w sektorze transportu:
- technologie wykorzystania zasobów odtwarzalnych i biodegradowalnych;
 - wykorzystanie energii słońca przez zewnętrzne powłoki;
 - ekotechnologie transportu zbiorowego;
 - wykorzystanie paliwa wodorowego;
5. w sektorze ochrony środowiska – ekoinnowacyjne rozwiązania służące eliminacji i biodegradacji zanieczyszczeń;
6. w medycynie:
- ekorozwiązania służące podtrzymywaniu zdrowia człowieka;
 - nowe generacje leków bazujące na związkach naturalnych;
 - ekotechnologie wykorzystujące pozytywny wpływ na organizm człowieka procesów naturalnych;
7. w obszarze zielonej chemii:
- nowe generacje tworzyw sztucznych, ulegające pełnej biodegradacji;
 - technologie wykorzystujące organizmy żywe w bioreaktorach;
8. przemysłowe technologie czystszej lub czystej produkcji – dla każdego sektora gospodarki.

Wśród celów innowacji ekologicznych A. Chodyński wyodrębnia³⁹⁶:

- odnoszące się do otoczenia przedsiębiorstwa, w tym minimalizację zagrożeń środowiska naturalnego, podwyższenie prestiżu przedsiębiorstwa, zwiększenie udziału w rynku, pozyskanie nowych klientów, wzrost atrakcyjności firmy na rynku pracy;
- dotyczące problematyki wewnętrznej przedsiębiorstwa i obejmujące konkurencyjność wyrobów, minimalizację zagrożeń środowiska naturalnego w firmie, poprawę w zakresie BHP i zdrowia pracowników, poprawę wyników finansowych, identyfikację pracowników z celami firmy.

³⁹⁶ A. Chodyński, Wiedza i kompetencje..., dz. cyt., s. 132.

Innowacje ekologiczne odgrywają szczególną rolę w rozwiązywaniu problemów rozwoju ujawniających się na skraju gospodarki i ochrony środowiska będąc nieodłącznym elementem gospodarki opartej na wiedzy. Jak zauważają T. Kijek i A. Kasztelan, ekoinnowacje umożliwiają częściową wymianę materiałów wejściowych na kapitał wiedzy, co oznacza, że przedsiębiorstwa stają się bardziej skuteczne, a więc zużywają mniej zasobów w procesach produkcyjnych lub świadczeniu usług, zmniejszają poziom wykorzystania zasobów i siłę swojego wpływu na środowisko przyrodnicze³⁹⁷.

Ważnym aspektem rozważanego zagadnienia jest to, że ekoinnowacje mają na celu zmniejszenie oddziaływania na środowisko, ale jednocześnie ich realizacja przyczynia się do zwiększania konkurencyjności, innowacyjności i wzrostu gospodarczego³⁹⁸. Jak wynika z badań przedsiębiorstw produkcyjnych, poziom absorpcji innowacji ekologicznych jest proporcjonalny do udziału zarządzania środowiskowego w procesie zarządzania organizacją z uwzględnieniem: orientacji przedsiębiorstwa względem środowiska, kosztów innowacji, restrykcyjności regulacji prawnych dotyczących ochrony środowiska, efektywności instrumentów ekonomicznych ochrony środowiska, poziomu postrzeganej użyteczności i łatwości użycia innowacji oraz oddziaływania czynników behawioralnych³⁹⁹.

Rozwinięta polityka ochrony środowiska może spowodować zwiększenie innowacyjności organizacji ze względu na większą otwartość i świadomość firm w obszarze społecznych trendów. Przedsiębiorstwa mogą być bardziej aktywne w rozwoju poprzez oferowanie przyjaznych dla środowiska produktów lub proekologiczne zmiany w procesach produkcyjnych. Polityka ochrony środowiska potencjalnie powiększa pole informacji uznane za pożądane przez firmy, zwiększając w ten sposób liczbę źródeł pomysłów, które mogą prowadzić do innowacji. Rozwój przyjaznych dla środowiska produktów i procesów wymaga z drugiej strony większej innowacyjności od przedsiębiorstw⁴⁰⁰. Ważnym czynnikiem aktywizującym aktywność proekologiczną przedsiębiorstw jest istnienie popytu na produkty proekologiczne.

W odniesieniu do układów lokalnych szans zwiększenia innowacyjności, zarówno w wymiarze ochrony środowiska, jak i pozostałych, poszukiwać można w rozwijaniu współpracy podmiotów gospodarczych. Załączek takiej aktywności stanowić mogą lokalne projekty proekologiczne wymagające zainicjowania współpracy między lokalnymi podmiotami i umożliwiające uzyskiwanie zarówno korzyści o charakterze ekologicznym, jak i ekonomicznym. Do takich należeć mogą np. projekty budowy urządzeń umożliwiających wykorzystanie odnawialnych źródeł energii pochodzących z surowców lokalnych.

³⁹⁷ T. Kijek, A. Kasztelan, Eco-innovation as a Factor of Sustainable Development, *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 8 (2), 2013, s.103.

³⁹⁸ Z. Foltynowicz, Ekoinnowacje szansą na rozwój, <http://www.e-czytelnia.abrys.pl/drukuj.php?mod=tekst&id=9919>, (17.09.2012).

³⁹⁹ Badania na próbie 92 przedsiębiorstw produkcyjnych z listy 500 „Rzeczpospolitej”, A. Leszczyńska, *Absorpcja innowacji ekologicznych w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011, s. 32.

⁴⁰⁰ C. Dibrell, J. Craig, E. Hansen, Natural Environment, Market Orientation, and Firm Innovativeness: An Organizational Life Cycle Perspective, *Journal of Small Business Management*, 49 (3), 2011, s. 471.

3. Uwarunkowania aktywności proekologicznej przedsiębiorstw

Aktywność proekologiczną przedsiębiorstwa warunkuje szereg czynników tkwiących zarówno w jego mikro- lub makrootoczeniu, jak i tkwiących w samej organizacji. Otoczenie współczesnych organizacji wykazuje się dynamiką i zmiennością i w coraz szerszym zakresie ujawnia czynniki oddziałujące na zachowania proekologiczne przedsiębiorstw. W wymiarze makrootoczenia organizacje gospodarcze, wraz z rozwojem dyskusji nad możliwościami realizacji założeń zrównoważonego rozwoju, analizować powinny uważnie sferę ekologiczną i polityczno-prawną. Otoczenie konkurencyjne, w związku ze wzrastającą świadomością ekologiczną społeczeństwa i rozszerzaniem się społecznej odpowiedzialności biznesu, także tworzy coraz bardziej znaczący potencjał oddziaływania na proekologiczne postawy podmiotów gospodarczych.

W obliczu szeregu uwarunkowań aktywności proekologicznej organizacji w szczególności wskazać można kilka najważniejszych. Zalicza się do nich⁴⁰¹:

- filozoficzne, etyczne i aksjologiczne uwarunkowania takiego zarządzania;
- uwarunkowania natury ekonomicznej, prawnej i społeczno-politycznej;
- wymagania strategii rozwoju zrównoważonego;
- ekologiczne uwarunkowania funkcjonowania firmy tkwiące w jej otoczeniu;
- strukturalno-funkcjonalne elementy tworzące wnętrze firmy.

W innym ujęciu ramy warunkujące ekologiczne zarządzanie firmą tworzą cztery wymiary⁴⁰²:

1. ekologiczny, związany z takimi formami zarządzania, które będą realizowały postulat minimalizacji zużycia zasobów naturalnych;
2. społeczny, odnoszący się do problemu akceptacji i legitymizacji działań organizacji przez najsilniejsze grupy społeczne (w tym środki masowego przekazu, organizacje ekologiczne i społeczne, grupy ludności), związany z wizerunkiem firmy;
3. prawno-polityczny, w którym dominującą pozycję zajmuje funkcjonowanie zgodne z przepisami prawa ochrony środowiska przyrodniczego oraz z normami ekologicznymi;
4. ekonomiczno-rynkowy, ujawniający się w rosnących kosztach likwidacji szkód, utylizacji odpadów i ograniczania skutków ryzyka, zmieniających się wymaganiach wobec ekologicznych właściwości produktów i z konieczności dostosowania się do nich, a także wynikających z ewolucji oczekiwań interesariuszy firmy.

Podstawowym sposobem oddziaływania na przedsiębiorców w dziedzinie ochrony środowiska jest zastosowanie instrumentów administracyjno-prawnych oraz instrumentów ekonomicznych, w tym zwłaszcza opłat za korzystanie ze środowiska i kar pieniężnych za łamanie przepisów ekologicznych. Nowym sposobem jest tworzenie warunków do doskonalenia zarządzania przedsiębiorstwem za pomocą nieobligatoryjnych systemów poprawy jakości ISO9000 i ISO14000,

⁴⁰¹ S. Czaja, A. Becla, *Rozwój prośrodowiskowych...*, dz. cyt., s. 33.

⁴⁰² Tamże, s. 26-27.

certyfikacji energetycznej, programów tak zwanej czystszej produkcji oraz systemu EMAS⁴⁰³.

Za M. Żemigałą podkreślić jednak należy, że aby przedsiębiorstwo miało możliwość i chęć zastosowania odpowiedzialnych, a nie jedynie pozornych rozwiązań ekologicznych, musi istnieć odpowiednia polityka państwa w tym zakresie. Nie może się ona opierać tylko na środkach administracyjnych i politycznych, lecz powinna tworzyć i wdrażać rozwiązania systemowe mające charakter motywacyjny. Konieczny jest także, zdaniem tego Autora, odpowiedni nadzór nad przestrzeganiem proekologicznego działania firm oraz zapewnienie ekonomicznej opłacalności rozwiązań zaproponowanych w ramach polityki ochrony środowiska⁴⁰⁴.

Politykę ekologiczną określić można jako „deklarację celów i kierunków działalności państwa w dziedzinie ochrony środowiska”. Do jej realizacji niezbędny jest zestaw narzędzi, wśród których można wyodrębnić środki i instrumenty. Do środków ochrony środowiska zalicza się: informację ekologiczną, planowanie przestrzenne, programowanie działań ochronnych, organizację ochrony środowiska, badania naukowe, środki techniczno-technologiczne. Instrumenty ochrony środowiska są z kolei narzędziami o charakterze norm sterujących, określających zadania, kierunki i sposoby postępowania w zakresie ochrony środowiska⁴⁰⁵.

Polityka ekologiczna Polski wpisuje się w cele ogólne polityki ekologicznej Unii Europejskiej. Powstaje ona i funkcjonuje w oparciu o zapisy *Ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 roku Prawo ochrony środowiska*⁴⁰⁶. Do najważniejszych wyzwań polityki ekologicznej państwa należy zaliczyć działania na rzecz zapewnienia realizacji zasady zrównoważonego rozwoju, przystosowanie do zmian klimatu oraz ochronę różnorodności biologicznej. Działania systemowe zostały ukierunkowane na⁴⁰⁷:

- uwzględnienie zasad ochrony środowiska w strategiach sektorowych;
- aktywizację rynku na rzecz ochrony środowiska;
- zarządzanie środowiskowe;
- udział społeczeństwa w działaniach na rzecz ochrony środowiska;
- rozwój badań i postęp techniczny;
- odpowiedzialność za szkody w środowisku;
- uwzględnianie aspektów ekologicznych w planowaniu przestrzennym.

Głównym celem polityki ekologicznej państwa jest „zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego społeczeństwa polskiego w XXI wieku oraz stworzenie podstaw dla opracowania i realizacji strategii zrównoważonego rozwoju kraju”.

⁴⁰³ K. Górka, Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (32), 2007, s. 15-16.

⁴⁰⁴ M. Żemigała, Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa. Budowanie zdrowej, efektywnej organizacji, Oficyna a Wolters Kluwer business, Kraków 2007, s. 137.

⁴⁰⁵ G. Dobrzański, Instrumenty ochrony środowiska, w: B. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kielczewski, *Ochrona środowiska przyrodniczego...*, dz. cyt., s. 314.

⁴⁰⁶ A. Graczyk, Instrumenty rynkowe polityki ekologicznej. Teoria i praktyka, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 79-81.

⁴⁰⁷ Polityka ekologiczna państwa na lata 2009-2012 z perspektywą do roku 2016, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008, http://www.mos.gov.pl/g2/big/2009_11/8183a2c86f4d7e2cdf8c3572bdba0bc6.pdf, s. 15-24, (3.04.2013).

Wśród narzędzi i instrumentów osiągnięcia tak sformułowanego celu polityki ekologicznej wskazać należy następujące⁴⁰⁸:

- prawo ochrony środowiska i jego dostosowanie do wymagań Unii Europejskiej;
- mechanizmy ekonomiczne i rynkowe;
- mechanizmy finansowania ochrony środowiska;
- wzmocnienie instytucjonalne;
- planowanie przestrzenne;
- dostęp do informacji, udział społeczeństwa, edukacja ekologiczna;
- badania naukowe i postęp techniczny;
- kontrola i monitoring.

W ramach mechanizmów ekonomicznych i rynkowych funkcjonują następujące instrumenty⁴⁰⁹:

- opłaty za gospodarcze korzystanie ze środowiska i wprowadzanie w nim zmian (w szczególności za pobór wód);
- opłaty za zanieczyszczanie różnych komponentów środowiska (w tym za zanieczyszczenia niematerialne);
- kary pieniężne jako szeroko rozumiany instrument wymuszania przestrzegania norm, nakazów i zakazów oraz innych form regulacji bezpośredniej;
- subsydiowanie ze środków publicznych przedsięwzięć w zakresie ochrony środowiska, w tym rekompensaty za ograniczenia prawa własności związane z obejmowaniem obszarów i obiektów cennych przyrodniczo różnymi formami ochrony;
- opłaty produktowe i depozyty ekologiczne (i/lub systemy „mieszane”);
- opłaty użytkowe za korzystanie z publicznych urządzeń technicznych ochrony środowiska;
- ekologiczny podatek od paliw i/lub podatek węglowy jako szczególną formę opłaty produktowej;
- obowiązkowe i dobrowolne ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej od szkód ekologicznych;
- system preferencji podatkowych zmierzający w kierunku rozwiązań obowiązujących w krajach Unii Europejskiej;
- zastawy ekologiczne;
- rynki zbywalnych uprawnień do emisji zanieczyszczeń i instrumenty pochodne od nich (np. „związki emitentów”).

Obowiązki przedsiębiorców w zakresie ochrony środowiska regulują liczne akty prawne. Do ważniejszych zaliczyć można następujące⁴¹⁰:

- *Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska* (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627 z późn. zm.);

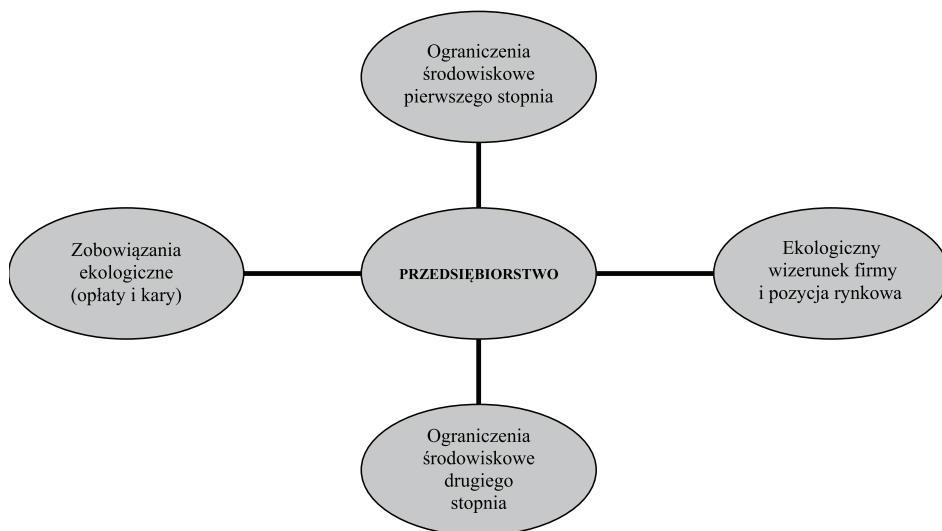
⁴⁰⁸ II Polityka ekologiczna państwa, Rada Ministrów, Warszawa, czerwiec 2000 r., http://www.mos.gov.pl/arttykul/329_polityka_ekologiczna/339_II_polityka_ekologiczna.html, (3.04.2013).

⁴⁰⁹ Tamże.

⁴¹⁰ Na podstawie: J. Famielec, E. Broniewicz, *Odzwierciedlenie aspektów ochrony środowiska w sprawozdawczości małych i średnich przedsiębiorców w świetle ustawy o rachunkowości*, Białystok – Kraków 2006.

- Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o gospodarce opakowaniami i odpadami opakowaniowymi (Dz.U. 2013 poz. 888 z późn. zm.);
- Ustawa z dnia 11 maja 2001 r. o obowiązkach przedsiębiorców w zakresie gospodarowania niektórymi odpadami oraz o opłacie produktowej i opłacie depozytowej (Dz.U. 2001 nr 63 poz. 639 z późn. zm.);
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach (Dz.U. 2013 poz. 21 z późn. zm.).

Biorąc pod uwagę perspektywę przedsiębiorstwa wyróżnić można cztery główne grupy uwarunkowań ekologicznych jego działalności. Należą do nich: tradycyjne, takie jak bariery środowiskowe pierwszego i drugiego stopnia oraz współczesne, związane głównie z ekologicznym wizerunkiem firmy i ze zobowiązaniami, jakie każde przedsiębiorstwo posiada z tytułu użytkowania środowiska przyrodniczego. Ograniczenia środowiskowe pierwszego stopnia wiążą się z wykorzystywanymi w procesach produkcji surowcami i energią oraz koniecznością zapewnienia efektywności tego wykorzystywania, natomiast ograniczenia drugiego stopnia łączą się z koniecznością wykorzystywania asymilacyjnej pojemności środowiska przyrodniczego. Wynikają one z istnienia prawno-ekonomicznego mechanizmu internalizacji kosztów środowiskowych efektów zewnętrznych (rysunek 12)⁴¹¹.

Rysunek 12. Uwarunkowania ekologiczne przedsiębiorstwa

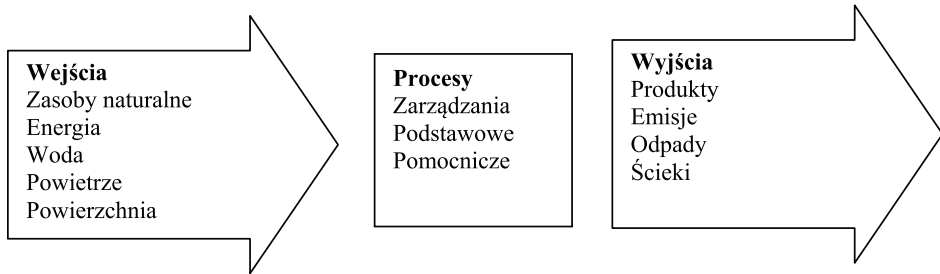
Źródło: S. Czaja, A. Becla, *Rozwój prośrodowiskowych...*, dz. cyt., s. 28.

Sprzężenia między przedsiębiorstwem a środowiskiem implikują występowanie oczekiwań co do ograniczenia oddziaływania przedsiębiorstwa na ekosystem we wszystkich fazach procesu produkcyjnego i użytkowania produktu, w tym⁴¹²:

⁴¹¹ S. Czaja, A. Becla, *Rozwój prośrodowiskowych...*, dz. cyt., s. 27-28.

⁴¹² A. Leszczyńska, *Absorpcja innowacji...*, dz. cyt., s. 32.

- dostosowania rodzaju działalności i jej zakresu do istniejących warunków przyrodniczych;
- racjonalnego pod względem przyrodniczym i gospodarczym użytkowania zasobów naturalnych i innych elementów środowiska;
- wytwarzania produktów, których użytkowanie nie zagraża środowisku (rysunek 13).

Rysunek 13. Aspekty środowiskowe w systemowym ujęciu przedsiębiorstwa

Źródło: A. Leszczyńska, Absorpcja innowacji..., dz. cyt., s. 32.

Ekologiczne uwarunkowania działalności gospodarczej analizować można także w kategoriach stymulant i destymulant. Do stymulant zalicza się: dostępne zasoby naturalne, pojemność asymilacyjną środowiska, technologie proekologiczne małoodpadowe i bezodpadowe, recykling czy ekoetykietowanie. Destymulanty z kolei obejmują: absolutny lub względny brak określonych surowców naturalnych, pojemność asymilacyjną środowiska, przepisy prawne wzmacniające ochronę środowiska w ramach polityki ekologicznej, proekologiczne zmiany w świadomości i sposobach życia⁴¹³.

Przyczyny podejmowania inwestycji proekologicznych w przedsiębiorstwach można zestawić w cztery podstawowe grupy⁴¹⁴:

- uwarunkowania prawne – instrumenty bezpośredniego oddziaływania na zachowania proekologiczne przedsiębiorców;
- uwarunkowania techniczne – nowoczesne, oszczędne rozwiązania techniczne i technologiczne;
- mikroekonomiczny rachunek opłacalności inwestycji polegający na porównaniu kosztów emisji zanieczyszczeń z kosztami redukcji emisji;
- kreowanie „ekologicznego” wizerunku przedsiębiorstwa.

Szkody wyrządzone środowisku przez organizację naruszają jej wizerunek i pośrednio pozycję w stosunku do konkurencji, budzą niezadowolenie interesariuszy z uwagi na kary, niższe zyski netto oraz ujawniające się trudności związane z pozyskiwaniem nowego kapitału czy też przyciąganiem nowych inwestorów⁴¹⁵.

⁴¹³ A. Kucińska-Landwójtowicz za S. Nahotko, Oddziaływanie przedsiębiorstwa na środowisko, w: E. Kował, A. Kucińska-Landwójtowicz, A. Miziołek, Zarządzanie środowiskowe, PWE, Warszawa 2013, s. 122-123.

⁴¹⁴ M. Koźuch, Inwestycje ekologiczne..., dz. cyt., s. 335.

⁴¹⁵ B. Kaczmarek, Formułowanie polityki i strategii ekologicznego rozwoju przedsiębiorstwa – zarys problematyki, Budownictwo i Inżynieria Środowiska (4), Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostko-

Stąd tak istotne jest podejmowanie działań zapobiegających tym wieloaspektowym, negatywnym efektom presji organizacji na środowisko przyrodnicze.

Uwarunkowania aktywności proekologicznej, jak już wcześniej wykazano, w dużej mierze wynikają z przesłanek tkwiących w samej organizacji i związanych z realizowaną przez nią strategią rozwoju. Na szczeblu operacyjnym, strategicznym i normatywnym istnieją następujące uwarunkowania wdrażania proekologicznego zarządzania przedsiębiorstwem⁴¹⁶:

- poziom normatywny, obejmujący zagwarantowanie społecznej akceptacji i legitymizacji w wyniku wdrożenia kultury i filozofii przedsiębiorstwa ukierunkowanej na działania dotyczące ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju;
- poziom strategiczny, obejmujący zdobywanie nowych rynków i klientów poprzez wdrażanie ofensywnego zarządzania środowiskiem;
- poziom operacyjny, na którym dochodzi do wdrażania ochrony i zarządzania środowiskiem poprzez integrację z funkcyjnymi obszarami przedsiębiorstwa.

A. Chodyński zauważa, że przedsiębiorstwa tym chętniej będą realizować problematykę ochrony środowiska naturalnego, im większy to będzie mieć wpływ na budowę ich pozycji konkurencyjnej. Do działań prowadzących do przewag konkurencyjnych należą: innowacyjność i doskonalenie jakości⁴¹⁷. Powyższe spostrzeżenie znajduje implikacje w stosunku do problemów zapewnienia stanu integracji między sferą gospodarczą i przyrodniczą obszarów przyrodniczo cennych. Może on mieć miejsce gdy specyfika lokalizacji w sposób naturalny stymulować będzie przedsiębiorców do działań proekologicznych i świadomego realizowania proekologicznych strategii marketingowych uwzględniających element lokalizacji.

Wymagania środowiskowe wiążą się nie tylko z występowaniem ograniczeń i utrudnień wynikających z konieczności dostosowania działalności gospodarczej do obowiązujących przepisów ochrony środowiska. Postrzegać je można także w kategoriach możliwości minimalizacji ryzyka, zachowania poziomu przychodów i reputacji lub nowych możliwości rozwoju działalności. W literaturze podkreśla się liczne korzyści, jakie mogą wynikać z włączania aktywności proekologicznej w proces rozwoju produktu i działalności operacyjnej przedsiębiorstwa, takie jak zwiększenie efektywności wykorzystania zasobów naturalnych, możliwości uzyskania zwrotu z inwestycji, zwiększenia sprzedaży, rozwoju nowych rynków, poprawa wizerunku firmy, możliwości różnicowania produktów oraz zwiększenia konkurencyjności⁴¹⁸.

Literatura przedmiotu wskazuje różne czynniki warunkujące postawy proaktywne w dziedzinie ochrony środowiska prezentowane przez organizacje. Szczególnie wiele miejsca poświęca się sektorowi małych i średnich przedsiębiorstw, wska-

ckiej, 2011, s. 508.

⁴¹⁶ J. Brauweiler, Rodzaje i zastosowanie koncepcji zarządzania środowiskiem, w: A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh (red.), *Zintegrowane zarządzanie środowiskiem...*, dz. cyt., s. 313.

⁴¹⁷ A. Chodyński, *Wiedza i kompetencje...*, dz. cyt., s. 114-115.

⁴¹⁸ R.M. Dangelico, D. Pujari, *Mainstreaming Green Product Innovation: Why and how companies integrate environmental sustainability*, *Journal of Business Ethics*, 95, 2010, s. 480.

zując, że wielkość firmy jest pozytywnie skorelowana z zaangażowaniem przedsiębiorstwa w działalność prośrodowiskową. Podkreśla się także, że w małych i średnich przedsiębiorstwach ochrona środowiska odgrywa mniejszą rolę niż w wielkich koncernach. Ważne są także: branża, obszar działalności, natężenie i charakterystyka konkurencji oraz świadomość ekologiczna społeczeństwa (tabela 4)⁴¹⁹.

Tabela 4. Czynniki, postawy i korzyści dla przedsiębiorstw sektora MSP w zakresie działalności prośrodowiskowej

Czynniki	Postawy	Korzyści
Rozwój prawodawstwa/ przepisy Wzrastająca presja klientów Konkurencja Rosnące koszty utylizacji odpadów i kosztów składowania odpadów Grupy nacisku w zakresie ochrony środowiska Wyczerpywanie się zasobów nieodnawialnych Zużycie energii Problemy recyklingu	Im większa firma, tym większą prezentuje aktywność w zakresie ochrony środowiska Nieświadomość skutków środowiskowych Postrzeganie kwestii środowiskowych w kategoriach szans Poświęcanie niewielkiej ilości czasu na kwestie ochrony środowiska Im mniejsza jest jednostkowa wartość surowców, tym niższe zainteresowanie odzyskaniem ich lub staraniami na rzecz oszczędzania zużycia Niewielka wiedza o formalnych praktykach w zakresie zarządzania działalnością środowiskową Mechanizmy rynkowe i oddziaływanie podmiotów zewnętrznych, np. presja ze strony łańcucha dostaw ma niewielki lub żaden wpływ na zachowanie w stosunku do kwestii ochrony środowiska	Oszczędność kosztów Poprawa relacji z podmiotami sfery regulacyjnej Przewidywanie przyszłych presji na środowisko Redukcja ryzyk środowiskowych Produkty ekologiczne Stworzenie rynku odpadów

Źródło: D. Perez-Sanchez, J.R. Barton, D. Bower, Implementing environmental management in SMEs, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 10, 2003, s. 71.

K. Lisiecka i A. Kubasik podkreślają, że ranga relacji przedsiębiorstwa ze środowiskiem zależy ogólnie od tego, na ile jest ono cenne dla funkcjonowania i rozwoju firmy. Cennaść środowiska z perspektywy przedsiębiorstwa zależy z kolei od wielu czynników, w tym: od stopnia uzależnienia danej działalności od środowiska, skali zużycia i obciążeń środowiska, polityki ekologicznej państwa i narzędzi jej realizacji, skali i dolegliwości koniecznych rekompensat ze strony przed-

⁴¹⁹ J. Adamczyk, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001, s. 57-58.

siębiorstwa, wagi, jaką firma i zarządzający przywiązują do problemów ochrony środowiska. Podstawowymi czynnikami wpływającymi na stopień uzależnienia przedsiębiorstwa od środowiska oraz określającymi potencjalny wpływ na nie są: charakter działalności, skala produkcji, lokalizacja, technologia, wykorzystywane materiały, produkty i wytwarzane odpady⁴²⁰.

Jak podaje K. Lisiecka, wielkość firmy stanowi w wielu przypadkach kryterium silnie różnicujące proekologiczne działania przedsiębiorstw oraz przekonania kadry kierowniczej. Wielkość firmy koreluje bowiem z szeregiem czynników, które determinują stopień związania firmy przez przepisy prawa w zakresie ekologii oraz sposób odnoszenia się firmy do norm prawnych i etycznych. Wśród tych czynników wymienić należy: skalę i zasięg działalności gospodarczej, możliwości finansowe, występowanie lub brak kultury korporacyjnej w zarządzaniu oraz skodyfikowanego systemu wartości i ustalonej misji firmy⁴²¹. Im większa jest firma, tym większy jest jej wpływ na środowisko, a z drugiej strony – tym większa presja ze strony przepisów prawnych. Jak wynika z badań, małe firmy rzadziej realizują długoterminowe projekty ekologiczne, a podczas planowania strategii ekologicznej biorą pod uwagę przede wszystkim obecnie obowiązujące przepisy, rzadziej uprzedzając planowane zmiany w prawie. Ponadto są one najmniej ze wszystkich firm zainteresowane podjęciem dialogu na tematy związane z ekologią. Najrzadziej deklarują, że prowadzenie działalności proekologicznej przynosi im wymierne korzyści i że może ono stanowić element przewagi konkurencyjnej. W przypadku tej grupy organizacji motywacja do prowadzenia działań na rzecz ochrony środowiska często wypływa z presji rynkowo-prawnej, jak i wartości realizowanych przez firmę. Równorzędność tych dwóch czynników wynika jednak raczej z mniejszego wpływu przepisów prawa niż szczególnej roli wartości proekologicznych⁴²².

Podobne wnioski płyną z międzynarodowych badań. Wynika z nich, że działania w dziedzinie ochrony środowiska mogą być funkcją rozmiaru przedsiębiorstwa, gdyż zwiększenie aktywności proekologicznej wiąże się z potrzebą podejmowania dodatkowych, złożonych działań w ramach zarządzania środowiskowego⁴²³.

Wyniki badań jednoznacznie wskazują więc na ograniczone zaangażowanie sektora MSP w kwestie ochrony środowiska. Jest ono zwykle konsekwencją braku wystarczających zasobów czasu i środków finansowych, niedostatków w zakresie zdolności zarządzania i/lub zdolności do zaangażowania się w kwestie, które pozostają poza głównym przedmiotem działalności firmy. Te braki przekładają się na niechęć i/lub niezdolność przedsiębiorców do podejmowania działań ukierunkowanych na poprawę stanu środowiska naturalnego – w szczególności prowadzonych w sposób ciągły i systematyczny. Dodatkowe utrudnienie stanowi niedostrzeżenie przez przedsiębiorców sektora MSP potrzeby wdrażania działań

⁴²⁰ K. Lisiecka, A. Kubasik, Środowisko w globalnej orientacji zarządzania przedsiębiorstwem, Wydawnictwo AE im. Karola Adamickiego, Katowice 2001, s. 50.

⁴²¹ Tamże.

⁴²² Raport: Biznes a ekologia. Postawy wobec ochrony środowiska, maj 2012, http://greencrosspoland.org/wp-content/uploads/2013/05/RAPORT_GfK_Biznes-a-ekologia_2012.pdf, (2.02.2015).

⁴²³ D. Hitchens, J. Clausem, M. Trainor, M. Keil, S. Thankappan, Competitiveness, Environmental Performance and Management of SMEs, Greener Management International, Winter 2003, s. 55.

proekologicznych w sposób długofalowy i z perspektywy strategicznej⁴²⁴. Pomimo wskazanych przeszkód ograniczających aktywność w zakresie działalności proekologicznej, sektor MSP może uzyskać wiele korzyści z jej tytułu. Wśród nich, poza wymienionymi już wcześniej, wskazać można m.in. możliwość wzmocnienia relacji biznesowych z dużymi firmami, które wymagają stabilnych partnerów o pozytywnej reputacji⁴²⁵.

Czynnikami aktywności proekologicznej w dużej mierze są wymierne korzyści, jakie może uzyskać organizacja lub uniknięcie kosztów związanych z brakiem harmonizacji organizacji z otoczeniem prawnym wynikającym z jej niedostosowania do obowiązujących przepisów prawa w dziedzinie ochrony środowiska. W miarę rozwoju organizacji i zwiększania się roli kwestii ekologicznych w jej działalności zagadnienia ochrony środowiska częściej przyjmować mogą formę podejmowanych dobrowolnie inicjatyw.

4. Ekologiczne aspekty kształtowania rozwoju przedsiębiorstwa

Uzasadniona potrzeba uwzględniania ekologicznych uwarunkowań w działalności gospodarczej wymaga ujmowania ich w procesie zarządzania organizacją. W przypadku sektora małych i średnich przedsiębiorstw problemem może być ogólnie niewielka wiedza i zaangażowanie przedsiębiorstw w kwestie zarządzania, w tym w szczególności zarządzania strategicznego związanego z kształtowaniem organizacji w perspektywie długofalowej, co z kolei stanowi podstawę systemowego wmontowania zagadnień proekologicznych w funkcjonowanie organizacji.

Uwarunkowania ekologiczne stają się coraz ważniejszą kwestią, którą uwzględniać muszą organizacje planujące rozwój w długofalowej perspektywie. Tworząc strategię rozwoju przedsiębiorstwa należy brać pod uwagę rolę czynnika ekologicznego występującego w otoczeniu organizacji, znajdującego swoje odniesienie w megatrendach gospodarki światowej, w tym w założeniach rozwoju zrównoważonego i gospodarki opartej o wiedzę. Aspekt ekologiczny jest obecny na wszystkich etapach analizy strategicznej, od misji, wizji, tworzenia celów firmy, poprzez analizę otoczenia przedsiębiorstwa, jego potencjału, alternatyw strategicznych, do wyboru strategii rozwojowych. Szansą wykorzystania czynnika ekologicznego jest realizacja strategii marketingowych nastawiona na budowanie przewagi konkurencyjnej w oparciu o innowacyjność i jakość ekologiczną⁴²⁶. Przesłanką takiej strategii jest jednak istnienie popytu rynkowego na produkty, których ceny mogą być wyższe w stosunku do produktów konwencjonalnych. Siła nabywczą konsu-

⁴²⁴ S. Cassells, K. Lewis, SMEs and Environmental Responsibility: Do Actions Reflect Attitudes? Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 18, 2011, s. 187.

⁴²⁵ E. Crals, L. Vereeck, za: Hilton, Sustainable entrepreneurship in SMEs. Theory and Practice, Sustainable Entrepreneurship in SMEs: Theory and Practice. Conference proceedings in 3rd Global Conference on Environmental Justice and Global Citizenship, February 12-14, 2004, Copenhagen, Denmark, <http://www.inter-disciplinary.net/ptb/ejgc/ejgc3/cralsvereeck%20paper.pdf>, s. 15, (2.10.2014).

⁴²⁶ A. Chodyński, Wiedza i kompetencje..., dz. cyt., s. 142-143.

mentów w powiązaniu ze świadomością ekologiczną jest więc kluczowym uwarunkowaniem tego rodzaju strategii przedsiębiorstw.

Podstawowym elementem planowania strategicznego w wymiarze środowiskowym jest określenie celów środowiskowych, które odbywa się przez analizę organizacji, zrozumienie jej roli i zdefiniowanie misji. Następnie przeprowadza się analizy strategiczne pod kątem ochrony, kształtowania i użytkowania środowiska. Analiza strategiczna obejmuje makrootoczenie, mikrootoczenie i samą organizację. Analiza makrootoczenia prowadzi do wyłonienia czynników mających najsilniejszy wpływ na organizację wraz z określeniem ich prawdopodobieństwa oraz trendem. Analiza bezpośredniego otoczenia prowadzi do jego oceny z punktu widzenia szans i zagrożeń związanych z ochroną, kształtowaniem i użytkowaniem środowiska, jakie musi uwzględniać organizacja⁴²⁷. Badanie organizacji uwzględnia ocenę jej potencjału w zakresie zdolności do spełnienia wymogów prawnych ochrony środowiska i zmniejszania negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze.

Realizowanie ekologicznych celów organizacji wymaga ich formułowania i osiągania na poziomie strategicznym, operacyjnym i taktycznym, przy czym punktem wyjścia jest strategia przedsiębiorstwa, w której należy ująć proekologiczne zamiary przedsiębiorstwa oraz wskazać sposoby ich osiągnięcia⁴²⁸. W przedsiębiorstwie trzeba także zaprojektować nowe struktury, które zintegrują ochronę środowiska ze wszystkimi jego zadaniami i stworzyć kulturę ekologiczną zorientowaną na określone wartości, zachowania i normy, a zwłaszcza działania kierownictwa w kierunku promowania proekologicznych postaw⁴²⁹.

Do celów strategicznych uwzględniających warunki ekologiczne należą⁴³⁰:

- redukcja zasobów i zużycia energii;
- strategia obrotu wtórnego (recykling);
- zastępowanie technologii szkodliwych dla środowiska bezpiecznymi;
- nieszkodliwa dla środowiska polityka produkcji;
- strategię eliminacji szkód wyrządzonych środowisku.

Według H. Godlewskiej-Majkowskiej, jeśli przedsiębiorstwo ma dostosować się do wymogów zrównoważonego rozwoju, docelowy cel strategiczny może być połączeniem ekonomicznego, ekologicznego i społecznego celu jego istnienia. Istnieją jednak trudności w jednoczesnej realizacji celów ekonomicznych, społecznych i ekologicznych⁴³¹. Cele ekologiczne mogą wpływać wspomagająco na osiąganie celów ekonomicznych, być w stosunku do nich obojętne, bądź pozostawać w stosunku do nich w sprzeczności. W strategiach firm małych i średnich cele ekologiczne są zwykle słabo artykułowane, a faktycznym warunkiem ich realizacji jest odpowiednia kultura przedsiębiorstwa⁴³².

⁴²⁷ M. Witkowska-Dąbrowska, Zarządzanie środowiskiem i zasobami naturalnymi, w: T.M. Łąguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), Zarządzanie zasobami..., dz. cyt., s. 197-202.

⁴²⁸ A. Kucińska-Landwójtowicz, Oddziaływanie przedsiębiorstwa..., dz. cyt., s. 117.

⁴²⁹ B. Kaczmarek, Formułowanie polityki..., dz. cyt., s. 509.

⁴³⁰ J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, Programowanie zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 67.

⁴³¹ H. Godlewska-Majkowska, Lokalizacja jako uwarunkowanie..., dz. cyt., s. 81.

⁴³² A. Chodyński, Wiedza i kompetencje..., dz. cyt., s. 146-147.

Zdaniem J. Adamczyk, w praktyce, cel jakim jest ochrona środowiska w przedsiębiorstwie określony może zostać jako jeden z celów pozaekonomicznych warunkujących realizację celów ekonomiczno-finansowych i (lub) jako środek niezbędny do osiągnięcia podstawowych zamierzeń przedsiębiorstwa. Ochrona środowiska może mieścić się także w podstawowej wiązce celów działalności przedsiębiorstwa dzięki odpowiedniemu mechanizmowi przymusu ekonomicznego wynikającego z zastosowania prawa. Może ona wynikać również z polityki przedsiębiorstwa, gdy uważana jest za cel strategiczny⁴³³. Umieszczenie celów ekologicznych wskazuje więc na ich rolę w rozwoju organizacji.

Kształtowanie wiązki celów organizacji jest warunkowane wieloma czynnikami, ponadto relacje między zyskiem a ochroną środowiska kształtują się odmiennie w krótkim i w długim okresie. W krótkim okresie stosunki między zyskiem i ochroną środowiska mają charakter konkurencyjny, a centralnym punktem odniesienia są koszty i nakłady poniesione na ochronę środowiska. W długim okresie ochrona środowiska traktowana jest nie tylko jako koszt, ale również jako szansa dla przedsiębiorstwa i środek, dzięki któremu może ono uzyskać przewagę konkurencyjną⁴³⁴.

W praktyce występują następujące cele innowacji ekologicznych w organizacji⁴³⁵:

1. odnoszące się do otoczenia organizacji:
 - minimalizacja zagrożenia środowiska naturalnego;
 - podwyższenie prestiżu organizacji;
 - zwiększenie udziału organizacji w rynku;
 - podwyższenie atrakcyjności organizacji na rynku pracy;
2. odnoszące się do samej organizacji:
 - zapewnienie rozwoju;
 - wzrost konkurencyjności;
 - poprawa stanu bhp i zdrowia pracowników;
 - minimalizacja zagrożenia środowiska naturalnego wewnątrz organizacji.

Kolejnym krokiem w planowaniu strategicznym w wymiarze środowiskowym jest określenie szans i zagrożeń organizacji. Do szans można zaliczyć⁴³⁶:

- możliwość subsydiowania ze źródeł zewnętrznych inwestycji ekologicznych;
- wsparcie informacyjno-organizacyjne ze strony władz;
- możliwość subsydiowania ze źródeł zewnętrznych prac badawczo-rozwojowych służących ochronie środowiska;
- dostęp do przyjaznych środowisku technologii, surowców, materiałów;
- istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty;
- presja konsumentów organizacji proekologicznych.

W kategoriach zagrożeń występują z kolei np.⁴³⁷:

⁴³³ J. Adamczyk, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju...*, dz. cyt., s. 58.

⁴³⁴ K. Lisiecka, A. Kubasik, *Środowisko w globalnej orientacji...*, dz. cyt., s. 40.

⁴³⁵ M. Huczek, *Przedsiębiorczość ekologiczna...*, dz. cyt., s. 274.

⁴³⁶ M. Witkowska-Dąbrowska za M. Burchard-Dziubińska, *Zarządzanie środowiskiem i zasobami naturalnymi*, w: T. M. Łąguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), *Zarządzanie zasobami środowiska...*, dz. cyt., s. 202.

⁴³⁷ Tamże.

- trudności z dostosowywaniem się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska;
- obecność na rynku bardziej przyjaznych środowisku substytutów.

Po rozpoznaniu warunków otoczenia, w dalszej kolejności powinna zostać przygotowana analiza organizacji obejmująca jej bilans zasobów – atutów i słabych stron w kontekście oceny potencjału dla działań proekologicznych. Wśród tych zasobów można wskazać następujące⁴³⁸:

- świadomość ekologiczna kierownictwa i gotowość podejmowania działań proekologicznych;
- wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju firmy na obszarach przyrodniczo cennych;
- stopień rozpoznania wpływu działalności na środowisko naturalne;
- wiedza kierownictwa z zakresu ochrony środowiska i najnowocześniejszych, możliwych do wdrożenia działaniach i technologiach proekologicznych;
- posiadanie kadr odpowiedzialnych za ochronę środowiska i zdolnych do samodzielnego wprowadzania rozwiązań prośrodowiskowych;
- wiedza na temat możliwych do wykorzystania w działalności proekologicznej narzędzi wsparcia;
- nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska;
- stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej;
- zdolność posiadanej infrastruktury technicznej do sprostania wymogom ochrony środowiska;
- zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych;
- posiadanie własnego zaplecza badawczego i jego potencjał;
- zdolność do finansowania badań własnych nad czystą produkcją, produktem;
- znajomość rynku po stronie popytu i podaży na ekologiczne produkty;
- środowiskowa uciążliwość wytwarzanych produktów;
- szanse zdobycia ekologicznego znaku towarowego – jeżeli firma nie posiada;
- szanse wprowadzenia systemu zarządzania środowiskowego – jeżeli firma nie posiada;
- uczestnictwo w sieciach współpracy/projektach, których celem jest wprowadzenie w przedsiębiorstwach rozwiązań ekologicznych.

Przy tworzeniu modelu biznesu na podstawie dokonanej analizy strategicznej i wyznaczonych celów rozwojowych organizacji można przyjąć, że kryteria ekologiczne stanowią⁴³⁹:

- źródło przewagi konkurencyjnej, podstawę rozwoju i platformę realizacji strategii przedsiębiorstwa, tworząc szanse na społeczną akceptację ścieżki rozwoju przedsiębiorstwa;
- wyróżnik firmy na rynku, w tym przez tworzenie jej pozytywnego wizerunku i reputacji;
- podstawę budowy wartości firmy;

⁴³⁸ Tamże, s. 201.

⁴³⁹ A. Chodyński za: A. Chodyński, A. Jabłoński, M. Jabłoński, Odpowiedzialność ekologiczna..., dz. cyt., s. 143.

- podstawę dialogu społecznego;
- punkt równowagi między akcjonariuszami a innymi interesariuszami;
- kryterium porównawcze do oceny konkurencyjności przedsiębiorstwa.

Współcześnie, coraz większe szanse rynkowe dla przedsiębiorstw i produktów przyczyniły się do powstania marketingu ekologicznego rozumianego jako „planowanie, koordynacja, realizacja i kontrola podejmowanych przez przedsiębiorstwo działań dotyczących rynków zbytu przy uwzględnieniu kwestii ekologicznych”⁴⁴⁰. Instrumenty ekologicznego marketingu-mix służą wdrażaniu proaktywnych, proekologicznie kierunkowanych strategii marketingowych w zakresie operacyjnym. Ich skuteczność wymaga podejścia kompleksowego, opartego na zarządzaniu środowiskowym oraz wsparcia przez inne funkcje przedsiębiorstwa⁴⁴¹. Podstawowym instrumentem marketingu ekologicznego jest ekoprodukt – „produkt, którego produkcja i użytkowanie, a także po którym usuwanie odpadów jest pod względem wymogów środowiskowych i społecznych znacznie ulepszone w porównaniu z konwencjonalnymi lub konkurencyjnymi produktami”⁴⁴².

Wśród wielu wypracowanych kryteriów oceny efektywności ekologicznej produktów wskazywanych w literaturze przedmiotu wskazać można następujące, powszechnie akceptowane⁴⁴³:

- minimalizowanie wykorzystania materiałów i zasobów, które mają znaczny wpływ na środowisko;
- minimalizowanie różnorodności zastosowanych materiałów;
- łatwość produkcji;
- ograniczanie procesów produkcyjnych, które mają znaczny wpływ na środowisko;
- łatwość montażu;
- minimalizowanie wykorzystania środków transportu, które mają znaczny wpływ na środowisko;
- zapewnienie wysokiej niezawodności produktów;
- zapewnienie łatwości obsługi, w tym demontażu i ponownego montażu;
- łatwość recyklingu;
- niewielki wpływ na środowisko produktu po zakończeniu jego użytkowania.

B. Kaczmarek wskazuje, że opracowując strategię ochrony środowiska przedsiębiorcy mogą wybrać jeden z czterech jej typów⁴⁴⁴:

1. strategię ofensywną, polegającą na wykorzystaniu wszystkich dostępnych środków do poprawy procesów produkcyjnych pod kątem ochrony środowiska, doskonaleniu struktur organizacyjnych w taki sposób, aby łączyły one ochronę środowiska ze wszystkimi zadaniami przedsiębiorstwa, a także na tworzeniu kultury ekologicznej, w której odpowiedzialność za środowisko

⁴⁴⁰ P. Sommer, J. Brauweiler, *Ochrona środowiska ...*, dz. cyt., 476-477.

⁴⁴¹ K. Rheinländer, *Marketing ekologiczny*, w: Kramer, H. Strobel, L. Buzek, (red.), *Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem. Operacyjne...*, dz. cyt., s. 556.

⁴⁴² S. Zaremba-Warnke, *Ekoprodukt*, w: S. Zaremba-Warnke (red.), *Marketing ekologiczny*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 123-124.

⁴⁴³ Lye S. W., Lee S. G., Khoo M. K., *A design methodology for the strategic assessment of a product's eco-efficiency*, *International Journal of Production Research*, 39 (11), 2001, s. 2454-2455.

⁴⁴⁴ B. Kaczmarek, *Formułowanie polityki...*, dz. cyt., s. 509-510.

spoczywa na każdym pracowniku, stosownie do jego możliwości i kompetencji;

2. strategię innowacyjną, która polega na poszukiwaniu nowych technologii, konstrukcji i wyrobów dostosowanych do wymagań ochrony środowiska, budowie obiektów zamkniętych i przekształcaniu odpadów w zasoby naturalne;
3. strategię defensywną, polegającą na wycofaniu z rynku wyrobów i częściowej rezygnacji z technologii niespełniających kryteriów ekologicznych, a także na podnoszeniu stopnia ich „ekologiczności”, dzięki usprawnianiu i modyfikowaniu stosowanych procesów produkcyjnych i ich organizacji (częściowy recykling, częściowa likwidacja szkód środowiskowych, usprawnienia transportu, oszczędniejsze zużywanie zapasów itp.);
4. strategię pasywną, (bierną, obojętną), która polega na przestrzeganiu tylko koniecznych przepisów o ochronie środowiska, aby nie narazić przedsiębiorstwa na opłaty i kary oraz straty związane z utratą dobrego wizerunku.

Inna klasyfikacja strategii środowiskowych, które mogą przyjmować małe przedsiębiorstwa wymienia następujące⁴⁴⁵:

1. strategię odporne, polegającą na ignorowaniu presji na poprawę działań w dziedzinie ochrony środowiska;
2. strategię reaktywne, formułowane w odpowiedzi na pojawiającą się presję poprawy działań w dziedzinie ochrony środowiska, przy czym działania wynikają z chęci spełnienia minimalnych wymogów prawa, co skutkuje podejściem cząstkowym i wybiórczym; wprowadzane rozwiązania są technocentryczne, ukierunkowane na obniżenie kosztów oraz zależne od technologii „końca rury”;
3. strategię proaktywne, odzwierciedlone w bardziej przemyślanych, pozytywnych wysiłkach ukierunkowanych na redukcję wpływu organizacji na środowisko; wprowadzane rozwiązania są zwykle permanentne i trwałe, ale nie zawsze w pełni zintegrowane ze strategiami zarządzania organizacją; rozwiązania mogą być innowacyjne, ale raczej nie ujmują w sposób holistyczny systemów lub działań organizacji; tego typu strategię przyjmują przedsiębiorstwa działające w sektorach powiązanych ze środowiskiem przyrodniczym;
4. strategię zrównoważonego rozwoju lub strategię ekologiczne, które są innowacyjne, ale też radykalne, z uwagi na to, że ich implementacja wymaga przemyślenia wszystkich aspektów funkcjonowania organizacji; strategię te wymagają integracji środowiska ze strukturą organizacji i z procesem zarządzania i są spotykane raczej rzadko.

Obecnie dominuje pogląd, że strategię ochrony środowiska w przypadku małych i średnich przedsiębiorstw mają głównie reaktywny charakter. Te podmioty także jednak wykazywać mogą proaktywne strategię oparte na możliwościach organizacyjnych związanych z ich unikalnymi cechami. Przyjmowanie proaktywnych strategii wiąże się z występowaniem takich cech sektora MSP, jak: wspólna

⁴⁴⁵ F. Tilley, Small-firm environmental strategy, Greener Management International, 25, 1999, s. 70-71.

wizja, która jest związana z wizją właściciela założyciela i ścisłej interakcji i komunikacji pomiędzy właścicielem i członkami organizacji, strategiczna proaktywność, która jest związana z orientacją na przedsiębiorczość i innowacyjność MSP, elastyczne zarządzanie relacjami z interesariuszami, zewnętrznymi i wewnętrznymi⁴⁴⁶. Zaznaczyć należy przy tym, że integracja z interesariuszami pomaga organizacjom przyjmować proaktywne strategie środowiskowe⁴⁴⁷.

Jak zauważa A. Chodyński, te małe firmy, które podejmują działania o charakterze proekologicznym, poszukują szans „zaistnienia” także poza rynkiem lokalnym. Przedsiębiorstwa te dość chętnie poddają się ocenom (np. przez udział w różnego rodzaju konkursach), co służy budowie marki bądź wizerunku. Menedżerowie budują przy tym pozycję lokalnych liderów. Często działania przedsiębiorstw są podejmowane pod presją środowisk lokalnych, w tym organizacji non profit i mediów⁴⁴⁸.

Podsumowując stwierdzić można, że współcześnie, wraz ze wzrostem złożoności otoczenia, w jakim funkcjonują przedsiębiorstwa, ujawniają się tendencje o charakterze proaktywnym, związane z dobrowolnymi działaniami proekologicznymi, wykraczające poza unormowania prawne. Działania te stwarzają szanse na wyróżnienie się wśród konkurentów, co służy zapewnieniu korzystnej pozycji konkurencyjnej⁴⁴⁹. Podstawę zachowań odpowiedzialnych ekologicznie może stanowić paradygmat powiązań sieciowych⁴⁵⁰.

Współpraca lokalnych podmiotów uwzględniająca kwestie ochrony środowiska oraz podejmowane na jej bazie inicjatywy proekologiczne powinny być uporządkowane i skoordynowane z lokalnymi strategiami rozwoju. Pożądane jest by strategie rozwoju obszarów przyrodniczo cennych z kolei uwzględniały różnorodne, innowacyjne formy wsparcia proekologicznej działalności lokalnych podmiotów gospodarczych oraz potencjalne kierunki wykorzystania zasobów obszarów przyrodniczo cennych umożliwiające integrowanie celów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych w skali przedsiębiorstwa oraz w skali gminy, przyczyniając się do ich zrównoważonego rozwoju.

⁴⁴⁶ J.A. Aragon-Correa, N. Hurtado-Torres, S. Sharma, V.J. Garcia-Morales, Environmental strategy and performance in small firms: A resource-based perspective, *J. Environ Manage.*, 86 (1), 2008, s. 88-103.

⁴⁴⁷ J. Delgado-Ceballos, J. A. Aragon-Correa, N. Ortiz-de-Mandojana, A. Rueda-Manzanares, The effect of internal barriers on the connection between stakeholder integration and proactive environmental strategies, *Journal of Business Ethics*, 107, 2012, s. 282.

⁴⁴⁸ A. Chodyński, Odpowiedzialność ekologiczna..., dz. cyt., s. 274.

⁴⁴⁹ A. Chodyński za: E.U. Hendricksom i D.B. Tuttle oraz M.J. Kotchen, Proaktywne zarządzanie aspektami ekologicznymi w przedsiębiorstwie – perspektywa strategiczna, w: A. Chodyński (red.), *Ekologiczne aspekty zarządzania rozwojem przedsiębiorstw i regionów*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011, s. 12-13.

⁴⁵⁰ A. Chodyński, Odpowiedzialność ekologiczna..., dz. cyt., s. 271.

5. Transpozycja koncepcji zrównoważonego rozwoju na szczebel mikroekonomiczny

Koncepcja zrównoważonego rozwoju wyraża się w postawach podmiotów gospodarczych, których efekty ujawniać się mogą w sferze ekonomicznej, społecznej i ekologicznej lokalnych procesów rozwojowych. Postulaty wynikające z ogólnych sformułowań koncepcji wymagają więc przełożenia ich na praktykę i wskazania możliwości i instrumentów ich realizacji.

Jak podaje M. Graczyk, praktyczna realizacja zrównoważonego rozwoju wymaga zintegrowania go z procesem zarządzania i opercjonalizacji celów nie tylko na poziomie makroekonomicznym, ale, co jest równie ważne, na poziomie rzeczywistości mikroekonomicznej, gdzie podmiotem rozwoju jest przedsiębiorstwo. Autor ten zauważa jednocześnie, że rola przedsiębiorstw w realizacji zrównoważonego rozwoju nie polega na odciąganiu ich od podstawowego celu, jakim jest generowanie zysku niezbędnego do zapewnienia długoterminowego rozwoju, ale na respektowaniu pewnych zasad w jego osiągnięciu⁴⁵¹. W. Przychodzeń z kolei twierdzi, że wszelkie aktywności organizacji w dziedzinie zrównoważonego rozwoju związane z ponoszeniem kosztów w krótkim i średnim okresie nie są sprzeczne z podstawowym celem jej działalności, jakim jest zwiększanie zysku i wartości dla akcjonariuszy w dłuższym horyzoncie czasowym⁴⁵².

Uznać można, że wkład przedsiębiorstw w proces zrównoważonego rozwoju przejawia się w prowadzeniu działalności innowacyjnej, obejmowaniu przywództwa w inicjatywach dotyczących równoważenia rozwoju, przyjęciu odpowiedzialności społecznej za prowadzoną działalność, podnoszeniu efektywności ekologicznej procesów i procedur, wdrażaniu rozwiązań partnerskich oraz uwzględnianiu preferencji konsumentów⁴⁵³. W związku z szerokim zakresem zagadnień związanych z realizacją zrównoważonego rozwoju, ważne staje się wkomponowanie ich w proces zarządzania organizacją.

J. Adamczyk podkreśla, że uwarunkowania ekologiczne rozwoju organizacji wymagają odpowiedniego umiejscowienia poszanowania i ochrony środowiska we wszystkich obszarach funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstwa. Problemy poszanowania środowiska i rozwoju przedsiębiorstwa są powiązane w złożonym systemie przyczyn i skutków, stąd ważne jest aby te kwestie pogodzić i stymulować harmonię celów ekonomicznych, ekologicznych i społecznych zgodnie z ideą zrównoważonego rozwoju⁴⁵⁴.

W praktyce gospodarczej zrównoważony rozwój rozpatruje się w trzech obszarach⁴⁵⁵:

⁴⁵¹ M. Graczyk, Ocena cyklu życia jako dobra praktyka promowania zasad zrównoważonego rozwoju na poziomie przedsiębiorstw, w: E. Sidorczuk-Pietraszko (red.), Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009, s. 143.

⁴⁵² W. Przychodzeń, Zrównoważone przedsiębiorstwo. Teoria, praktyka, wycena, nauczanie, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2013, s. 118-119.

⁴⁵³ J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, Programowanie zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 68.

⁴⁵⁴ J. Adamczyk, Koncepcja zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 182-183.

⁴⁵⁵ A. Adamik, K. Szymańska, za P. Roszkowska, Organizacja w środowisku społecznym i przyrodniczym –

- środowiskowym – wpływ działań na środowisko, rozważne zarządzanie i korzystanie z zasobów naturalnych, uwzględnianie i aktualizacja procedur i działań mających zapobiec negatywnym aspektom działalności gospodarczej;
- społecznym – poszanowanie człowieka (pracownika, dostawcy, klienta, konkurenta);
- ekonomicznym – rozważne korzystanie z zasobów finansowych, mierzenie zysków i strat z uwzględnieniem elementów oceny środowiskowej i społecznej.

Według innego ujęcia zrównoważony rozwój przedsiębiorstw określić można jako „rozwój społeczny i gospodarczy przedsiębiorstw, umożliwiający realizację aspiracji i osiąganie zysków dziś, bez naruszania możliwości realizowania aspiracji i osiągania zysków w przyszłości”. Postuluje się, że „rozwój przedsiębiorstwa powinien mieć wymiar strategiczny, długofalowy i odbywać się w taki sposób, aby umożliwić wykorzystanie przyszłych szans i nie kreować obecnej przewagi konkurencyjnej kosztem przewagi przyszłej”⁴⁵⁶.

J. Adamczyk traktuje zrównoważony rozwój przedsiębiorstwa jako proces, w którym następuje równoważenie celów ekonomicznych, ekologicznych i społecznych jako immanentnych składowych. W procesie zarządzania przedsiębiorstwem równowaga występuje jako stan (względnie trwałe układy relacji między przedsiębiorstwem a otoczeniem oraz w nim samym) i jako warunek (co wiąże się z określeniem wartości progowych satysfakcjonujących wszystkie strony układu)⁴⁵⁷. Zrównoważony rozwój w działalności przedsiębiorstw według tej Autorki oznacza⁴⁵⁸:

- uwzględnianie uwarunkowań ekologicznych w wyznaczaniu kierunków rozwoju;
- nieprzekraczanie ekologicznie uzasadnionych granic dopuszczalnych norm;
- dostosowanie do regionalnych i lokalnych uwarunkowań.

Zrównoważony rozwój na poziomie przedsiębiorstwa wiąże się z procesem efektywnego wytwarzania społecznie pożądanego wyrobów i usług, przy ograniczaniu zużywania zasobów przyrody i przestrzeganiu ochrony środowiska, zapewniając jednocześnie spełnienie oczekiwań zainteresowanych interesariuszy. Z jednej strony zarządzanie przedsiębiorstwem, zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju, dotyczy społecznej odpowiedzialności, a z drugiej – społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw stanowi istotny wkład w zrównoważony rozwój kraju⁴⁵⁹.

W. Przychodzeń postrzega z kolei zrównoważone przedsiębiorstwo jako jednostkę gospodarczą przyjmującą właściwą kombinację zarządzania wszystkimi podstawowymi aspektami swojej działalności – finansowymi, społecznymi i środowiskowymi, jako warunkującą jej przetrwanie i opłacalność w długim okresie.

droga ku odpowiedzialnej organizacji, w: A. Adamik (red.), Nauka o organizacji..., dz. cyt., s. 396

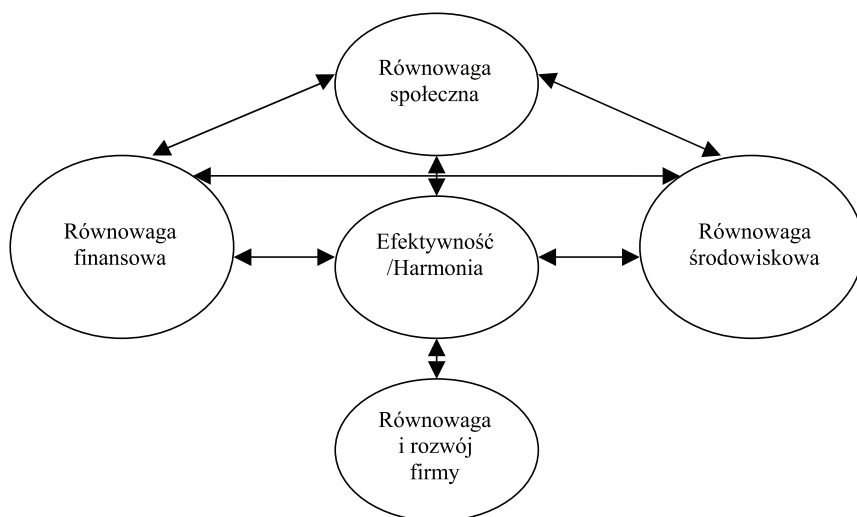
⁴⁵⁶ A. Kucińska-Landwójtowicz, Oddziaływanie przedsiębiorstwa..., dz. cyt., s. 114.

⁴⁵⁷ J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, Programowanie zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 57.

⁴⁵⁸ J. Adamczyk, Koncepcja zrównoważonego..., dz. cyt., s. 183.

⁴⁵⁹ J. Adamczyk, Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw, PWE, Warszawa 2009, s. 67.

Według tego Autora w sferze finansowej tempo wzrostu aktywów i przychodów jest zbilansowane z polityką operacyjną i finansową. Perspektywa społeczna to osiągnięcie celów biznesowych w sposób zgodny ze standardami etycznymi i mający na uwadze kreowanie wartości dla interesariuszy (ściśle związana jest z koncepcją CSR), natomiast perspektywa środowiskowa oznacza, że przedsiębiorstwo aktywnie włącza aspekty ekologiczne we wszystkie podstawowe kompetencje. Procesy tworzenia i utrzymywania równowagi w tych obszarach są wzajemnie powiązane i mają złożony charakter. Proces zrównoważenia organizacji jako całości jest uwarunkowany stworzeniem równowag cząstkowych – w obszarze finansowym, społecznym i środowiskowym (rysunek 14)⁴⁶⁰.

Rysunek 14. Proces tworzenia i utrzymywania równowagi w koncepcji zrównoważonego przedsiębiorstwa

Źródło: W. Przychodzeń, *Zrównoważone przedsiębiorstwo...*, dz. cyt., s. 118.

Z perspektywy zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstwo ma do wypełnienia obowiązki wobec akcjonariuszy, ale również wobec natury, społeczeństwa i przyszłych pokoleń, a interesy tych interesariuszy są częścią procesu podejmowania decyzji w firmie. Organizacja jest osadzona w środowisku gospodarczym, społecznym, kulturowym i ekologicznym, co stwarza możliwości, zagrożenia i obowiązki. Teoria zrównoważonej przedsiębiorczości próbuje znaleźć właściwą równowagę między powyższymi obszarami⁴⁶¹. Zgodnie z nią przedsiębiorstwa, przyjmując zrównoważony rozwój za nadrzędną w zarządzaniu koncepcję, która określa ogólne zasady i kierunki rozwoju, powinny w ramach działań strategicznych uwzględniać ład ekonomiczny oraz środowiskowy i społeczny⁴⁶².

⁴⁶⁰ W. Przychodzeń, *Zrównoważone przedsiębiorstwo...*, dz. cyt., s. 116-117, 124, 129.

⁴⁶¹ E. Crals, L. Vereeck, *Sustainable entrepreneurship...*, dz. cyt., s. 2-3.

⁴⁶² A. Adamik, K. Szymańska, *Organizacja w środowisku...*, dz. cyt., s. 398.

Zdaniem G. Borys i T. Borysa, koncepcją w pełni odpowiadającą idei zrównoważonego rozwoju, którą można uznać za główną formę jej realizacji na poziomie mikroekonomicznym, jest koncepcja odpowiedzialności przedsiębiorstw. Implementacja tej koncepcji jest możliwa dzięki kategorii ładu zintegrowanego, dającą podstawy koncepcji zintegrowanej odpowiedzialności biznesu. Ład zintegrowany jest pozytywnym stanem docelowym zmian rozwojowych, łączącym w spójny, niesprzeczny sposób składające się na niego rodzaje ładu. Jest wzorcem rozwoju i punktem orientacyjnym dla zmian rozwojowych. W najbardziej rozwiniętej formie ładu zintegrowanego wyróżnia się pięć rodzajów ładu: instytucjonalno-polityczny, społeczny, ekonomiczny, środowiskowy i przestrzenny. W węższym ujęciu obejmuje łądy: społeczny, ekonomiczny i środowiskowy. Integralność ładów realizowana jest przez zrównoważoną ochronę kapitałów – przyrodniczego, społecznego i antropogenicznego⁴⁶³. Z perspektywy ładu zintegrowanego idea społecznej odpowiedzialności biznesu wymaga, aby działalność przedsiębiorstwa nie była ograniczona do działań bezpośrednio przynoszących zysk właścicielom⁴⁶⁴.

Określanie istoty zrównoważonego rozwoju, według G. Borys i T. Borysa, następuje przy użyciu dwóch układów: celów i rodzajów ładu. Spiwem tego procesu jest aksjologia koncepcji zrównoważonego rozwoju. Jak już wskazywano wcześniej w niniejszej pracy, system aksjologiczny koncepcji zrównoważonego rozwoju opiera się na co najmniej umiarkowanym antropocentryzmie, a nadrzędną rolę w odpowiedzialności zintegrowanej odgrywa kategoria odpowiedzialności moralnej. Osiągnięcie spójności aksjologicznej w integrowaniu różnych rodzajów odpowiedzialności jest głównym wyzwaniem cywilizacyjnym podmiotów gospodarczych⁴⁶⁵. Dotyczy ono potrzeby integrowania odpowiedzialności⁴⁶⁶:

- prawnej;
- ekonomiczno-finansowej za osiąganie rentowności i ponoszenie odpowiedzialności np. za upadek działalności;
- społecznej, akcentującej rozszerzanie odpowiedzialności na wszystkie grupy kluczowych interesariuszy;
- ekologicznej (zazwyczaj współodpowiedzialności), za stan środowiska przyrodniczego.

Podsumowując stwierdzić należy, że realizacja zasad zrównoważonego rozwoju na szczeblu mikroekonomicznym wymaga dostrzegania przez przedsiębiorców w szerokim zakresie ich roli w rozwoju lokalnych środowisk. Przedsiębiorcy rozumiejący przesłanki i zdolni do zaangażowania się w sprawy lokalne stanowią ważny czynnik procesów rozwojowych. Aktywizacja ta jest bardziej prawdopodobna w przypadku istnienia środowiska sprzyjającego integracji podmiotów lokalnych, w którym ważną rolę odgrywają lokalne władze samorządowe. W niektórych środowiskach lokalnych zaangażowanie przedsiębiorstw w proce-

⁴⁶³ G. Borys, T. Borys, Zintegrowana odpowiedzialność biznesu – geneza i istota, Ekologiczne uwarunkowania rozwoju gospodarki oraz przedsiębiorstw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Górcze, Wydawnictwo UE w Krakowie, Kraków 2011, s. 75-76.

⁴⁶⁴ T. Borys, Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany..., dz. cyt., s. 79.

⁴⁶⁵ Tamże.

⁴⁶⁶ Tamże.

sy rozwoju lokalnego wykształca się samoistnie, na skutek wykazywanej chęci współpracy sektora przedsiębiorstw w wymiarze ekonomicznym, której dodatkowym efektem staje się wymiar pozaekonomiczny, będący odpowiedzią na istnienie różnych problemów lokalnych.

6. Społeczna odpowiedzialność biznesu jako forma realizacji zrównoważonego rozwoju

Społeczna odpowiedzialność biznesu (CSR – ang. *Corporate Social Responsibility*) jest koncepcją, której znaczenie zwiększyło się na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat w efekcie zmian, jakie następowały w makrootoczeniu i mikrootoczeniu przedsiębiorstw, a także w samych organizacjach. W odpowiedzi m.in. na presję otoczenia społecznego, zaangażowanego w rozwiązywanie ważnych problemów społecznych, ekonomicznych i środowiskowych, a także w obliczu dostrzegania znaczenia tej idei w realizacji celów strategicznych organizacji, koncepcja CSR stała się przedmiotem zainteresowania ze strony praktyków i teoretyków zarządzania. Jej znaczenie, jak przedstawiono już wcześniej w niniejszej pracy, postrzegać należy także w kontekście problematyki zrównoważonego rozwoju.

Przyjmuje się więc, że wstępem do budowy systemu zarządzania zrównoważonym przedsiębiorstwem są teoretyczne podstawy społecznej odpowiedzialności biznesu, a pięć współpowiązanych elementów polityki CSR staje się nieodłącznymi obszarami zrównoważonego biznesu, w tym: wiedza kadry zarządzającej i jej zaangażowanie, wiedza interesariuszy i ich zaangażowanie, planowanie strategiczne, wiedza pracowników i ich zaangażowanie oraz planowanie operacyjne, wdrażanie i monitoring⁴⁶⁷.

Zjawisko integracji tradycyjnego rozumienia rozwoju z interpretacją zrównoważonego rozwoju akcentuje M. Burchard-Dziubińska, odwołując się przede wszystkim do koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu. Według tej Autorki, CSR jest ideą odpowiedzialności zintegrowanej, gdyż w polu jej zainteresowania znajduje się nie tylko społeczeństwo, ale również środowisko przyrodnicze, które jest przez społecznie odpowiedzialne firmy traktowane jako jeden z interesariuszy⁴⁶⁸.

Koncepcję społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw⁴⁶⁹, według T. Borysa, określić można jako „nową filozofię zarządzania organizacją, opartą na fundamentach etyki biznesu”⁴⁷⁰. Etyka biznesowa może być przy tym rozumiana jako „dynamiczny standard dążenia do zyskowności, który umożliwi to samo przyszłym pokoleniom”. Nowa etyka obejmuje odpowiedzialność firmy za społeczne-

⁴⁶⁷ S. Maas, G. Reniers, Development of a CSR model for practice: connecting five inherent areas of sustainable business, *Journal of Cleaner Production* 64 (2014), s. 106-107.

⁴⁶⁸ D. Kielczewski, Programowanie i wdrażanie zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 71.

⁴⁶⁹ Koncepcję społecznej odpowiedzialności omówiono na podstawie artykułu: M. Zwolińska-Ligaj, Corporate social responsibility of bioeconomy in the natural precious areas of the Lubelskie voivodeship/ Społeczna odpowiedzialność biznesu w sektorze biogospodarki na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, *Economic and Regional Studies*, 8 (1), 2015, s. 91-110.

⁴⁷⁰ T. Borys, Koncepcja zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 49.

stwo i środowisko i zaczyna się koncentrować na zagadnieniu, czy firma działa w zrównoważony sposób. Przyjmując podejście systemowe, holistyczne, należy więc zachować równowagę we wszystkich elementach składających się na schemat standardów zrównoważonego rozwoju, w tym uwzględnić: akcjonariuszy, klientów, pracowników, partnerów biznesowych, społeczność oraz środowisko⁴⁷¹.

Z koncepcją CSR powiązanych jest wiele standardów, jednak dopiero publikacja przez Międzynarodową Organizację Standaryzacyjną (ang. *International Standardization Organization* – ISO) wytycznych ISO 26000 w 2010 roku, umożliwiła kompleksowe ujęcie i upowszechnienie standardu społecznej odpowiedzialności. Norma ISO 26000 nie jest przeznaczona do celów certyfikacji. Stanowi ona jedynie opracowane wytyczne mające dostarczyć organizacjom wiedzy w jaki sposób uczynić je społecznie odpowiedzialnymi rozwijając swój własny profil CSR w zależności od specyfiki organizacji i uwarunkowań jej rozwoju⁴⁷². Zgodnie z zapisami Normy ISO 26000⁴⁷³, społeczna odpowiedzialność organizacji dotyczy wpływu ich decyzji i działań (produktów, usług i procesów) na społeczeństwo i środowisko i jest zapewniana poprzez przejrzyste i etyczne postępowanie, które:

- przyczynia się do zrównoważonego rozwoju, w tym dobrobytu i zdrowia społeczeństwa;
- uwzględnia oczekiwania interesariuszy;
- jest zgodne z obowiązującym prawem i spójne z międzynarodowymi normami postępowania;
- jest zintegrowane z działaniami organizacji i praktykowane w jej relacjach.

Zawarte w normie kluczowe obszary społecznej odpowiedzialności obejmują: ład organizacyjny, prawa człowieka, praktyki z zakresu pracy, środowisko, uczciwe praktyki operacyjne, zagadnienia konsumenckie, zaangażowanie społeczne i rozwój społeczności lokalnej⁴⁷⁴. W obszarze „środowisko” znajdują się zagadnienia: zapobieganie zanieczyszczeniom, zrównoważone wykorzystywanie zasobów, łagodzenie skutków oraz adaptacja do zmian klimatu, ochrona środowiska, różnorodność biologiczna i przywracanie siedlisk przyrodniczych⁴⁷⁵.

Podkreślić należy, że społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw obejmuje dobrowolne, wykraczające poza minimalne wymogi prawne, uwzględnianie przez przedsiębiorstwa problematyki społecznej i środowiskowej w działalności komercyjnej i stosunkach z zainteresowanymi stronami. Zwiększenie zainteresowania budowaniem odpowiedzialnego społecznie modelu biznesu współcześnie wynika zaś z⁴⁷⁶:

- upowszechniania koncepcji zrównoważonego rozwoju;
- rozwoju społeczeństwa obywatelskiego;
- samoregulacji biznesu w kierunku zwiększania przejrzystości działalności gospodarczej i jej skutków;

⁴⁷¹ Ch. Laszlo, *Firma zrównoważonego rozwoju*, Studio Emka, Warszawa 2008, s. 45-46, 61.

⁴⁷² S. Maas, G. Reniers, *Development of a CSR model...*, dz. cyt., s. 106.

⁴⁷³ Wytyczne dotyczące społecznej odpowiedzialności, Polska Norma, PN-ISO 26000:2012, PKN, Warszawa, 2012, s. 16.

⁴⁷⁴ Wytyczne dotyczące..., dz. cyt., s. 31-32.

⁴⁷⁵ Tamże, s. 56-61.

⁴⁷⁶ <http://www.mg.gov.pl/node/10892>, (18.06.2014).

- postępującego procesu globalizacji.

Społeczna odpowiedzialność może być podejmowana w różnych formach i zakresach działalności przedsiębiorstwa jako⁴⁷⁷:

- podstawowa działalność gospodarcza;
- przedsięwzięcia komercyjne wspierające sukces ekonomiczny;
- inicjatywy społeczne na rzecz społeczności lokalnej;
- działalność filantropijna.

Zdaniem B. Kryk, podstawowym założeniem koncepcji społecznej odpowiedzialności jest „oparcie sukcesu przedsiębiorstwa na jego długofalowym, zrównoważonym rozwoju wynikającym z uwzględniania w swojej działalności sześciu wymiarów: ekonomicznego, ekologicznego, etycznego, filantropijnego, prawnego i społecznego”⁴⁷⁸. W ramach koncepcji odpowiedzialności społecznej powstają kodeksy postępowania i dobrej praktyki, prośrodowiskowe inwestycje, systemy zarządzania środowiskowego, a także systemy prezentacji i raportowania wpływu przedsiębiorstwa na środowisko oraz społeczność lokalną⁴⁷⁹.

Społeczna odpowiedzialność biznesu może być rozpatrywana w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym i obejmuje następujące obszary:⁴⁸⁰

- otoczenie rynkowe (dostawcy, odbiorcy, kooperanci, konkurenci);
- otoczenie publiczne (administracja publiczna, instytucje pożytku publicznego, organizacje społeczne, mieszkańcy);
- sfera zatrudnienia (zarządzanie zasobami ludzkimi, rekrutacja, selekcja, system motywacji, wynagrodzenia, rozwiązywanie konfliktów między pracownikami);
- ochrona środowiska (technologia i organizacja działań przedsiębiorstwa związanych z użytkowaniem zasobów środowiska);
- relacje z inwestorami.

Powiązania społecznej odpowiedzialności ze zrównoważonym rozwojem rozpatruje G. Bartkowiak. Autor ten twierdzi, że zrównoważony rozwój dotyczy celów gospodarczych, społecznych i środowiskowych, które są wspólne dla wszystkich ludzi i w związku z powyższym może być wykorzystywany jako swego rodzaju podsumowanie szerszych oczekiwań społeczeństwa, które powinny zostać uwzględnione przez organizacje. Nadrzędnym celem społecznej odpowiedzialności organizacji powinno zaś być przyczynianie się jej do zrównoważonego rozwoju⁴⁸¹. Z drugiej strony – zrównoważony rozwój, poprzez zbiór celów ekonomicznych (dobrobyt społeczny i materialny), celów ekologicznych (jakość środowiska), celów społecznych (sprawiedliwość i bezpieczeństwo), wpisuje się w społeczną odpowiedzialność przedsiębiorstw⁴⁸².

⁴⁷⁷ J. Adamczyk, Społeczna odpowiedzialność..., dz. cyt., s. 144.

⁴⁷⁸ B. Kryk, Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie, w: B. Kryk (red.), Gospodarowanie i zarządzanie środowiskiem, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012, s. 231-232.

⁴⁷⁹ J. Adamiak, B. Kołosowska, Odpowiedzialność społeczna w raportach przedsiębiorstw, w: E. Sidorczyk-Pietraszko (red.), Funkcjonowanie przedsiębiorstw..., dz. cyt., s. 103.

⁴⁸⁰ G. Bartkowiak, Społeczna odpowiedzialność biznesu w aspekcie teoretycznym i empirycznym, Difin, Warszawa 2011, s. 25-26.

⁴⁸¹ Tamże, s. 21.

⁴⁸² J. Adamczyk, Społeczna odpowiedzialność..., dz. cyt., s. 67.

Uwzględniając możliwe do uzyskania korzyści wynikające z tytułu realizacji przez przedsiębiorców zasad społecznej odpowiedzialności biznesu, należy dostrzegać jednocześnie jej znaczne ograniczenia. Zasady ekonomii neoklasycznej, w tym konkurencja wymuszająca na podmiotach gospodarczych dążenie do zwiększenia efektywności gospodarowania i maksymalizacji wyników finansowych, nie sprzyjają dążeniu do spełnienia z jednej strony dużych (większych niż faktyczne możliwości ich spełnienia) oczekiwań społecznych, a z drugiej – jednoczesnego budowania przewag konkurencyjnych. Integracja korzyści na poziomie mikroekonomicznym z interesem społecznym jest więc zadaniem trudnym. Zadanie to uznać można za łatwiejsze głównie w przypadku przedsiębiorstw, które osiągnęły stabilną pozycję rynkową. W ich przypadku częściej włączane są do wiązki celów przedsiębiorstwa cele o charakterze pozaekonomicznym.

Zagadnienie zrównoważonego rozwoju rozważać można więc także z perspektywy modeli rozwoju gospodarczego i ich spójności z teorią tej koncepcji. Zdaniem D. Niezgody, społeczna gospodarka rynkowa oparta o wolną konkurencję zapewnia lepsze i społecznie stabilniejsze warunki rozwoju gospodarki niż neoliberalna. Przewaga ta spowodowana jest głównie przez równowagę celów prywatnych i społecznych, szczególnie ważną w warunkach szybko narastającej substytucji pracy kapitałem. Nadmierna intensywność konkurowania przedsiębiorstw i dążenie do maksymalizacji zysku są niekorzystne dla gospodarki, ponieważ przyczyniają się do kształtowania struktur gospodarczych pogarszających efektywność alokacji zasobów ze społecznego punktu widzenia. Zdaniem tego Autora, model społecznej gospodarki rynkowej jest więc spójniejszy z teorią zrównoważonego rozwoju niż gospodarka neoliberalna⁴⁸³.

W literaturze przedmiotu formułowane są również argumenty przeciw przyjmowaniu przez przedsiębiorstwa odpowiedzialności społecznej. Są one zakorzenione w nurcie ekonomii neoklasycznej i nawiązują do roli przedsiębiorstwa ograniczonej do dążenia do maksymalizacji zysku. Zgodnie z nimi, przedsiębiorstwo dążące do maksymalizacji zysku przyczynia się do maksymalizowania produktu w wymiarze makroekonomicznym, więc wszelka aktywność nie przyczyniająca się do uzyskiwania dodatkowych korzyści w wymiarze mikroekonomicznym nie powinna być włączana do działań organizacji.

Wśród szczegółowych argumentów za niepodejmowaniem przez firmy odpowiedzialności społecznej wskazać można⁴⁸⁴: naruszenie zasady maksymalizacji zysku, rozproszenie dążeń, koszty ponoszenia działań społecznych, które są przenoszone na klientów, przysparzanie władzy organizacji, brak umiejętności w zakresie zagadnień społecznych, brak zasadności takich działań z uwagi na to, że przedsiębiorcy nie są, w przeciwieństwie do sfery politycznej, bezpośrednio odpowiedzialni za realizację celów społecznych, brak szerokiego poparcia społecznych takich działań.

W dyskusji nad społeczną odpowiedzialnością biznesu przeważają jednak argumenty za podejmowaniem działań z niej wynikających i wskazywane są liczne korzyści związane z poprawą pozycji rynkowej organizacji, zwiększeniem spraw-

⁴⁸³ D. Niezgoda, *Niektóre dylematy konkurencji...*, dz. cyt., s. 377-380.

⁴⁸⁴ S.P. Robbins, D.A. DeCenzo, *Podstawy zarządzania*, PWE, Warszawa 2002, s. 100.

ności funkcjonowania organizacji oraz ukształtowaniem właściwych relacji z interesariuszami zewnętrznymi. W szczególności korzyści te obejmują⁴⁸⁵:

- generowanie innowacji;
- poprawę konkurencyjności organizacji, łącznie z dostępem do finansowania i uzyskaniem statusu preferowanego partnera;
- wzrost lojalności, zaangażowania, współudziału i morale pracowników;
- poprawę bezpieczeństwa i zdrowia pracujących kobiet i mężczyzn;
- pozytywny wpływ na zdolność organizacji do naboru, motywowania i zatrzymywania pracowników;
- oszczędności związane ze wzrostem wydajności i efektywności wykorzystania zasobów, niższym zużyciem energii i wody, ograniczeniem odpadów oraz wykorzystaniem wartościowych produktów ubocznych;
- udoskonalenie praktyk zarządzania ryzykiem w organizacji;
- propagowanie podejmowania świadomych decyzji opartych na lepszym zrozumieniu oczekiwań społeczeństwa, szans związanych ze społeczną odpowiedzialnością oraz ryzyka wynikającego z postępowania społecznie nieodpowiedzialnego;
- poprawę relacji organizacji z jej interesariuszami, a w konsekwencji otwieranie przed organizacją nowych perspektyw oraz możliwości kontaktu z różnymi interesariuszami;
- poprawę reputacji i zwiększenie zaufania opinii publicznej do organizacji;
- wzmocnienie społecznego przyzwolenia na działalność organizacji;
- poprawę wiarygodności i uczciwości transakcji poprzez odpowiedzialne zaangażowanie polityczne, uczciwą konkurencję i eliminację korupcji;
- zapobieganie potencjalnym konfliktom z konsumentami w sprawach dotyczących produktów lub usług lub ograniczanie takich konfliktów.

Z badań⁴⁸⁶ nad oceną wdrażania standardów społecznej odpowiedzialności biznesu na ogólnopolskiej próbie przedsiębiorstw (n=850), opartych na wybranych zagadnieniach normy ISO 26000 wynika, że spośród 7 obszarów społecznej odpowiedzialności biznesu, przedstawiciele firm działających w Polsce za szczególnie ważne dla rozwoju organizacji uznają relacje z konsumentami i pracownikami, w mniejszym zakresie ważna dla rozwoju jest również organizacja pracy w firmie oraz uczciwe praktyki rynkowe. Zdecydowanie rzadziej za ważne dla rozwoju firmy uważane są obszary: przestrzegania praw człowieka, ochrony środowiska naturalnego, a najrzadziej wskazuje się obszar zaangażowania społecznego. Zasady CSR we wspomnianych 7 obszarach realizuje jednak zdecydowanie mniej firm.

Literatura przedmiotu wskazuje, że w zakresie wdrażania narzędzi społecznej odpowiedzialności biznesu małe i średnie przedsiębiorstwa napotykają na liczne problemy, w tym przede wszystkim na niedostateczny poziom zasobów i umiejętności, długi czas oczekiwania na zwrot z inwestycji, brak wytycznych wdrażania CSR opracowanych specjalnie dla małych i średnich przedsiębiorstw, bardzo niską

⁴⁸⁵ Wytyczne dotyczące..., dz. cyt., s. 33-34.

⁴⁸⁶ Ocena stanu wdrażania standardów społecznej odpowiedzialności biznesu. Zestaw wskaźników społecznej odpowiedzialności w mikro, małych, średnich oraz dużych przedsiębiorstwach. Raport dla PARP, MillwardBrown SMG/KRC, PwC, Warszawa 2011, s. 4-9.

wrażliwość na potencjalne korzyści oraz ograniczone zasoby finansowe⁴⁸⁷. Pomimo powyższych ograniczeń, koncepcja CSR znajduje zastosowanie także w mniejszych podmiotach, jednak, jak wynika z badań A. Sokołowskiej⁴⁸⁸ nad społeczną odpowiedzialnością małych przedsiębiorstw w Polsce, „istnieje luka między rzeczywistą a deklarowaną społeczną odpowiedzialnością małych przedsiębiorstw” oraz „występowanie nieuporządkowanego, incydentalnego i ograniczonego, nieuwzględniającego wieloaspektowego charakteru sposobu realizacji koncepcji społecznej odpowiedzialności w tej grupie podmiotów”.

W literaturze tematu opartej na wynikach badań empirycznych wskazywana jest m.in. negatywna korelacja pomiędzy wynikami przedsiębiorstwa osiąganymi w obszarze społecznej odpowiedzialności a ryzykiem biznesowym, pozytywny związek pomiędzy zadowoleniem pracowników a efektywnością organizacji, zarządzaniem interesariuszami i zwiększaniem wartości firmy oraz zainteresowaniem mediów i uwzględnianiem zasad zrównoważonego rozwoju w działalności firmy⁴⁸⁹.

Coraz mocniej akcentowany aspekt ekologiczny w zarządzaniu przedsiębiorstwem i zarządzaniu jego wartością powoduje kształtowanie się koncepcji ECSR (ang. *Environmental Corporate Social Responsibility*) – ekologicznej odpowiedzialności biznesu. Może być ona rozpatrywana jako wynik rozwoju koncepcji CSR poprzez wprowadzanie do niej w coraz szerszym zakresie założeń proekologicznych oraz jako wynik praktycznej realizacji idei rozwoju zrównoważonego na poziomie ekosystemu gospodarczego i na poziomie samych przedsiębiorstw. Koncepcja ECSR jest częściej wykorzystywana w sektorach, w których czynniki ekologiczne odgrywają znaczącą rolę w aspekcie oddziaływania przedsiębiorstwa na środowisko naturalne⁴⁹⁰. ECSR stanowi koncepcję „zwiększenia wartości przedsiębiorstwa poprzez dynamikę wykorzystania kryteriów ekologicznych dla spełnienia potrzeb akcjonariuszy i innych interesariuszy oraz źródło kreowania innowacji ekologicznej na potrzeby długotrwałego rozwoju i wzrostu przedsiębiorstwa”⁴⁹¹. Wymiar środowiskowy proaktywnego CSR koncentruje się więc na innowacyjności, efektywności ekologicznej i zapobieganiu zanieczyszczeniom oraz przywództwie środowiskowym⁴⁹².

⁴⁸⁷ F. Borgia, A. Citterio, G. Noci, E. Pizzurno, Sustainability Report in Small Enterprises: Case Studies in Italian Furniture Companies, *Business Strategy and the Environment*, 19, 2009, s. 164.

⁴⁸⁸ A. Sokołowska, Społeczna odpowiedzialność małego przedsiębiorstwa. Identyfikacja – ocena – kierunki doskonalenia, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Seria: Monografie i Opracowania nr 232, Wrocław 2013, s. 400-401.

⁴⁸⁹ T. Gasiński, G. Piekalski, Zrównoważony biznes. Podręcznik dla małych i średnich przedsiębiorstw, <http://www.mg.gov.pl/files/upload/7904/podrecznik.pdf>, s. 18, (15.08.2014).

⁴⁹⁰ A. Jabłoński, Modele zrównoważonego biznesu. W budowie długoterminowej wartości przedsiębiorstw z uwzględnieniem ich społecznej odpowiedzialności, Difin, Warszawa 2013, s. 141.

⁴⁹¹ A. Jabłoński, M. Jabłoński, A. Primus, M. Spytowska, Ekologiczna, społeczna odpowiedzialność biznesu (*Environmental Corporate Social Responsibility*). Raport przedsiębiorstw i gmin odpowiedzialnych ekologicznie, EFOE, Katowice 2010, s. 9.

⁴⁹² N.A. Torugsa, W. O'Donohue, R. Hecker, Proactive CSR: An Empirical Analysis of the Role of its Economic, Social and Environmental Dimensions on the Association between Capabilities and Performance, *Journal of Business Ethics*, 115, 2013, s. 385.

W niniejszej pracy przyjęto, że społeczna odpowiedzialność biznesu jest czynnikiem zrównoważonego rozwoju, w tym obszarów przyrodniczo cennych. Stanowi ona bowiem koncepcję w sposób holistyczny uwzględniającą zarówno wymiar ekonomiczny, społeczny, jak i środowiskowy, którego znaczenie wzrasta w przypadku obszarów o szczególnej cenności ekologicznej. Koncepcja CSR może mieć znaczenie dla podmiotów funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych, szczególnie tych, z uwagi na specyfikę działalności, silnie związanych z zasobami przyrodniczymi tych terenów. W ich przypadku wypełnić ona może funkcję skutecznej strategii rozwoju działalności gospodarczej, przyczyniającej się jednocześnie do postępowania procesu zrównoważonego rozwoju lokalnego.

W wymiarze strategii rozwoju przedsiębiorstwa, jego lokalizacja na obszarze przyrodniczo cennym i dostęp do specyficznych zasobów naturalnych mogą być podstawą strategii marketingowych produktów i/lub usług ekologicznych, a odpowiedzialność prezentowana w tym zakresie w połączeniu z szacunkiem dla zachowania lokalnych wartości środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego – ważnym elementem wizerunku firmy. Do przedsiębiorstw wykorzystujących takie strategie należeć mogą potencjalnie różnego typu podmioty sektora biogospodarki. Oprócz podmiotów zaangażowanych w wytwarzanie surowców żywnościowych, wskazać można także działalności opierające się na pozyskiwaniu i przetwarzaniu surowców leśnych, wytwarzaniu żywności, związanych z korzystaniem z walorów i zasobów, w tym krajobrazu (różne formy turystyki), przyczyniające się do ochrony przyrody czy związane z produkcją odnawialnych źródeł energii. Ważną branżą jest także drobny, skojarzony z lokalnym środowiskiem przyrodniczym przemysł i rzemiosło oraz inna działalność usługowa.

W ramach oceny możliwości wypełniania przez wyżej wymienione branże funkcji integracji sfery społecznej, ekonomicznej i środowiskowej obszarów przyrodniczo cennych zasadne wydaje się podjęcie działań w kierunku oceny warunków, jakie dla tych branż tworzy środowisko przyrodnicze obszarów ekologicznie cennych, ocena wzajemnych relacji między tą działalnością i środowiskiem przyrodniczym, w tym charakterystyka zaangażowania tego sektora w aktywność proekologiczną oraz ocena znaczenia, jakie walory i zasoby środowiska przyrodniczego mają w rozwoju przedsiębiorstw. Nie bez znaczenia jest także rola czynnika instytucjonalnego w kreowaniu warunków dla rozwoju sfery gospodarczej i społecznej obszarów przyrodniczo cennych zgodnych z koncepcją zrównoważonego rozwoju. Wieloaspektowa analiza wyżej określonych obszarów prowadzić będzie do określenia potrzeb oraz kierunków wsparcia lokalnej przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo wykorzystującej w sposób zrównoważony lokalne zasoby naturalne, ze szczególnym uwzględnieniem roli lokalnych władz samorządowych w tym procesie.

Rozdział 4

Organizacja badań i charakterystyka próby badawczej

W niniejszym rozdziale zaprezentowano charakterystykę województwa lubelskiego ze szczególnym uwzględnieniem obszarów przyrodniczo cennych regionu i gmin wytypowanych do badań, przedstawiono wykorzystane metody badawcze oraz omówiono zakres przestrzenny, podmiotowy i czasowy badań. Dokonano także charakterystyki próby badawczej z uwzględnieniem lokalizacji przedsiębiorstw na terenie gmin zaliczonych do najcenniejszych ekologicznie oraz porównawczych, a także związku ich działalności gospodarczej z lokalnym środowiskiem przyrodniczym.

1. Województwo lubelskie jako obszar badań

Województwo lubelskie położone jest w pasie przygranicznym, we wschodniej części kraju, pomiędzy Wisłą a Bugiem. Lubelszczyzna sąsiaduje z województwem mazowieckim, podkarpackim, podlaskim i świętokrzyskim. Wschodnia granica regionu jest jednocześnie granicą państwową Polski z Białorusią i Ukrainą, a przez region przebiegają ważne szlaki komunikacyjne łączące Europę Zachodnią z tymi krajami⁴⁹³.

Województwo lubelskie jest jednym z najslabiej rozwiniętych, peryferyjnych regionów Polski i UE. Region należy do najslabiej zaludnionych i zurbanizowanych regionów kraju. Sytuacja demograficzna jest niekorzystna i stale się pogarsza w wyniku zbyt małej liczby urodzeń i odpływu migracyjnego. Województwo lubelskie cechuje ponadto słaba dostępność transportowa do regionu z zewnątrz oraz niska dostępność i spójność komunikacyjna wewnątrz regionu⁴⁹⁴.

Strukturę administracyjną województwa tworzy: 20 powiatów ziemskich i 4 miasta na prawach powiatu (tzw. powiaty grodzkie): Lublin, Biała Podlaska, Chełm i Zamość, oraz 213 gmin, w tym 20 gmin miejskich, 22 miejsko-wiejskich i 171 wiejskich. Województwo składa się z czterech podregionów i jest zróżnicowane wewnątrzregionalnie pod względem procesów rozwojowych, co się przejawia w dominacji gospodarczej Lublina i podregionu lubelskiego i słabości ekonomicznej pozostałych podregionów⁴⁹⁵ (mapa 1).

⁴⁹³ Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Lublin 2014, s. 19.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 25 i 43.

⁴⁹⁵ Tamże, s. 19, Aneks statystyczno-diagnostyczny do Strategii rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Lublin 2014, s. 6.

Mapa 1. Podział administracyjny województwa lubelskiego

Źródło: Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020..., dz. cyt., s. 19.

Województwo zajmuje powierzchnię 25114,5 km² i jest trzecim pod względem powierzchni regionem w kraju. Jego powierzchnia stanowi 8% powierzchni Polski, a głównym kierunkiem wykorzystania powierzchni regionu jest produkcja rolnicza. Na tle ogólnego użytkowania powierzchni kraju województwo lubelskie charakteryzuje mniejszy udział powierzchni użytkowanej poza rolnictwem, w tym przede wszystkim lasów, terenów mieszkaniowych, gruntów pod wodami oraz nieużytków⁴⁹⁶ (tabela 5).

⁴⁹⁶ Aneks statystyczno-diagnostyczny..., dz. cyt., s. 5.

Tabela 5. Powierzchnia geodezyjna województwa lubelskiego i Polski oraz kierunki jej wykorzystania w roku 2013

Jednostka terytorialna	Powierzchnia ogółem		Kierunki wykorzystania powierzchni (%)							
	ha	%	użytki rolne	lasy	tereny mieszkaniowe	tereny przemysłowe	tereny rekreacji i wypoczynku	grunty pod wodami	nieużytki	pozostała powierzchnia
woj. lubelskie	2512246	8,0	70,2	23,1	0,4	0,2	0,1	0,8	0,9	4,4
Polska	31267967	100,0	60,0	29,9	1,1	0,4	0,2	2,1	1,5	4,9

Zródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Województwo lubelskie jest regionem o charakterze rolniczym. W strukturze wytwarzania wartości dodanej brutto w regionie relatywnie duży udział wykazuje sektor pierwszy gospodarki. Przy wartości dla Polski, wynoszącej w 2012 roku 3,1%, w regionie lubelskim udział ten wyniósł 5,9% i należał do najwyższych w kraju. Sektor pierwszy gospodarki wypełnia znaczącą rolę w tworzeniu miejsc pracy w analizowanym regionie. W 2013 roku w sektorze rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa w województwie lubelskim pracowało 307911 osób (co stanowiło 38,5% z ogółu 799820 pracujących). Województwo lubelskie wykazuje jednocześnie jeden z niższych w kraju wskaźników udziału przemysłu i budownictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto. W 2012 roku wyniósł on 28,1%, przy wartości dla kraju na poziomie 34,0%. Niekorzystnej strukturze tworzenia regionalnej wartości dodanej brutto towarzyszy relatywnie niska wartość wskaźników wartości dodanej brutto na mieszkańca oraz na pracującego, która w 2012 roku stanowiła odpowiednio – 70,3% i 72,5% średniej krajowej. Niekorzystna na tle kraju sytuacja w zakresie wyników gospodarki regionu lubelskiego jest uwarunkowana strukturalnie i wynika głównie z dwóch zjawisk⁴⁹⁷: znacznego udziału rolnictwa w strukturze gospodarki oraz niskiej produktywności pracy w tym sektorze. W okresie 2009-2012 zmiany wskaźników charakteryzujących wartość dodaną brutto w województwie lubelskim odzwierciedlały pozytywny kierunek procesów zachodzących w gospodarce regionu (tabela 6).

⁴⁹⁷ Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020..., dz. cyt., s. 33.

Tabela 6. Wybrane wskaźniki charakteryzujące wartość dodaną brutto w województwie lubelskim i w Polsce w okresie 2009-2012*

Wskaźniki	Jednostka terytorialna							
	województwo lubelskie				Polska			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
wartość dodana brutto na 1 mieszkańca (zł)	21634	22758	24703	26122	31435	32866	35447	37159
wartość dodana brutto na 1 mieszkańca, Polska = 100 (%)	68,8	69,2	69,7	70,3	100,0	100,0	100,0	100,0
wartość dodana brutto na 1 pracującego (zł)	60897	65552	70242	74707	86037	91512	97928	103022
wartość dodana brutto na 1 pracującego Polska = 100 (%)	70,8	71,6	71,7	72,5	100,0	100,0	100,0	100,0
% wartości dodanej brutto wytworzonej w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie	4,7	5,4	6,6	5,9	2,8	2,9	3,2	3,1
% wartości dodanej brutto wytworzonej w przemyśle i budownictwie	27,2	26,8	27,3	28,1	32,9	33,4	34,2	34,0
% wartości dodanej brutto wytworzonej w usługach**	68,1	67,8	66,1	66,0	64,3	63,6	62,6	62,9

* brak danych za rok 2013

** w handlu, naprawach, transporcie, gospodarce magazynowej, zakwaterowaniu i gastronomii, informacji i komunikacji, działalności finansowej i ubezpieczeniowej, obsłudze rynku nieruchomości i pozostałych usługach

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Województwo posiada znaczący udział dobrej jakości gleb do produkcji rolniczej. Według skali IUNG w Puławach, wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w województwie lubelskim wynosi 74,1 pkt. (w kraju – 66,6 pkt.) i jest jednym z najwyższych w Polsce. Potencjał ten nie jest jednak wykorzystany, głównie ze względu na niekorzystne uwarunkowania ekonomiczne produkcji rolniczej w regionie⁴⁹⁸. Z badań nad regionalnym zróżnicowaniem rolnictwa w Polsce wynika, że województwo lubelskie należy do regionów o najniższym poziomie potencjału produkcyjnego rolnictwa. Jest to konsekwencją małej przeciętnej powierzchni gospodarstwa rolnego, niskiego udziału gruntów zmeliorowanych, kształtujących się poniżej średniej krajowej zużycia pośredniego, nakładów inwestycyjnych oraz technicznego uzbrojenia pracy⁴⁹⁹.

Przeciętna powierzchnia gospodarstwa rolnego powyżej 1 ha powierzchni użytków rolnych w regionie wyniosła w 2013 roku 7,7 ha (wobec średniej krajowej – 9,5 ha). Na niekorzystną strukturę agrarną w regionie na tle kraju wska-

⁴⁹⁸ Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020..., dz. cyt., s. 23.

⁴⁹⁹ W. Poczta, N. Bartkowiak, Regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce, Journal of Agribusiness and Rural Development, 1 (23), 2012, s. 108.

zują: większy udział gospodarstw o powierzchni nie większej niż 20 ha, w tym szczególnie w grupie od 2 do 5 ha, mniejszy udział gospodarstw o powierzchni większej niż 20 ha oraz nieznaczny udział gospodarstw wielkopowierzchniowych. W regionie, systematycznie, zgodnie z trendem krajowym, zwiększa się udział powierzchni użytków rolnych przeznaczonych pod produkcję ekologiczną, jednak jest on mniejszy od udziału tych gruntów w skali kraju (2,28% w regionie wobec 3,37% w kraju) – tabela 7.

Tabela 7. Wybrane wskaźniki charakteryzujące rolnictwo w województwie lubelskim i w Polsce w okresie 2009-2013

Wskaźniki		Jednostka terytorialna									
		województwo lubelskie					Polska				
		2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
przeciętna powierzchnia gospodarstwa indywidualnego o powierzchni powyżej 1ha użytków rolnych		7,1	7,2	b. d.	7,7	7,7	8,0	8,9	8,4	9,3	9,5
udział grup obszarowych indywidualnych gospodarstw rolnych	do 1 ha włącznie	b.d.	1,30	b.d.	1,13	2,68	b.d.	1,64	b.d.	1,45	2,41
	od 2 do 5	b.d.	35,45	b.d.	32,75	35,65	b.d.	32,53	b.d.	32,01	31,93
	do 20	b.d.	95,07	b.d.	94,11	94,01	b.d.	91,97	b.d.	91,33	90,73
	od 20 do mniej niż 50 ha	b.d.	4,22	b.d.	4,92	5,0	b.d.	6,42	b.d.	6,85	7,22
	50 ha i więcej	b.d.	0,72	b.d.	0,97	1,0	b.d.	1,61	b.d.	1,81	2,06
udział gospodarstw wielkopowierzchniowych w liczbie gospodarstw ogółem		0,12	0,21	b.d.	0,24	0,25	0,35	0,66	0,60	0,66	0,78
udział powierzchni użytków rolnych w ekologicznych gospodarstwach rolnych w użytkach rolnych ogółem		1,29	1,70	1,72	2,00	2,28	1,38	2,07	2,48	3,05	3,37

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Katalog barier rozwoju produkcji rolniczej w regionie należy poszerzyć uwzględniając, poza wcześniej zasygnalizowanymi, także inne problemy, jak: niski poziom kooperacji rolników indywidualnych, nadmierne zaabsorbowanie siły roboczej o niskich na ogół kwalifikacjach, niski poziom towarowości, negatywną selekcją w zakresie struktury demograficznej, mało sprawne i niedofinansowane instytucje odpowiedzialne za transfer wiedzy do rolnictwa i mieszkańców wsi⁵⁰⁰.

⁵⁰⁰ Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020..., dz. cyt., s. 34.

Poza rolnictwem, warunki naturalne w regionie sprzyjają rozwojowi przemysłów: owocowo-warzywnego, cukrowniczego, młynarskiego, mleczarskiego, mięsnego, piwowarskiego, spirytusowego i tytoniowego. Znaczenie ma także produkcja zielarska i pszczelarska. Ważne miejsce w strukturze gospodarczej regionu zajmuje przemysł wydobywczy. Region obfituje w zasoby węgla, surowców budowlanych, takich jak: wapień, margiel, kreda, glina, piasek budowlany i szklarski, co znajduje odbicie w dużej liczbie cementowni i zakładów materiałów budowlanych. Znaczne są też pokłady ropy naftowej i gazu ziemnego. Innym bogactwem są wody mineralne. Do pozostałych gałęzi przemysłu charakterystycznych dla gospodarki regionu lubelskiego należą: przemysł chemiczny, drzewny i meblarski, metalowy i maszynowy, w tym przemysł lotniczy. Na terenie województwa występują dobre warunki rozwoju turystyki, w tym przede wszystkim aktywnej⁵⁰¹.

Tereny wiejskie w województwie lubelskim zajmują obszar 24152 km² (96,1% powierzchni regionu) i są zamieszkiwane przez ok. 53% ogółu ludności województwa. Gęstość zaludnienia obszarów wiejskich regionu jest mniejsza od gęstości zaludnienia obszarów wiejskich kraju. W okresie 2009-2013 zmniejszała się liczba ludności obszarów wiejskich województwa lubelskiego. Zdecydował o tym zarówno ujemny przyrost naturalny, jak i ujemne wskaźniki salda migracji, w tym głównie o kierunku krajowym. W porównaniu do sytuacji na obszarach wiejskich kraju, analizowane zjawiska demograficzne w badanym regionie kształtowały się wyraźnie niekorzystnie (tabela 8).

Tabela 8. Wartości wybranych wskaźników odzwierciedlających zjawiska demograficzne na obszarach wiejskich Polski i województwa lubelskiego w okresie 2009-2013

Wskaźniki	Jednostka terytorialna									
	województwo lubelskie					Polska				
	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
ludność na 1 km ²	48	48	48	48	48	51	52	52	52	52
zmiana liczby ludności na 1000 mieszkańców	-2,2	10,5	-2,5	-1,9	-1,3	2,8	14,9	2,6	2,9	2,7
przyrost naturalny na 1000 ludności	-2,0	-1,6	-2,0	-1,8	-2,6	1,2	1,3	0,8	0,7	0,2
saldo migracji na 1000 osób	-0,6	0,1	-0,5	-0,7	-0,4	2,8	3,1	2,6	2,2	2,1
saldo migracji zagranicznych na 1000 osób	0,09	0,00	0,00	0,00	-0,16	0,00	0,00	0,00	-0,09	-0,39

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Jednym z kluczowych problemów społecznych i ekonomicznych obszarów wiejskich Lubelszczyzny jest bezrobocie. Na obszarach wiejskich procesowi wyłudniania się towarzyszy rosnąca skala ubóstwa i zagrożenie wykluczeniem społecznym, wynikające z niekorzystnej sytuacji gospodarczej. Obszary wiejskie Lubelszczyzny rozwijają się wolniej niż miasta regionu, są mniej atrakcyjne dla inwe-

⁵⁰¹ Informacje o gospodarce województwa lubelskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, <http://lubelskie.pl/index.php?pid=419>, (11.11.2015).

storów, bardziej zagrożone bezrobociem i dysponują niewielkim kapitałem. Wyjątkiem są tereny położone wokół Lublina i większych miast województwa. Coraz mniejszą rolę odgrywa tam rolnictwo, a znaczenia nabierają funkcje nierolnicze. Innym rodzajem obszarów, na których następuje przyspieszony rozwój pozarolniczego rynku pracy, są te położone wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych⁵⁰².

Działalność gospodarcza jest znacznie mniej rozwinięta na obszarach wiejskich regionu w porównaniu do obszarów wiejskich kraju, co obrazują wybrane wskaźniki liczby podmiotów wpisanych do rejestru REGON. Pozytywnym zjawiskiem jest jednak zwiększanie się wartości większości wskaźników odzwierciedlających aktywność ekonomiczną na obszarach wiejskich regionu w analizowanym okresie 2009-2013 (tabela 9).

Tabela 9. Wartości wybranych wskaźników odzwierciedlających aktywność ekonomiczną na obszarach wiejskich Polski i województwa lubelskiego w okresie 2009-2013

Wskaźniki	Jednostka terytorialna									
	województwo lubelskie					Polska				
	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	467,0	493,0	495,0	512	531	628,0	660,0	663,0	686	710
jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 10 tys. ludności	46,0	56,0	48,0	50	52	66,0	77,0	67,0	68	71
jednostki wykreślone z rejestru REGON na 10 tys. ludności	38,0	29,0	48,0	35	34	63,0	42,0	67,0	48	50
osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 100 osób w wieku produkcyjnym	6,1	6,4	6,4	6,6	6,8	8,2	8,6	8,5	8,8	9,1
fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne na 10 tys. mieszkańców	25	25	27	28	29	22	23	24	25	27
udział nowo zarejestrowanych podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego w ogólnej liczbie nowo zarejestrowanych	0,72	0,72	0,96	1,11	0,70	0,86	0,88	0,82	0,67	0,66

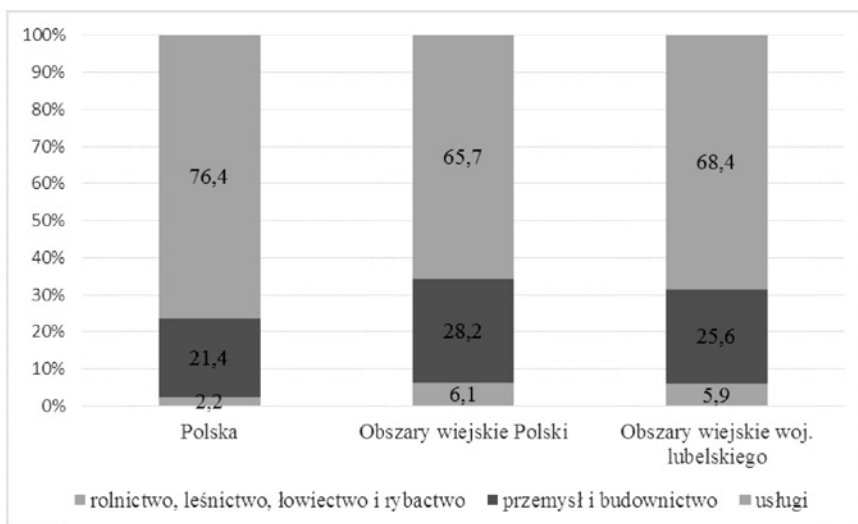
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Charakterystyczny dla obszarów wiejskich województwa lubelskiego jest większy udział, w porównaniu do wskaźnika obliczonego dla kraju, nowo zare-

⁵⁰² Aneks statystyczno-diagnostyczny..., dz. cyt., s. 15.

jestrowanych podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego obrazujący pozytywne przemiany w sektorze agrobiznesu w regionie. Obszary wiejskie województwa lubelskiego w porównaniu z obszarami wiejskimi kraju charakteryzuje ponadto wyższa aktywność społeczna odzwierciedlona większą liczbą podmiotów sektora NGO przypadających na 10000 mieszkańców.

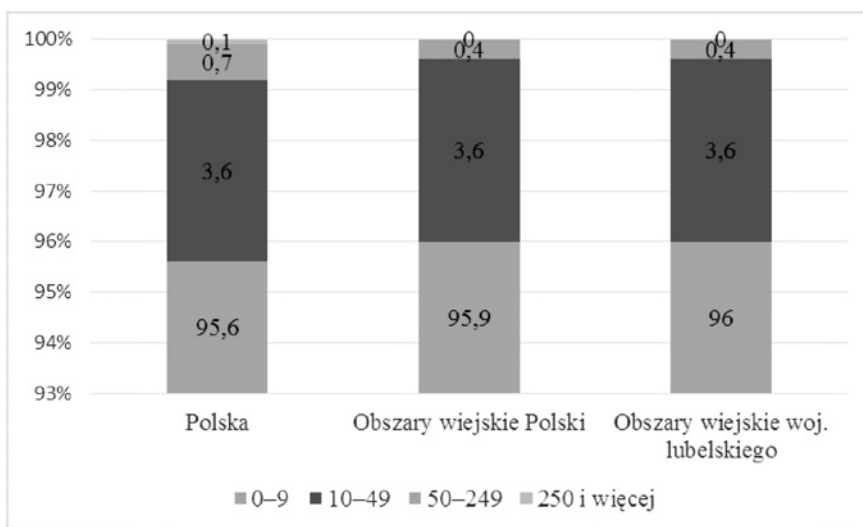
W porównaniu do obszarów wiejskich w Polsce, w grupie podmiotów gospodarczych funkcjonujących w 2013 roku na obszarach wiejskich Lubelszczyzny mniejszy był udział podmiotów, których działalność opierała się na wykorzystywaniu zasobów naturalnych oraz reprezentujących sektor przemysłu i budownictwa, przy większym udziale podmiotów reprezentujących sektor usług (wykres 1).

Wykres 1. Struktura podmiotów gospodarczych w Polsce, na obszarach wiejskich Polski oraz obszarach wiejskich województwa lubelskiego według rodzaju prowadzonej działalności w roku 2013 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Struktura podmiotów gospodarczych pod względem wielkości zatrudnienia w przypadku obszarów wiejskich analizowanego regionu była zbliżona do struktury charakterystycznej dla obszarów wiejskich Polski (wykres 2).

Wykres 2. Struktura podmiotów gospodarczych w Polsce, na obszarach wiejskich Polski oraz na obszarach wiejskich województwa lubelskiego według wielkości zatrudnienia w roku 2013 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Charakterystykę warunków działalności gospodarczej na obszarach wiejskich regionu dopełniają ich gorsze wyposażenie w podstawową infrastrukturę społeczną i techniczną. Niezbyt dobrze jest również rozwinięta infrastruktura otoczenia rolnictwa, niezbędna do pełnej obsługi i funkcjonowania wsi. Istniejące doradztwo rolnicze, oparte na czterech głównych ośrodkach, obejmuje niewielką grupę producentów i podejmuje tylko niewielką część zagadnień związanych z nowoczesną produkcją rolną. Brakuje w pełni rozwiniętego rynku hurtowego, na którym mogłyby operować dobrze zorganizowane grupy producenckie. Duże dysproporcje rozwojowe występują także w zakresie dostępu przedsiębiorców z obszarów wiejskich do usług instytucji otoczenia biznesu oraz instrumentów finansowania zewnętrznego⁵⁰³.

Z badań prowadzonych nad mechanizmami prorozwojowymi województwa wynika, że region dysponuje atutami, które, jeśli zostaną we właściwy sposób wykorzystane, mogą doprowadzić do uruchomienia pozytywnych mechanizmów rozwoju. Korzystne uwarunkowania ekologiczne wskazują na takie pożądane kierunki rozwoju, jak: produkcja surowców na potrzeby przetwórstwa owocowo-warzywnego, rozwój sektora MŚP w oparciu o przetwórstwo warzyw i owoców, wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych, rozwój turystyki w rejonie o najwyższych walorach przyrodniczych i kulturowych⁵⁰⁴.

⁵⁰³ Aneks statystyczno-diagnostyczny..., dz. cyt., s. 15.

⁵⁰⁴ Analiza aktualnej sytuacji, trendów rozwojowych i prognoza zmian społeczno-gospodarczych w województwie lubelskim. Katalog mechanizmów prorozwojowych – koncepcja procesu zarządzania

Jednym z ważnych kierunków rozwoju regionu jest więc efektywne wykorzystanie zasobów naturalnych regionu i dbałość o rozbudowę sektora biogospodarki. Zauważyć należy, że biogospodarka w „Regionalnej Strategii Innowacji województwa lubelskiego do 2020 roku” wytypowana została jako kluczowa, inteligentna specjalizacja regionu. Wybór ten oparty został na: przesłankach wynikających z wewnętrznych potencjałów gospodarki regionu i jej struktury, czego wyrazem jest duży udział sektorów biogospodarki w tworzeniu wartości dodanej brutto (ok. 28%) oraz zatrudnieniu, rosnącej liczby podmiotów gospodarczych zaangażowanych w bioprodukcję (wysokiej jakości żywności, pasz, nawozów sztucznych, ziół, bioproduktów, środków ochrony roślin, farmaceutyków, kosmetyków, bioenergii itd.), wyraźnej specjalizacji naukowej regionalnego sektora B+R w zakresie nauk związanych z biogospodarką oraz uwarunkowań zewnętrznych rozwoju biogospodarki⁵⁰⁵. Biogospodarka ma duże potencjalne znaczenie w przypadku obszarów przyrodniczo cennych województwa. Rozpoznania wymagają więc warunki, możliwości i kierunki jej rozwoju, szczególnie w odniesieniu do skali lokalnej.

2. Obszary przyrodniczo cenne województwa

Obszar województwa charakteryzuje się zróżnicowanymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego, wśród których wskazać można m.in. zasoby kopalin, wód podziemnych, mineralnych, gazu łupkowego, zasoby leśne i gleby, a także istnienie obszarów prawnie chronionych. Najcenniejszymi pod względem przyrodniczym obszarami województwa są: Polesie (w tym Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie z Międzynarodowym Rezerwatem Biosfery „Polesie Zachodnie” – trzecim w świecie rezerwatem trójstronnym), Roztocze oraz dolina Wisły i Bugu. Na Lubelszczyźnie, w ramach sieci Natura 2000, funkcjonują ogółem 124 obiekty. Ponadto zaproponowano jeden potencjalny obszar mający znaczenie dla Wspólnoty – Jata⁵⁰⁶.

Znaczną część powierzchni województwa stanowią obszary o cennych walorach przyrodniczych. Obszary prawnie chronione zajmowały w 2013 roku 570095,37 ha, co stanowiło około 23% powierzchni województwa. Największą powierzchnię zajmowały obszary chronionego krajobrazu i parki krajobrazowe. Restrykcyjne formy ochrony przyrody w postaci parków narodowych i rezerwatów przyrody miały niewielki udział w ogóle powierzchni objętej ochroną prawną. W okresie 2009-2013 zwiększyła się powierzchnia obszarów prawnie chronionych na terenie regionu, w tym głównie w przypadku rezerwatów i stanowisk dokumentacyjnych (tabela 10).

zmianą gospodarczą w regionie, Projekt współfinansowany ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego oraz środków budżetu państwa realizowany pod nadzorem Departamentu Gospodarki i Innowacji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego w Lublinie, Instytut Badań i Analiz OSB, Lublin 2009, s. 232.

⁵⁰⁵ P. Janczarek, Projekt Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 r. Inteligentne Specjalizacje, Departament Gospodarki i Innowacji Urzędu Marszałkowskiego w Lublinie, Lublin 2013, <http://www.rsi.lubelskie.pl/images/P%20Janczarek%20-%20RSI%20Inteligentne%20Spec%20v.1.pdf>, (7.11.2014).

⁵⁰⁶ Por. Aneks statystyczno-diagnostyczny... dz. cyt., s. 18.

Tabela 10. Powierzchnia obszarów prawnie chronionych w województwie lubelskim w roku 2009 i 2013 według rodzajów obszarów

Rodzaj obszaru prawnie chronionego	Rok			
	2009		2013	
	powierzchnia (ha)	udział w powierzchni ogółem (%)	powierzchnia (ha)	udział w powierzchni ogółem (%)
ogółem	569801,8	100,0	570095,4	100,0
parki narodowe	18247,2	3,2	18247,4	3,2
rezerваты przyrody	11549,6	2,0	11862,9	2,1
parki krajobrazowe	241182,0	42,3	241182,0	42,3
obszary chronionego krajobrazu	301970,8	53,0	301970,8	53,0
użytki ekologiczne	6864,7	1,2	6840,5	1,2
stanowiska dokumentacyjne	7,1	0,001	11,3	0,002
zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	768,8	0,13	768,8	0,13

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Na terenie województwa lubelskiego system obszarów chronionych tworzą: Roztoczański Park Narodowy i Poleski Park Narodowy, 17 obszarów chronionego krajobrazu, 17 parków krajobrazowych, 87 rezerwatów przyrody, 1 582 pomniki przyrody, 2 zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, 267 użytków ekologicznych oraz 4 stanowiska dokumentacyjne. Szczególnie cenne tereny, mające znaczenie dla ochrony wartości przyrodniczych, objęte zostały siecią Natura 2000. Na terenie województwa utworzono: 23 obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) oraz 101 specjalnych obszarów ochrony siedlisk (SOO)⁵⁰⁷.

Obszary Natura 2000 mogą obejmować swym zasięgiem część lub całość obszarów i obiektów objętych innymi formami przyrody. W województwie lubelskim obszary specjalnej ochrony ptaków zajmowały w 2013 roku 13,4% jego powierzchni, a specjalne obszary ochrony siedlisk – 6,6%. W porównaniu do kraju, obszary Natura 2000 w regionie zajmowały mniejszą powierzchnię (tabela 11).

Tabela 11. Powierzchnia obszarów Natura 2000 w Polsce i w województwie lubelskim w roku 2013 według rodzajów obszarów

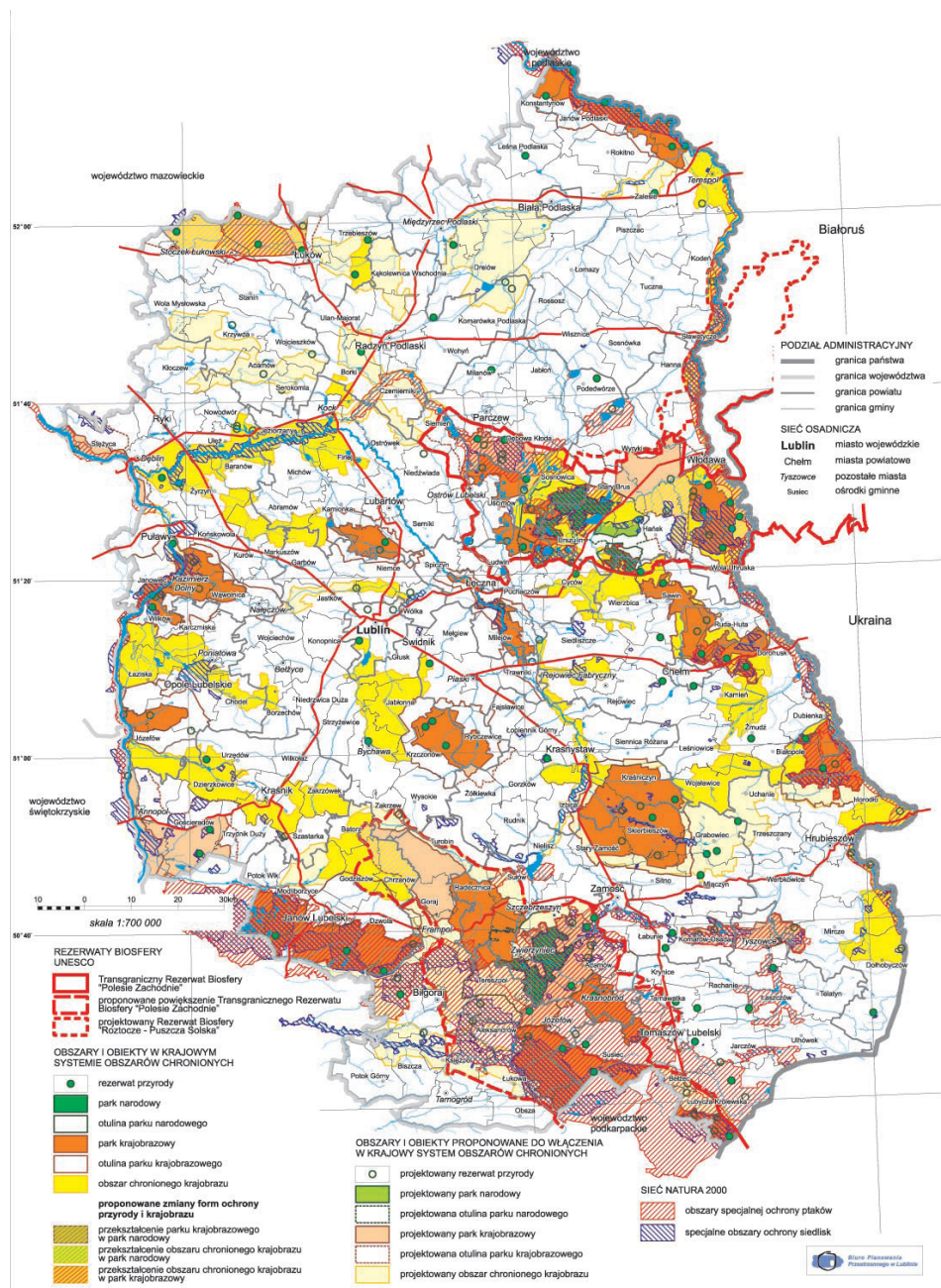
Rodzaj obszaru Natura 2000	Jednostka terytorialna			
	województwo lubelskie		Polska	
	powierzchnia (ha)	udział w powierzchni ogółem (%)	powierzchnia (ha)	udział w powierzchni ogółem (%)
obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO)	335841,2	13,4	4910074,0	15,7
specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO)	164724,7	6,6	3456316,1	11,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

⁵⁰⁷ Raport o stanie środowiska woj. lubelskiego w 2014 r., Inspekcja Ochrony Środowiska, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Lublin 2015, s. 8.

Najwięcej obszarów Natura 2000 zlokalizowanych jest w południowej części województwa lubelskiego. Od południowego zachodu Lubelszczyzny ciągnie się rozległy, zróżnicowany kompleks leśny, poczynając od Lasów Janowskich, a kończąc na południu na Puszczy Solskiej. Znajdują się w nim torfowiska wysokie i przejściowe, śródwydmowe jeziora, rzeki z szeregiem wodospadów zwanych szumami (m.in. Tanew, Łada, Sopot, Szum i Niepryszka). Obszary te chronią również nieliczne w Polsce gatunki ptaków. Osobliwością tego obszaru w skali całej Polski jest kilkukilometrowa strefa, mająca charakter ostańców i będąca jedyną w Polsce wyraźnie zaznaczoną w postaci rzeźby terenu, formą granicy geologicznej między Europą Zachodnią, zwaną fałdową, a Europą Wschodnią, zwaną płytową. Obszarami Natura 2000 objęte zostały także murawy oraz roślinność kserotermiczna, ekstensywnie użytkowane łąki kośne i ziołorośla, torfowiska nakredowe, węglanowe, a także trzęsawiska. Występująca mozaika siedlisk – sąsiedztwo lasów z polami, ciekami i zbiornikami wodnymi sprawia, że na tym obszarze występują nieliczne w Polsce gatunki ptaków. We wschodniej Lubelszczyźnie znajdują się bardzo cenne przyrodniczo obszary, w tym torfowiska. Na północy województwa Lubelskiego liczba obszarów Natura 2000 jest stosunkowo niewielka⁵⁰⁸ (mapa 2).

⁵⁰⁸ K. Łapińska, Charakterystyka sieci Natura 2000 w województwie lubelskim, http://www.natura2000.ekolublin.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=9, (2.12.2015).

Mapa 2. Obszary prawnie chronione w województwie lubelskim

Źródło: opracowanie Biura Planowania Przestrzennego w Lublinie, Lublin 2013, zawarte w: Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020..., dz. cyt., s. 21.

Istotnym problemem w województwie jest narastająca presja na tereny o walorach przyrodniczych, która prowadzi do destabilizacji struktury ekologicznej regionu. Jedną z przyczyn ubytku terenów o walorach przyrodniczych jest również zanikanie ich użytkowania. W przypadku łąk występuje zanik wykaszania i wypasania, co prowadzi m.in. do zarastania roślinnością niepożądaną⁵⁰⁹. W obliczu wyżej przywołanych problemów istnieje potrzeba dążenia do aktywizacji społeczno-ekonomicznej obszarów przyrodniczo cennych poprzez rozwój działalności gospodarczych dostosowanych do warunków lokalnych i realizowanych w sposób zrównoważony.

3. Metody doboru i charakterystyka gmin wytypowanych do badań

Dobór gmin

Badania, których wyniki przedstawiono w dalszej części opracowania, przeprowadzono na terenie 40 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego (około 20% wszystkich gmin), w tym 30 gmin najcenniejszych ekologicznie oraz 10 gmin porównawczych, o niskiej cenności ekologicznej wyodrębnionych przez D. Guzal-Dec na podstawie opracowanego wskaźnika cenności ekologicznej⁵¹⁰. Cennosc ekologiczną w powyższym badaniu uzależniono od: mocy ekologicznej rodzaju formy użytkowania, zanieczyszczenia środowiska i stopnia zdegradowania poszczególnych elementów środowiska oraz stopnia zachowania naturalnych elementów środowiska i określono ją z wykorzystaniem wskaźnika Perkala.

Gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich województwa lubelskiego w oparciu o wartość wskaźnika E_i podzielono na pięć klas, uwzględniając takie statystyki wskaźnika jak: średnia \bar{x} i odchylenie standardowe s , tak że:

- I klasa (gminy najcenniejsze ekologicznie): $E_i \geq \bar{x} + s$; $E_i \geq 0,383 - 21$ gmin (stanowiących 10,9% ogółu jednostek);
- II klasa: $\bar{x} + 1/2s \leq E_i < \bar{x} + s$; $E_i 0,383 - 24$ gminy (12,4%);
- III klasa: $\bar{x} - 1/2s \leq E_i < \bar{x} + 1/2s$; $E_i 0,345 - 85$ gmin (44,0%);
- IV klasa: $\bar{x} - s \leq E_i < \bar{x} - 1/2s$; $E_i 0,271 - 42$ gminy (21,8%);
- V klasa (gminy najmniej cenne ekologicznie) - $E_i < \bar{x} - s$; $E_i 0,234 - 21$ gmin (10,9%).

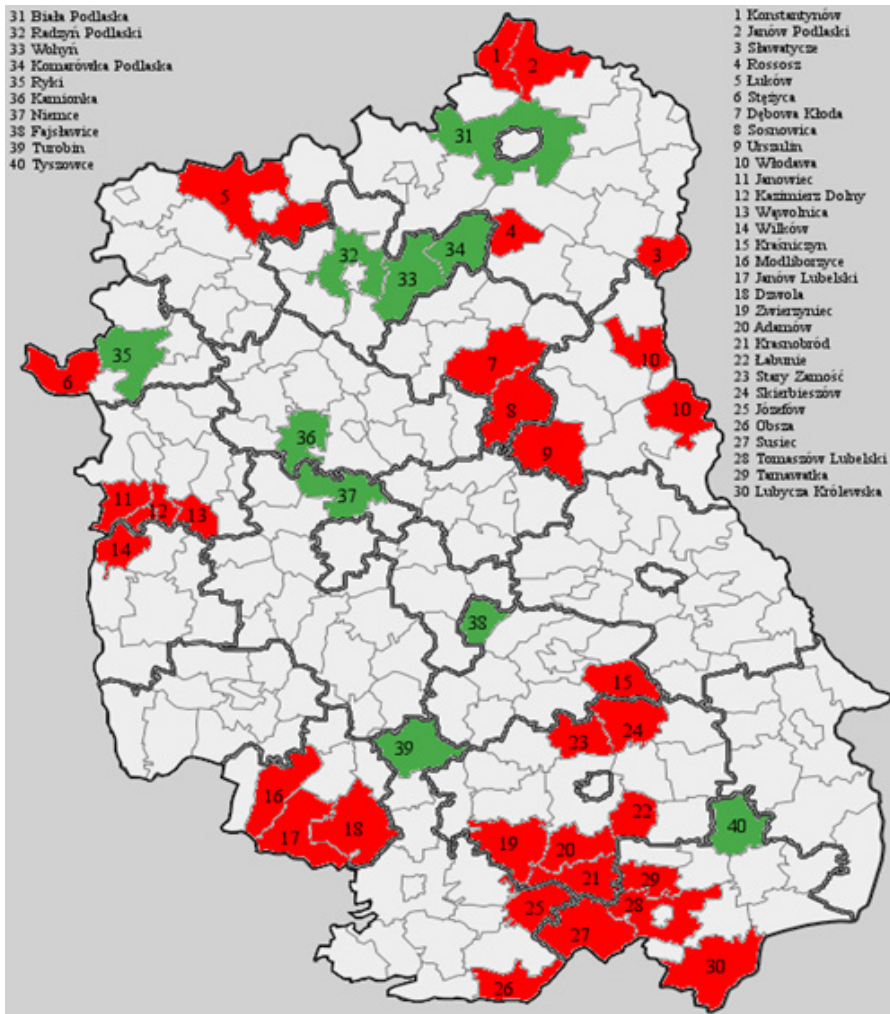
Dobór gmin z grupy najcenniejszych i najmniej cennych dokonany był w oparciu o miernik wartości udziału w podatku dochodowym od osób prawnych CIT w budżecie gminy. W grupie gmin najbardziej cennych ekologicznie wybranych zostało 15 o najwyższej wartości udziału podatku dochodowego od osób prawnych CIT; były to gminy, w których cennosci przyrodniczej towarzyszyła wysoka aktywnosc gospodarcza, pozostałe 15 gmin - zróżnicowanych pod wzgledem

⁵⁰⁹ Aneks statystyczno-diagnostyczny..., dz. cyt., s. 19.

⁵¹⁰ Procedura została opisana szczegółowo w publikacji: D. Guzal-Dec, Operacjonalizacja modelu Presja-Stan-Reakcja w badaniu cennosci ekologicznej gmin wiejskich na przykladzie wojewodztwa lubelskiego, Rocznik Ochrony Środowiska/Annual Set the Environment Protection, 15 (3), 2013, s. 2925-2941.

aktywności gospodarczej, wyłoniono przy pomocy analizy skupień metodą k-średnich. W grupie gmin najmniej cennych przyrodniczo także przy pomocy analizy skupień metodą k-średnich wybrano 10 gmin zróżnicowanych pod względem wartości udziału w podatku CIT.

Gminy przyrodniczo (ekologicznie) cenne wyodrębnione w badaniu to: Janów Podlaski, Konstantynów, Józefów, Łukowa, Obsza, Dzwola, Janów Lubelski, Modliborzyce, Janowiec, Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Kraśniczyn, Wilków, Dębowa Kłoda, Sosnowica, Stężyca, Lubycza Królewska, Susiec, Tarnawatka, Tomaszów Lubelski, Rossosz, Sławatycze, Urszulin, Włodawa, Adamów (powiat zamojski), Krasnobród, Łabunie, Skierbieszów, Stary Zamość, Zwierzyniec. Gminy pozostałe to: Biała Podlaska, Radzyń Podlaski, Komarówka Podlaska, Tyszowce, Wohyń, Turobin, Kamionka, Niemce, Ryki, Fajslawice (mapa 3).

Mapa 3. Rozmieszczenie gmin wytypowanych do badań – ekologicznie cennych (kolor czerwony) i pozostałych (kolor zielony) – na terenie województwa lubelskiego

Źródło: opracowanie własne.

Charakterystyka gmin wytypowanych do badań

Wytypowane do badań gminy poddane zostały ogólnej charakterystyce uwzględniającej: powierzchnię i kierunki jej zagospodarowania, sytuację demograficzną, sytuację finansową jednostek samorządowych, aktywność ekonomiczną i społeczną oraz strukturę obszarową indywidualnych gospodarstw rolnych. Podstawowym źródłem danych dokonanej charakterystyki był Bank Danych Lokalnych GUS. Opis uzupełniono o charakterystykę funkcji ekonomicznych i społecznych wypełnianych przez badane jednostki.

Biorąc pod uwagę kryterium kierunków zagospodarowania powierzchni gmin stwierdzić można znaczne zróżnicowanie w badanej grupie. W przypadku 2/3 gmin przyrodniczo cennych powierzchnia użytków rolnych przekraczała 50% powierzchni gminy. Do gmin o największym udziale użytków rolnych należały: Wąwolnica, Stary Zamość, Sławatycze i Skierbieszów. Grupę gmin ekologicznie cennych, w powierzchni których przeważały grunty leśne oraz zadrzewione i zakrzewione stanowiły: Zwierzyniec, Janów Lubelski, Dzwola, Józefów, Krasnobród i Susiec. Zróżnicowania w tej grupie dotyczyły także udziału obszarów prawem chronionych w powierzchni badanych gmin. Do gmin o największych, przekraczających 80%, udziałach obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody w powierzchni gminy należały: Skierbieszów, Kraśniczyn i Sosnowica. Restrykcyjna forma ochrony przyrody, jaką jest park narodowy wystąpiła tylko w pięciu badanych gminach (zaliczonych do ekologicznie cennych): Adamowie, Józefowie, Sosnowicy, Urszulinie i Zwierzyńcu.

Gminy pozostałe charakteryzowało mniejsze zróżnicowanie kierunków wykorzystania ich przestrzeni, przy czym w przypadku wszystkich gmin użytki rolne stanowiły ponad 50% ich powierzchni. Walory środowiska przyrodniczego, kulturowego oraz czynniki takie jak lokalizacja względem szlaków komunikacyjnych sprawiły, że na obszarze wielu badanych gmin rozwinęła się funkcja turystyczna odzwierciedlona liczbą udzielonych noclegów turystom krajowym i zagranicznym (Aneks – tabela 1).

W większości badanych gmin przyrodniczo cennych powierzchnia użytków rolnych kształtowała się poniżej średniej wartości regionalnej. Biorąc pod uwagę strukturę powierzchniową indywidualnych gospodarstw rolnych, w grupie gmin ekologicznie cennych najmniejszym rozdrobieniem gospodarstw rolnych charakteryzowały się takie gminy jak: Dębowa Kłoda, Janów Podlaski, Lubycza Królewska, Sławatycze, Włodawa i Urszulin. W tej grupie gmin wystąpił także najwyższy odsetek gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 15 ha (przekraczający 40%). W takich gminach jak Janów Lubelski, Kazimierz Dolny i Tomaszów Lubelski struktura obszarowa gospodarstw rolnych charakteryzowała się rozdrobieniem, a udział gospodarstw o powierzchni nieprzekraczającej 1 ha wyniósł 8% (Aneks – tabela 2).

Badane gminy charakteryzowały znaczne różnice dotyczące stanu ludności i gęstości zaludnienia. Do gmin ekologicznie cennych o największej gęstości zaludnienia, przekraczającej średnią dla obszarów wiejskich rejonu należały: Łabunie, Stary Zamość, Tomaszów Lubelski, Wąwolnica i Wilków. Z kolei bardzo niska gęstość zaludnienia dotyczyła takich gmin jak Dębowa Kłoda, Sosnowica, Urszulin, Włodawa. Uznać należy, że sytuacja demograficzna w większości badanych gmin była niekorzystna. Niesprzyjające zjawiska demograficzne powodujące znaczące ubytki liczby ludności związane z ujemnym przyrostem naturalnym oraz ujemnym saldem migracji w szczególności były nasilone w takich jednostkach jak: Kraśniczyn, Lubycza Królewska, Obsza, Rossosz, Skierbieszów, Sławatycze, Stary Zamość czy Wilków. W nieco lepszej sytuacji pozostawały gminy takie jak: Susiec, Włodawa czy Zwierzyniec (Aneks – tabela 3).

Struktura ludności według płci wykazywała w większości badanych jednostek brak większych dysproporcji. Mniej korzystna struktura ludności według wieku dotyczyła z kolei takich gmin jak: Kraśniczyn, Skierbieszów, Sławatycze, Dzwola, Kazimierz Dolny. Do gmin o stosunkowo korzystniejszej strukturze ludności według wieku należały: Janów Podlaski, Konstantynów, Tomaszów Lubelski. W przypadku grupy gmin pozostałych stosunkowo korzystna sytuacja demograficzna dotyczyła tylko tych, o sprzyjającym położeniu względem szlaków komunikacyjnych (np. gmina Biała Podlaska) lub względem stolicy regionu (np. gmina Niemce) – Aneks – tabela 3.

Na tle danych regionalnych badane jednostki samorządowe charakteryzowała zróżnicowana sytuacja pod względem poziomu realizowanych dochodów i wydatków budżetowych. Ponad połowa gmin (19 jednostek) ekologicznie cennych wykazywała wyższy od średniej dla regionu poziom dochodów ogółem na mieszkańca. Jednak tylko w przypadku ośmiu jednostek przekraczał on wartość regionalnego wskaźnika dochodów własnych na mieszkańca. Do gmin o najwyższych wartościach ostatniego wskaźnika w badanej grupie należały: Kazimierz Dolny, Stężyca, Włodawa i Zwierzyniec. Do gmin wyróżniających się pod względem poziomu podatku dochodowego od osób fizycznych na mieszkańca należały: Janów Lubelski, Janowiec, Kazimierz Dolny, Stężyca i Zwierzyniec, zaś w przypadku podatku od osób prawnych – Dębowa Kłoda, Janów Lubelski i Zwierzyniec. Najwyższe wydatki na mieszkańca realizowane były w gminach o znacznym poziomie dochodów na mieszkańca, w tym w Kazimierzu Dolnym, Stężycy i Wilkowie (Aneks – tabela 4).

Najkorzystniejsza sytuacja w zakresie udziału dochodów własnych w dochodach ogółem gmin cennych ekologicznie dotyczyła gmin: Janów Lubelski, Kazimierz Dolny, Sosnowica i Zwierzyniec. W gminach pozostałych najbardziej korzystna sytuacja wystąpiła w gminach Niemce i Ryki (Aneks – tabela 4).

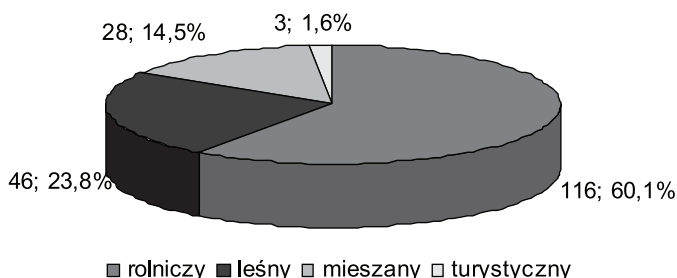
Aktywność ekonomiczna mieszkańców badanych gmin była znacząco zróżnicowana. Największa liczba pracujących przypadająca na 1000 ludności, znacznie przekraczająca średnią dla obszarów wiejskich regionu dotyczyła takich gmin jak Janów Lubelski, Krasnobród, Lubycza Królewska, Łukowa, Wąwolnica i Zwierzyniec. W przypadku większości badanych jednostek, udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym był większy od średniej dla regionu, w tym szczególnie wysoki w gminach: Dzwola, Janów Lubelski, Lubycza Królewska, Tarnawatka, Włodawa. W gminach pozostałych wartość tego wskaźnika nie odbiegała znacząco od wartości regionalnej (Aneks – tabela 5).

Przeważająca część gospodarstw domowych z obszarów gmin ekologicznie cennych była związana z rolnictwem poprzez uzyskiwanie dochodów z tytułu działalności rolniczej. W gminach ekologicznie cennych najwyższe udziały gospodarstw domowych uzyskujących dochody z działalności rolniczej występowały w gminach: Dzwola, Kraśniczyn, Obsza, Stary Zamość. Najmniejszy odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej charakteryzował z kolei gminy: Urszulin, Wilków i Zwierzyniec. Grupę gmin ekologicznie cennych, na tle pozostałych, wyróżniało występowanie wielu jednostek terytorialnych o znaczącym, na tle regionu, udziale gospodarstw domowych uzyskujących dochody z tytułu działalności pozarolniczej. Wśród nich wskazać należy przede wszystkim: Lubyczę Królewską, Kraśniczyn, Sławatycze, Tarnawatkę, Tomaszów Lubelski (Aneks – tabela 5).

Zdecydowana większość gmin ekologicznie cennych charakteryzowała się znaczną liczbą podmiotów gospodarczych przypadającą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym oraz liczbą osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 100 osób w wieku produkcyjnym. Wartości tych wskaźników w przypadku tej grupy gmin przekraczały często wartości wskaźnika dla obszarów wiejskich regionu. Do gmin o najwyższych wartościach tych wskaźników należały przede wszystkim: Janowiec, Janów Lubelski, Kazimierz Dolny, Krasnobród, Włodawa, Niemce, Ryki. W przypadku takich gmin ekologicznie cennych, jak Józefów, Kazimierz Dolny, Susiec czy Tarnawatka odnotowano znaczny, na tle porównywanych jednostek, udział podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego wśród noworejestrowanych podmiotów.

Aktywność społeczna mierzona rozwojem podmiotów sektora NGO w 14 gminach ekologicznie cennych była wyższa, w porównaniu do obszarów wiejskich kraju i regionu oraz w zestawieniu z grupą gmin zaliczonych do pozostałych (Aneks – tabela 5).

Przechodząc do charakterystyki funkcji społeczno-ekonomicznych badanych gmin zaznaczyć należy, że badania⁵¹¹ przeprowadzone na obszarach wiejskich regionu ujawniły, że na terenie województwa lubelskiego najliczniej występują typy gmin, u których w strukturze funkcji ekonomiczno-społecznych wyraźnie dominowały funkcje bioprodukcyjne – rolnictwo i leśnictwo. Gminy o bardzo dobrze wykształconej funkcji leśnictwa oraz o dominującej funkcji rolniczej stanowiły zdecydowaną większość (83,9%) na badanych obszarach. Pozostałe gminy reprezentowały typ leśny, mieszany i nieliczne – turystyczny. Strukturę funkcji obszarów wiejskich regionu uznać należy za mało zróżnicowaną (wykres 3).

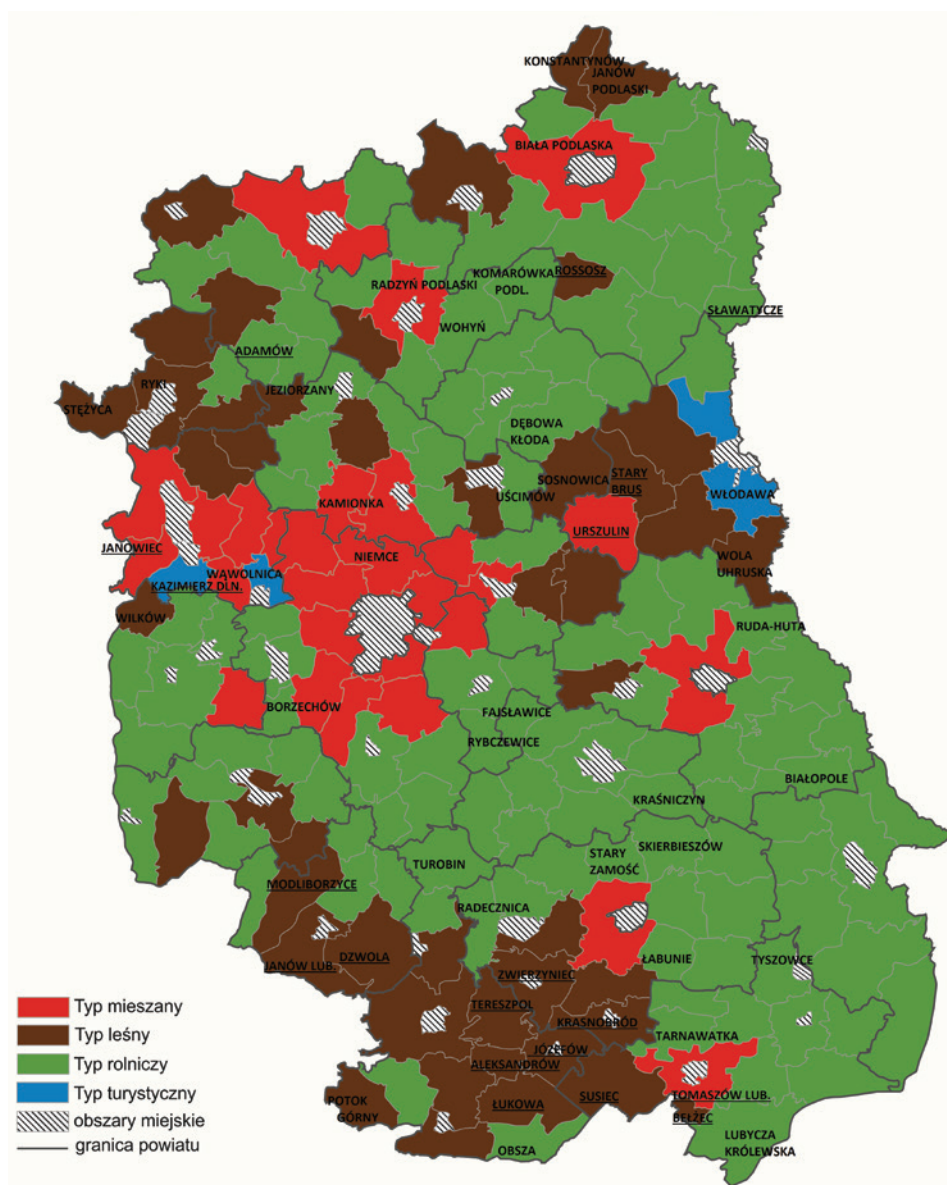
Wykres 3. Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj, Typy funkcjonalne obszarów wiejskich województwa lubelskiego ze wskazaniem typów obszarów przyrodniczo cennych, w: D. Guzał-Dec, A. Siedlecka, M. Zwolińska-Ligaj, *Ekologiczne uwarunkowania...*, dz. cyt., wykres 2.1., s. 53.

⁵¹¹ Charakterystyki funkcji obszarów wiejskich województwa lubelskiego dokonano na podstawie: M. Zwolińska-Ligaj Typy funkcjonalne obszarów wiejskich województwa lubelskiego ze wskazaniem typów obszarów przyrodniczo cennych, w: D. Guzał-Dec, A. Siedlecka, M. Zwolińska-Ligaj, *Ekologiczne uwarunkowania i czynniki rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego*, Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2015, M. Zwolińska-Ligaj, *Functional Classification of Rural Areas in the Lubelskie Voivodeship Including Their Natural Values*, *Barometr Regionalny*, 13 (1), 2015, s. 67-75.

Obszary zaliczone do najcenniejszych ekologicznie (klasa pierwsza cenności) zdominowane były przez jednostki o wiodącej funkcji leśnictwa i znaczącym wkładzie w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego oraz bardzo dobrze wykształconej funkcji produkcji przemysłowej (typ leśny). Udział obszarów reprezentujących typ leśny w pierwszej klasie cenności stanowił 61,9%. Kolejną, najliczniej reprezentowaną grupą o udziale w strukturze stanowiącym 19,0% na obszarach najcenniejszych przyrodniczo była ta skupiająca gminy z gospodarką zdominowaną przez rolnictwo i najsłabiej rozwiniętym na tle pozostałych grup sektorem przedsiębiorczości pozarolniczej. W pierwszej klasie cenności ekologicznej zaznaczył się również udział gmin o silnie zdywersyfikowanej strukturze gospodarki, z wyraźnym wpływem oddziaływania procesów urbanizacyjnych i wykształconą funkcją mieszkalnictwa (mieszany typ stanowiący 14,0%) oraz o profilu wybitnie turystycznym (4,8%).

Mapa 4 prezentuje rozmieszczenie gmin zaliczonych do najcenniejszych ekologicznie (pierwsza i druga klasa cenności), w tym gmin badanych oraz gmin zaliczonych do grupy pozostałych, wskazując jednocześnie ich przynależność do jednego z czterech typów funkcjonalnych.

Mapa 4. Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego z uwzględnieniem gmin o najwyższej wartości ekologicznej oraz wytypowanych do badań*

* nazwy gmin zaliczonych do pierwszej klasy wartości ekologicznej podkreślono, pozostałe oznaczone gminy reprezentują drugą klasę wartości ekologicznej oraz gminy zaliczone do grupy pozostałych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Analiza związku stopnia cenności ekologicznej badanych obszarów wiejskich z ich strukturą funkcjonalną wskazuje, że wraz z przechodzeniem do niższych pod względem cenności ekologicznej klas obserwować można zwiększanie się udziału w poszczególnych klasach cenności gmin o zdywersyfikowanej strukturze funkcji gospodarczych oraz zmiany w zakresie udziału funkcji bioprodukcyjnych, polegające na zmniejszaniu się udziału gmin reprezentujących typ leśnictwa oraz zwiększaniu się udziału gmin, u których w strukturze badanych funkcji wyraźnie dominuje funkcja rolnicza. Ponadto, gminy o wybitnym profilu turystycznym wykazują związek lokalizacji z istnieniem walorów środowiska naturalnego⁵¹².

Podsumowując dokonaną charakterystykę badanego regionu stwierdzić można, że zmagają się one z problemami typowymi dla obszarów peryferyjnych. Należą do nich: monofunkcyjna struktura gospodarki regionalnej oparta w głównej mierze na funkcjach bioprodukcyjnych, niski poziom wykorzystania zasobów pracy, niedostateczny potencjał przedsiębiorczości pozarolniczej, problemy finansów gospodarki lokalnej, problemy demograficzne związane z ubytkiem liczby ludności na skutek niekorzystnego kierunku i skali procesów migracyjnych i przyrostu naturalnego.

Objęta badaniem grupa gmin ekologicznie cennych stanowi grupę zróżnicowaną. Wśród gmin do niej należących są zarówno jednostki o wybitnie niekorzystnej sytuacji ekonomicznej i demograficznej, jak i podmioty, w przypadku których badane zjawiska ukształtowały się na poziomie znacznie bardziej korzystnym w stosunku do wartości regionalnych. W dużej mierze zadecydowały o tym takie czynniki jak lokalizacja charakteryzująca się niewielkimi odległościami od ośrodków miejskich i głównych szlaków komunikacyjnych regionu, czy też ich znacząca atrakcyjność turystyczna. Podobnie zróżnicowaną grupę tworzyły gminy zaliczone do pozostałych.

4. Dobór przedsiębiorstw

W każdej z 40 gmin na podstawie rejestru REGON wytypowano do badań 5 przedsiębiorstw zlokalizowanych na obszarach wiejskich, kierując się odzwierciedleniem w próbie struktury branżowej podmiotów gospodarczych w gminie oraz typując do badań podmioty o największym poziomie zatrudnienia. W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu. Wywiady z właścicielami (lub menedżerami) przedsiębiorstw zrealizowane zostały w okresie listopad-grudzień 2013 roku. Materiał badawczy stanowiło 200 kwestionariuszy wywiadu.

W badanej grupie 200 przedsiębiorstw wyodrębniono 111 podmiotów opierających działalność na wykorzystaniu zasobów naturalnych (tabela 12). Do wyłonionej grupy zaliczono podmioty, w przypadku których lokalne uwarunkowania przyrodnicze decydowały o możliwościach prowadzenia podstawowej działalności gospodarczej i oferowania określonych typów produktów/usług⁵¹³. Była to

⁵¹² Tamże.

⁵¹³ Procesy gospodarcze opierają się na wykorzystywaniu zasobów naturalnych, stąd pewnym uproszczeniem jest przyjęcie określenia „przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne” w odniesieniu

działalność gospodarcza konsumująca zasoby przyrodnicze oraz funkcje i usługi ekosystemów⁵¹⁴.

Tabela 12. Liczba przedsiębiorstw wytypowanych do badań według dziedziny działalności i lokalizacji

Dziedzina działalności	Typ gmin		
	ekologicznie cenne	pozostałe	ogółem
wykorzystujące zasoby naturalne	85	26	111
pozostałe	65	24	89
ogółem	150	50	200

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Bazując na wyodrębnionych przez Z. Tederko⁵¹⁵ 40 klasach działalności gospodarczych (według PKD) opierających się na zasobach naturalnych i mogących wywierać pozytywny wpływ na stan środowiska przyrodniczego (branże potencjalnie proprzyrodnicze), wyłoniono następujące rodzaje działalności zaliczone w badaniu do wykorzystujących zasoby naturalne:

1. przetwórstwo surowca drzewnego, produkcja na jego bazie;
2. gospodarka leśna i jej obsługa, łowiectwo, pozyskanie dziko rosnących produktów leśnych;
3. turystyka, obiekty zakwaterowania;
4. działalność obszarów i obiektów ochrony przyrody, ogrodów botanicznych i zoologicznych, zagospodarowanie terenów zieleni;
5. przetwórstwo surowców rolnych, produkcja artykułów spożywczych;
6. gospodarka odpadami, inne działania na rzecz środowiska;
7. chów i hodowla zwierząt, ryb, inne działy rolnictwa;
8. edukacja, badania naukowe;
9. pozyskanie energii;
10. transport wodny;
11. pozyskanie i przetwórstwo surowca do produkcji kosmetyków, leków, wyrobów farmaceutycznych, chemikaliów organicznych, olejków eterycznych.

Zastosowane kryteria doboru przedsiębiorstw umożliwiły uzyskanie reprezentatywnej grupy badanych podmiotów.

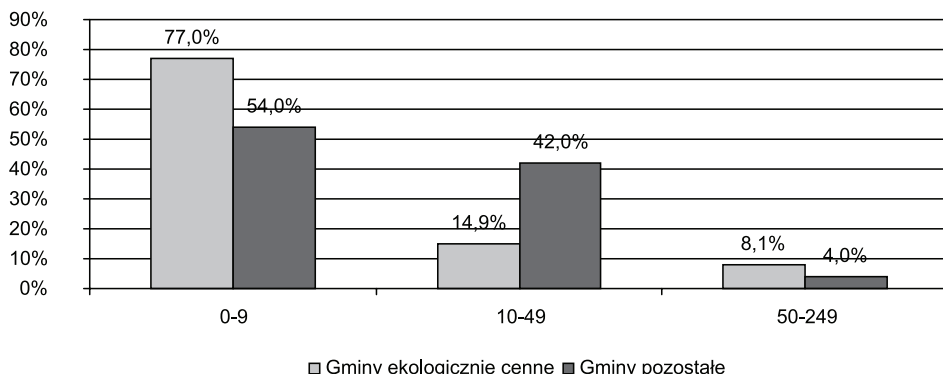
do wyodrębnionej w procesie badawczym grupy przedsiębiorstw. Uznano jednak, że określenie to umożliwi jednoznaczne wyróżnienie w opisie wyników badań grupy podmiotów zależnych od dostępu do lokalnych zasobów naturalnych i mogących wywierać pozytywny wpływ na stan środowiska przyrodniczego w stosunku do podmiotów reprezentujących pozostałe branże.

⁵¹⁴ Z. Tederko, Ochrona bioróżnorodności..., dz. cyt., s. 4.

⁵¹⁵ Tamże, s. 9.

5. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw

W grupie badanych podmiotów dominowały mikroprzedsiębiorstwa, jednak bardziej rozdrobniona struktura według wielkości zatrudnienia była charakterystyczna dla obszarów przyrodniczo cennych, w przypadku których mikroprzedsiębiorstwa stanowiły 77% ogółu badanych podmiotów (wykres 4).

Wykres 4. Struktura badanych przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia i lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

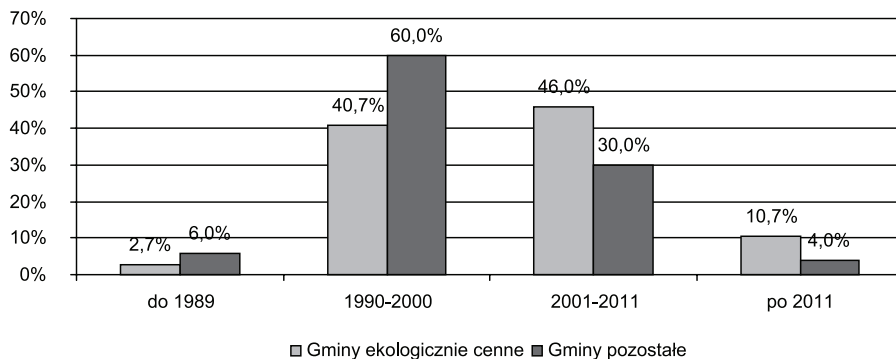
Przeciętna wielkość zatrudnienia w przedsiębiorstwach funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych w przypadku zatrudnionych w pełnym wymiarze godzin wynosiła 13,1 osoby, w przypadku pozostałych gmin – 16,2. W gminach przyrodniczo cennych zatrudniano mniej osób w niepełnym wymiarze godzin oraz więcej pracowników sezonowych. Podobny w przypadku przedsiębiorstw z porównywanych gmin był nieznaczny udział w zatrudnieniu respondentów i członków ich rodzin (tabela 13).

Tabela 13. Przeciętna wielkość zatrudnienia w badanych przedsiębiorstwach według form zatrudnienia i lokalizacji

Forma zatrudnienia	Gminy ekologicznie cenne				Gminy pozostałe			
	ogółem		w tym respondent i jego rodzina		ogółem		w tym respondent i jego rodzina	
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
pełny wymiar godzin	13,1	30,7	1,7	1,1	16,2	21,2	1,7	0,9
niepełny wymiar godzin	3,0	4,9	1,3	0,5	10,4	13,1	1,0	-
pracownicy sezonowi, dorywczy	6,1	7,4	1,7	0,8	5,2	5,0	2,0	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

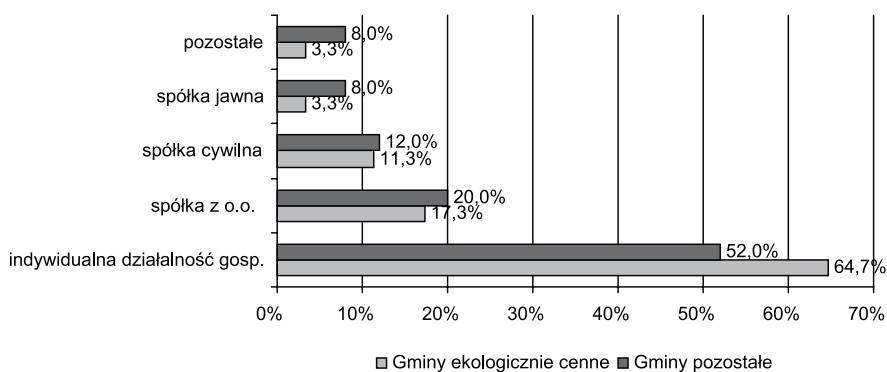
Przedsiębiorstwa z gmin ekologicznie cennych charakteryzował krótszy staż rynkowy w porównaniu do podmiotów z gmin pozostałych. Ponad połowa (56,7%) tych organizacji powstała po roku 2000, w tym 10,7% po roku 2011 (wykres 5).

Wykres 5. Struktura badanych przedsiębiorstw według okresu powołania i lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Dominującą formą prawno-organizacyjną działalności w badanej grupie była indywidualna działalność gospodarcza. Pozostałymi formami, o mniejszej reprezentacji w próbie, były spółki z o.o. oraz spółki cywilne. Zauważyć należy, że w przypadku obszarów przyrodniczo cennych wyraźnie większy był udział przedsiębiorstw funkcjonujących w oparciu o formę indywidualnej działalności gospodarczej oraz mniejszy – spółek (wykres 6). Trzy podmioty branży przemysłowej funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych działały w oparciu o kapitał zagraniczny – pochodzący z Francji, Japonii i Norwegii.

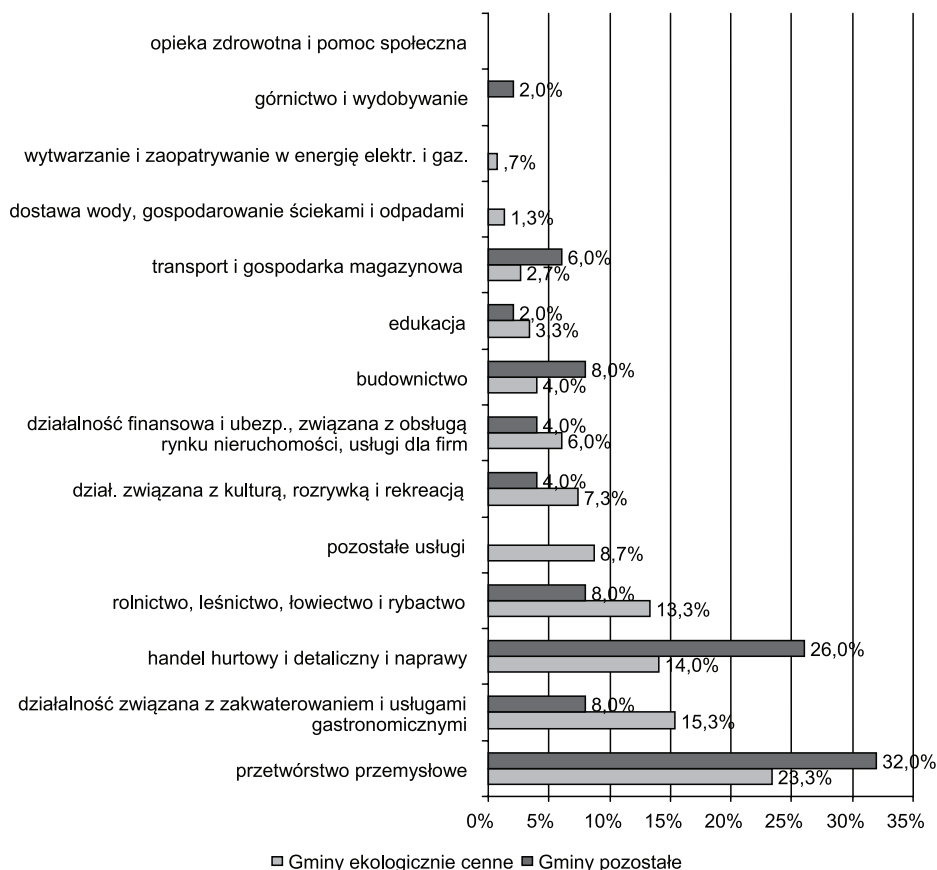
Wykres 6. Struktura badanych przedsiębiorstw według formy organizacyjno-prawnej i lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Niemal połowa przedsiębiorstw (46,9% na obszarach przyrodniczo cennych i 46,0% na obszarach pozostałych) posiadała status firmy rodzinnej. Oznaczał on,

że w firmie pracowało, formalnie lub nieformalnie, co najmniej dwóch członków rodziny, co najmniej jeden członek rodziny miał decydujący wpływ na zarządzanie w firmie oraz rodzina posiadała udziały w przedsiębiorstwie⁵¹⁶.

W strukturze branżowej badanych podmiotów dominowało przetwórstwo przemysłowe oraz handel. Przedsiębiorstwa z obszarów przyrodniczo cennych reprezentowały różnorodne dziedziny działalności. Branżą najczęściej reprezentowaną było przetwórstwo przemysłowe (23,3%), kolejnymi branżami, o mniejszym udziale w próbie, były: działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (15,3%), handel hurtowy i detaliczny i naprawy (14,0%) oraz rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (13,3%). W przypadku pozostałych obszarów wyróżniały się takie branże jak: przetwórstwo przemysłowe (32,0%) oraz handel hurtowy i detaliczny i naprawy (26,0%) (wykres 7).

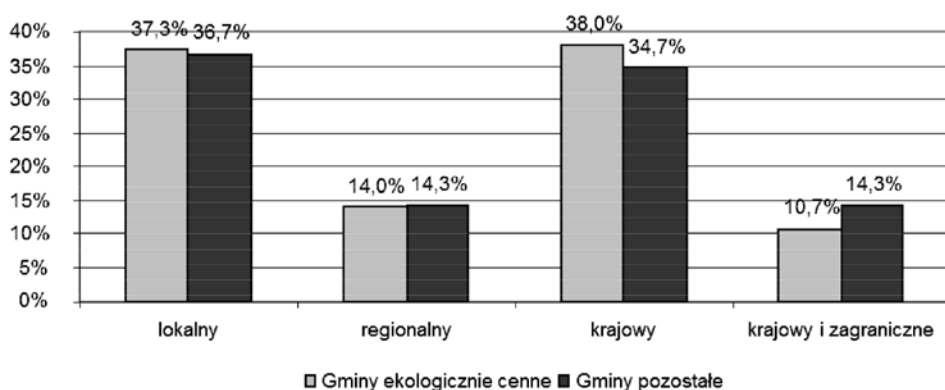

Wykres 7. Struktura badanych przedsiębiorstw według branży i lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

⁵¹⁶ Definicja przyjęta za: Firmy rodzinne w polskiej gospodarce – szanse i wyzwania, Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, realizowany na zlecenie Zespołu Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP, Warszawa 2009.

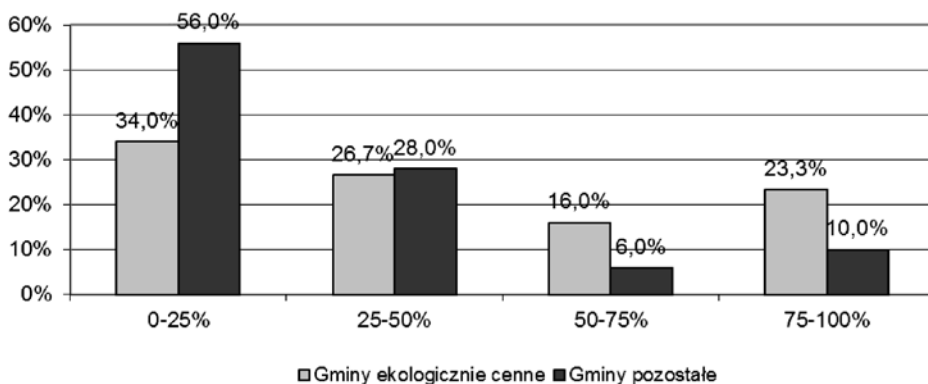
Przedsiębiorstwa zlokalizowane w gminach zaliczonych do cennych ekologicznie i pozostałych charakteryzowały się zbliżonym geograficznym zasięgiem obsługiwanych rynków, przy czym ponad 1/3 badanych podmiotów obsługiwała rynki lokalne. W grupie podmiotów obsługujących ponadlokalne rynki dominujący był udział podmiotów o krajowym zasięgu rynków. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych charakterystyczny był większy udział podmiotów obsługujących rynki krajowe oraz mniejszy – rynki zagraniczne (wykres 8). Zagraniczne rynki zbytu badanych przedsiębiorstw obejmowały głównie kraje Unii Europejskiej i Norwegię. Wyraźnie mniej partnerów pochodziło z krajów Wspólnoty Niepodległych Państw. Jedno przedsiębiorstwo obsługiwało rynki krajów Afryki i Ameryki Południowej.

Wykres 8. Struktura badanych przedsiębiorstw według geograficznego zasięgu działalności i lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

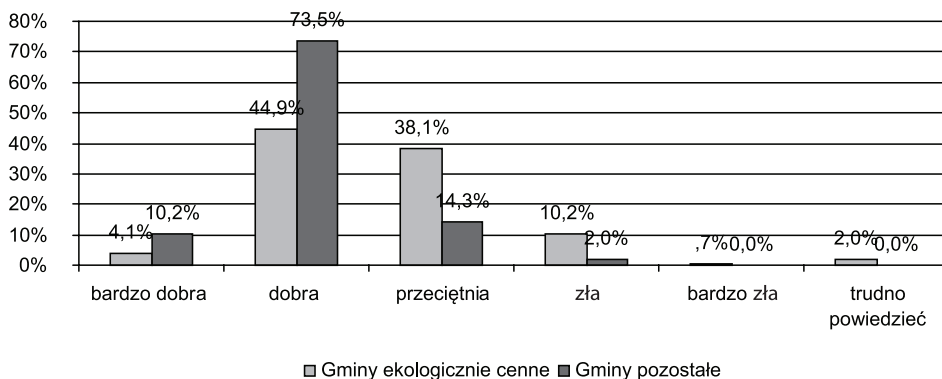
Przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych wykazywały, w porównaniu do tych zlokalizowanych na pozostałych terenach, większe powiązania z lokalnymi rynkami dóbr i usług, co wskazuje na mniejszy potencjał ekonomiczny tych podmiotów. Na obszarach przyrodniczo cennych 39% przedsiębiorstw od 50% do 100% wartości zakupów realizowało na terenie gminy. W przypadku obszarów pozostałych odsetek był dużo mniejszy i wynosił 16% (wykres 9).

Wykres 9. Struktura badanych przedsiębiorstw według udziału wartości sprzedaży zrealizowanej na rynku gminy i lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Znaczna grupa badanych przedsiębiorców oceniała pozytywnie sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa, przy czym właściciele (menadżerowie) przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin ekologicznie cennych rzadziej (49,0%) oceniali sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstw jako dobrą i bardzo dobrą w porównaniu do podmiotów z pozostałych gmin (83,7%). Dosyć duża grupa podmiotów (38,1%) z obszarów przyrodniczo cennych oceniła sytuację przeciętnie (wykres 10). Obserwowane różnice charakteryzowała statystyczna istotność ($t=-4,159$, $p<0,001$).

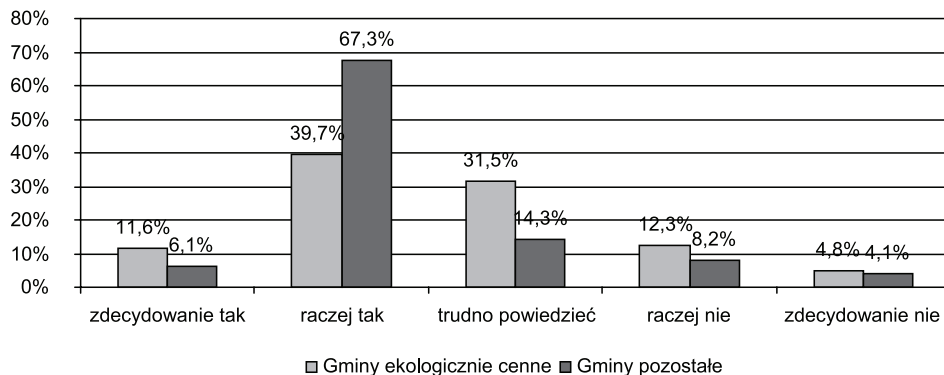

Wykres 10. Ocena sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstw według ich lokalizacji (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Większość badanych przedsiębiorców oceniała, że przedsiębiorstwo w ciągu ostatnich trzech lat rozwinęło działalność, przy czym właściciele (menadżerowie) przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin ekologicznie cennych rzadziej formułowali pozytywne oceny w tym obszarze (51,3%) w porównaniu do podmio-

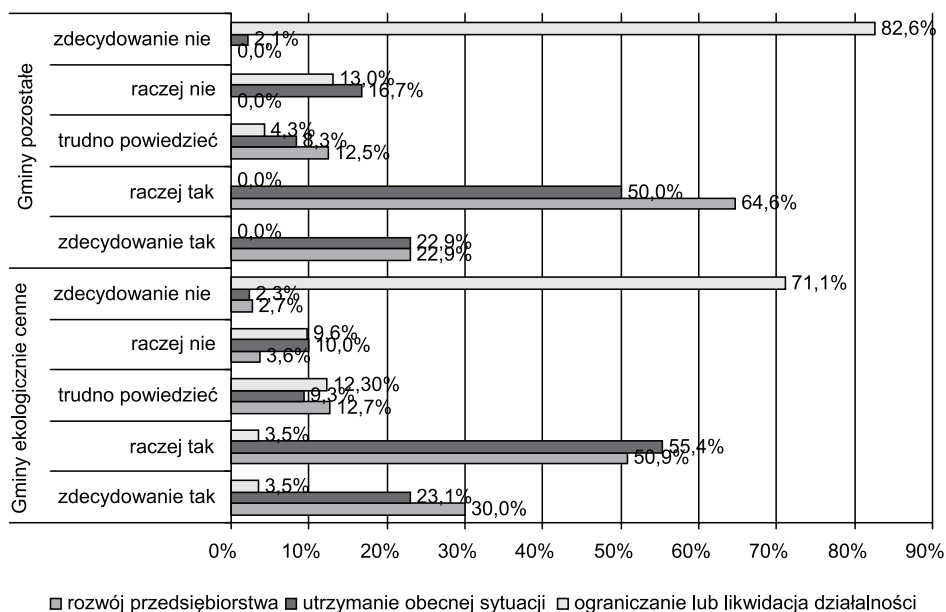
tów z pozostałych gmin (73,4%). Ponadto przedsiębiorcy z terenów przyrodniczo cennych częściej nie potrafili dokonać jednoznacznej oceny kierunku zmian, które w badanym okresie dotyczyły organizacji (wykres 11). Obserwowanych różnic nie cechowała statystyczna istotność ($t=-1,373$, $p=0,171$).

Wykres 11. Ocena rozwoju przedsiębiorstwa w okresie trzech lat od realizacji badania według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

O dosyć stabilnej pozycji rynkowej większości badanych podmiotów świadczą także wykazywane plany rozwojowe, przy czym w nieco mniejszym zakresie zgłaszane w przypadku przedsiębiorstw z obszarów ekologicznie cennych. Na obszarach cennych ekologicznie 80,9% przedsiębiorców zadeklarowało plany rozwoju działalności gospodarczej, natomiast w przypadku porównywanej grupy – 87,5%. W gminach ekologicznie cennych 7% badanych zgłosiło plan ograniczania lub likwidacji działalności (wykres 12).

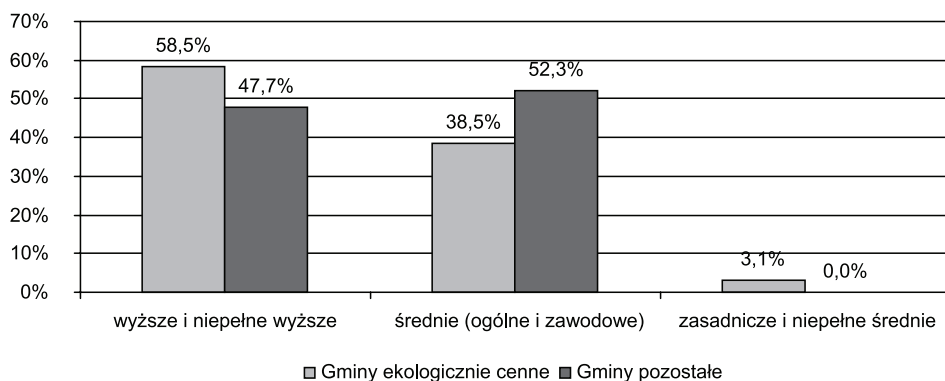

Wykres 12. Plany przedsiębiorców w perspektywie trzech lat od realizacji badania według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Decyzje w przedsiębiorstwie podejmowane były najczęściej przez właścicieli (78,4% w przypadku podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych i 80,0% w przypadku gmin pozostałych), a w nielicznych, pozostałych przypadkach przez menadżerów. Najczęściej osobami podejmującymi decyzje w przedsiębiorstwie byli mężczyźni (na obszarach przyrodniczo cennych stanowili 65,5%, a na obszarach pozostałych – 73,9%).

Porównanie dwóch grup podmiotów wyodrębnionych na podstawie lokalizacji z uwzględnieniem kryterium poziomu wykształcenia osób odpowiedzialnych za podejmowanie decyzji w przedsiębiorstwie wskazuje na występujące między nimi wyraźne różnice. Osoby podejmujące decyzje w przedsiębiorstwach z obszarów ekologicznie cennych w większości legitymowały się wykształceniem wyższym i niepełnym wyższym, natomiast na pozostałych obszarach – średnim (ogólnym i zawodowym) (wykres 13).

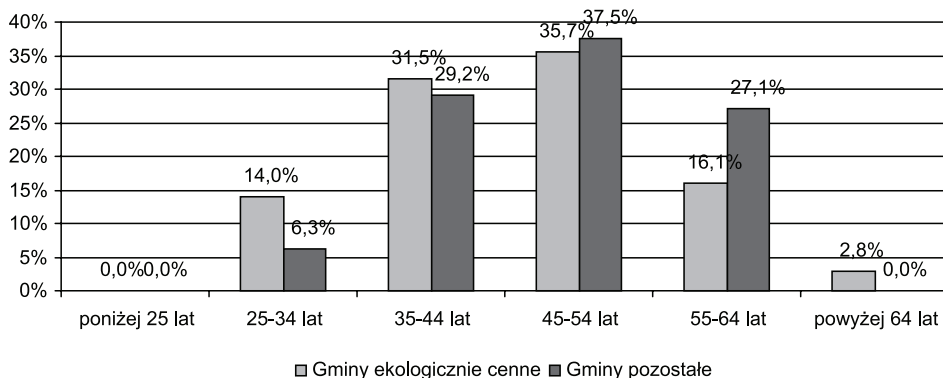

Wykres 13. Struktura osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwach według poziomu wykształcenia i lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Ważnym elementem charakterystyki przedsiębiorców w kontekście oceny uwarunkowań aktywności proekologicznej organizacji, oprócz poziomu wykształcenia, jest jego profil. Wykształcenie przyrodnicze rozumiane jako średnie, techniczne, uniwersyteckie lub politechniczne z zakresu nauk: ochrona środowiska, biologia, kształtowanie terenów, leśnictwo, rolnictwo, ogrodnictwo, zootechnika, melioracje, hydrologia i hydrogeologia, geografia, geologia charakteryzowało 14,9% osób podejmujących decyzje gospodarcze na obszarach przyrodniczo cennych i 3,2% osób na obszarach pozostałych.

Innym elementem charakterystyki, różnicującym porównywanych przedsiębiorców, był wiek. Zauważyć należy, że w przypadku przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych struktura osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie według wieku wskazywała na większy udział osób z młodszych grup wiekowych. Niemal połowa (45,5%) osób odpowiedzialnych za podejmowanie decyzji w przedsiębiorstwach nie przekroczyła 44 lat, w przypadku obszarów pozostałych – 35,5% (wykres 14).

Wykres 14. Struktura osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwach według wieku i lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W niniejszej pracy szczególna uwaga poświęcona zostanie podmiotom, których działalność opiera się na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. W związku z tym poniżej dokonana została ich szczegółowa charakterystyka.

Przedsiębiorstwa bazujące na zasobach naturalnych na obszarach przyrodniczo cennych reprezentowały przede wszystkim przetwórstwo przemysłowe (30,6%), działalność związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (27,1%) oraz rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (23,5%). W przypadku pozostałych gmin w strukturze przedsiębiorstw opierających działalność na dostępie do lokalnych zasobów naturalnych dominującą branżą było przetwórstwo przemysłowe (57,7%). Podmioty pozostałe reprezentowały przede wszystkim działalność handlową – na obu typach obszarów (tabela 14).

Tabela 14. Struktura badanych przedsiębiorstw według branży, dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)

Dziedzina działalności	Udział przedsiębiorstw poszczególnych branż według typów gmin												
	przetwórstwo przemysłowe	działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	dział. związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	pozostałe usługi	handel hurtowy i detaliczny i naprawy	edukacja	transport i gospodarka magazynowa	wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektr. i gaz	dział. finansowa i ubezpieczeniowa z obsługą rynku nieruchomości, usługi dla firm	budownictwo	dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami	górnictwo i wydobywanie
gminy ekologicznie cenne													
wykorzystujące zasoby naturalne	30,6	27,1	23,5	8,2	5,9	1,2	1,2	1,2	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0
pozostałe	13,8	0,0	0,0	6,2	12,3	30,8	6,2	4,6	0,0	13,8	9,2	3,1	0,0
gminy pozostałe													
wykorzystujące zasoby naturalne	57,7	15,4	15,4	7,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,8
pozostałe	4,2	0,0	0,0	0,0	0,0	54,2	4,2	12,5	0,0	8,3	16,7	0,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę strukturę przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia, zwraca uwagę jej większe rozdrobnienie w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne, zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych (tabela 15).

Tabela 15. Struktura badanych przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia, dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne			Gminy pozostałe		
	0-9	10-49	50-249	0-9	10-49	50-249
wykorzystujące zasoby naturalne	82,4	9,4	8,2	57,7	34,6	7,7
pozostałe	69,9	22,2	7,9	50,0	50,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorstwa opierające działalność na lokalnych zasobach naturalnych funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych charakteryzowały się mniejszą średnią liczbą zatrudnionych osób w pełnym wymiarze godzin w porównaniu do przedsiębiorstw pozostałych (12,4 wobec 14,4) oraz większą średnią liczbą osób zatrudnionych w niepełnym wymiarze godzin. W przypadku gmin pozostałych

przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne wypełniały znacznie większą rolę w zakresie tworzenia miejsc pracy – zarówno w pełnym, niepełnym wymiarze godzin, jak i w sferze zatrudnienia sezonowego (tabela 16).

Tabela 16. Przeciętna wielkość zatrudnienia w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne						Gminy pozostałe					
	pełny wymiar godzin		niepełny wymiar godzin		pracownicy sezonowi, dorywczy		pełny wymiar godzin		niepełny wymiar godzin		pracownicy sezonowi, dorywczy	
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
wykorzystujące zasoby naturalne	12,1	30,7	3,5	5,8	5,9	7,8	18,5	26,4	12,4	16,3	6,3	6,8
pozostałe	14,4	30,9	1,8	1,8	6,8	6,2	13,7	13,6	7,20	5,3	4,1	2,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podmioty opierające swoją działalność na dostępie do zasobów naturalnych zlokalizowane w gminach ekologicznie cennych charakteryzował krótszy staż rynkowy w porównaniu do podmiotów funkcjonujących w gminach pozbawionych cechy szczególnej cenności ekologicznej (44,8% wobec 57,0% podmiotów powołanych do roku 2000) – tabela 17.

Tabela 17. Struktura badanych przedsiębiorstw według okresu powołania, dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne				Gminy pozostałe			
	do 1989	1990-2000	2001-2011	po 2011	do 1989	1990-2000	2001-2011	po 2011
wykorzystujące zasoby naturalne	2,4	42,4	43,6	11,8	7,7	50,0	34,6	7,7
pozostałe	3,1	38,5	49,2	9,2	4,2	70,8	25,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

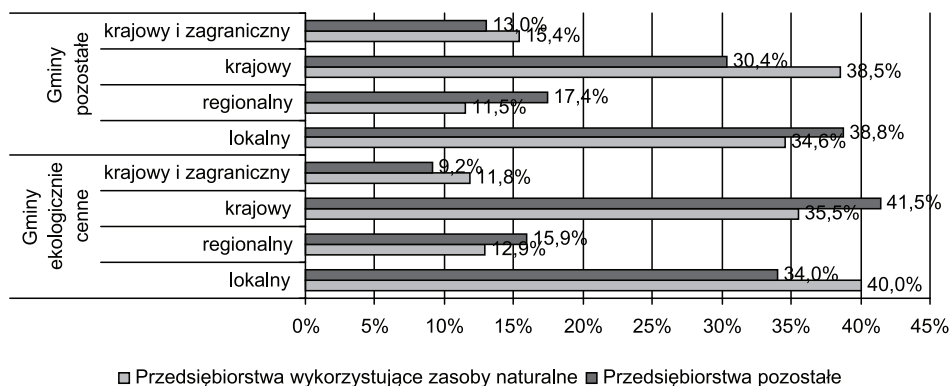
W grupie przedsiębiorstw bazujących na zasobach naturalnych dominowała forma indywidualnej działalności gospodarczej (60,4%), spółki z o.o. (21,6%) oraz spółki cywilnej (13,5%). W przypadku pozostałych przedsiębiorstw podmioty reprezentujące formę indywidualnej działalności gospodarczej stanowiły 62,9%, spółki z o.o. – 13,5%, natomiast spółki cywilne – 9,0%. W oparciu o kapitał zagraniczny funkcjonowało tylko jedno przedsiębiorstwo bazujące na lokalnych zasobach naturalnych oraz dwa w grupie pozostałych przedsiębiorstw. Ponadto przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne częściej były firmami rodzinnymi (tabela 18).

Tabela 18. Udział przedsiębiorstw rodzinnych w grupie badanych przedsiębiorstw według dziedziny działalności przedsiębiorstw i lokalizacji (% wskazań)

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne	Gminy pozostałe
wykorzystujące zasoby naturalne	51,8	50,0
pozostałe	40,3	41,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne zlokalizowane w gminach zaliczonych do cennych ekologicznie charakteryzowały się w większym stopniu ukierunkowaniem na obsługę lokalnych rynków zbytu w porównaniu do pozostałych przedsiębiorstw. Podmioty z tej branży funkcjonujące w gminach pozbawionych cech wysokiej cennej ekologicznej częściej w porównaniu do pozostałych operowały na rynkach krajowych i zagranicznych (wykres 15).

Wykres 15. Geograficzny zasięg działalności przedsiębiorstw według dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Silniejsze lokalne ukierunkowanie rynków zbytu przedsiębiorstw reprezentujących branże rozwijające się w oparciu o zasoby naturalne w porównaniu do pozostałych przedsiębiorstw wiązało się z ich większym popytem zgłaszanym na gminnym rynku dóbr i usług (tabela 19).

Tabela 19. Średnia szacunkowa część wartości zakupów zrealizowanych w przedsiębiorstwach w 2012 roku na rynku gminy według dziedziny działalności i lokalizacji

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe	
	\bar{x}	s	\bar{x}	s
wykorzystujące zasoby naturalne	52,7	33,6	33,5	26,2
pozostałe	37,5	30,3	28,8	28,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Właściciele (menadżerowie) przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin ekologicznie cennych znacznie rzadziej oceniali sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstw jako dobrą i bardzo dobrą w porównaniu do podmiotów z pozostałych gmin. Zauważyć jednak należy, że na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych w przypadku podmiotów wykorzystujących w działalności zasoby naturalne częściej oceniano sytuację ekonomiczno-finansową znacznie lepiej niż w przypadku podmiotów pozostałych. Obserwowane różnice nie były jednak statystycznie istotne ($t=1,975$, $p=0,05$, tabela 20).

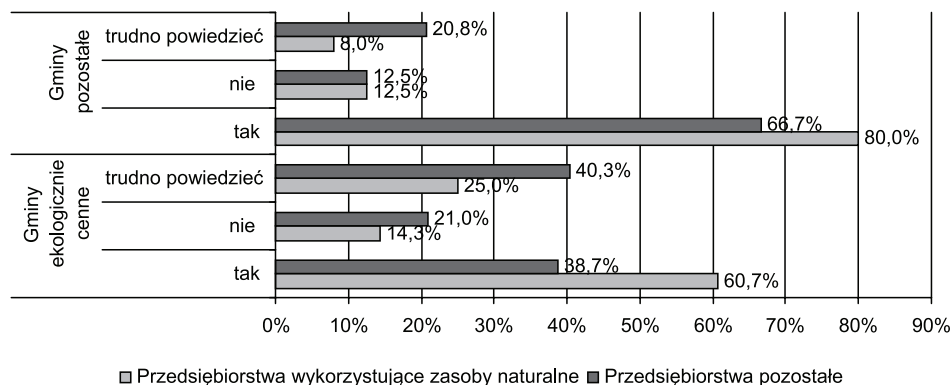
Tabela 20. Przedsiębiorcy oceniający sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa jako dobrą i bardzo dobrą według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne	Gminy pozostałe
wykorzystujące zasoby naturalne	56,5	80,0
pozostałe	38,7	87,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Właściciele (menadżerowie) przedsiębiorstw wykorzystujących lokalne zasoby naturalne, niezależnie od lokalizacji działalności gospodarczej częściej niż w przypadku podmiotów pozostałych branż deklarowali, że przedsiębiorstwo w ciągu ostatnich trzech lat rozwinęło swoją działalność. Różnice te były statystycznie istotne ($t=2,249$, $p=0,026$).

Biorąc pod uwagę podmioty funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych rzadziej stwierdzano rozwój przedsiębiorstwa, niezależnie od reprezentowanej branży. Ponadto na tych obszarach zaobserwowano szczególnie niski (38,7%) odsetek podmiotów branż nie opierających się na wykorzystaniu zasobów naturalnych i deklarujących rozwój. Na obszarach przyrodniczo cennych branża determinowała ocenę rozwoju działalności gospodarczej na korzyść podmiotów opierających działalność na zasobach naturalnych ($t=2,097$, $p=0,038$) (wykres 16).

Wykres 16. Ocena rozwoju przedsiębiorstwa w okresie trzech lat od realizacji badania według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Jak już wspomniano, zdecydowana większość badanych przedsiębiorców zadeklarowała dalsze plany rozwoju działalności gospodarczej, przy czym grupą o stosunkowo niższym udziale deklaracji były podmioty zlokalizowane na obszarach gmin ekologicznie cennych i reprezentujące branże opierające się na dostępie do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (tabela 21).

Tabela 21. Odsetek przedsiębiorstw w których deklarowano plany rozwojowe według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne	Gminy pozostałe
wykorzystujące zasoby naturalne	79,7	87,5
pozostałe	83,0	84,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę poziom wykształcenia przedsiębiorców zauważyć można, że przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych w sektorach uzależnionych od dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego charakteryzował najwyższy odsetek osób z wykształceniem wyższym i niepełnym wyższym w stosunku do przedsiębiorców z pozostałych terenów (tabela 22).

Tabela 22. Odsetek osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie legitymujących się wykształceniem wyższym i niepełnym wyższym według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne	Gminy pozostałe
wykorzystujące zasoby naturalne	57,1	45,8
pozostałe	60,4	50,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Wykształceniem przyrodniczym najczęściej legitymowali się przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych i funkcjonujący w branżach zależnych od bioróżnorodności (tabela 23).

Tabela 23. Odsetek osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie legitymujących się wykształceniem przyrodniczym według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne	Gminy pozostałe
wykorzystujące zasoby naturalne	18,2	6,7
pozostałe	10,0	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Wyższemu, najczęściej, poziomowi wykształcenia i częściej jego przyrodniczemu profilowi charakteryzującemu przedsiębiorców z gmin ekologicznie cennych i prowadzących działalność w branżach zależnych od bioróżnorodności towarzyszyła ich częstsza przynależność do kategorii wiekowej określanej wiekiem mobilnym (do 44 lat) (tabela 24).

Tabela 24. Odsetek osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie według kategorii wieku, dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Dziedzina działalności	Gminy ekologicznie cenne				Gminy pozostałe			
	do 34 lat	35-44	45-54	55 i więcej	do 34 lat	35-44	45-54	55 i więcej
wykorzystujące zasoby naturalne	20,0	31,8	31,8	16,3	15,4	34,6	30,8	19,2
pozostałe	14,4	27,8	36,9	20,0	4,2	20,8	41,7	33,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Większość badanych przedsiębiorców, którzy prowadzili działalność gospodarczą na terenie miejsca swojego zamieszkania (58,5%), zadeklarowała wysoki i bardzo wysoki poziom emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania. Nie zaobserwowano jednak istotnych statystycznie różnic pomiędzy deklarowanym wysokim poziomem emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania i lokalizacją przedsiębiorstwa ($t=0,703$, $p=0,483$) a reprezentowaną dziedziną działalności ($t=1,360$, $p=0,176$).

Podsumowując dokonaną charakterystykę podmiotów stanowiących próbę badawczą stwierdzić można, że zastosowane kryteria doboru przedsiębiorstw do badań zadecydowały o specyfice uzyskanej próby. Struktura próby według wielkości zatrudnienia różni się bowiem znacznie od tej charakteryzującej badane obszary przyrodniczo cenne województwa lubelskiego, natomiast strukturę branżową próby uznać należy za zbieżną ze strukturą podmiotów gospodarczych na badanych obszarach przyrodniczo cennych. Podmioty o zatrudnieniu z przedziału 0-9 osób na obszarach ekologicznie najcenniejszych w 2012 roku stanowiły 95,8% ogółu, w klasie zatrudnienia 10-49 osób funkcjonowało 3,9% organizacji, a w przedziale zatrudnienia powyżej 249 osób – odpowiednio – 0,3% podmiotów. Biorąc pod uwagę strukturę branżową – udział podmiotów sekcji rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa wyniósł 8,2%, natomiast przemysłu i budownictwa – 30,4%⁵¹⁷.

Przedsiębiorstwa funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych reprezentowały różnorodne branże, zwykle były podmiotami o mniejszym potencjale ekonomicznym, odzwierciedlonym mniejszą skalą zatrudnienia, krótszym stażem rynkowym, w większości stanowiły firmy rodzinne, silnie powiązane z lokalnymi rynkami dóbr. W porównaniu do podmiotów z pozostałych obszarów mniejszy odsetek przedsiębiorców z tej grupy dobrze ocenił sytuację ekonomiczną i finansową przedsiębiorstwa oraz odnotował jego rozwój w okresie 2011-2013. Istotne implikacje dla możliwości rozwojowych przedsiębiorstw oraz podejmowania aktywności proekologicznej tej grupy podmiotów tworzy wyższy poziom wykształcenia osób odpowiedzialnych za podejmowanie decyzji w przedsiębiorstwach,

⁵¹⁷ Obliczenia własne na podstawie danych WUS w Lublinie, w: M. Zwolińska-Ligaj, Przedsiębiorczość na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, XV (4), Warszawa – Poznań – Rzeszów 2013.

większy odsetek osób z wykształceniem o profilu przyrodniczym i fakt, że są to osoby młodsze.

Istotne zatem staje się określenie, na ile silniejsze powiązania z lokalnymi rynkami, wykazywane przez przedsiębiorstwa powiązane z lokalnymi zasobami środowiska przyrodniczego, są związane z postawami odpowiedzialności społecznej, w tym głównie w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego. Innym zagadnieniem jest ocena szans i zagrożeń dotyczących takiej lokalizacji przedsiębiorstw, wyłonienie najważniejszych problemów i czynników ich rozwoju oraz wskazanie warunków i możliwości wsparcia rozwoju tego sektora oraz kształtowania proekologicznych postaw. Istotny obszar poznawczy dotyczy także oceny dotychczasowej roli władz samorządowych w kształtowaniu warunków dla zrównoważonego rozwoju, w tym w zakresie współpracy z podmiotami gospodarczymi, określania możliwych do realizacji zrównoważonych dziedzin działalności, wykorzystujących szeroko rozumiany lokalny potencjał, opierający się na wartościach przyrodniczych i kulturowych, a także wykorzystujący innowacyjne kierunki rozwoju związane z możliwościami, jakie tworzy biogospodarka. Stanowi to warunek zrównoważonego rozwoju lokalnego, w którym podstawową rolę wypełniają lokalne władze jako podmioty, które powinny formułować politykę wsparcia rozwoju lokalnej przedsiębiorczości.

Rozdział 5

Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw

W niniejszym rozdziale podjęto rozważania dotyczące uwarunkowań rozwoju badanych przedsiębiorstw. Jego istotą jest zatem charakterystyka wybranych czynników lub okoliczności mających wpływ na pozytywne zmiany dotyczące badanej grupy podmiotów i określających ich charakter⁵¹⁸. W tej części pracy podjęto próbę wyodrębnienia czynników rozwoju przedsiębiorstw (stymulujących, umożliwiających lub ułatwiających rozwój przedsiębiorstw) oraz barier (czynników utrudniających rozwój)⁵¹⁹.

Przy rozpatrywaniu uwarunkowań rozwoju przedsiębiorstw uwzględniono kryterium przestrzenne i dokonano rozróżnienia uwarunkowań lokalnych obejmujących obszar gminy oraz ponadlokalnych, pozostających poza oddziaływaniem gminy. Badanie lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości uwzględniło oceny ogólne oraz szczegółowe, odnoszące się do czterech grup warunków, na które składały się: cechy środowiska przyrodniczego i lokalizacja gminy w regionie, poziom rozwoju i dostępność poszczególnych elementów infrastruktury technicznej, charakter i cechy lokalnej gospodarki, a także aktywność władz samorządowych w najważniejszych obszarach tworzenia warunków sprzyjających przedsiębiorczości. W grupie uwarunkowań ponadlokalnych ujęto zaś te tkwiące w makrootoczeniu i mezootoczeniu, obejmujące m.in. dostępność i jakość zasobów czynników wytwórczych, czy warunki wynikające z oddziaływania instrumentów regulujących procesy gospodarcze. Szczególne miejsce poświęcono problemowi dostępności oferty instytucji otoczenia biznesu i stopniowi zaspokojenia potrzeb przedsiębiorców w tym zakresie.

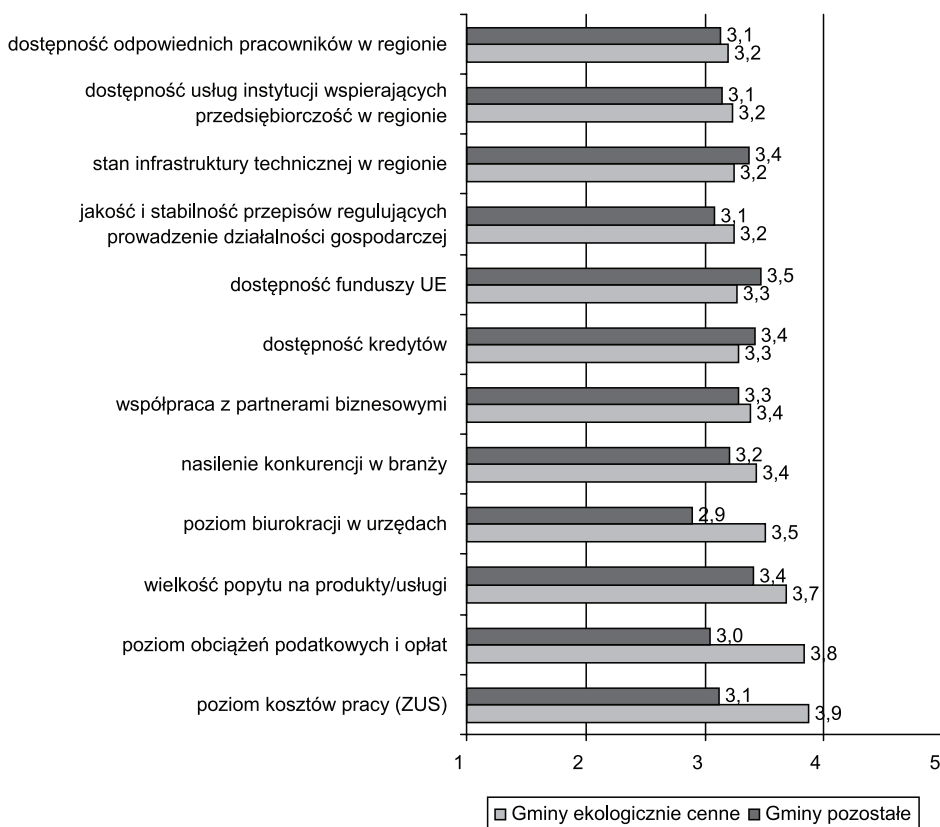
Analizę badanych uwarunkowań uzupełniono o charakterystykę czynników i barier działalności gospodarczej dostrzeganych przez badanych przedsiębiorców przygotowaną na podstawie pytań otwartych, co umożliwiło wyeksponowanie wszystkich czynników postrzeganych przez badanych jako istotne.

⁵¹⁸ Por. hasło „uwarunkowania” według: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, T. 3, PWN, Warszawa 2000, s. 950.

⁵¹⁹ Por. W. Kosiedowski, *Wprowadzenie do teorii i praktyki rozwoju regionalnego i lokalnego*, w: W. Kosiedowski (red.), *Samorząd terytorialny w procesie rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wydawnictwo TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 23.

1. Uwarunkowania ponadlokalne

Do najważniejszych, dostrzeganych szczególnie wyraźnie w grupie przedsiębiorstw funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych, ponadlokalnych barier działalności gospodarczej zaliczyć można poziom kosztów pracy oraz obciążeń podatkowych i opłat oraz, odczuwaną jako znacząca, biurokrację w urzędach. Za czynnik rozwoju uznać zaś można ocenioną na ponadprzeciętnym poziomie w tej grupie wielkość popytu na produkty/usługi oferowane przez przedsiębiorstwa (wykres 17).

Wykres 17. Ocena* wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Wyodrębnione bariery rozwoju wskazują na dotkliwość charakterystycznych dla całego sektora małych i średnich przedsiębiorstw trudności, w tym głównie o charakterze finansowym, które ograniczają możliwości podejmowania inwe-

stycji prorozwojowych. Uwagę zwracają oceny kosztów pracy postrzeganych jako wysokie. Świadczyć to może o ogólnie trudnej sytuacji ekonomiczno-finansowej badanych podmiotów, podczas gdy w badanym regionie wynagrodzenia należą do jednych z niższych w kraju. Problem stanowi więc poziom wszystkich kosztów, jakie musi ponieść pracodawca w związku z zatrudnieniem pracownika. Postrzegana na ponadprzeciętnym poziomie pod względem intensywności konkurencja powiązana jest z kolei bezpośrednio z odczuwaną jako ponadprzeciętna dynamiką rozwoju rynków, na których funkcjonują badane podmioty. Pozostałe uwarunkowania z perspektywy podmiotów z obszarów przyrodniczo cennych ocenione zostały raczej przeciętnie, nie stanowiły więc szczególnie silnie oddziałujących na przedsiębiorstwa czynników lub barier rozwoju.

W porównaniu z podmiotami zlokalizowanymi w pozostałych gminach, przedsiębiorcy reprezentujący podmioty zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych ocenili jako znacznie silniejsze oddziaływanie niektórych barier rozwoju działalności gospodarczej. Statystycznie istotne różnice ocen dotyczyły: poziomu kosztów pracy ($t=4,12$, $p<0,001$), poziomu obciążeń podatkowych i opłat ($t=4,18$, $p<0,001$) oraz poziomu biurokracji w urzędach ($t=3,68$, $p<0,001$).

Biorąc pod uwagę dziedzinę działalności badanych przedsiębiorstw zauważyć należy, że na obszarach przyrodniczo cennych przedsiębiorcy opierający działalność gospodarczą na wykorzystywaniu lokalnych zasobów naturalnych dostrzegali wymieniane wcześniej bariery działalności gospodarczej, takie jak wysoki poziom podatków i opłat oraz kosztów pracy oraz wysoki poziom biurokracji w urzędach, jako bardziej nasilone niż w przypadku tej samej grupy podmiotów funkcjonujących na pozostałych obszarach.

W grupie przedsiębiorstw opierających działalność na wykorzystaniu lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów ekologicznie cennych ujawniły się następujące czynniki rozwoju: wielkość popytu na produkty/usługi, dostępność funduszy z Unii Europejskiej oraz ponadprzeciętnie wysoko oceniona współpraca z partnerami biznesowymi. W porównaniu do przedsiębiorców nie opierających działalności na wykorzystywaniu zasobów naturalnych, przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby na obszarach przyrodniczo cennych jako uwarunkowania bardziej sprzyjające działalności gospodarczej określili przede wszystkim: dostępność funduszy Unii Europejskiej ($t=4,02$, $p<0,001$) oraz wielkość popytu na produkty/usługi przedsiębiorstwa ($t=2,57$, $p=0,011$, tabela 25).

Tabela 25. Ocena* wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań działalności gospodarczej, według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Gminy ekologicznie cenne				Gminy pozostałe			
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		pozostałe		przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		pozostałe	
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
poziom obciążenia podatkowych i opłat	3,9	1,2	3,8	1,2	3,4	1,1	2,6	0,8
poziom kosztów pracy (ZUS)	3,9	1,2	3,9	1,1	3,5	1,0	2,7	0,8
wielkość popytu na produkty/ usługi	3,8	0,8	3,5	0,8	3,6	0,6	3,2	0,7
poziom biurokracji w urzędach	3,5	1,1	3,5	1,0	3,1	1,0	2,7	0,8
dostępność funduszy UE	3,5	0,7	3,0	0,9	3,5	0,5	3,5	0,5
współpraca z partnerami biznesowymi	3,5	0,7	3,3	0,7	3,4	0,5	3,1	0,5
nasilenie konkurencji w branży	3,4	1,0	3,5	0,9	3,4	0,8	3,0	0,7
jakość i stabilność przepisów regulujących prowadzenie działalności gospodarczej	3,3	0,8	3,1	0,7	3,1	0,9	3,0	0,6
stan infrastruktury technicznej w regionie	3,3	0,8	3,1	0,7	3,4	0,8	3,3	0,5
dostępność kredytów	3,3	0,8	3,2	0,8	3,5	0,9	3,3	0,8
dostępność odpowiednich pracowników w regionie	3,3	0,8	3,0	0,7	3,2	0,8	3,0	0,7
dostępność usług instytucji wspierających przedsiębiorczość w regionie	3,3	0,9	3,1	0,6	3,2	0,7	3,1	0,6

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Oprócz postrzegania ogólnie mniejszej uciążliwości barier działalności gospodarczej niż w przypadku gmin ekologicznie cennych, w gminach pozostałych zaobserwowano większe różnice w opiniach respondentów reprezentujących przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne i pozostałe. Różnice te szczególnie dotyczyły postrzegania większego znaczenia barier w przypadku podmiotów opierających się na wykorzystaniu zasobów naturalnych. Do barier rozwojowych należały: poziom obciążenia podatkowych i opłat ($t=3,00$, $p=0,004$), poziom kosztów pracy ($t=3,07$, $p=0,004$), poziom biurokracji w urzędach oraz nasilenie konkurencji w branży ($t=2,14$, $p=0,038$). Jednocześnie przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne zgłaszały istnienie większego popytu na produkty/usługi ($t=2,28$, $p=0,027$) oraz możliwości rozwijania współpracy z partnerami biznesowymi ($t=2,13$, $p=0,038$).

Ogólnie należy stwierdzić, że uzyskane wyniki badań nad ponadlokalnymi uwarunkowaniami działalności gospodarczej są zbieżne z wynikami badań ogólnopolskich i regionalnych. W szczególności z badań przedsiębiorstw sektora MSP, cyklicznie prowadzonych przez Ministerstwo Gospodarki wynika, że w ocenie przedsiębiorców najważniejszymi barierami w prowadzeniu działalności gospodarczej są: wysokość podatków i opłat przewidzianych prawem (wskazało ją 36% badanych przedsiębiorców) oraz niewielkie obroty (22%). Wśród innych barier przedsiębiorcy akcentowali znaczne skomplikowanie przepisów prawnych (6%) oraz duże natężenie konkurencji⁵²⁰. Z kolei wyniki badań nad uwarunkowaniami przedsiębiorczości w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego M. Angowskiego i A. Jarosz-Angowskiej⁵²¹ wskazują, że wśród trudności związanych z bieżącym prowadzeniem działalności gospodarczej dostrzeganych przez przedsiębiorców znajdują się przede wszystkim zbyt wysokie podatki i niewystarczająca informacja o pomocy dla MSP oraz obciążenia socjalne. Dużym problemem związanym z funkcjonowaniem firm jest także ograniczony dostęp do wykwalifikowanych pracowników.

Podsumowując tę część rozważań, należy stwierdzić, że przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych w większym stopniu, w porównaniu do pozostałych podmiotów, odczuwali intensywność ujawnionych w badaniu głównych barier działalności gospodarczej. Jednocześnie, oceniany jako uwarunkowanie sprzyjające działalności gospodarczej przez podmioty reprezentujące branże opierające się na wykorzystaniu lokalnych zasobów naturalnych podstawowy czynnik działalności gospodarczej, jakim jest wielkość popytu na produkty/usługi, stanowi podstawę poszukiwania możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej badanych podmiotów i zarazem lokalnych gospodarek. Wydaje się, że jednym ze sposobów jej wzmacniania jest dalszy, ściślejszy rozwój współpracy z partnerami biznesowymi, który był już oceniany w kategorii czynnika rozwoju działalności gospodarczej.

2. Uwarunkowania lokalne

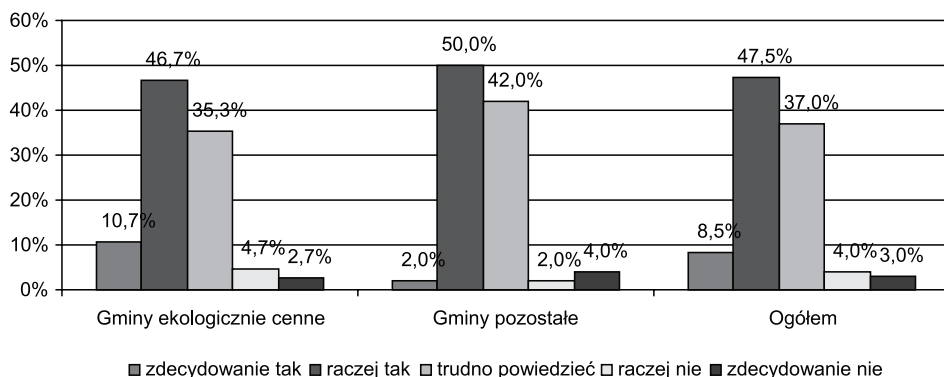
2.1. Ogólna ocena warunków rozwoju przedsiębiorczości w gminie

Ogólna ocena warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw w badanych gminach była raczej pozytywna. Ponad połowa badanych uznała je za zdecydowanie sprzyjające i raczej sprzyjające funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw, w tym 57,4% przedsiębiorców z obszarów ekologicznie cennych i 52,0% z obszarów pozostałych. Respondenci reprezentujący przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych rzadziej nie wyrażali jednoznacznego stanowiska dotyczącego warunków rozwoju przedsiębiorczości w gminie

⁵²⁰ Przedsiębiorczość w Polsce, MG, Warszawa 2014, s. 133.

⁵²¹ M. Angowski, A. Jarosz-Angowska, Zmiany uwarunkowań działalności sektora małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich województwa lubelskiego, Roczniki Naukowe SERiA, XVI, (1), 2014, s. 13.

i nieznacznie częściej oceniali je negatywnie. Średnia ocen lokalnych warunków przedsiębiorczości w przypadku obszarów przyrodniczo cennych była wyższa w porównaniu do gmin pozostałych ($\bar{x}=3,58$, $s=0,846$ i odpowiednio $\bar{x}=3,44$, $s=0,760$), jednak obserwowane różnice nie były statystycznie istotne ($t=1,04$, $p=0,3$)⁵²² – wykres 18.

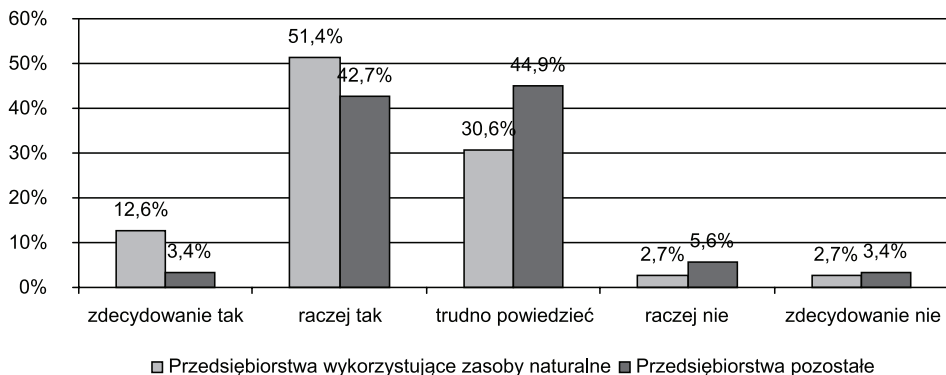

Wykres 18. Ogólna ocena obecności w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby naturalne w działalności gospodarczej częściej wyrażali pozytywne opinie na temat lokalnych warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw w porównaniu do przedsiębiorstw pozostałych. Ponad połowa badanych uznała te warunki za sprzyjające przedsiębiorczości (64,0% pozytywnych opinii w porównaniu do 46,1% w porównywanej grupie). W przypadku przedsiębiorstw opierających działalność na wykorzystaniu zasobów i pozostałych wartości średnich ocen wyniosły odpowiednio – $\bar{x}=3,68$, $s=0,831$ i $\bar{x}=3,37$, $s=0,789$, a obserwowane różnice ocen wykazały statystyczną istotność ($t=2,72$, $p=0,007$). Takie wyniki wskazywać mogą na znaczącą rolę cech środowiska przyrodniczego w katalogu uwarunkowań pozytywnie wpływających na walory lokalizacyjne, jakie podmiotom wykorzystującym lokalne zasoby naturalne tworzy dana jednostka przestrzenna (wykres 19).

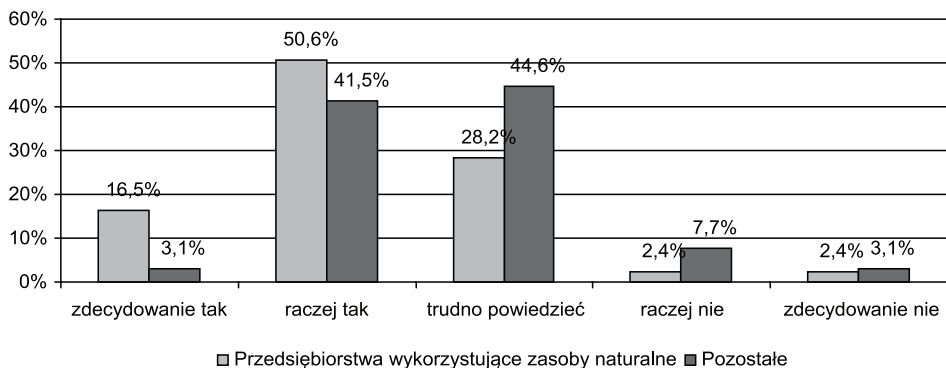
⁵²² Przy zmiennych mierzonych za pomocą skali Likerta oceny dokonano w skali 1-5, przy czym przyjęto, że 5 oznacza zdecydowanie sprzyjające, a 1 – zdecydowanie niesprzyjające.

Wykres 19. Ogólna ocena obecności w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

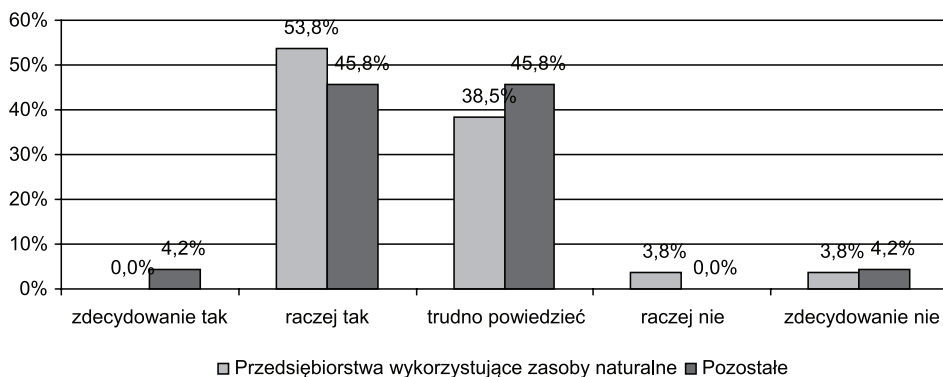
Jako sprzyjające warunki funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości w gminach ekologicznie cennych częściej określali przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności gospodarczej dostęp do lokalnych zasobów naturalnych (67,1% respondentów w porównaniu do 44,6% w grupie przedsiębiorstw pozostałych). Niewielki był odsetek ocen negatywnych, zgłaszanych częściej przez przedsiębiorców, których działalność nie była oparta na wykorzystywaniu zasobów naturalnych. Dość duża grupa respondentów, głównie w grupie przedsiębiorstw pozostałych, nie sformułowała jednoznacznej oceny warunków, dostrzegając zarówno szanse, jak i zagrożenia rozwoju przedsiębiorczości wynikające ze specyficznej lokalizacji. Średnia ocen w grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne była wyższa niż w grupie podmiotów pozostałych – $\bar{x} = 3,76$, $s = 0,840$ i odpowiednio – $\bar{x} = 3,34$, $s = 0,795$, a obserwowane różnice charakteryzowała istotność statystyczna ($t = 3,15$, $p = 0,002$) – wykres 20.

Wykres 20. Ogólna ocena istnienia w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach niezaliczonych do szczególnie cennych ekologicznie w stosunku do obszarów cennych ekologicznie mniejszy odsetek przedsiębiorców, opierających działalność gospodarczą o wykorzystywanie lokalnych zasobów naturalnych (53,8% – mniej o 13,3 p. p.), oraz nieco większy odsetek (50,0% – więcej o 5,4 p. p.) przedsiębiorstw pozostałych ocenił lokalne warunki funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości jako sprzyjające. Na obszarach pozbawionych cechy wyjątkowej cenności ekologicznej większy był udział przedsiębiorców wykorzystujących zasoby naturalne, którzy nie potrafili jednoznacznie ocenić warunków, jakie tworzy przestrzeń gminy dla funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości. Nieznacznie większy odsetek ocen negatywnych wystąpił w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne oraz mniejszy – w przypadku przedsiębiorstw pozostałych. Obserwowane różnice nie były statystycznie istotne (średnia ocen w grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby wyniosła: $\bar{x} = 3,42$ i $s = 0,759$, a w grupie przedsiębiorstw porównywanych branż – odpowiednio $\bar{x} = 3,46$, $s = 0,779$, $t = -0,16$, $p = 0,872$) – wykres 21.

Wykres 21. Ogólna ocena istniejących w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Po dokonaniu ocen ogólnych dotyczących lokalnych warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości badani przedsiębiorcy dokonali ocen szczegółowych, odnoszących się do cech środowiska przyrodniczego i lokalizacji gminy w regionie, poziomu rozwoju i dostępności poszczególnych elementów infrastruktury technicznej, charakteru i cech lokalnej gospodarki, a także aktywności władz samorządowych w najważniejszych obszarach tworzenia warunków lokalnych sprzyjających przedsiębiorczości⁵²³. Z uwagi na specyfikę lokalizacji badanych podmiotów określoną przez cennosc przyrodniczą gmin, w badaniu uwzględnione zostały także uwarunkowania odnoszące się do aktywności władz lokalnych w obszarze wsparcia przedsiębiorczości, ukierunkowanego na integrację wymiarów zrównoważonego rozwoju gospodarki lokalnej⁵²⁴.

⁵²³ Poszczególne uwarunkowania przedstawione zostały w kolejnych punktach niniejszego podrozdziału.

⁵²⁴ Badane uwarunkowania przedstawiono w punkcie 5 rozdziału 7.

W celu wykrycia związków między wieloma zmiennymi opisującymi w badaniu lokalne warunki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach przyrodniczo cennych szczegółowo omówionych w kolejnych podrozdziałach niniejszego rozdziału, zastosowano metodę analizy czynnikowej⁵²⁵. W analizie uwzględniono 38 z łącznej grupy 51 badanych zmiennych. W badanym zbiorze zmiennych spełnione zostały kryteria stosowalności analizy czynnikowej. Indeks KMO (Kaiser-Meyer-Olkin), który porównuje cząstkowe współczynniki korelacji z dwuzmiennowymi współczynnikami korelacji, przyjął wartość 0,857, co oznacza, że spodziewana redukcja była znacząca. Test sferyczności Bartletta okazał się istotny ($p < 0,001$), co oznacza z kolei, że macierz korelacji zawierała istotne współczynniki korelacji.

Biorąc pod uwagę kryteria wyboru liczby czynników wyodrębnianych w analizie, takie jak skumulowany procent wyjaśnionej wariancji analizowanych zmiennych oraz kryterium Cattella (analizę tzw. wykresu osypiska) wyznaczono 7 głównych składowych. Wyjaśniały one w sumie 72,9% wariancji analizowanych zmiennych (tabela 26).

Tabela 26. Wyjaśnienie łącznej wariancji przez 7 czynników (komponentów)

Komponent	Sumy rotacji kwadratów ładunków		
	Ogółem	% wariancji	skumulowane w %
1	5,921	15,581	15,581
2	4,652	12,242	27,823
3	4,153	10,929	38,752
4	3,984	10,483	49,235
5	3,404	8,959	58,193
6	3,042	8,004	66,197
7	2,548	6,705	72,903

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Następnie wykorzystano metodę głównych składowych z rotacją Varimax i dokonano interpretacji czynników na podstawie rotowanej macierzy składowej (Aneks – tabela 6). Czynniki interpretowano z uwzględnieniem tych zmiennych pierwotnych, które posiadały wysokie ładunki czynnikowe. Za takie przyjęto te $> 0,3$.

Wyodrębnione w toku analizy na podstawie badania 38 zmiennych czynniki – główne grupy uwarunkowań lokalnych to:

1. aktywność władz samorządowych w ramach pomocy przedsiębiorcom w obszarze prawa i informacji, której przesłanką są kwestie ekologiczne;
2. twarde czynniki lokalizacji – infrastruktura komunikacyjna i cechy środowiska przyrodniczego oraz zachęty ze strony władz powiązane z wielkością lokalnych rynków zbytu;
3. poziom rozwoju gospodarczego gminy i związany z nim klimat dla przedsiębiorczości, na który składa się dostępność czynników produkcji, w tym zasobów pracy, finansowych, informacyjnych oraz możliwości kooperacji

⁵²⁵ Analiza czynnikowa, w: A. Malarska, Statystyczna analiza danych..., dz. cyt.

- z innymi przedsiębiorcami i pozytywny stosunek społeczności lokalnej do przedsiębiorczości;
4. aktywna polityka władz lokalnych ukierunkowana na poprawę warunków działalności gospodarczej w gminie oraz wsparcie i utrzymywanie relacji z przedsiębiorcami;
 5. poziom rozwoju infrastruktury ochrony środowiska;
 6. poziom podatków i opłat lokalnych oraz koszt i jakość usług komunalnych;
 7. miękkie czynniki lokalizacji – cechy i stan środowiska przyrodniczego oraz krajobraz lokalny z elementami kulturowymi i historia gminy.

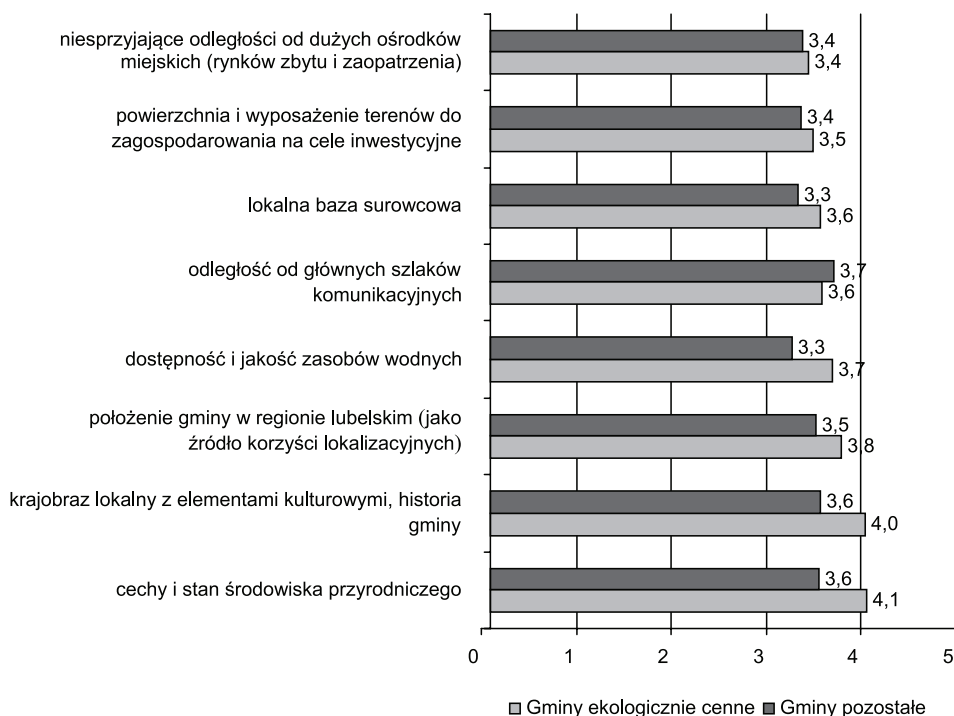
Średnie wartości nowo wyznaczonych 7 czynników dla kolejnych obserwacji porównano następnie w grupach przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i pozostałych. Ujawniono statystycznie istotne różnice polegające na wyższej średniej ocenie przedsiębiorców reprezentujących branże zależne od bioróżnorodności w przypadku dwóch czynników: 2 – twarde czynniki lokalizacji – infrastruktura komunikacyjna i cechy środowiska przyrodniczego oraz zachęty ze strony władz powiązane z wielkością lokalnych rynków zbytu ($t=2,465$, $p=0,015$) oraz czynnika 5 – infrastruktura ochrony środowiska ($t=2,048$, $p=0,043$). Takie wyniki wskazywać mogą na istotność powyżej wskazanych wymagań lokalizacyjnych branż zależnych od bioróżnorodności, które powinny być brane pod uwagę przez lokalne władze samorządowe planujące rozwijać ten sektor gospodarki.

2.2. Lokalizacja i środowisko

W niniejszym opracowaniu szczegółowa analiza lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości objęła następujące obszary: lokalizacja i środowisko, warunki w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną, lokalne warunki ekonomiczne oraz działania władz gminy w zakresie wsparcia przedsiębiorczości. Do oceny warunków w ramach czterech wyżej wymienionych obszarów łącznie wykorzystano 51 zmiennych.

Uwarunkowania lokalne z obszaru lokalizacji i środowiska badani przedsiębiorcy ocenili ogólnie pozytywnie, przy czym respondenci z obszarów przyrodniczo cennych uznali poszczególne uwarunkowania za bardziej sprzyjające rozwojowi przedsiębiorczości. Za czynniki rozwoju działalności gospodarczej w tej grupie znać można: cechy i stan środowiska przyrodniczego i lokalny krajobraz kulturowy, a także lokalizację gminy na terenie województwa lubelskiego jako źródło możliwych do uzyskania korzyści lokalizacyjnych. Niższe oceny przedsiębiorców z gmin ekologicznie cennych dotyczyły z kolei położenia gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych. Nie były to jednak czynniki, które można określić jednoznacznie jako bariery rozwoju działalności gospodarczej (wykres 22).

Istotnie statystycznie różnice średnich ocen przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą na obszarze porównywanych gmin dotyczyły warunków w zakresie: dostępności i jakości zasobów wodnych ($t=2,60$, $p=0,01$), krajobrazu lokalnego z elementami kulturowymi, historii gminy ($t=3,38$, $p=0,01$) oraz cech i stanu środowiska przyrodniczego ($t=3,80$, $p<0,001$).

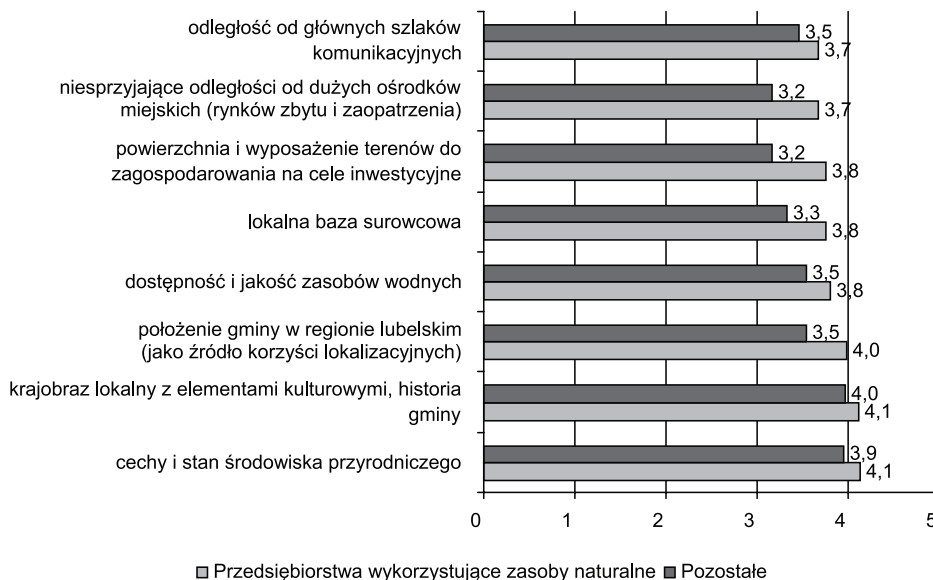
Wykres 22. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „środowisko i lokalizacja” według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach przyrodniczo cennych, w przypadku przedsiębiorstw, których działalność zależy od dostępu do zasobów naturalnych, zwykle wyżej, jako czynniki rozwoju, oceniano większość uwarunkowań działalności gospodarczej z obszaru środowiska i lokalizacji, przy czym najwyżej oceniono: cechy i stan środowiska przyrodniczego, krajobraz lokalny z elementami kulturowymi i dziedzictwo historyczne gminy oraz położenie gminy w województwie lubelskim. Największe różnice w ocenach przedsiębiorców porównywanych dziedzin działalności dotyczyły powierzchni terenów inwestycyjnych i ich wyposażenia, położenia gminy na terenie regionu lubelskiego i dostępu do lokalnej bazy surowcowej, które to uwarunkowania jako bardziej korzystne ocenili przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby naturalne. Respondenci z tej grupy, w porównaniu do pozostałych, wskazywali jednocześnie na znaczne odległości gminy od dużych ośrodków miejskich – rynków zbytu i zaopatrzenia oraz szlaków komunikacyjnych (wykres 23). Istotność statystyczną obserwowanych różnic w ocenach odnotowano w przypadku takich uwarunkowań jak: położenie gminy w regionie lubelskim ($t=3,011$, $p=0,003$), od-

ległość od dużych ośrodków miejskich ($t=3,19$, $p=0,002$), powierzchnia i jakość terenów inwestycyjnych ($t=4,17$, $p<0,001$) oraz lokalna baza surowcowa ($t=2,62$, $p=0,01$).

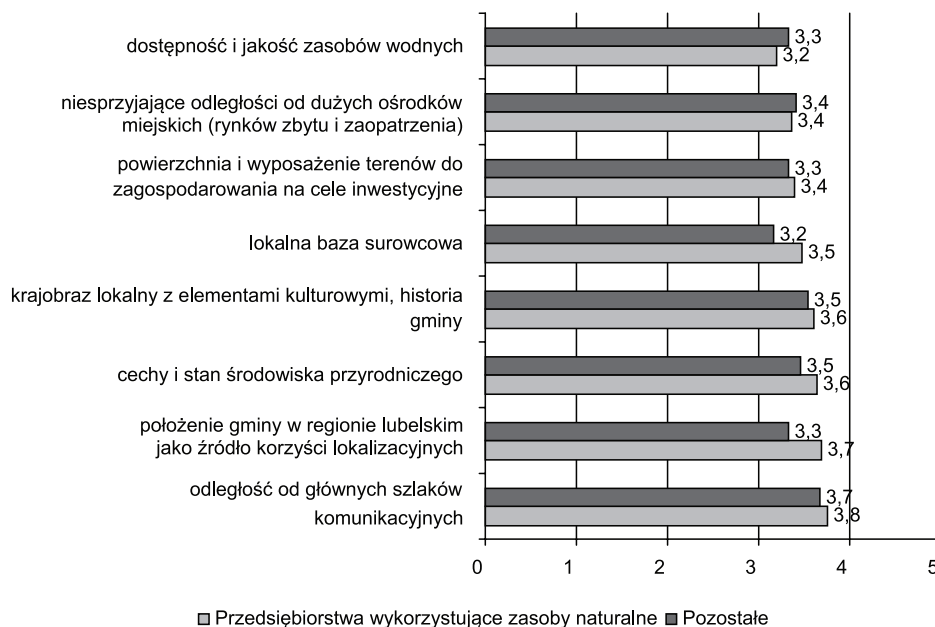

Wykres 23. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „środowisko i lokalizacja” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach pozbawionych cechy wysokiej cenności ekologicznej przedsiębiorcy reprezentujący podmioty wykorzystujące zasoby naturalne najwyżej i ponadprzeciętnie ocenili odległość gminy od głównych szlaków komunikacyjnych oraz jej położenie w województwie lubelskim (wykres 24). Nie potwierdzono jednak statystycznej istotności obserwowanych różnic w ocenach w zależności od reprezentowanej dziedziny działalności.

Wykres 24. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „środowisko i lokalizacja” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

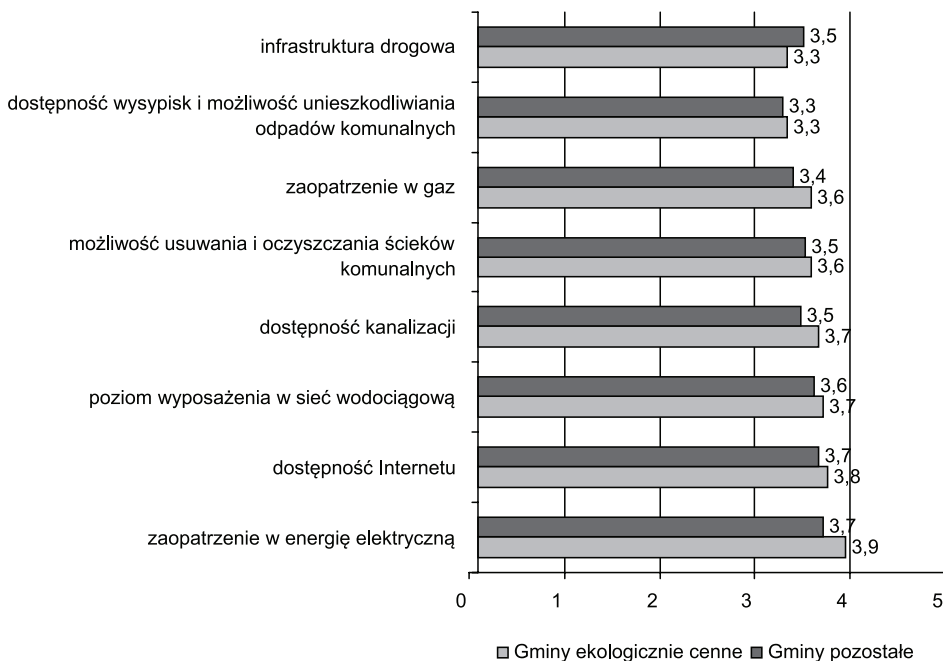
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Oceny badanych uwarunkowań wynikających z wybranych cech jej środowiska przyrodniczego i kulturowego wskazują, że w tym obszarze poszukiwać należy, szczególnie w przypadku obszarów przyrodniczo cennych, raczej czynników rozwoju lokalnej przedsiębiorczości. Bariery rozwoju przedsiębiorczości stanowią takie czynniki związane z lokalizacją, jak znaczne odległości od rynków zbytu i zaopatrzenia oraz odległości od głównych szlaków komunikacyjnych.

2.3. Wyposażenie w infrastrukturę techniczną

Kolejnym obszarem lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości jest poziom rozwoju i dostępność infrastruktury technicznej w gminie (wykres 25). Warunki lokalne gminy w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną ocenione zostały przez badanych przedsiębiorców ogólnie dość wysoko, jako czynniki rozwoju, przy czym częściej wyższe oceny poszczególnych elementów infrastruktury formułowali przedsiębiorcy z gmin ekologicznie cennych. W przypadku przedsiębiorców z tych gmin zwracały jednak uwagę dość niskie oceny dostępności wysypisk i możliwości unieszkodliwiania odpadów komunalnych. Jedynie w przypadku infrastruktury drogowej za korzystniejsze warunki prowadzenia działalności gospodarczej uznali przedsiębiorcy z gmin pozbawionych cechy szczególnej cen-

ności ekologicznej. Istotne statystycznie różnice ujawniono jedynie w przypadku zaopatrzenia w energię elektryczną ($t=2,36$, $p=0,02$).

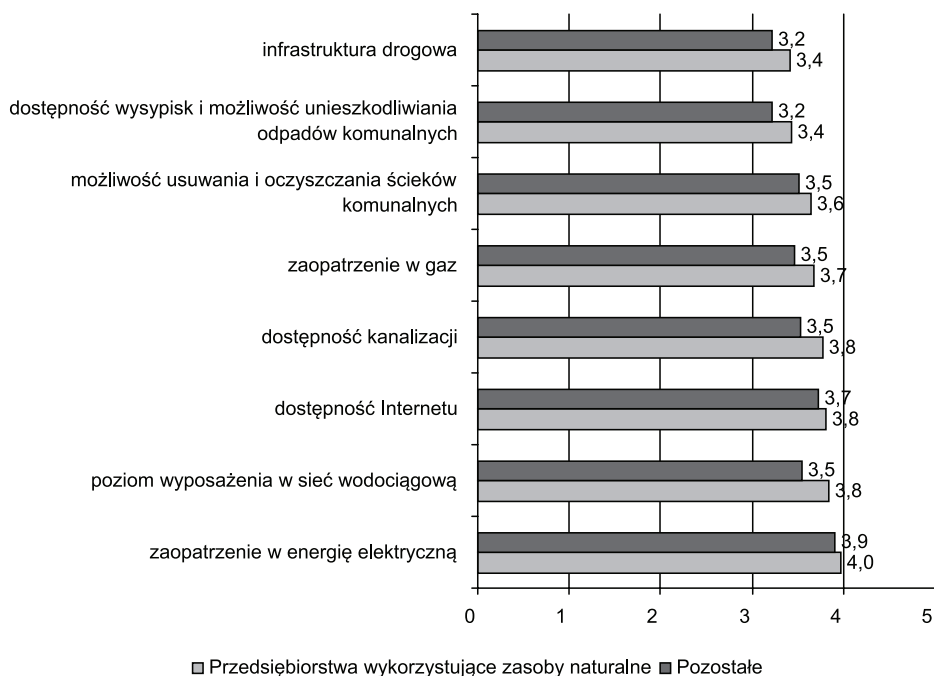

Wykres 25. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „infrastruktura techniczna” według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach przyrodniczo cennych przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności gospodarczej zasoby naturalne wyżej ocenili warunki lokalne w zakresie infrastruktury technicznej w porównaniu do przedsiębiorców z pozostałych branż, w szczególności w obszarze elementów infrastruktury ochrony środowiska, takich jak dostępność sieci wodociągowej i kanalizacyjnej (wykres 26). Test t ujawnił statystyczną istotność różnic ocen w przypadku takich elementów infrastruktury technicznej, jak poziom wyposażenia w sieć wodociągową ($t=2,90$, $p=0,004$) oraz kanalizacyjną ($t=2,41$, $p=0,017$).

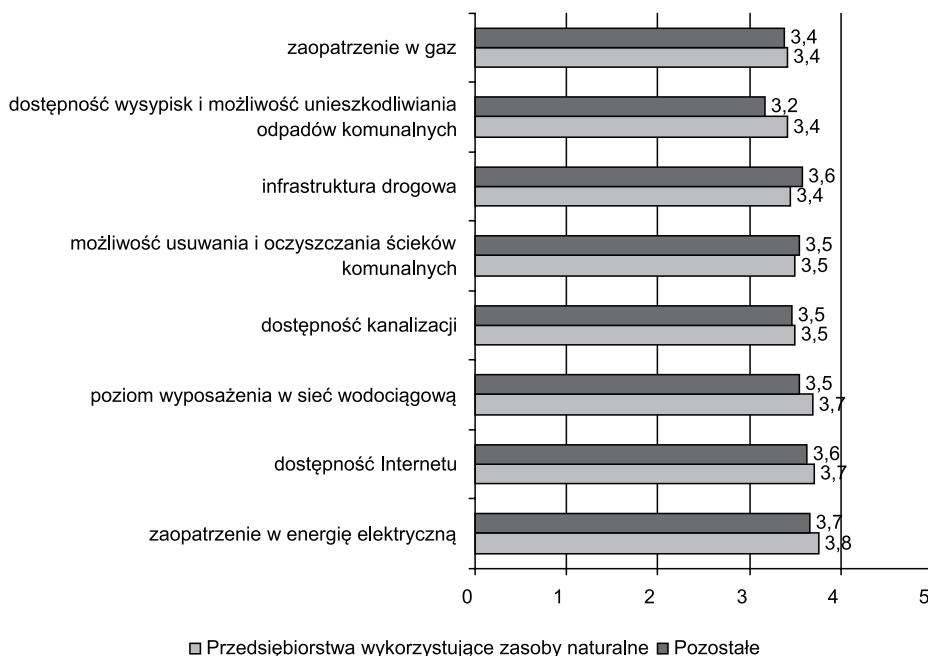

Wykres 26. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „infrastruktura techniczna” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach niezaliczonych do ekologicznie najcenniejszych ogólnie niżej w przypadku porównywanych grup przedsiębiorstw oceniono warunki lokalne w zakresie wyposażenia w badane elementy infrastruktury technicznej, przy czym nieznacznie wyższe oceny odnotowano w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne. Największe różnice ocen między porównywanymi grupami podmiotów dotyczyły poziomu wyposażenia w sieć wodociągową oraz dostępności wysypisk i możliwości unieszkodliwiania odpadów komunalnych (które, w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby, ocenione zostały wyżej) oraz infrastruktury drogowej ocenionej wyżej w przypadku podmiotów pozostałych (wykres 27). Nie potwierdzono jednak statystycznej istotności dostrzeganych różnic.

Wykres 27. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „infrastruktura techniczna” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Uzyskane wyniki dotyczące stanu rozwoju poszczególnych elementów infrastruktury technicznej na badanych obszarach są zbieżne z wynikami badań nad stanem rozwoju infrastruktury ochrony środowiska w województwie lubelskim, opartych na danych statystyki publicznej. Z grupy czterech omawianych elementów infrastruktury ochrony środowiska największą dostępnością charakteryzowała się sieć wodociągowa. Oceny dostępności urządzeń sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni kształtowały się podobnie i były znacznie niższe niż w przypadku sieci wodociągowej. Odnosząc się do sytuacji lokalizacji na terenie gmin składowisk odpadów i ich stanu zauważyć należy, że w przypadku 65,3% jednostek terytorialnych na ich terenie nie zlokalizowano wysypiska lub w przypadku wysypiska eksploatowanego, spełniało ono wymogi ochrony środowiska. W przypadku pozostałych gmin, na ich terenie było zlokalizowane składowisko, w tym niespełniające wymogów, nieeksploatowane przed rekultywacją, w trakcie rekultywacji i po rekultywacji⁵²⁶.

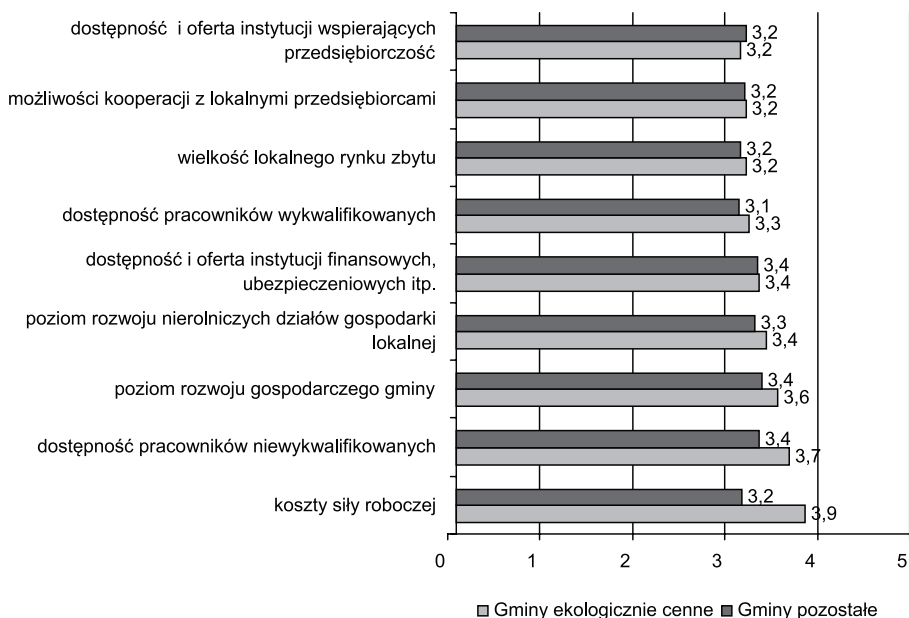
Podsumowując tą część rozważań zauważyć trzeba, że w kategoriach czynników rozwoju postrzegać należy większość badanych elementów infrastruktury technicz-

⁵²⁶ M. Zwolińska-Ligaj za D. Guzal-Dec, w: M. Zwolińska-Ligaj, Infrastruktura ochrony środowiska na obszarach wiejskich województwa lubelskiego, Studia Ekonomiczne i Regionalne, T. 6, Nr 4, 2013, s. 93-94 oraz M. Zwolińska-Ligaj, tamże.

nej, w tym dostępność internetu na badanych obszarach. Stosunkowo gorsze warunki dotyczyły infrastruktury drogowej i infrastruktury ochrony środowiska. Cienność środowiska przyrodniczego nie była przy tym czynnikiem różnicującym oceny warunków lokalnych w zakresie wyposażenia w badane elementy infrastruktury technicznej.

2.4. Warunki ekonomiczne

Kolejnym ocenianym przez badanych elementem lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości były warunki ekonomiczne. Wśród badanych elementów z tego zakresu najniżej, ale na przeciętnym poziomie, oceniona została dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość, możliwości kooperacji z lokalnymi przedsiębiorcami, wielkość lokalnego rynku zbytu oraz dostępność pracowników wykwalifikowanych. Na obszarach przyrodniczo cennych w kategoriach barier rozwoju o większym znaczeniu przedsiębiorcy ocenili koszty wynagrodzenia siły roboczej, natomiast jako lepsze ocenili warunki w zakresie, przede wszystkim, dostępności pracowników niewykwalifikowanych; nieco niżej ocenili dostępność pracowników wykwalifikowanych, poziom rozwoju gospodarczego gminy i rozwoju jej pozarolniczych sektorów (wykres 28). Test t ujawnił statystyczną istotność różnic w przypadku zmiennych: dostępność pracowników niewykwalifikowanych ($t=2,67$, $p=0,009$) oraz koszty siły roboczej ($t=6,03$, $p<0,001$).

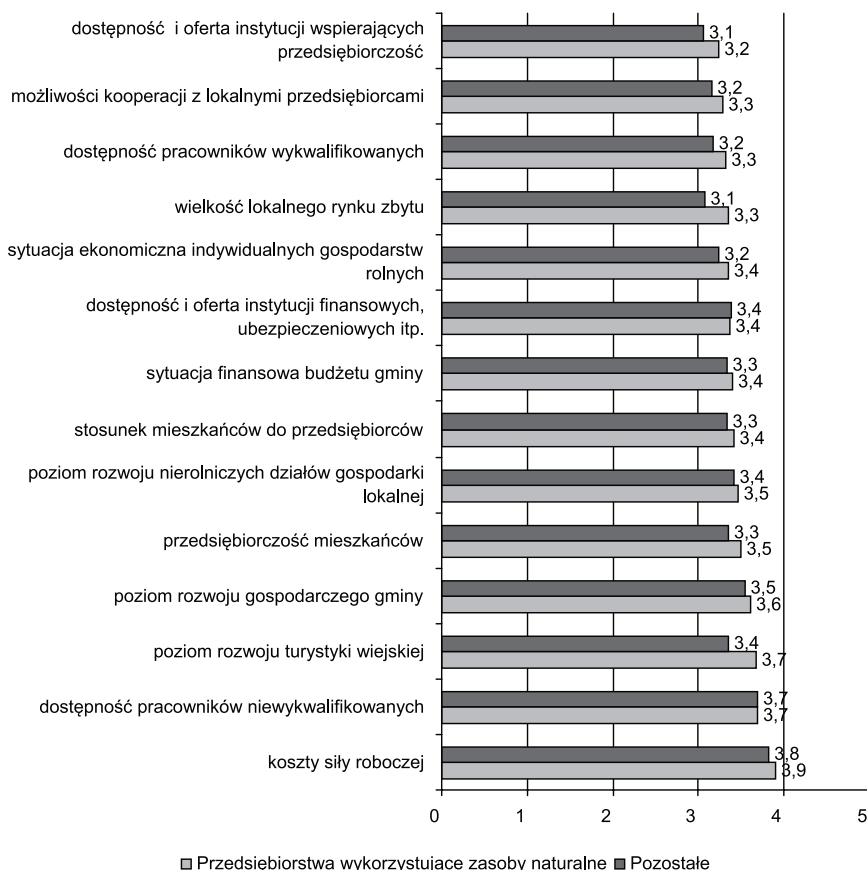

Wykres 28. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze uwarunkowań ekonomicznych i społecznych według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W grupie przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych odnotowano ogólnie wyższe oceny wybranych uwarunkowań ekonomicznych i społecznych lokalnej przedsiębiorczości, formułowane przez przedsiębiorców wykorzystujących w działalności gospodarczej zasoby naturalne. Wyższe oceny dotyczyły przede wszystkim: poziomu rozwoju turystyki wiejskiej, przedsiębiorczości mieszkańców, sytuacji ekonomicznej indywidualnych gospodarstw rolnych oraz wielkości lokalnego rynku zbytu (wykres 29). Test t ujawnił statystyczną istotność różnic jedynie w przypadku zmiennej „poziomu rozwoju turystyki wiejskiej” ($t=2,66$, $p=0,009$). Przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności gospodarczej lokalne zasoby naturalne dostrzegali więc istniejące możliwości rozwoju różnych form aktywności ekonomicznej w oparciu o ogół lokalnych walorów i zasobów gmin ekologicznie cennych.

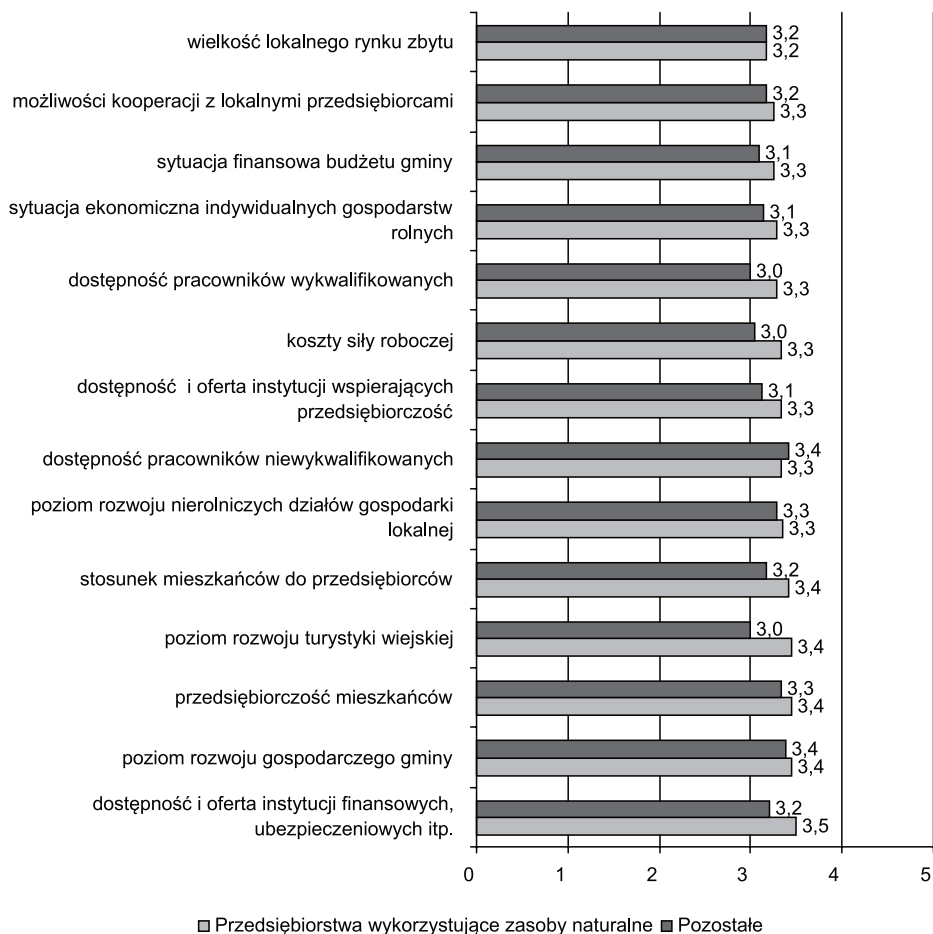

Wykres 29. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze uwarunkowań ekonomicznych i społecznych według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na terenie gmin pozostałych, przedsiębiorcy reprezentujący podmioty wykorzystujące zasoby naturalne najwyżej i wyżej w stosunku do pozostałych przedsiębiorców, na ponadprzeciętnym poziomie, ocenili dostępność i ofertę instytucji wspierających przedsiębiorczość. Wyższe oceny analizowanych uwarunkowań ekonomicznych i społecznych w porównaniu do przedsiębiorstw pozostałych dotyczyły także poziomu rozwoju turystyki wiejskiej oraz dostępności pracowników wykwalifikowanych. Niżej oceniono zaś koszty siły roboczej (wykres 30). Nie potwierdzono jednak istnienia statystycznie istotnych różnic tych ocen.

Wykres 30. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze uwarunkowań ekonomicznych i społecznych według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Stwierdzić można, że w badanych gminach nie ujawniono występowania silnie oddziałujących na lokalne warunki przedsiębiorczości współcześnie ważnych czynników rozwoju lokalnej przedsiębiorczości do których zaliczyć należy dostępność i ofertę instytucji wspierających przedsiębiorczość czy też, możliwości rozwoju kooperacji lokalnych przedsiębiorstw. Z drugiej strony badani, szczególnie w przypadku respondentów z obszarów przyrodniczo cennych dosyć wysoko oceniali takie warunki lokalne, jak poziom rozwoju gospodarczego gminy oraz dostępność pracowników niewykwalifikowanych. W obliczu ograniczonej chłonności lokalnych rynków zbytu ważnym kierunkiem działań w zakresie rozwoju lokalnego będą działania na rzecz stymulowania procesów integracji lokalnych podmiotów gospodarczych w które powinny być angażowane różnego typu instytucje lokalne i ponadlokalne.

2.5. Aktywność władz gminy w zakresie wsparcia przedsiębiorczości

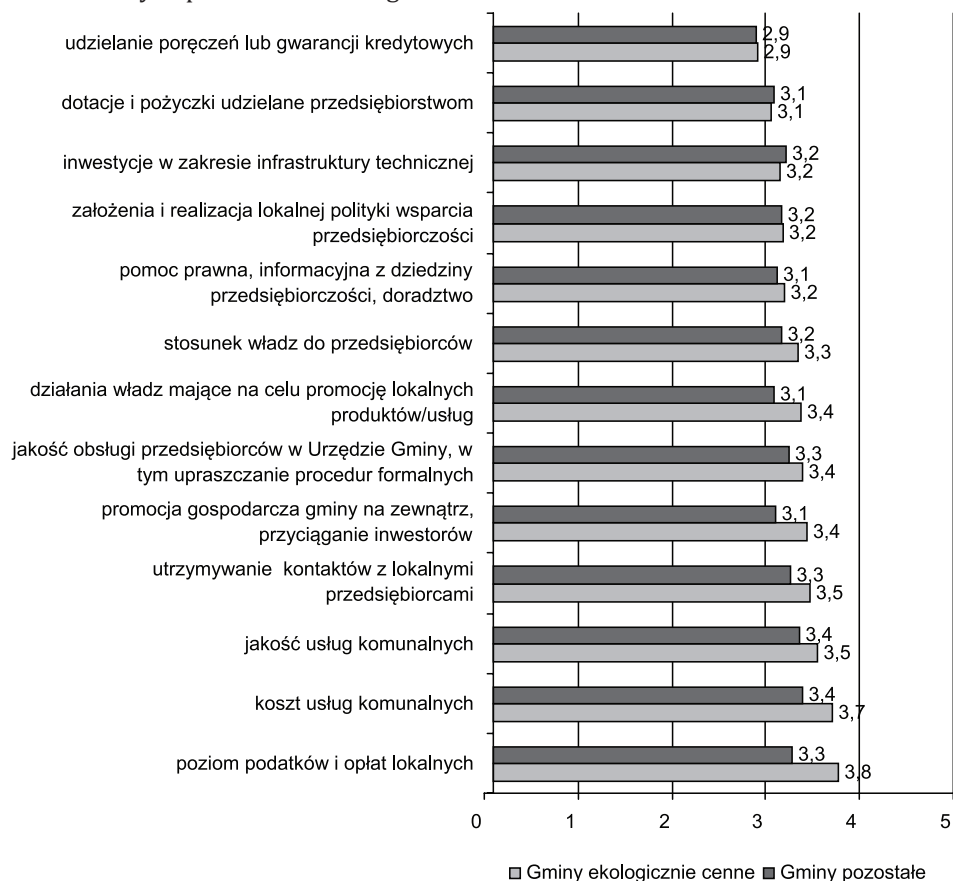
Kolejnym składnikiem budującym zestaw uwarunkowań przedsiębiorczości lokalnej jest aktywność władz samorządowych w tworzeniu sprzyjających warunków dla przedsiębiorczości. Samorząd gminy jest podstawowym podmiotem sfery regulacyjnej, który w sposób bezpośredni i wieloaspektowy może oddziaływać na przebieg procesu społeczno-gospodarczego rozwoju w skali lokalnej. Według T. Domańskiego⁵²⁷ „stymulowanie rozwoju lokalnego sektora gospodarczego polega na rozpoznawaniu potrzeb działających na obszarze gminy firm, a także potencjalnych, zewnętrznych inwestorów, a następnie podejmowaniu działań, które wychodzą naprzeciw tym potrzebom”. Wśród takich działań Autor ten wskazuje: cykliczne dokonywanie ocen zachodzących w gminie przemian, ustalanie hierarchii celów, które gmina powinna osiągać w bliższej i dalszej perspektywie, dokonywanie oceny zasobów organizacyjnych gminy oraz osiąganie odpowiedniej sprawności działania w strukturach gminnych jednostek organizacyjnych.

Aktywność władz lokalnych w obszarze kształtowania warunków dla przedsiębiorców oceniona została najwyżej przez badanych w przypadku działań niewiązanych się ze znaczącymi konsekwencjami dla budżetu gminy. Badani jako wysoki określili poziom podatków i opłat lokalnych oraz koszt usług komunalnych, szczególnie w przypadku gmin ekologicznie cennych. Nie dostrzegali oni także szczególnej aktywności samorządów gmin w zakresie udzielania poręczeń i gwarancji kredytowych czy udzielania dotacji i pożyczek. Stosunkowo nisko oceniona została także aktywność samorządów w obszarze inwestowania w rozwój infrastruktury technicznej (wykres 31).

Test t ujawnił statystyczną istotność różnic ocen przedsiębiorców prowadzących działalność w porównywanym typach gmin w przypadku następujących obszarów: koszt usług komunalnych ($t=2,39$, $p=0,018$), poziom podatków i opłat lokalnych ($t=3,29$, $p=0,001$), promocja gospodarcza gminy na zewnątrz, przyciąganie inwestorów ($t=2,29$, $p=0,023$) oraz działania władz mające na celu promocję lokalnych produktów i usług ($t=1,97$, $p=0,05$). Pozytywnie więc należy ocenić sy-

⁵²⁷ T. Domański, Strategiczne planowanie rozwoju gospodarczego gminy, Agencja Rozwoju Komunalnego, Warszawa 2000, s. 21-23.

tuację odnotowanej aktywności samorządów z obszarów przyrodniczo cennych ukierunkowanej na promowanie gminy jako obszaru potencjalnych inwestycji oraz lokalnych produktów i usług.

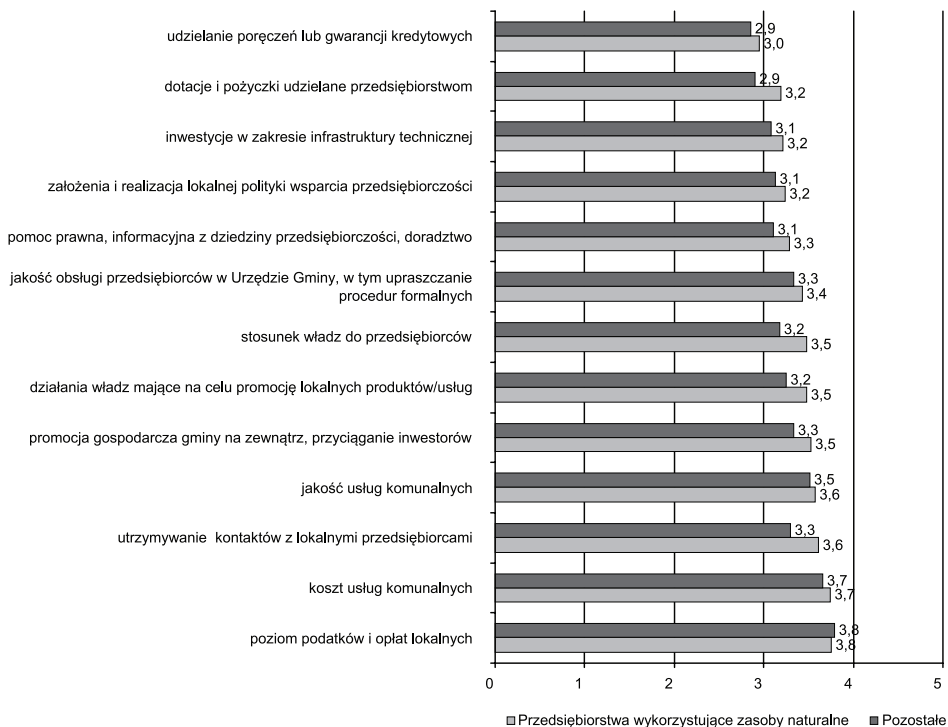
Wykres 31. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz samorządowych na rzecz poprawy warunków przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności dostęp do lokalnych zasobów naturalnych znacznie wyżej, na ponadprzeciętnym poziomie, ocenili aktywność władz samorządowych na rzecz poprawy warunków rozwoju przedsiębiorczości, szczególnie w obszarach: utrzymywania kontaktów z lokalnymi przedsiębiorcami, promocji lokalnych produktów i usług, przyjaznego stosunku do przedsiębiorców oraz dotacji czy pożyczek udzielanych przedsiębiorcom (wykres 32). Test t ujawnił statystyczną istotność różnic średnich ocen w odniesieniu do obszarów: stosunek władz do przedsiębior-

ców ($t=2,31$, $p=0,022$), utrzymywanie kontaktów z lokalnymi przedsiębiorcami ($t=2,36$, $p=0,02$). Takie oceny wydają się być wyrazem zwiększonej troski lokalnych władz samorządowych o ten sektor gospodarki – kluczowy w przypadku obszarów dysponujących bogactwem zasobów naturalnych.

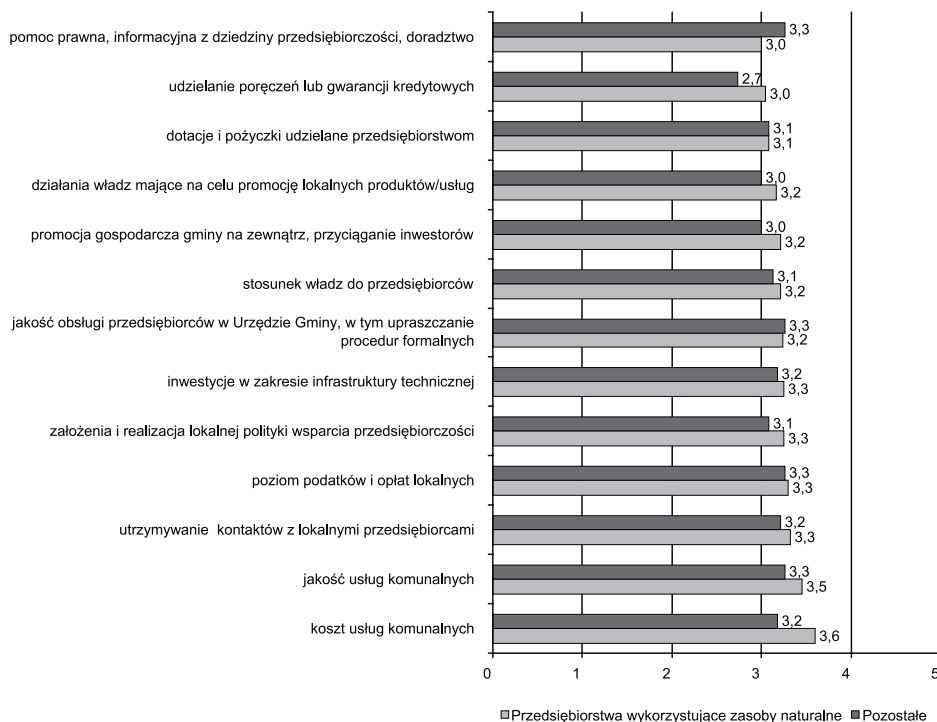

Wykres 32. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz samorządowych na rzecz poprawy warunków przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W gminach pozbawionych cechy szczególnej cenności ekologicznej przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności lokalne zasoby naturalne akcentowali w większym stopniu istnienie wysokich kosztów usług komunalnych oraz udzielanie poręczeń i gwarancji kredytowych. Pozostali przedsiębiorcy natomiast w większym stopniu dostrzegali aktywność władz gminnych w zakresie pomocy prawnej i informacyjnej oraz doradztwa i dbałości o jakość obsługi przedsiębiorców w Urzędzie Gminy, w tym o upraszczanie procedur formalnych (wykres 33). Test t nie potwierdził jednak statystycznej istotności obserwowanych różnic średnich ocen.

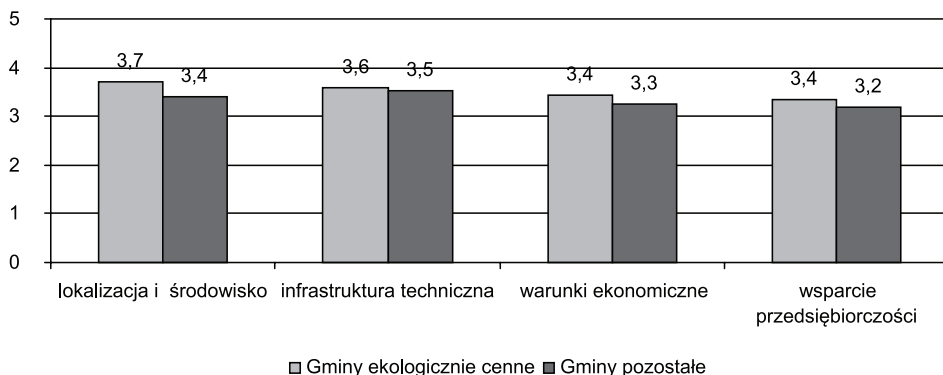

Wykres 33. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz samorządowych na rzecz poprawy warunków przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podsumowując ocenę poszczególnych obszarów lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości, zauważyć należy, że przedsiębiorcy funkcjonujący na obszarach ekologicznie cennych ogólnie wyżej oceniali warunki gminy w badanych obszarach, przy czym wyróżniające się, pozytywne oceny dotyczyły warunków w obszarze „lokalizacja i środowisko” (wykres 34).

Wykres 34. Łączna ocena* poszczególnych warunków gminy według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

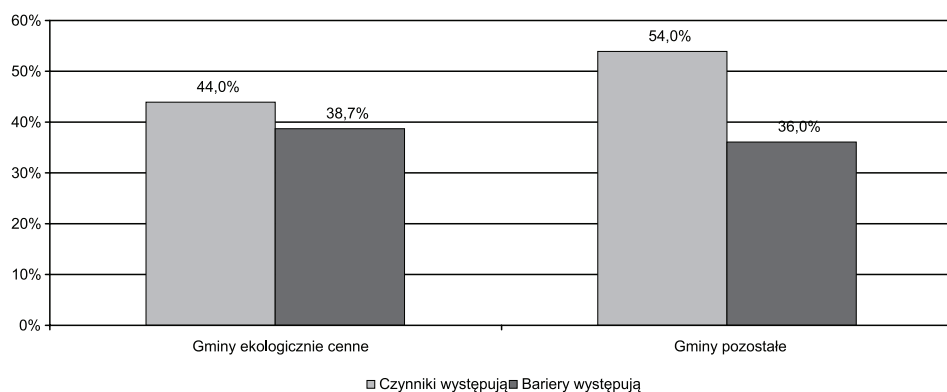
Podobne wnioski płyną z badań zrealizowanych w latach 2011-2012 na próbie 590 przedsiębiorstw sektora prywatnego reprezentujących obszary rozwinięte i zmarginalizowane Polski⁵²⁸. Wynika z nich, że walory kulturowe i przyrodnicze oraz zasoby naturalne regionu w przypadku obszarów zmarginalizowanych wskazywane były przez największą grupę przedsiębiorców jako czynniki rozwoju – przez odpowiednio – 46,9% i 43,9%, w porównaniu do obszarów rozwiniętych, gdzie wskazało je odpowiednio – 31,7% i 32,6% badanych. Zaobserwowane zróżnicowania były statystycznie istotne i świadczyć mogą o dostrzeganiu przez przedsiębiorców potencjału tkwiącego w zasobach naturalnych i środowisku przyrodniczym w przypadku regionów słabiej rozwiniętych, a zatem charakteryzujących się mniejszą intensywnością skali gospodarowania i ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze oraz często dysponujących znacznym potencjałem przyrodniczym.

3. Czynniki i bariery działalności gospodarczej

Oprócz oceny lokalnych warunków działalności gospodarczej badani przedsiębiorcy ustosunkowali się także do problemu czynników i barier wpływających w największym stopniu na funkcjonowanie reprezentowanych przez nich podmiotów. Ogólnie należy stwierdzić, że przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych rzadziej niż pozostali wskazywali istnienie czynników, które pozytywnie wpływają na rozwój przedsiębiorstwa (44% wskazań wobec 54% z obszarów pozostałych). Interesujące jest, że lokalizacja przedsiębiorstw nie determinowała

⁵²⁸ R. Lisowska, Zarządzanie rozwojem małych i średnich przedsiębiorstw w obszarach zmarginalizowanych, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2013, s. 145-147.

skali dostrzeganych przez przedsiębiorców barier rozwoju działalności gospodarczej. Występowanie takich barier zadeklarowała znacznie mniej niż połowa przedsiębiorców w porównywanych grupach, w tym nieznacznie więcej w przypadku podmiotów z obszarów ekologicznie cennych (38,7% przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych i 36,0% – na obszarach pozostałych) – wykres 35. Tym samym nie ujawniono istnienia zależności między zmienną „typ obszaru” a dostrzeganiem przez respondentów czynników wpływających pozytywnie na rozwój przedsiębiorstwa ($\chi^2=1,51$, $p=0,22$) oraz typem obszaru a występowaniem barier rozwoju przedsiębiorstwa ($\chi^2=0,11$, $p=0,737$).

Wykres 35. Ocena występowania czynników i barier rozwoju przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

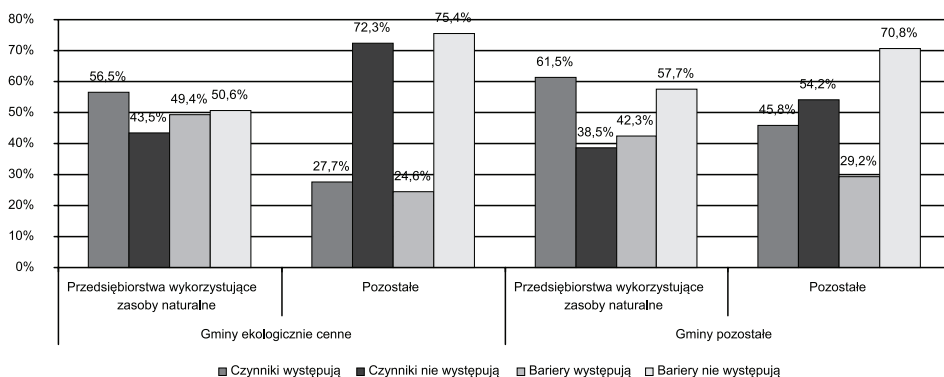
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W przypadku gmin ekologicznie cennych występujące czynniki rozwoju działalności były dostrzegane głównie przez przedsiębiorców wykorzystujących w działalności zasoby naturalne (56,5% tych podmiotów). W tej grupie badanych ujawniono jednocześnie znaczący odsetek (49,4%) respondentów zgłaszających występowanie barier rozwoju działalności gospodarczej. Przedsiębiorcy prowadzący działalność gospodarczą dzięki dostępowi do lokalnych zasobów naturalnych na terenie gmin pozostałych zgłaszali częściej występowanie czynników rozwoju (o 5 p. p.) i rzadziej (o 7,1 p. p.) – barier rozwojowych. W gminach pozostałych rzadziej czynniki i bariery rozwojowe zgłaszali przedsiębiorcy, których działalność nie była zdeterminowana dostępem do zasobów naturalnych (wykres 36).

Obserwowane różnice w ocenach czynników i barier oddziałujących na rozwój przedsiębiorstwa w porównywanych grupach podmiotów na obszarach przyrodniczo cennych charakteryzowała statystyczna istotność, jednak był to związek raczej słaby. Stwierdzono występowanie zależności między dostrzeganiem czynników rozwoju a dziedziną działalności przedsiębiorstwa ($\chi^2=12,38$, $p<0,001$; $\Phi=0,287$, $V\text{-Cramera}=0,287$, wsp. kontyngencji= $0,276$). Analogicznie, potwierdzono istnienie zależności między dostrzeganiem barier działalności przedsię-

biorstw i reprezentowaną dziedziną działalności ($\chi^2=9,55$, $p=0,002$; $\Phi=0,252$, $V\text{-Cramera}=0,252$, $\text{wsp. kont.}=0,245$).

Na obszarach pozostałych nie stwierdzono zależności między dostrzeganiem czynników wpływających na rozwój przedsiębiorstwa ($\chi^2=1,24$, $p=0,266$) oraz barier ($\chi^2=0,94$, $p=0,333$), a dziedziną jego działalności.

Wykres 36. Ocena występowania czynników i barier rozwoju przedsiębiorstwa według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Do najważniejszych barier, bezpośrednio utrudniających prowadzenie działalności gospodarczej, wskazywanych przez przedsiębiorców w pytaniu otwartym należały: wysokie koszty działalności bieżącej i inwestycji rozwojowych oraz natężenie konkurencji w branży. Bariery te były kluczowe dla podmiotów prowadzących działalność na obszarach pozbawionych cechy cennego środowiska przyrodniczego. Przedsiębiorcy z obszarów ekologicznie cennych prezentowali szerszy zakres dostrzeganych barier rozwoju działalności. W szczególności, w porównaniu z pozostałymi przedsiębiorcami, wymieniali oni częściej problemy ekonomiczne i demograficzne regionu powiązane z niedostatecznym popytem oraz wysokie obciążenia fiskalne (tabela 27).

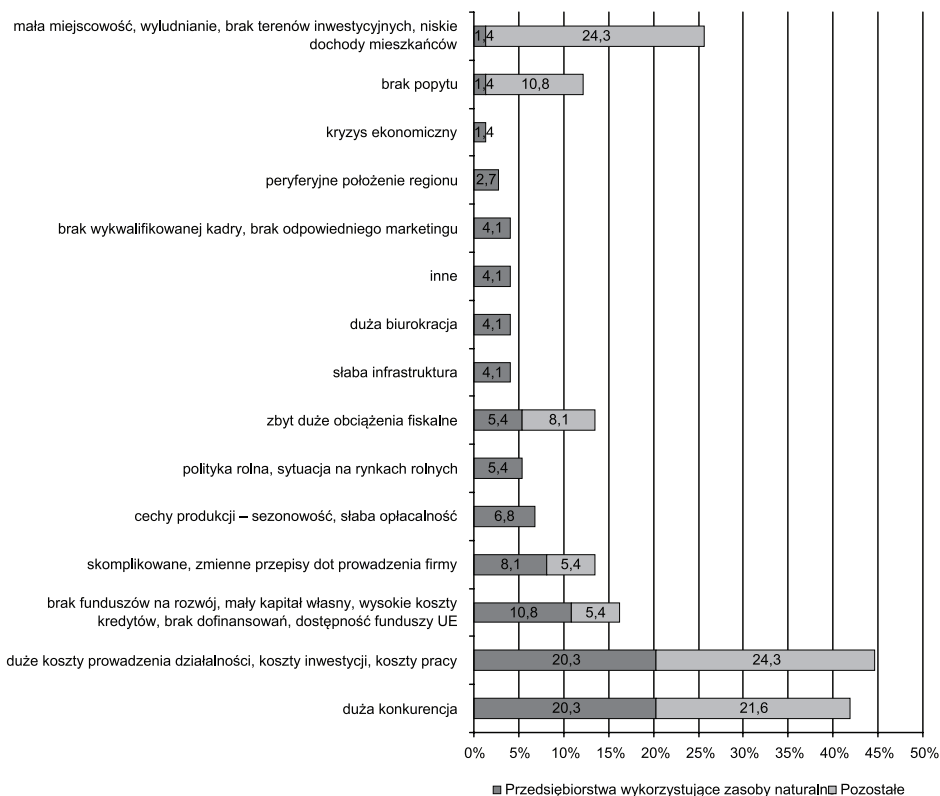
Charakterystyczne jest, że w przypadku tej grupy podmiotów nie ujawniono występowania szczególnych barier o charakterze ekologicznym. Może to wynikać z wykazanego już wcześniej, w charakterystyce badanych podmiotów, ogólnie nieco mniejszego potencjału ekonomicznego podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych badanego regionu.

Tabela 27. Dostrzegane przez przedsiębiorców bariery rozwoju działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw

Bariery	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe	
	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań
wysokie koszty prowadzenia działalności, wysokie koszty inwestycji	16	19,3	8	28,6
silna konkurencja	14	16,9	9	32,1
problemy ekonomiczne i demograficzne regionu	9	10,8	1	3,6
skomplikowane, liczne i zmienne przepisy regulujące działalność gospodarczą	8	9,6	3	10,7
brak środków na rozwój, niewielki kapitał własny, wysokie koszty kredytów, brak dofinansowań, ograniczona dostępność funduszy UE	7	8,4	3	10,7
wysokie obciążenia fiskalne	7	8,4	0	0,0
niedostateczny popyt	6	7,2	0	0,0
trudności specyficzne dla branży	5	6,0	0	0,0
niedostateczny poziom rozwoju infrastruktury	3	3,6	0	0,0
niekorzystna polityka rolna i sytuacja na rynkach rolnych	3	3,6	1	3,6
peryferyjne położenie regionu	2	2,4	0	0,0
brak kadr o odpowiednich kwalifikacjach	0	0,0	3	10,7
inne	3	3,6	0	0,0
ogółem	83	100,0	28	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne wśród najważniejszych barier wpływających na rozwój działalności gospodarczej ujawniono duże nasilenie konkurencji, wysokie koszty prowadzenia działalności oraz brak dostatecznych funduszy, które mogłyby zostać wykorzystane na cele rozwojowe przedsiębiorstwa. W przypadku przedsiębiorstw pozostałych do najważniejszych barier zaliczono, podobnie jak w porównywanej grupie – wysokie koszty działalności oraz intensywność działań konkurencji, ale także zwrócono uwagę na barierę wynikającą z niekorzystnych uwarunkowań lokalnych, do których zaliczono m.in. niewielką siłę nabywczą mieszkańców, problemy demograficzne czy też brak terenów inwestycyjnych (wykres 37).

Wykres 37. Dostrzegane przez przedsiębiorców bariery rozwoju działalności gospodarczej według dziedziny działalności przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

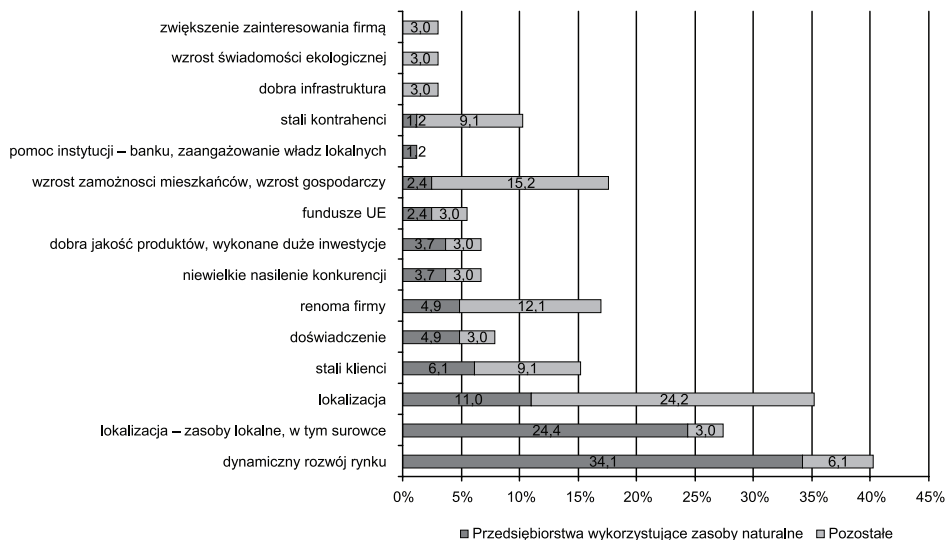
Wśród najważniejszych czynników stymulujących rozwój przedsiębiorstw, zgłaszanych przez respondentów, znalazły się: korzystna lokalizacja określona przez dostępność lokalnych zasobów oraz dostępność komunikacyjną obszaru i niewielką odległość od ośrodków miejskich, oraz dynamiczny rozwój rynku. Czynnikiem lokalizacji był szczególnie istotny w przypadku przedsiębiorstw funkcjonujących na obszarach pozbawionych cech szczególnej cennej ekologicznej. Został on wskazany przez 45,2% respondentów. Na obszarach przyrodniczo cennych ten czynnik wskazało tylko 31,0% badanych. Dynamiczny rozwój rynku jako czynnik działalności gospodarczej wymieniła 1/4 badanych w każdej z porównywanych grup. Przedsiębiorcy z obszarów ekologicznie cennych wśród innych czynników częściej wskazywali: doświadczenie, niewielkie natężenie konkurencji, trwałe relacje z kontrahentami oraz dostępność funduszy Unii Europejskiej (tabela 28). Uzyskane wyniki badań ujawniły więc brak większego znaczenia sfery instytucjonalnej w tworzeniu sprzyjających warunków przedsiębiorczości na badanych obszarach.

Tabela 28. Dostrzegane przez przedsiębiorców czynniki rozwoju działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw

Czynniki	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe	
	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań
dynamiczny rozwój rynku	22	25,3	8	25,8
lokalizacja – dostępność zasobów lokalnych	16	18,4	8	25,8
lokalizacja – dostępność komunikacyjna, niewielka odległość od ośrodków miejskich	11	12,6	6	19,4
renoma firmy	6	6,9	2	6,5
trwałe relacje z klientami	6	6,9	2	6,5
doświadczenie	5	5,7	0	0,0
niewielkie nasilenie konkurencji	4	4,6	0	0,0
wzrost zamożności mieszkańców, rozwój gospodarczy	4	4,6	3	9,7
trwałe relacje z kontrahentami	4	4,6	0	0,0
wysoka jakość produktów, inwestycje	3	3,4	1	3,2
dostępność funduszy UE	3	3,4	0	0,0
inne	2	2,3	1	3,2
pomoc instytucji – banków, władz lokalnych	1	1,1	0	0,0
ogółem	87	100,0	31	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę dziedzinę działalności przedsiębiorstw zauważyć można, że do najczęściej wskazywanych przez przedsiębiorców zależnych od bioróżnorodności czynników, oddziałujących pozytywnie na przedsiębiorstwa, należały: dynamiczny rozwój rynku, lokalizacja umożliwiająca dostęp do lokalnych zasobów oraz bliskość ważnych szlaków komunikacyjnych i większych ośrodków miejskich. Z kolei pozostali przedsiębiorcy wskazywali korzystną lokalizację względem ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych, wzrastającą zamożność mieszkańców powiązaną ze wzrostem gospodarczym oraz umacniającą się renomę firmy (wykres 38).

Wykres 38. Dostrzegane przez przedsiębiorców czynniki rozwoju działalności gospodarczej według dziedziny działalności przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W obliczu ujawnienia najistotniejszych czynników i barier działalności gospodarczej, w tym słabości otoczenia instytucjonalnego, uwidacznia się przestrzeń możliwego wsparcia działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych. Ogólnie uznać można, że badani przedsiębiorcy na raczej przeciętnym poziomie określili swoje zapotrzebowanie na wybrane formy wsparcia działalności gospodarczej. Grupą podmiotów, w przypadku której zgłaszano większe zapotrzebowanie na różnego rodzaju formy wsparcia działalności były przedsiębiorstwa zależne od dostępu do lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (tabela 29).

Zgodnie z deklaracjami badanych, do najbardziej pożądaných form wsparcia przedsiębiorstw należało: zwiększenie dostępności zewnętrznych środków finansowania działalności gospodarczej oraz wiedzy na temat pozyskiwania funduszy możliwych do wykorzystania przez przedsiębiorców z obszarów wiejskich, a także – intensyfikowanie promocji obszarów przyrodniczo cennych, dostęp do informacji o rynkach oraz dotyczących ogólnie prowadzenia działalności gospodarczej i realizowania procesów inwestycyjnych. Niewielkie było z kolei zainteresowanie przedsiębiorców wsparciem w zakresie poprawy stopnia zharmonizowania przedsiębiorstwa z warunkami otoczenia jakie tworzą obszary przyrodniczo cenne.

Tabela 29. Ocena* zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych według dziedziny działalności przedsiębiorstw

Formy wsparcia	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
łatwiejszy dostęp do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,21	1,454	2,68	0,009
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,38	1,817		
dostęp do informacji o rynkach, klientach i partnerach do współpracy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,83	1,331	0,88	0,383
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,57	1,814		
większa promocja obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,93	1,378	2,50	0,015
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,13	1,854		
dostęp do informacji związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej i inwestowaniem	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,81	1,258	2,10	0,039
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,18	1,723		
porady w zakresie rozwoju produktów oraz planu marketingowego	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,69	1,368	2,49	0,015
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,95	1,603		
porady/wsparcie w dostosowaniu profilu firmy do wymogów obszarów chronionych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,74	1,410	3,70	<0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,64	1,612		
wsparcie w przygotowaniu studiów wykonalności/biznesplanów inwestycji przyjaznych środowisku	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,43	1,460	3,45	0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,43	1,483		
wsparcie w realizowaniu Oceny Oddziaływania na Środowisko (jeśli inwestycja jest zlokalizowana w pobliżu lub na obszarach Natura 2000)	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,24	1,436	3,64	<0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,18	1,411		
porady na temat pozyskiwania funduszy na rozwój przedsiębiorstw na obszarach wiejskich	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,94	1,413	2,59	0,011
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,14	1,720		

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duże zapotrzebowanie na daną formę pomocy, a 0 – brak zapotrzebowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podobne wyniki dotyczące zapotrzebowania na wsparcie działalności przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych uzyskano w toku badań realizowanych na obszarach Natura 2000. Zgodnie z nimi, najbardziej po-

trzebne z punktu widzenia wsparcia działalności gospodarczej są: pomoc i doradztwo w zakresie pozyskiwania funduszy i poszukiwania środków finansowych na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw i działalności gospodarczej na obszarach wiejskich oraz doradztwo i pomoc w dostosowaniu profilu działalności do wymagań wynikających z położenia przedsiębiorstwa na obszarach Natura 2000 lub w jego pobliżu⁵²⁹.

Podsumowując dokonaną ocenę czynników i barier działalności gospodarczej dotyczących przedsiębiorstw funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych należy zwrócić uwagę, że w grupie uwarunkowań ekologicznych respondenci, szczególnie reprezentujący podmioty funkcjonujące w branżach wykorzystujących lokalne zasoby naturalne, dostrzegali głównie szanse rozwoju przedsiębiorstw wynikające z dostępu do zasobów naturalnych. Ograniczenia ekologiczne nie były zaś akcentowane.

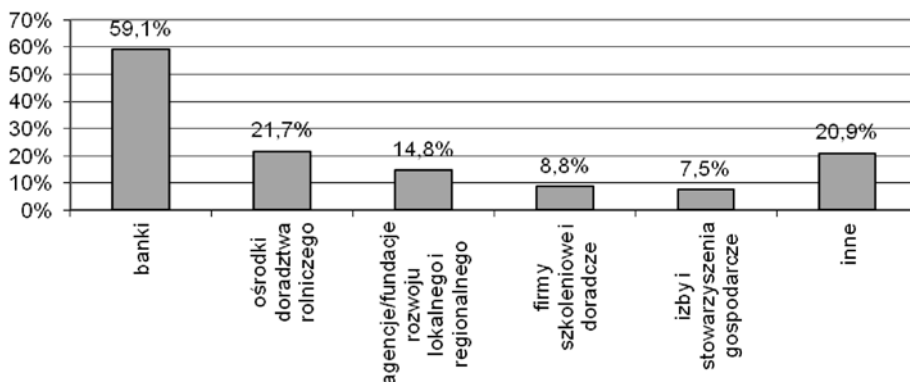
4. Instytucjonalne uwarunkowania przedsiębiorczości

Otoczenie instytucjonalne stanowi ważne uwarunkowanie funkcjonowania podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich. Oprócz omówionej już roli lokalnych władz samorządowych podnieść należy znaczenie innych instytucji tworzących otoczenie biznesu na tych terenach. Podstawową barierą rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce jest bowiem słabość tzw. otoczenia zewnętrznego, ułatwiającego zakładanie i funkcjonowanie przedsiębiorstw oraz niedocenywanie roli instytucji doradczych i szkoleniowych w szybko zmieniających się uwarunkowaniach prawnych, ekonomicznych, handlowych, itd.⁵³⁰

Instytucją, z usług której badani przedsiębiorcy korzystali najczęściej były banki. Poza bankami badane przedsiębiorstwa dosyć rzadko współpracowały z instytucjami otoczenia biznesu, takimi jak ośrodki doradztwa rolniczego (ODR) i agencje (fundacje) rozwoju lokalnego lub regionalnego, firmy szkoleniowe i doradcze czy też izby i stowarzyszenia gospodarcze (wykres 39).

⁵²⁹ Analiza uwarunkowań prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach Natura 2000 w województwie warmińsko-mazurskim, Dokument opracowany w ramach projektu „BUSINESS TO NATURE – Interregional Approach to SMEs and Entrepreneurship in Natural Areas”, współfinansowanego z Programu INTERREG IVC.2012, Warmińsko-Mazurska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. w Olsztynie, Warszawa, http://www.business2nature.eu/files/Analiza_uwarunkowan_Natura_2000_woj_warmińsko-mazurskie.pdf, s. 83, 100, (18.09.2014).

⁵³⁰ Bariery instytucjonalne..., dz. cyt., s. 37.

Wykres 39. Odsetek przedsiębiorstw korzystających z usług/wsparcia wybranych instytucji otoczenia przedsiębiorczości

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Charakterystyczne jest, że na obszarach przyrodniczo cennych przedsiębiorcy, częściej niż na pozostałych, korzystali z usług ODR-ów, agencji i fundacji zaangażowanych we wspieranie rozwoju lokalnego i regionalnego oraz funduszy poręczeniowych i pożyczkowych. Na pozostałych obszarach częściej korzystano z usług instytucji bankowych, izb i stowarzyszeń gospodarczych, firm szkoleniowych i doradczych, wyższych uczelni czy ośrodków innowacji i przedsiębiorczości. Test χ^2 nie ujawnił jednak istnienia zależności między lokalizacją przedsiębiorstwa a korzystaniem z usług badanych instytucji.

Zaznaczyć należy, że przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności zasoby naturalne, w stosunku do pozostałych przedsiębiorców znacznie częściej korzystali ze wsparcia różnych rodzajów instytucji. Zależność między dziedziną działalności przedsiębiorstwa a korzystaniem z usług badanych instytucji ujawniono jedynie w przypadku współpracy z ośrodkami doradztwa rolniczego ($\chi^2=13,13$, $p<0,001$; $\Phi=0,294$, $V\text{-Cramera}=0,294$, wsp. kontyngencji= $0,282$) – tabela 30.

Biorąc pod uwagę lokalizację przedsiębiorstw, na obszarach przyrodniczo cennych ujawniono występowanie zależności, o dość słabej sile, między dziedziną działalności a korzystaniem z usług ośrodków doradztwa rolniczego ($\chi^2=7,18$, $p=0,007$; $\Phi=0,254$, $V\text{-Cramera}=0,254$, wsp. kontyngencji= $0,246$). Na pozostałych obszarach nie ujawniono zależności między dziedziną działalności przedsiębiorstwa a korzystaniem z usług badanych instytucji, tworzących otoczenie instytucjonalne podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich.

Tabela 30. Odsetek przedsiębiorstw korzystających z usług/wsparcia wybranych instytucji otoczenia przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji

Instytucje	Gminy ekologicznie cenne			Gminy pozostałe		
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	pozostałe	ogółem	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	pozostałe	ogółem
banki	60,8	50,0	56,2	72,7	62,5	67,4
ośrodki doradztwa rolniczego	33,3	11,1	24,3	28,6	-	14,6
agencje/fundacje rozwoju lokalnego i regionalnego	20,3	10,6	16,4	11,1	9,5	10,3
firmy szkoleniowe i doradcze	11,3	4,4	8,4	15,8	4,8	10,0
izby i stowarzyszenia gospodarcze	6,3	4,5	5,6	16,7	9,5	12,8
fundusze poręczeniowe, pożyczkowe	6,3	-	3,7	5,6	-	2,6
klastry	4,8	-	2,8	5,6	-	2,6
ośrodki innowacji i przedsiębiorczości	3,2	2,3	2,8	11,1	-	5,1
wyższe uczelnie	1,6	0,0	0,9	11,1	4,8	7,7
inne	5,9	7,1	6,5	14,3	12,5	13,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy wysoko i bardzo wysoko oceniali przydatność usług/wsparcia, z którego skorzystali, przy czym, w przypadku obszarów przyrodniczo cennych, wyraźnie wyższe oceny przydatności udzielonego wsparcia formułowane były przez przedsiębiorców działających w branżach ściśle powiązanych z zasobami środowiska przyrodniczego (tabela 31).

Tabela 31. Ocena* przydatności usług/wsparcia wybranych instytucji, z których korzystali przedsiębiorcy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Instytucje	Gminy ekologicznie cenne						Gminy pozostałe					
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		pozostałe		ogółem		przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		pozostałe		ogółem	
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
ośrodki innowacji i przedsiębiorczości	5,0	-	4,0	-	4,5	0,7	3,5	0,7	-	-	3,5	0,7
ośrodki doradztwa rolniczego	4,5	0,5	4,0	0,7	4,4	0,6	4,8	0,4	-	-	4,8	0,4
firmy szkoleniowe i doradcze	4,4	0,5	4,0	0,0	4,3	0,5	4,0	1,4	4,0	-	4,0	1,0
agencje/fundacje rozwoju lokalnego i regionalnego	4,4	0,7	3,5	0,6	4,2	0,8	3,0	1,4	4,5	0,7	3,8	1,3
banki	4,3	0,6	4,2	0,6	4,3	0,6	4,4	0,7	4,2	0,6	4,3	0,6
izby i stowarzyszenia gospodarcze	4,0	1,4	4,0	0,0	4,0	0,8	4,0	0,0	4,5	0,7	4,3	0,5
klastry	4,0	-	-	-	4,0	-	-	-	-	-	-	-
wyższe uczelnie	4,0	-	-	-	4,0	-	4,0	-	5,0	-	4,5	-
fundusze poręczeniowe, pożyczkowe	3,5	0,7	-	-	3,5	0,7	-	-	-	-	-	-

* ocena dokonana w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznacza przydatność bardzo niską, a 5 – bardzo wysoką

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W grupie przedsiębiorcy, którzy nie korzystali w badanym okresie z usług/wsparcia żadnej instytucji, szczególnie wśród podmiotów prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych, ujawniono występowanie problemów ograniczających możliwość skorzystania z oferty. Należały do nich przede wszystkim: niedopasowanie oferty instytucji do potrzeb przedsiębiorstwa, brak wiedzy o możliwościach skorzystania z usług oraz zgłaszane wysokie koszty współpracy. Na obszarach przyrodniczo cennych tylko 41,3% badanych uznało, że przyczyną rezygnacji z korzystania z usług instytucji otoczenia przedsiębiorczości był brak takiej potrzeby. Na obszarach pozostałych odsetek przedsiębiorców, którzy nie zgłaszali potrzeby korzystania z usług instytucji otoczenia biznesu, był znacznie wyższy – 57,9% (tabela 32). Przyczyny braku zainteresowania ofertą instytucji tworzących otoczenie biznesu mogą mieć także charakter wewnętrzny i dotyczyć np. niechęci udostępniania danych o firmie.

Tabela 32. Przyczyny rezygnacji z korzystania przez przedsiębiorców z usług instytucji wsparcia przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Przyczyny	Gminy ekologicznie cenne			Gminy pozostałe		
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	pozostałe	ogółem	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	pozostałe	ogółem
brak potrzeby korzystania z takich usług	44,7	37,8	41,3	55,6	60,0	57,9
niedopasowanie oferty do potrzeb	23,4	31,1	27,2	11,1	10,0	10,5
wysokie koszty współpracy	14,9	6,7	10,9	11,1	10,0	10,5
brak informacji o usługach	12,8	13,3	13,0	0,0	0,0	0,0
brak dostępności usług	4,3	11,1	7,6	11,1	10,0	10,5
inne	0,0	0,0	0,0	11,1	10,0	10,5
ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych, w porównaniu do pozostałych, wykazywali znaczne zainteresowanie możliwościami wsparcia działalności gospodarczej ze strony instytucji otoczenia biznesu, dostrzegając jednocześnie liczne bariery korzystania z ich usług. Na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych ofertą tych instytucji byli zainteresowani głównie przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności gospodarczej lokalne zasoby naturalne. Powyższe wnioski są zbieżne z wynikami innych badań prowadzonych na terenie województwa lubelskiego i obszarach przyrodniczo cennych. W szczególności wnioski z badań nad potencjałem instytucji otoczenia biznesu w regionie lubelskim wskazują na ograniczony zakres współpracy małych i średnich przedsiębiorstw regionu z instytucjami otoczenia biznesu, charakteryzującymi się mniejszą aktywnością w porównaniu do średniej krajowej, niewystarczającą dostępnością oraz niewłaściwym zakresem oferty⁵³¹. Regiony słabiej rozwinięte wymagają zatem większego wsparcia rozwoju infrastruktury instytucjonalnej ze strony władz publicznych w zakresie: rozwoju ośrodków przedsiębiorczości i innowacji, rozwoju instrumentów finansowania ryzykownych przedsięwzięć innowacyjnych, wsparcia marketingowego przedsięwzięć innowacyjnych, uaktywnienia wszystkich zasobów lokalnych oraz koordynowania działań innowacyjnych w regionie, szczególnie

⁵³¹ A. Kamińska, Wpływ instytucji otoczenia biznesu na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw w regionie lubelskim, Barometr Regionalny, 1 (23), 2011, s. 53.

w pierwszym etapie⁵³². W odniesieniu do obszarów przyrodniczo cennych z kolei uwagę zwraca niska ocena aktywności instytucji rządowych oraz organizacji pozarządowych i firm konsultingowych, co wskazuje na potrzebę aktywizacji działań zmierzających do podniesienia ich sprawności. Niewielka jest również dostępność informacji z zakresu uruchamiania i prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych⁵³³.

Przeprowadzona dotąd kompleksowa diagnoza uwarunkowań przedsiębiorczości z perspektywy badanej grupy podmiotów wskazuje, że w odniesieniu do uwarunkowań ponadlokalnych przedsiębiorcy wskazują istnienie barier działalności gospodarczej charakterystycznych dla sektora małych i średnich przedsiębiorstw, głównie związanych ze znacznymi obciążeniami finansowymi działalności, w tym wynikających z tytułu obowiązków fiskalnych i związanych z zatrudnianiem pracowników. Bariery te silniej oddziałują na przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych i implikują zwiększone zapotrzebowanie na różne formy wsparcia działalności gospodarczej na tych obszarach. Do czynników rozwoju zaliczyć zaś należy wielkość popytu na produkty/usługi.

Ogólne oceny lokalnych warunków przedsiębiorczości charakteryzowała złożoność. Postrzegano je raczej pozytywnie, przy czym oceny nie były jednoznacznie wyjaśnione poprzez lokalizację badanych przedsiębiorstw – na obszarze ekologicznie cennym lub poza nim. W przypadku branż wykorzystujących zasoby naturalne w gminach cennych ekologicznie częściej jednak dostrzegano czynniki rozwoju.

W odniesieniu do szczegółowych uwarunkowań lokalnych stwierdzić należy, że środowisko przyrodnicze jest postrzegane jako ważne, pozytywne uwarunkowanie rozwojowe przedsiębiorczości. Raczej pozytywnie badani oceniali także uwarunkowania w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną, w tym nowoczesne rozwiązania komunikacyjne (dostęp do Internetu). Warunki ekonomiczne określone poprzez oceny poziomu rozwoju gospodarczego gmin były także raczej pozytywne.

Problem rozwoju w wymiarze lokalnym w świetle wyników badań stanowiły wysokie koszty siły roboczej, czy też wysoki poziom podatków i opłat lokalnych, szczególnie w ocenach przedsiębiorców z gmin ekologicznie cennych. Ważnym z kolei, pozytywnym uwarunkowaniem przedsiębiorczości odnotowanym przez badanych, była aktywność władz lokalnych na rzecz poprawy warunków dla przedsiębiorczości, dostrzegana wyraźniej na obszarach przyrodniczo cennych. W szczególności badani dostrzegali aktywność władz w dziedzinie przyciągania inwestorów, promocji gospodarczej gminy czy też promocji lokalnych produktów i usług.

W świetle uzyskanych wyników uznać można, że gminy ekologicznie cenne dysponują potencjałem warunków sprzyjających działalności gospodarczej. Ważnym elementem tego potencjału jest dostęp do zasobów naturalnych sprzyjający rozwojowi branż wykorzystujących lokalne zasoby naturalne oraz odnotowane

⁵³² M. Gospodarowicz, D. Kołodziejczyk, A. Wasilewski, Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 81, 83.

⁵³³ Analiza uwarunkowań..., dz. cyt, s. 83, 100.

zaangażowanie władz lokalnych w kształtowanie warunków sprzyjających przedsiębiorczości. Przedsiębiorstwa gospodarujące lokalnymi zasobami naturalnymi wykazywały zapotrzebowanie na wsparcie ich działalności. Rozwój współpracy podmiotów tego sektora ze specjalistycznymi instytucjami postrzegać należy jako czynnik ich innowacyjności oraz zmian prorozwojowych ich otoczenia lokalnego.

Rozdział 6

Aktywność proekologiczna przedsiębiorstw i jej uwarunkowania

Bieżący rozdział zawiera wyniki badań nad uwarunkowaniami aktywności proekologicznej przedsiębiorstw. Uwarunkowania te uporządkowano, wyróżniając te o charakterze zewnętrznym i wewnętrznym. Następnie przedstawiono stan i obszary zaangażowania przedsiębiorstw w aktywność proekologiczną zwracając uwagę na to, na ile są to działania dobrowolne oraz jakie efekty ekologiczne i ekonomiczno-społeczne się z nimi wiążą. Ważnym elementem rozważań w kontekście zrównoważonego rozwoju jest także ocena roli przesłanek ekologicznych w decyzjach dotyczących działalności gospodarczej. W szczególności podjęto także zagadnienie możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw, głównie z obszarów przyrodniczo cennych, w oparciu o dostępność elementów środowiska przyrodniczego gminy oraz podejmowanie działań proekologicznych.

Za aktywność proekologiczną w badaniu uznano wszystkie działania podejmowane w badanych organizacjach, które ukierunkowane były na zmniejszenie ich negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze. W obliczu występujących powszechnie barier wewnętrznych tej aktywności, czynniki zewnętrzne, wiążące się z wpływem sfery regulacyjnej (polityki ekologicznej) na gospodarkę, mogą działać stymulująco na podejmowaną działalność proekologiczną przedsiębiorstw.

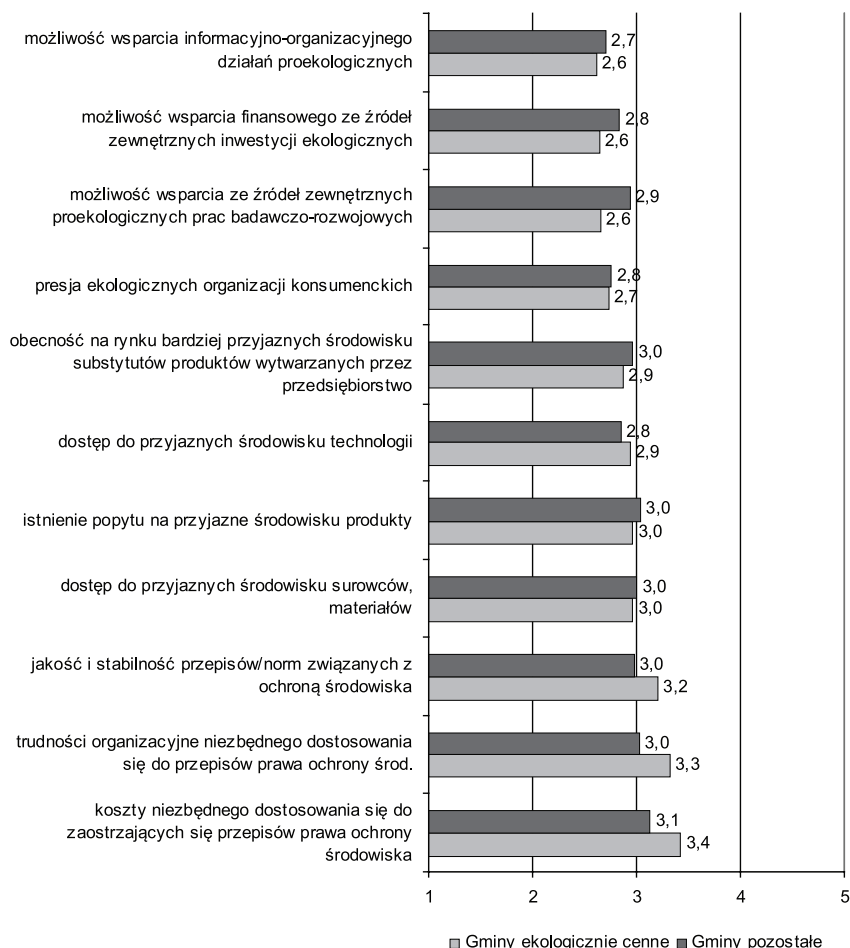
1. Uwarunkowania zewnętrzne

Uwarunkowania zewnętrzne aktywności proekologicznej przedsiębiorstw tworzą takie sfery otoczenia organizacji jak: polityczno-prawna, społeczna, ekonomiczna czy środowiskowa, która stanowi punkt centralny rozważań zawartych w niniejszym opracowaniu. W ramach uwarunkowań aktywności proekologicznej uwzględnić należy zarówno czynniki rynkowe, takie jak istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty i usługi, wynikającego ze wzrastającej świadomości ekologicznej społeczeństwa, istnienie bardziej przyjaznych środowisku substytutów wytwarzanych w przedsiębiorstwie produktów/usług, dostęp do przyjaznych środowisku surowców i materiałów, jak i społeczne, wynikające m.in. z presji organizacji konsumenckich. Nie mniejsza jest rola skutecznej polityki wsparcia przedsiębiorstw w zakresie wiedzy i środków finansowych, a także jakość i stabilność przepisów prawa ochrony środowiska.

Badani przedsiębiorcy ocenili wybrane uwarunkowania aktywności proekologicznej. Oceny ujawniły występowanie barier aktywności proekologicznej,

dostrzeganych głównie przez przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych. Przedsiębiorcy należący do tej grupy dostrzegali przede wszystkim takie bariery jak rozwiązania prawne poświęcone kwestiom ochrony środowiska oraz ograniczona dostępność różnych form wsparcia przedsiębiorców w tej aktywności (wykres 40).

W przypadku podmiotów funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych badani przedsiębiorcy w kategorii barier rozwoju oceniali koszty oraz trudności organizacyjne niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska oraz jakość i stabilność przepisów/norm związanych z ochroną środowiska. Badanie ujawniło także istnienie takich barier działalności proekologicznej jak ograniczone możliwości wsparcia informacyjno-organizacyjnego oraz finansowego działań i inwestycji proekologicznych oraz prac badawczo-rozwojowych. Istotnie statystycznie różnice średnich ocen przedsiębiorców zlokalizowanych na porównywanych typach obszarów dotyczyły jedynie trudności organizacyjnych dotyczących niezbędnego dostosowania się do przepisów prawa ochrony środowiska ($t=2,04$, $p=0,046$). W grupie badanych uwarunkowań nie stwierdzono szczególnych czynników stymulujących zachowania prośrodowiskowe przedsiębiorstw.

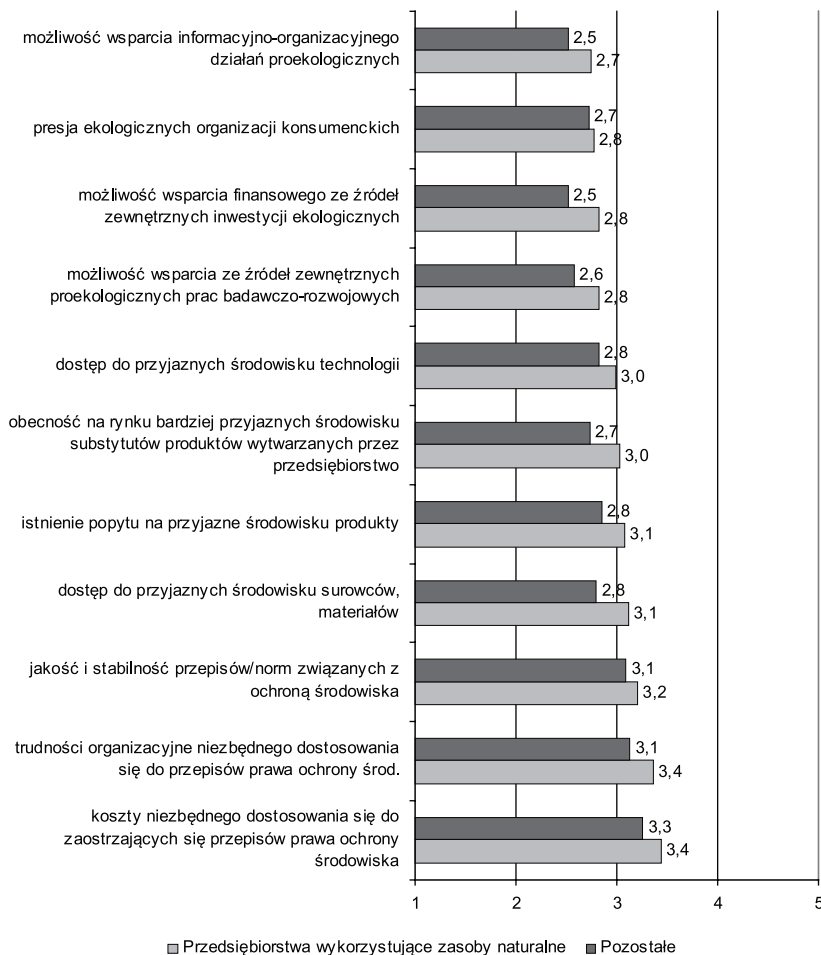
Wykres 40. Ocena* wybranych, zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej według lokalizacji przedsiębiorstw**

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

** listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Analiza uwarunkowań działalności proekologicznej uwzględniająca dziedzinę działalności przedsiębiorstw ujawniła z kolei, że w grupie przedsiębiorstw opierających działalność gospodarczą na wykorzystaniu zasobów środowiska przyrodniczego niżej, w porównaniu z grupą pozostałych przedsiębiorstw, oceniono możliwości wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych inwestycji ekologicznych ($t=1,99$, $p=0,049$) oraz wyżej – dostęp do przyjaznych środowisku surowców i materiałów ($t=2,33$, $p=0,021$) (wykres 41).

Wykres 41. Ocena* wybranych, zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej według dziedziny działalności przedsiębiorstw**

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1- bardzo niską
 Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Porównując opinie przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych reprezentujących porównywane grupy wyodrębnione na podstawie kryterium dziedziny aktywności gospodarczej, zauważyć należy, że w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne oceniano jako większą dostępność do przyjaznych środowisku surowców i materiałów. Jednocześnie badani z tej grupy wykazywali większą świadomość istnienia na rynku bardziej przyjaznych środowisku substytutów produktów wytwarzanych przez przedsiębiorstwo. Świadczy to może o istnieniu potencjalnych możliwości w zakresie kształtowania proekologicznych produktów w tej grupie przedsiębiorstw. Wskazane różnice między dwoma grupami przedsiębiorstw charakteryzowała statystyczna istotność (tabela 33).

Tabela 33. Ocena* wybranych, zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej przedsiębiorstw z gmin ekologicznie cennych według dziedziny działalności**

Uwarunkowania	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
jakość i stabilność przepisów/norm związanych z ochroną środowiska	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,3	0,9	0,92	0,359
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,1	0,6		
koszty niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,4	1,1	0,44	0,660
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,4	0,8		
trudności organizacyjne niezbędnego dostosowania się do przepisów prawa ochrony środowiska	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,4	0,8	0,78	0,474
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,3	0,8		
możliwość wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych inwestycji ekologicznych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,8	0,9	2,01	0,948
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,4	1,1		
możliwość wsparcia ze źródeł zewnętrznych proekologicznych prac badawczo-rozwojowych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,8	0,9	1,61	0,112
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,5	1,1		
możliwość wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,8	1,0	1,81	0,074
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,4	1,1		
dostęp do przyjaznych środowisku surowców, materiałów	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,1	0,9	2,33	0,021
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,8	0,9		
dostęp do przyjaznych środowisku technologii	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,0	0,9	1,35	0,179
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,8	0,9		
presja ekologicznych organizacji konsumenckich	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,8	1,0	0,73	0,468
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,7	1,0		
istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,1	0,8	1,72	0,090
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,8	0,9		
obecność na rynku bardziej przyjaznych środowisku substytutów produktów wytwarzanych przez przedsiębiorstwo	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,1	0,8	2,17	0,033
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,6	1,1		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Dokonana ocena zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej przedsiębiorstw ujawniła występowanie umiarkowanie silnie odczuwanych jej

barier związanych z potrzebą szerszego wsparcia informacyjno-organizacyjnego oraz ograniczonymi możliwościami finansowania działań proekologicznych, szczególnie w odniesieniu do podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych. Sytuacja ta wymaga więc podjęcia działań ukierunkowanych na wsparcie podmiotów gospodarczych w tym zakresie, a pewien obszar tych działań dotyczyć może lokalnych władz samorządowych. Intensyfikowanie aktywności proekologicznej wpisywać się może bowiem w strategię zrównoważonego rozwoju jednostek terytorialnych, w których określone są priorytety celów ekologicznych odnoszących się do lokalnego sektora gospodarki. Ich realizacja zaś wymaga podejmowania wybranych inicjatyw na rzecz przedsiębiorstw lub ich podejmowania wspólnie z przedstawicielami lokalnej gospodarki.

2. Uwarunkowania wewnętrzne

Oprócz oceny uwarunkowań zewnętrznych aktywności proekologicznej dokonano oceny wybranych elementów potencjału przedsiębiorstwa, istotnych z perspektywy podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska. Badano takie jego elementy jak: wiedza, możliwości organizacyjne i finansowe oraz zasoby materialne przedsiębiorstwa.

Pośród badanych obszarów najważniejszym czynnikiem sprzyjającym działalności proekologicznej były zasoby wiedzy organizacji dotyczące wpływu jej działalności na środowisko naturalne, wiedzy kierownictwa z zakresu ochrony środowiska i możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych, czy też środowiskowych możliwości i ograniczeń rozwoju firmy. Według przedsiębiorców oferowane produkty/usługi nie charakteryzowały się znaczną środowiskową uciążliwością. Jednocześnie badani zgłaszali niewielkie możliwości finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych oraz uczestnictwa w sieciach współpracy, których celem jest wprowadzanie w przedsiębiorstwach rozwiązań ekologicznych. Ostatni aspekt wiązać się może z brakiem odczuwania potrzeby rozwijania organizacji w kierunku proekologicznym, brakiem dostępności tego typu organizacji bądź niewielkim znaczeniem kwestii ekologicznych przy współpracy z podmiotami gospodarczymi (w tym dostawcami i odbiorcami).

Nie odnotowano istotności statystycznej różnic w ocenie elementów potencjału organizacji w odniesieniu do podmiotów funkcjonujących na obszarach zaliczonych do ekologicznie najcenniejszych i pozostałych za wyjątkiem wyższych ocen dotyczących znajomości możliwości i ograniczeń środowiskowych rozwoju przedsiębiorstwa, charakterystycznych dla podmiotów zlokalizowanych w gminach ekologicznie cennych (tabela 34).

Tabela 34. Ocena* wybranych, wewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej według lokalizacji przedsiębiorstw**

Uwarunkowania	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe		t	p
	\bar{x}	s	\bar{x}	s		
stopień rozpoznania wpływu działalności na środowisko naturalne	3,59	0,79	3,38	0,55	1,60	0,112
wiedza kierownictwa z zakresu ochrony środowiska i możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych	3,58	0,76	3,29	0,59	1,68	0,097
wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju firmy	3,55	0,78	3,30	0,68	2,13	0,036
zdolność posiadanej infrastruktury do sprostania wymogom ochrony środowiska	3,42	0,80	3,27	0,53	0,67	0,504
świadomość ekologiczna kierownictwa i gotowość do podejmowania działań proekologicznych	3,36	0,84	3,27	0,58	1,28	0,206
znajomość rynku po stronie podaży na ekologiczne produkty	3,30	0,90	3,39	0,50	1,36	0,892
posiadanie kadr odpowiedzialnych za ochronę środowiska i zdolnych do wprowadzenia rozwiązań prośrodowiskowych	3,29	0,64	3,09	0,61	-0,47	0,641
znajomość rynku po stronie popytu na ekologiczne produkty	3,25	0,89	3,39	0,50	-0,80	0,424
nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska	3,22	0,72	3,30	0,57	1,09	0,280
wiedza na temat narzędzi wsparcia działalności proekologicznej	3,14	0,83	3,11	0,64	-0,53	0,600
szanse zdobycia ekologicznego znaku towarowego	3,09	0,62	3,15	0,80	-0,30	0,765
posiadanie własnego zaplecza badawczego, jego potencjał	3,06	0,74	3,13	0,96	-1,67	0,099
stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej	3,01	0,78	3,14	0,52	-0,63	0,529
szanse wprowadzenia systemu zarządzania środowiskowego	2,98	0,62	3,11	0,68	-0,41	0,680
zdolność do finansowania badań własnych nad czystą produkcją, produktem	2,87	0,79	3,25	0,86	-0,64	0,525
możliwości uczestnictwa w sieciach współpracy/projektach	2,82	0,77	2,71	0,83	-0,33	0,741
zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych	2,80	1,06	2,95	1,03	-0,75	0,457
środowiskowa uciążliwość wytwarzanych produktów	2,77	0,87	2,91	0,75	0,41	0,681

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

** listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach przyrodniczo cennych przedstawiciele firm wykorzystujących zasoby naturalne wyżej, na ponadprzeciętnym poziomie, ocenili stan wiedzy

w organizacji o możliwościach i ograniczeniach rozwoju działalności na obszarach przyrodniczo cennych, stopień rozpoznania wpływu działalności na środowisko naturalne oraz świadomość ekologiczną kierownictwa i jego gotowość do podejmowania działań proekologicznych w stosunku do przedsiębiorców działających w branżach nie zależnych od bioróżnorodności. W tej grupie przedsiębiorstw na ponadprzeciętnym poziomie oceniono także nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska oraz – jednocześnie – stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej. Opisane różnice charakteryzowała istotność statystyczna (tabela 35).

Tabela 35. Ocena* wybranych, wewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej przedsiębiorstw z gmin ekologicznie cennych według dziedziny działalności

Uwarunkowania	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju firmy na obszarach przyrodniczo cennych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,68	0,70	2,26	0,026
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,32	0,85		
stopień rozpoznania wpływu działalności na środowisko naturalne	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,73	0,68	2,24	0,027
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,38	0,90		
wiedza kierownictwa z zakresu ochrony środowiska i najnowocześniejszych, możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,65	0,74	1,18	0,242
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,45	0,79		
świadomość ekologiczna kierownictwa i gotowość podejmowania działań proekologicznych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,60	0,69	3,65	<0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,97	0,92		
posiadanie kadr odpowiedzialnych za ochronę środowiska i zdolnych do samodzielnego wprowadzenia rozwiązań prośrodowiskowych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,40	0,59	1,86	0,067
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,09	0,68		
wiedza na temat możliwych do wykorzystania w działalności proekologicznej narzędzi wsparcia	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,22	0,86	1,24	0,218
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,96	0,77		
nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,38	0,72	2,62	0,011
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,92	0,65		
stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,15	0,84	2,25	0,027
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,75	0,59		
zdolność posiadanej infrastruktury technicznej do sprostania wymogom ochrony środowiska	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,46	0,83	0,64	0,522
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,33	0,76		

zdolność do finansowania/ współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,87	1,09	0,77	0,442
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,65	0,99		
posiadanie własnego zaplecza badawczego, jego potencjał	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,08	0,81	0,38	0,708
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,00	0,61		
zdolność do finansowania badań własnych nad czystą produkcją, produktem	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,84	0,82	-0,38	0,707
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,93	0,70		
znajomość rynku po stronie po- pytu na ekologiczne produkty	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,31	0,90	0,97	0,335
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,06	0,85		
znajomość rynku po stronie po- daży na ekologiczne produkty	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,35	0,91	0,88	0,384
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,13	0,89		
środowiskowa uciążliwość wy- tworzonych produktów	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,84	0,93	0,82	0,418
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,63	0,72		
szanse zdobycia ekologicznego znaku towarowego	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,14	0,69	1,58	0,123
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,92	0,29		
szanse wprowadzenia systemu zarządzania środowiskowego	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,05	0,70	1,24	0,221
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,83	0,38		
możliwości uczestnictwa w sie- ciach współpracy/projektach	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,81	0,87	-0,14	0,891
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,86	0,38		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Dość wysokim ocenom poziomu wiedzy w organizacji z zakresu ochrony środowiska towarzyszyło powszechne jej poszukiwanie. Wśród trzech najważniejszych źródeł wiedzy ekologicznej, która znajdowała zastosowanie w przedsiębiorstwie, przedsiębiorcy najczęściej wskazywali samorząd lokalny. Rzadziej badani wiedzę ekologiczną czerpali z mediów i prasy, w tym z wydawnictw fachowych oraz od podmiotów otoczenia konkurencyjnego – klientów, dostawców i konkurentów. Biorąc pod uwagę lokalizację przedsiębiorstw, uwagę zwraca większa aktywność przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych w zakresie poszukiwania wiedzy ekologicznej i szerszy zakres wykorzystywanych źródeł tej wiedzy (tabela 36).

Tabela 36. Odsetek przedsiębiorców wykorzystujących wybrane źródła wiedzy ekologicznej według lokalizacji przedsiębiorstw

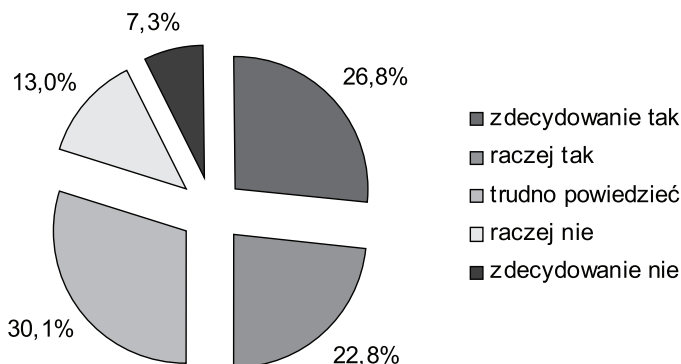
Źródła wiedzy	Liczba wskazań ogółem	Odsetek wskazań według rodzajów gmin		
		ogółem	ekologicznie cenne	pozostałe
samorząd gminy	95	23,5	22,6	27,3
media, prasa	66	16,3	18,3	7,8
odbiorcy	48	11,9	13,4	5,2
partnerzy biznesowi	45	11,1	11,6	9,1
prasa fachowa, raporty instytutów	42	10,4	11,3	6,5
konkurenci	17	4,2	2,7	10,4
własne badania	16	4,0	4,9	0,0
instytucje rządowe	7	1,7	1,2	3,9
placówki naukowo-badawcze	5	1,2	0,6	3,9
organizacje non-profit	3	0,7	0,6	1,3
inne	1	0,2	0,3	0,0
nie poszukujemy tego typu wiedzy	60	14,8	12,5	24,7
ogółem	405	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Analiza wyników ocen przedsiębiorców dotycząca wybranych elementów potencjału organizacji determinujących podejmowanie działań proekologicznych pozwala na stwierdzenie, że w przypadku przedsiębiorstw zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych i funkcjonujących w oparciu o wykorzystywane zasobów naturalnych formułowano, w stosunku do pozostałych podmiotów gospodarczych z obszarów przyrodniczo cennych, dość wysokie oceny wiedzy na temat relacji między organizacją a jej otoczeniem. Ponadto deklarowano ponadprzeciętną świadomość ekologiczną kierownictwa oraz nowoczesność wyposażenia technicznego organizacji, sprzyjającego działaniom z zakresu zmniejszenia ich negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze. Stwierdzić można zatem, że badane organizacje dysponują potencjałem umożliwiającym podejmowanie działań proekologicznych, jednak ich główną barierą są ograniczone możliwości zapewnienia ich finansowania oraz wiedza o możliwościach wsparcia ich realizacji ze źródeł zewnętrznych. Wydaje się, że na tle gmin niewyróżniających się szczególną cennością środowiska przyrodniczego, w przypadku gmin przyrodniczo cennych zwiększenia wymaga rola samorządów gmin jako źródła informacji ekologicznej.

3. Zaangażowanie przedsiębiorstw w działalność proekologiczną

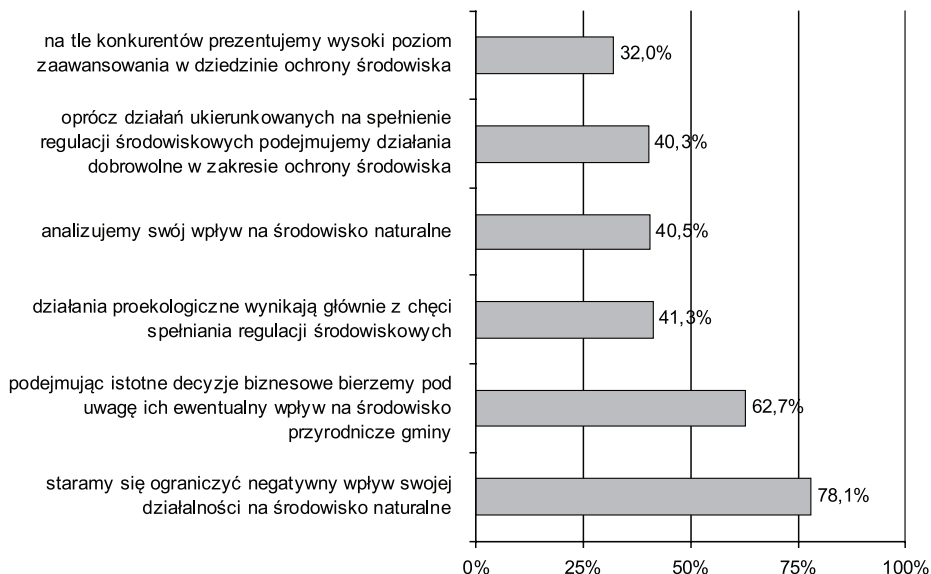
Ogólne zaangażowanie badanych podmiotów w działalność proekologiczną należy uznać za przeciętne. Niemal połowa badanych przedsiębiorców uznała, że działalność przedsiębiorstwa nie wymaga podejmowania szczególnych działań proekologicznych. Oceny takie wynikać mogą z tego, że próba składała się z podmiotów reprezentujących sektor małych i średnich przedsiębiorstw, z reguły wywierających mniejszą presję na środowisko przyrodnicze (wykres 42).

Wykres 42. Ocena dotycząca istnienia wymogu podejmowania w przedsiębiorstwie szczególnych działań proekologicznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

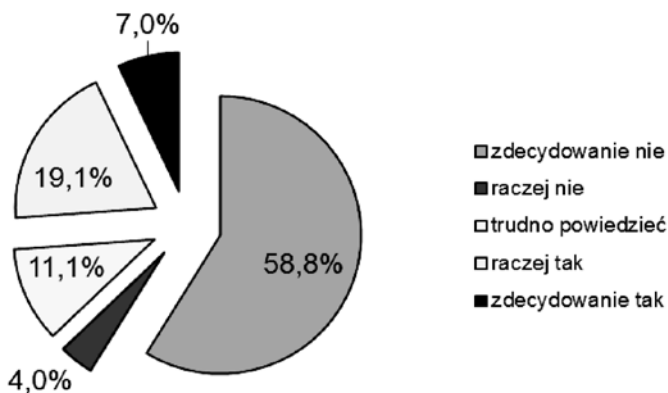
Zdecydowana większość przedsiębiorców zadeklarowała jednocześnie podejmowanie starań w kierunku ograniczenia negatywnego wpływu działalności przedsiębiorstwa na środowisko naturalne, zaś ponad połowa badanych – uwzględnianie przy podejmowaniu ważnych decyzji gospodarczych ich ewentualnego wpływu na lokalne środowisko przyrodnicze. Ponadto wypowiedzi badanych jednoznacznie ujawniły, że aktywność proekologiczna nie wiązała się wyłącznie z chęcią dostosowania organizacji do obowiązujących wymogów prawnych z dziedziny ochrony środowiska. Ponad 1/3 badanych wskazała bowiem, że oprócz działań proekologicznych ukierunkowanych na spełnienie regulacji środowiskowych w przedsiębiorstwie, podejmowane są także działania dobrowolne w zakresie ochrony środowiska. Wyniki badań pozwalają także na zaobserwowanie istniejącej luki w zaawansowaniu w dziedzinie ochrony środowiska pomiędzy badanymi podmiotami i ich głównymi konkurentami, ponieważ tylko około 1/3 badanych uznała, że na tle konkurentów to zaawansowanie jest wysokie. W sytuacji, w której niemal połowa badanych uznała, że działalność przedsiębiorstwa nie wymaga podejmowania szczególnych działań proekologicznych, uzasadnione jest, że tylko 40% badanych zadeklarowało analizowanie wpływu działalności gospodarczej na środowisko naturalne (wykres 43).

Wykres 43. Odsetek przedsiębiorców deklarujących zaangażowanie w wybranych obszarach aktywności proekologicznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

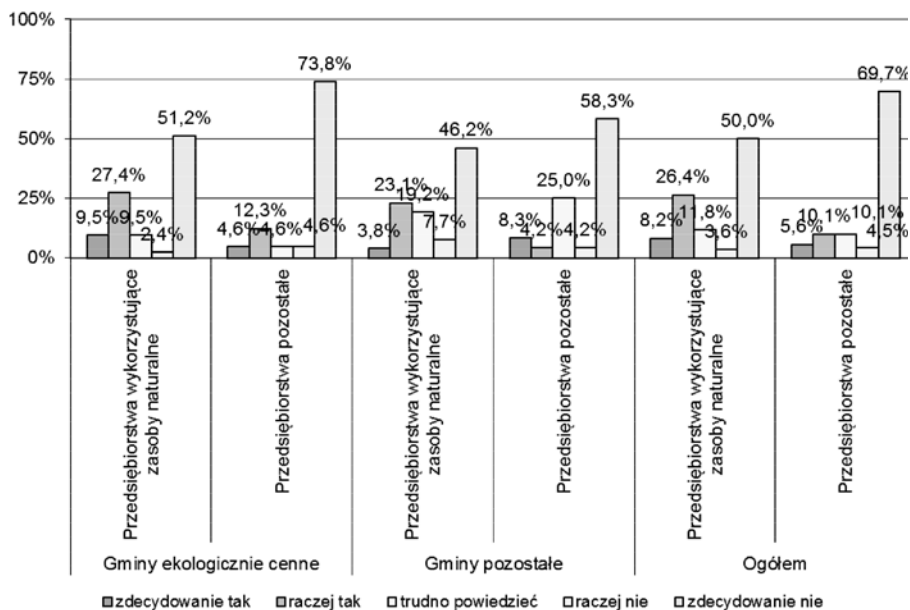
W badanej grupie przedsiębiorstw tylko w przypadku 26% podmiotów zadeklarowano podejmowanie konkretnych działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko (wykres 44).

Wykres 44. Podejmowanie w przedsiębiorstwach działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

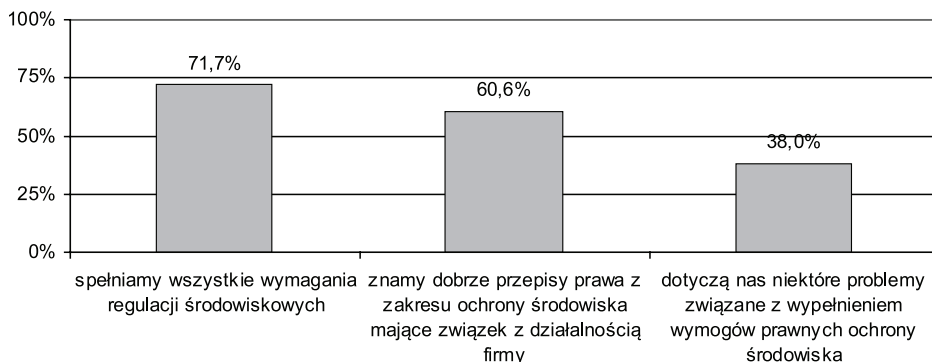
Najwyższy odsetek deklaracji przedsiębiorców, dotyczących podejmowania działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego, w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko, odnotowano w grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych (wykres 45).

Wykres 45. Podejmowanie w przedsiębiorstwach działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Badanych przedsiębiorców dotyczył problem znajomości przepisów prawa z zakresu ochrony środowiska, mającego związek z działalnością firmy oraz dostosowania organizacji do wymogów prawa. Dobrą znajomość przepisów prawa zadeklarowało ponad 60% badanych podmiotów, spełnianie wymogów regulacji środowiskowych – 72%. Ponadto, ponad 1/3 badanych potwierdziła, że organizacji dotyczą niektóre problemy związane z wypełnieniem wymogów prawa ochrony środowiska (wykres 46).

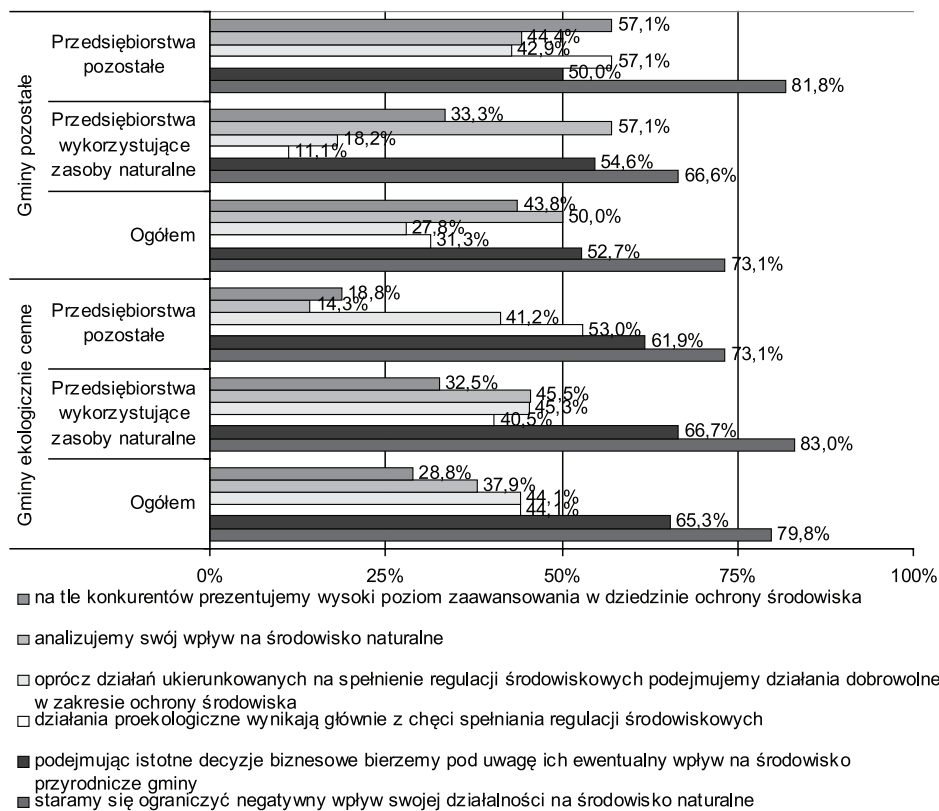

Wykres 46. Odsetek przedsiębiorców deklarujących znajomość prawa i wypełnianie wymogów prawnych związanych z ochroną środowiska przyrodniczego

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę lokalizację badanych przedsiębiorstw, stwierdzić można, że przedsiębiorcy funkcjonujący na obszarach przyrodniczo cennych częściej deklarowali, że starają się ograniczać negatywny wpływ działalności na środowisko naturalne oraz w decyzjach gospodarczych uwzględniać aspekty związane z ograniczaniem tego wpływu na środowisko przyrodnicze. W tej grupie podmiotów również częściej deklarowano podejmowanie działań dobrowolnych w zakresie ochrony środowiska. Na pozostałych obszarach większy odsetek przedsiębiorców uznał jednak, że na tle konkurentów prezentuje wysoki poziom zaawansowania w zakresie ochrony środowiska.

Na obszarach przyrodniczo cennych większe zaangażowanie w badanych obszarach aktywności proekologicznej deklarowali przedsiębiorcy reprezentujący branżę opierającą się na wykorzystaniu zasobów naturalnych (wykres 47).

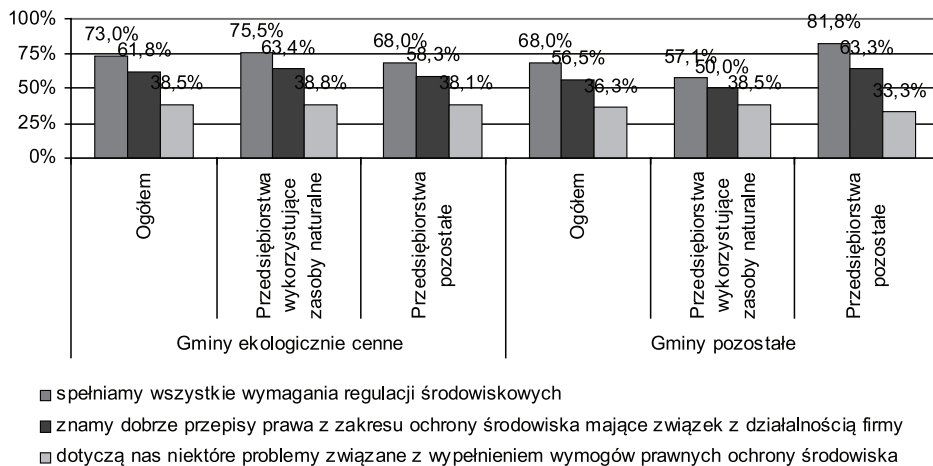

Wykres 47. Odsetek przedsiębiorców deklarujących zaangażowanie w wybranych obszarach aktywności proekologicznej według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podkreślić należy, że w badanej grupie przedsiębiorstw wystąpiła potrzeba upowszechniania wiedzy z zakresu ochrony środowiska przyrodniczego oraz wymogów prawa ochrony środowiska. Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych częściej, w porównaniu do tych zlokalizowanych na obszarach pozostałych, potwierdzali stan spełniania przez przedsiębiorstwo wszystkich wymagań regulacji środowiskowych oraz dobrą znajomość przepisów prawa z zakresu ochrony środowiska. Porównywalny i dość wysoki był jednak odsetek podmiotów, których dotyczyły problemy z wypełnianiem niektórych wymogów prawnych odnośnie do ochrony środowiska.

W grupie podmiotów z obszarów przyrodniczo cennych to przedsiębiorstwa wykorzystujące w działalności zasoby naturalne uznać należy za lepiej przygotowane, zgodnie z deklaracjami osób odpowiedzialnych za podejmowanie w nich decyzji gospodarczych, pod względem spełniania wymogów prawnych wynikających z ochrony środowiska przyrodniczego (wykres 48).

Wykres 48. Odsetek przedsiębiorców deklarujących znajomość prawa i wypełnianie wymogów prawnych związanych z ochroną środowiska przyrodniczego według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przejawem najwyższego zaangażowania organizacji w dziedzinie ochrony środowiska przyrodniczego, a zarazem instrumentem zrównoważonego rozwoju na poziomie przedsiębiorstwa jest wdrażanie formalnych rozwiązań w zakresie zarządzania środowiskowego. W badanej grupie przedsiębiorstw tylko w jednej organizacji funkcjonującej w branży transportu i spedycji wdrożony został system zarządzania środowiskowego według normy ISO 14001.

Przedstawione wyniki badań nad dostosowaniem przedsiębiorstw do wymogów prawa ochrony środowiska na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego są zbliżone z wynikami badań nad sektorem MSP w Polsce. Przedsiębiorcy uczestniczący w ogólnopolskich badaniach deklarowali bowiem niepełną wiedzę na temat środowiskowych norm prawnych w odniesieniu do realizowanej działalności (22% badanych). Sytuacja taka dotyczyła zwłaszcza firm mikro oraz działających w branży usługowej. Znajomość wymagań prawnych wzrastała jednak wraz z wielkością przedsiębiorstwa i dotyczyła głównie sankcji za niewypełnienie ciężących na przedsiębiorstwie obowiązków⁵³⁴.

Uzyskane wyniki pozwalają na stwierdzenie, że podmioty gospodarcze funkcjonujące na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych, w porównaniu do podmiotów z pozostałych obszarów, charakteryzuje stosunkowo większe zaangażowanie w aktywność proekologiczną, jednak na tle konkurentów rynkowych stan zaawansowania w dziedzinie ochrony środowiska tych podmiotów jest mniejszy. Większa aktywność proekologiczna charakteryzuje podmioty, których

⁵³⁴ Potencjał małych i średnich przedsiębiorstw w dziedzinie kreowania nowych produktów innowacyjnych – rozwiązania proekologiczne, GFK, PSDB na zlecenie PARP, <https://www.parp.gov.pl/files/74/81/305/4538.pdf>, s. 84-85, (2.02.2014).

działalność w większym stopniu oddziałuje na środowisko przyrodnicze, reprezentujące sektor wykorzystujący lokalne zasoby naturalne.

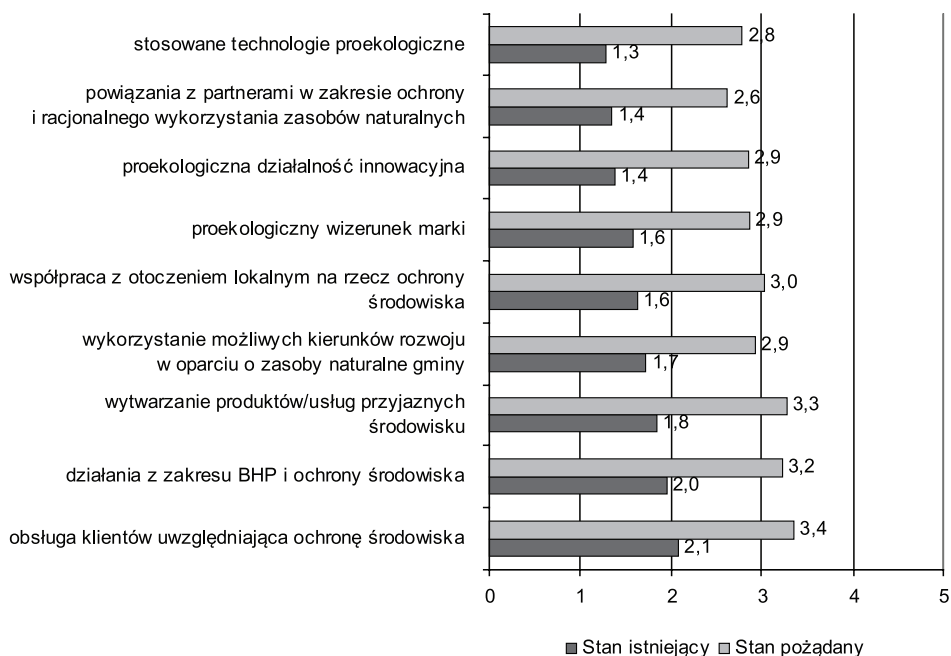
4. Obszary aktywności proekologicznej

Ogólna charakterystyka

Działania z zakresu aktywności proekologicznej uporządkowano wyodrębniając aktywności podejmowane w zakresie: stosowanych technologii i rozwiązań proekologicznych, zaangażowania w innowacyjną działalność proekologiczną, przyjazności wytwarzanych produktów/usług dla środowiska, działań z obszaru BHP i rutynowych, bieżących aktywności przedsiębiorstwa na rzecz ochrony środowiska oraz obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska. Ujęto także aktywności polegające na współpracy z partnerami biznesowymi w zakresie ochrony i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych oraz współpracy z otoczeniem lokalnym, w tym z władzami lokalnymi oraz organizacjami pozarządowymi działającymi na rzecz ochrony środowiska.

Wyniki badań wskazują, że rola wszystkich badanych obszarów realizacji aktywności proekologicznej w obecnej działalności przedsiębiorstw została oceniona jako mała i bardzo mała. Stosunkowo najwyżej oceniono obszar obsługi klientów, uwzględniającej ochronę środowiska, oraz działania z zakresu BHP i organizacji ochrony środowiska. Najniżej z kolei oceniono te, których podejmowanie wiąże się z nakładami inwestycyjnymi i działania polegające na zmianach w stosowanych technologiach, a więc wymagające proekologicznej działalności inwestycyjnej. Badani przedsiębiorcy jednocześnie dostrzegali potrzebę zwiększania znaczenia działań proekologicznych w przedsiębiorstwie.

Analiza ocen przedsiębiorców pozwala zaobserwować istniejące luki pomiędzy obecną, deklarowaną rolą aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw i stanem określonym przez przedsiębiorców jako planowany (docelowy) oraz stanem planowanym i modelowym, odzwierciedlonym przez ocenę najwyższą – 5, i pożądanym. Luka pomiędzy stanem istniejącym a docelowym ujawnia się szczególnie w odniesieniu do stosowanych technologii i rozwiązań proekologicznych (różnica: 1,5), proekologicznej działalności innowacyjnej (1,5) oraz działań z zakresu BHP i ochrony środowiska (1,2) (wykres 49).

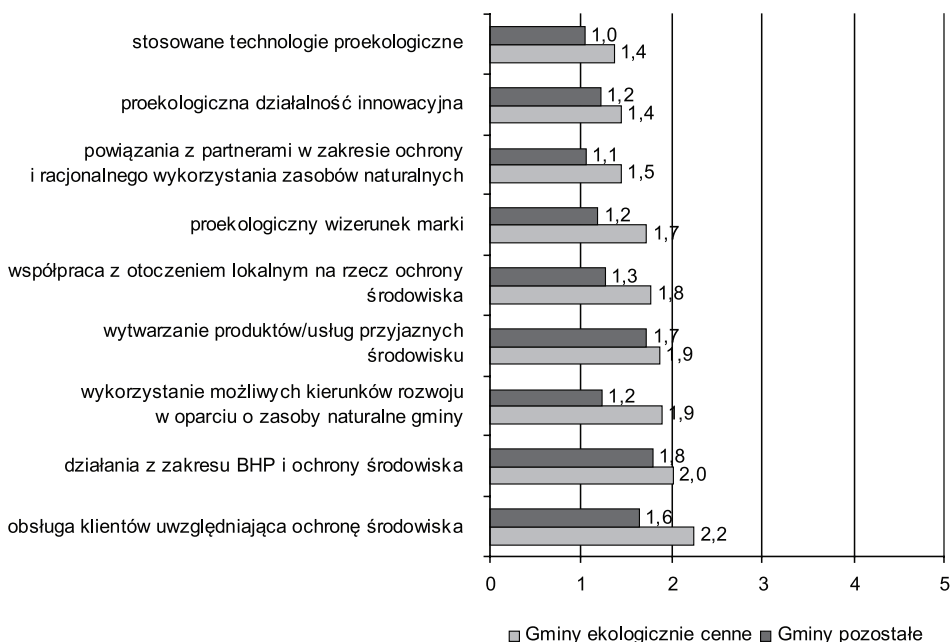

Wykres 49. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę, a 0 – brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach zaliczonych do cennych ekologicznie wskazywali większą rolę badanych przejawów działań proekologicznych w przedsiębiorstwie w porównaniu do przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach pozostałych. Lokalizacja determinowała jednak aktywność proekologiczną przedsiębiorstw jedynie w przypadku obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska ($t=2,025$, $p=0,044$) oraz wykorzystania możliwych kierunków rozwoju w oparciu o zasoby naturalne gminy ($t=2,431$, $p=0,017$) (wykres 50).

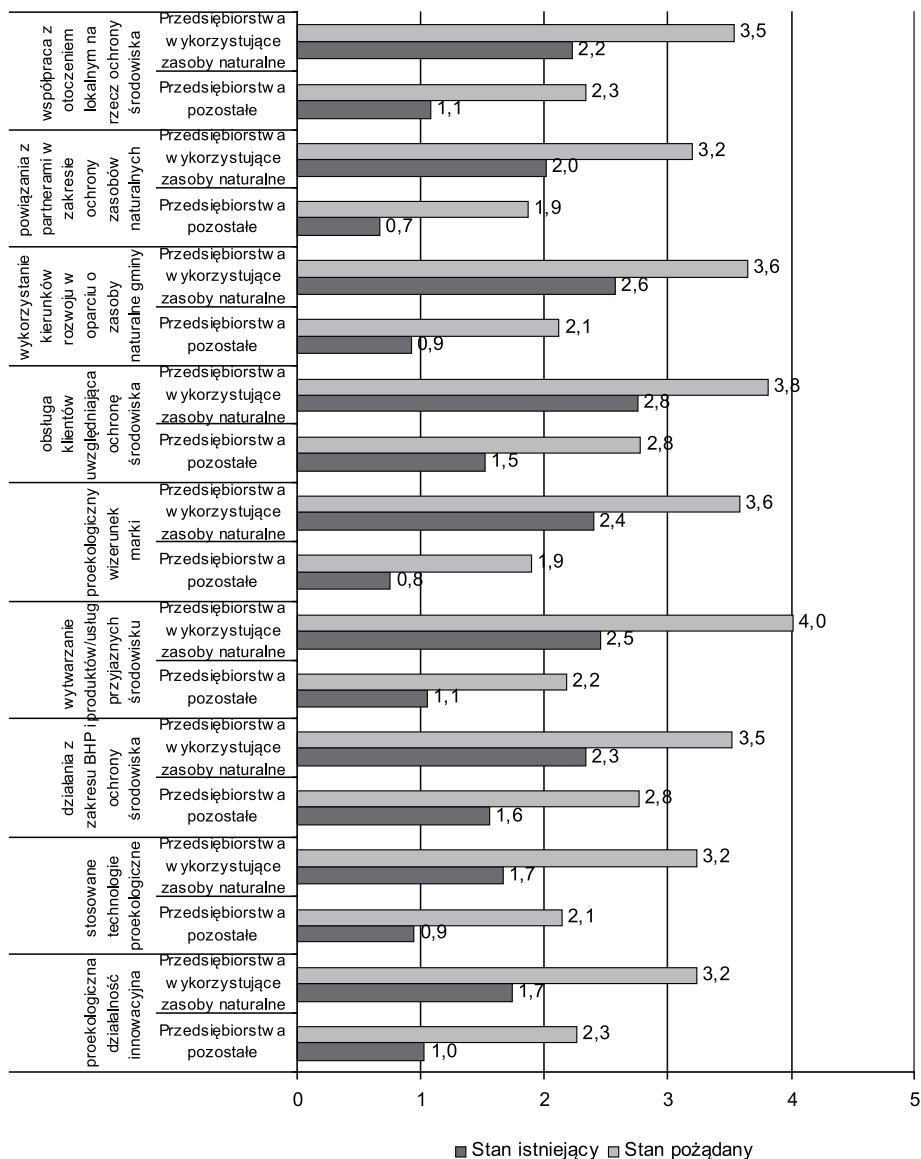

Wykres 50. Ocena* obecnej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw według lokalizacji

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę, a 0 – brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach przyrodniczo cennych we wszystkich badanych obszarach przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności gospodarczej zasoby naturalne deklarowali większą rolę badanych obszarów aktywności proekologicznej w przedsiębiorstwach w porównaniu do pozostałych przedsiębiorstw. Najwyżej oceniono rolę obsługi klientów, uwzględniającą ochronę środowiska, oraz wykorzystywanie w rozwoju przedsiębiorstwa zasobów naturalnych gminy. Dla tej grupy badanych przedsiębiorców charakterystyczne było także dostrzeżenie najwyższej roli docelowej badanych rodzajów aktywności, w szczególności zaś: wytwarzania produktów i usług przyjaznych środowisku, obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska, wykorzystywania w rozwoju przedsiębiorstwa zasobów naturalnych gminy oraz budowania proekologicznego wizerunku marki. Obserwowane różnice w ocenie obecnego oraz pożądanego stanu wszystkich badanych obszarów aktywności proekologicznej, występujące między porównywanymi grupami podmiotów, cechowała statystyczna istotność zweryfikowana testem t (wykres 51).

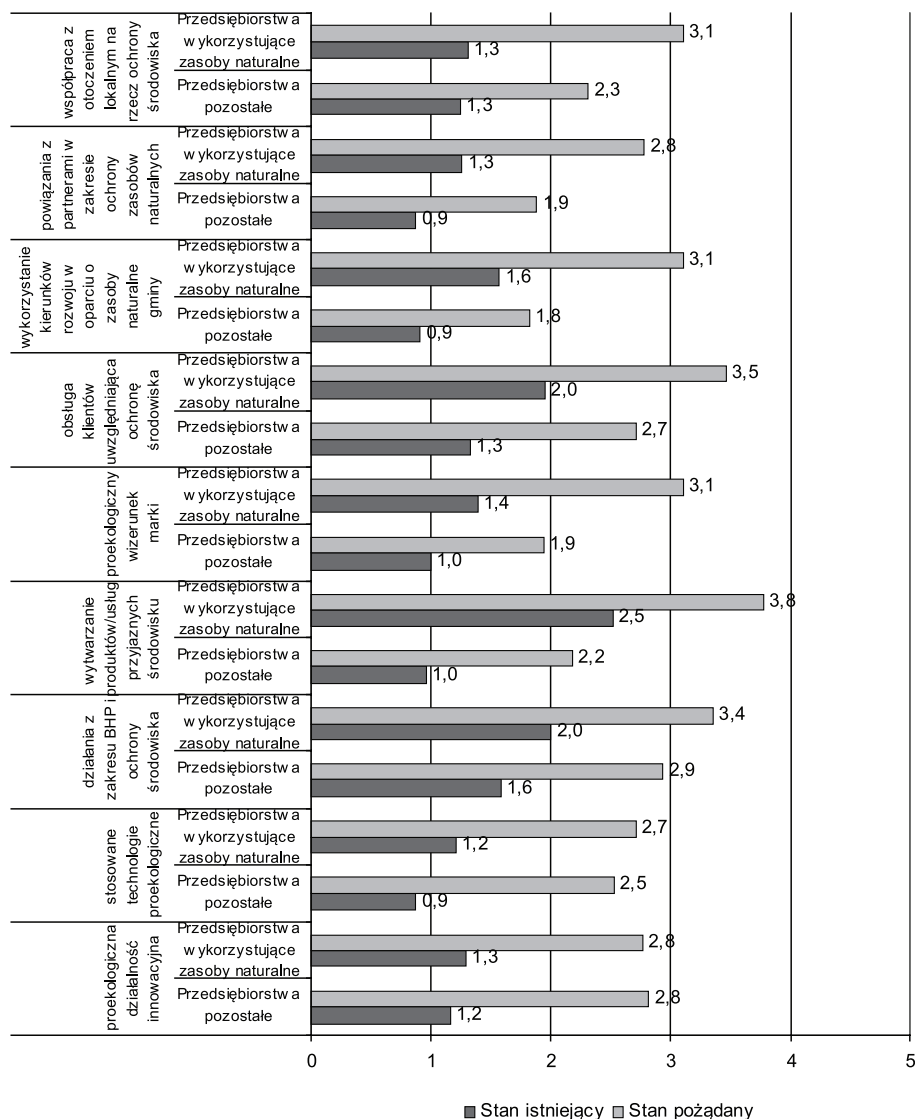
Wykres 51. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw według dziedziny działalności – obszary przyrodniczo cenne

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę, a 0 – brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach nie zaliczonych do przyrodniczo cennych ocenili zarówno stan istniejący, jak i docelowy w zakresie bada-

nych obszarów aktywności proekologicznej zdecydowanie niżej w porównaniu do przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych (wykres 52). Statystyczna istotność obserwowanych różnic dotyczyła jedynie obszaru „wytwarzanie produktów/usług przyjaznych środowisku” (stan istniejący: $t=3,513$, $p=0,001$, stan pożądany: $t=2,574$, $p=0,015$).

Wykres 52. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw według dziedziny działalności – obszary pozostałe

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę, a 0 – brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Porównując oceny przedsiębiorców, dotyczące stanu istniejącego i pożądanego w zakresie aktywności proekologicznej w badanych obszarach, w zależności od lokalizacji działalności gospodarczej, zauważyć można większe luki w przypadku przedsiębiorców z obszarów pozbawionych cechy cennej ekologicznej. W przypadku podmiotów zależnych od bioróżnorodności dotyczyły one przede wszystkim takich aktywności jak współpraca z otoczeniem lokalnym na rzecz ochrony środowiska (1,8) oraz kształtowanie proekologicznego wizerunku marki (1,7). W grupie podmiotów pozostałych zaś – stosowanych technologii proekologicznych (1,6) i proekologicznej działalności innowacyjnej (1,6).

Na terenach cennych przyrodniczo większemu deklarowanemu zaangażowaniu przedsiębiorstw w badanych obszarach aktywności proekologicznej towarzyszyła mniejsza rozpiętość ocen między aktualną i pożądaną jej skalą. Rozpiętości w ocenach dotyczyły w największym stopniu przedsiębiorstw, których działalność była uzależniona od dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Wskazać można przede wszystkim takie dziedziny działań jak: wytwarzanie produktów i usług przyjaznych środowisku (1,5), stosowane technologie proekologiczne (1,5) oraz proekologiczna działalność innowacyjna (1,5). Takie wyniki ocenić należy pozytywnie w odniesieniu do potrzeb proekologicznych przekształceń gospodarki obszarów przyrodniczo cennych.

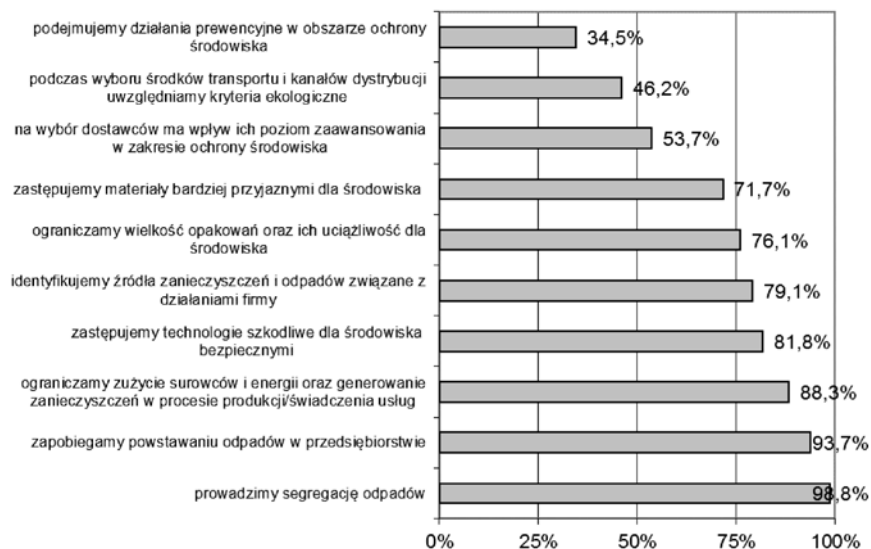
W przypadku podmiotów opierających się na wykorzystywaniu dostępu do lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego odnotować należy także bardzo małą rolę dotyczącą aktywności w wymiarze wdrażania innowacji o charakterze proekologicznym, wymagających nakładów środków finansowych, przy czym w przypadku tych przedsiębiorstw zadeklarowano nieco większą ich skalę w porównaniu do podmiotów pozostałych. Jako raczej małą określić należy rolę współpracy badanych przedsiębiorstw z otoczeniem, w tym z podmiotami otoczenia lokalnego, w zakresie działań prośrodowiskowych. Jako przeciętną zaś oceniono rolę wytwarzania produktów przyjaznych środowisku i kształtowania proekologicznego wizerunku marki. Najwyższe na tle przedsiębiorstw z pozostałych obszarów zaangażowanie dotyczyło obsługi klienta, uwzględniającej ochronę środowiska i wykorzystanie w rozwoju zasobów naturalnych gminy.

Aktywność proekologiczna w procesach produkcji/świadczenia usług

Do najczęściej podejmowanych przez przedsiębiorców działań proekologicznych w ramach procesów produkcji/świadczenia usług w przedsiębiorstwach należały, zgodnie z deklaracjami: segregacja odpadów i zapobieganie powstawaniu odpadów, ograniczanie zużycia surowców i energii oraz generowanych zanieczyszczeń. Znaczny odsetek badanych deklarował także wykazywanie dbałości o zastępowanie technologii i wykorzystywanych materiałów bezpieczniejszymi dla środowiska. Innymi obszarami podejmowanej często aktywności proekologicznej były: identyfikacja źródeł zanieczyszczeń i odpadów ujawniających się w procesie produkcji i/lub świadczenia usług oraz dbałość o zmniejszenie uciążliwości opakowań dla środowiska przyrodniczego.

W badanych podmiotach raczej rzadkie były działania mające na celu zapobieganie negatywnemu oddziaływaniu procesów produkcji i/lub świadczenia usług

na środowisko przyrodnicze. Częściej, w przypadku niemal połowy podmiotów, zgłaszano uwzględnianie kryteriów ekologicznych przy wyborze środków transportu i kanałów dystrybucji (wykres 53).

Wykres 53. Odsetek przedsiębiorstw, w których podejmowano wybrane rodzaje działań proekologicznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę lokalizację przedsiębiorstw oraz ich dziedzinę działalności zauważyć należy zwiększoną, deklarowaną aktywność proekologiczną przedsiębiorstw uzależniających swoją działalność od dostępu do lokalnych zasobów przyrodniczych zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych w stosunku do pozostałych podmiotów. Do obszarów wyróżniającej się aktywności proekologicznej w tej grupie przedsiębiorstw należały: ograniczanie zużycia surowców i energii oraz generowania zanieczyszczeń w procesie gospodarczym, zastępowanie materiałów bardziej przyjaznymi dla środowiska oraz uwzględnianie kryteriów ekologicznych przy wyborze dostawców oraz środków transportu (tabela 37).

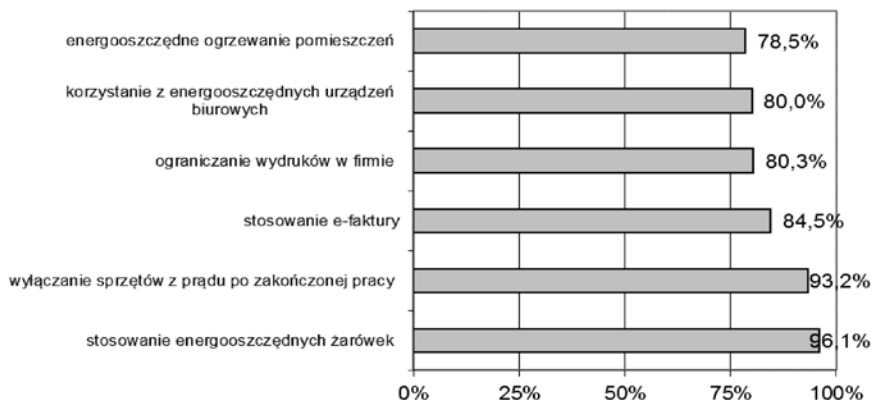
Tabela 37. Odsetek przedsiębiorstw, w których podejmowano wybrane rodzaje działań proekologicznych według dziedzin działalności oraz lokalizacji

Działania	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe	
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	przedsiębiorstwa pozostałe	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	przedsiębiorstwa pozostałe
prowadzimy segregację odpadów	100,0	100,0	100,0	90,0
ograniczamy zużycie surowców i energii oraz generowanie zanieczyszczeń w procesie produkcji/świadczenia usług	96,8	77,8	50,0	80,0
zapobiegamy powstawaniu odpadów w przedsiębiorstwie	92,5	86,7	100,0	100,0
zastępujemy technologie szkodliwe dla środowiska bezpiecznymi	88,5	88,9	75,0	62,5
zastępujemy materiały bardziej przyjaznymi dla środowiska	78,6	44,4	77,8	71,4
ograniczamy wielkość opakowań oraz ich uciążliwość dla środowiska	78,1	73,3	84,6	57,1
identyfikujemy źródła zanieczyszczeń i odpadów związane z działaniami firmy	73,0	90,0	90,9	77,8
na wybór dostawców ma wpływ ich poziom zaawansowania w zakresie ochrony środowiska	64,3	33,3	36,4	66,7
podczas wyboru środków transportu i kanałów dystrybucji uwzględniamy kryteria ekologiczne	50,0	25,0	28,6	71,4
podejmujemy działania prewencyjne w obszarze ochrony środowiska	32,3	33,3	37,5	42,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Obszarem aktywności proekologicznej, który uznać można za dość powszechnie rozwijany w badanej grupie przedsiębiorstw, było stosowanie różnych rozwiązań w zakresie prac administracyjnych. Przedsiębiorcy wykazywali, zgodnie z deklaracjami, dbałość w takich kwestiach jak stosowanie energooszczędnych żarówek oraz wyłączanie maszyn i urządzeń po zakończeniu pracy. Powszechnie wykorzystywane były także proekologiczne rozwiązania z zakresu obiegu doku-

mentów w przedsiębiorstwie, jak stosowanie e-faktury czy troska o ograniczanie wydruków. Badani deklarowali także wdrażanie energooszczędnych rozwiązań z zakresu ogrzewania pomieszczeń i eksploatacji urządzeń biurowych (wykres 54).

Wykres 54. Odsetek przedsiębiorstw, w których stosowano wybrane rodzaje proekologicznych rozwiązań w zakresie prac administracyjnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorstwa funkcjonujące na obszarze gmin pozbawionych cechy cenności środowiska przyrodniczego charakteryzowała większa aktywność w zakresie rozwiązań proekologicznych z obszaru prac administracyjnych. Podmiotami wyróżniającymi się dbałością o rozwiązania proekologiczne w tym obszarze były te wykorzystujące zasoby naturalne. Na obszarach przyrodniczo najcenniejszych w przypadku przedsiębiorstw opierających się na wykorzystaniu zasobów przyrodniczych gminy wykazywano większą aktywność w stosunku do pozostałych przedsiębiorstw w dwóch obszarach: stosowanie energooszczędnych żarówek oraz e-faktury (tabela 38).

Tabela 38. Odsetek przedsiębiorstw, w których stosowano wybrane rodzaje proekologicznych rozwiązań w zakresie prac administracyjnych według dziedzin działalności oraz lokalizacji przedsiębiorstw

Działania	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe	
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	przedsiębiorstwa pozostałe	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	przedsiębiorstwa pozostałe
stosowanie energooszczędnych żarówek	94,6	93,8	100,0	100,0
wyłączanie sprzętów z prądu po zakończonej pracy	88,6	93,8	100,0	100,0
stosowanie e-faktury	85,7	78,6	91,7	80,0
ograniczanie wydruków w firmie	82,9	84,6	76,9	70,0
korzystanie z energooszczędnych urządzeń biurowych	75,8	83,3	100,0	70,0
energooszczędne ogrzewanie pomieszczeń	74,2	85,7	80,0	80,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Aktywność inwestycyjna

Charakterystyka aktywności inwestycyjnej w badanej grupie przedsiębiorstw ukierunkowana została na określenie roli inwestycji proekologicznych w ramach ogólnej aktywności inwestycyjnej przedsiębiorstw. Stwierdzić należy, że w przeważającej części przedsiębiorstw (89,3%) w okresie 2010-2012 odnotowano aktywność w obszarze inwestycji. W przypadku ponad połowy podmiotów (64,5%) w badanym okresie wartość inwestycji nie przekroczyła 100000 zł.

Na obszarach przyrodniczo cennych, w odróżnieniu od pozostałych odnotowano przedsiębiorców, którzy nie podjęli działań o charakterze inwestycyjnym. W grupie przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych reprezentujących branże opierające się na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego oraz podmiotów zaliczonych w badaniu do pozostałych odnotowano podobne zaangażowanie, jeżeli chodzi o wartość inwestycji do 100000 zł – odpowiednio – 64,7% oraz 66,3%.

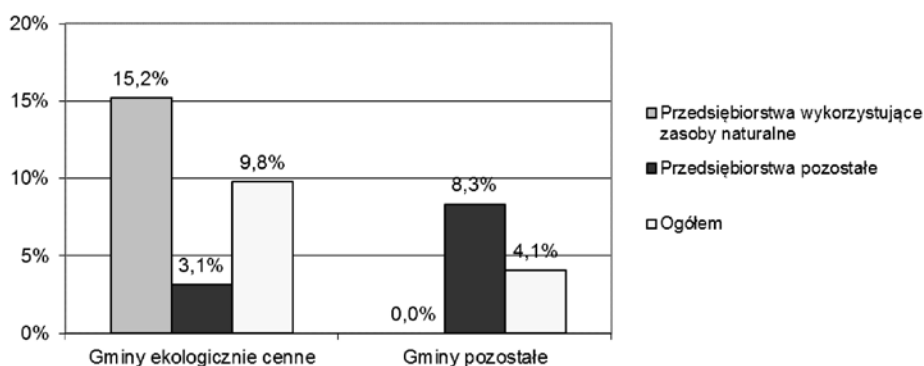
Na obszarach pozostałych, w porównaniu do obszarów cennych przyrodniczo mniejszy odsetek (76,9%) przedsiębiorców zależnych od bioróżnorodności podjął się realizacji inwestycji o wartości powyżej 100000 zł. W grupie podmiotów pozostałych natomiast podejmowane były inwestycje o największej wartości (tabela 39).

Tabela 39. Struktura inwestycji zrealizowanych w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2012 według ich wartości, dziedziny działalności oraz lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Wartość inwestycji	Gminy ekologicznie cenne		Gminy pozostałe		Ogółem
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	przedsiębiorstwa pozostałe	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	przedsiębiorstwa pozostałe	
do 10000 zł	15,3	32,4	19,2	20,8	19,6
do 50000 zł	31,8	15,4	15,4	12,5	22,7
do 100000 zł	17,6	18,5	42,3	20,8	22,2
od 100000 do 1 mln zł	16,5	13,8	19,2	41,7	19,6
powyżej 1 mln zł	7,1	3,1	3,8	4,2	5,2
nie zrealizowano wydatków inwestycyjnych w tym okresie	11,8	16,8	0,0	0,0	10,7
ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

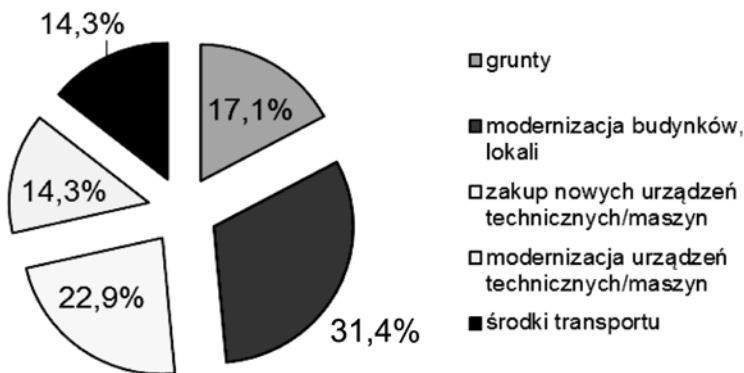
Cele ekologiczne miały niewielkie znaczenie w procesach inwestycyjnych uruchamianych w badanych podmiotach. W latach 2010-2012 zrealizowano, realizowano lub planowano realizację inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska tylko w 8,3% badanych przedsiębiorstw. Większa aktywność w tym obszarze charakteryzowała przedsiębiorców prowadzących działalność na terenie gmin zaliczonych do najcenniejszych ekologicznie i reprezentujących dziedziny działalności opierające się na wykorzystywaniu zasobów środowiska przyrodniczego (wykres 55).

Wykres 55. Odsetek przedsiębiorców, którzy zadeklarowali, że w okresie 2010-2012 zrealizowano, rozpoczęto realizację lub planowano wdrożenie inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska według dziedziny działalności oraz lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

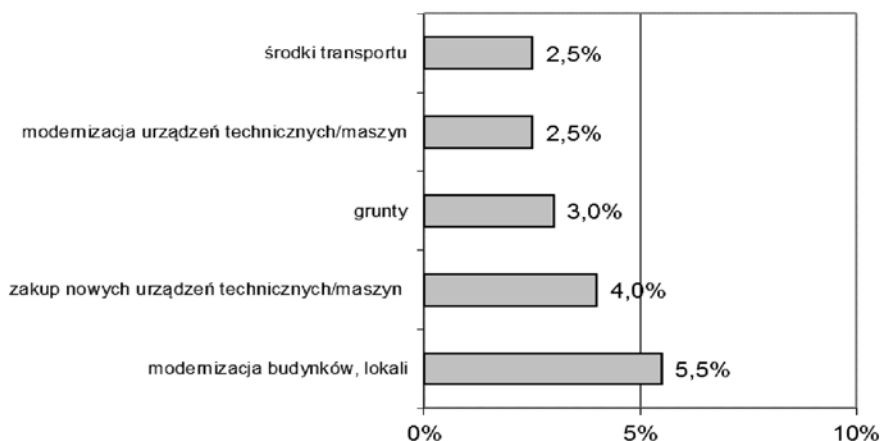
Struktura rodzajowa wydatków inwestycyjnych, których podstawowym celem była ochrona środowiska wskazuje, że dotyczyły one głównie modernizacji budynków i lokali oraz zakupu nowych urządzeń lub maszyn (wykres 56).

Wykres 56. Struktura rodzajowa inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego, realizowanych w okresie 2010-2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

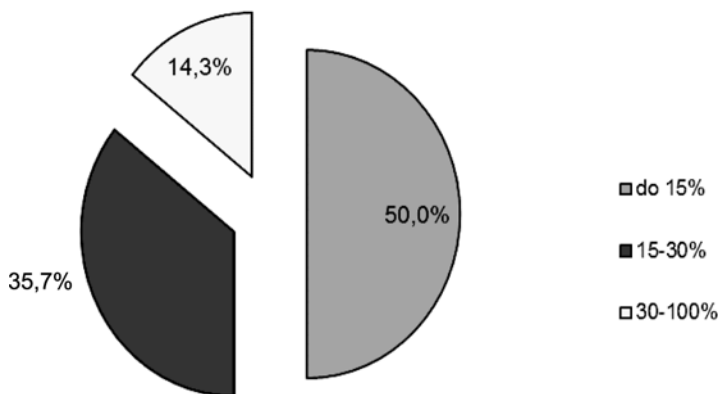
Mając na uwadze ochronę środowiska przyrodniczego, modernizacji budynków lub lokali podjęto się 5,5%, a zakupu nowych urządzeń lub maszyn – 4,0% badanych przedsiębiorców. Pozostałe rodzaje inwestycji były podejmowane w przypadku mniej niż 4% podmiotów. Skala tych inwestycji jest więc niewielka w badanej grupie podmiotów, co wynikać może z tego, że reprezentują one sektor MSP, w którym raczej rzadkie są inwestycje ukierunkowane wyłącznie na cele ekologiczne, a zwykle ich przesłankami są: potrzeba dostosowania działalności do obowiązujących przepisów prawa czy też cele wizerunkowe (wykres 57).

Wykres 57. Odsetek przedsiębiorstw, w których w okresie 2010-2012 zrealizowano wybrane rodzaje inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

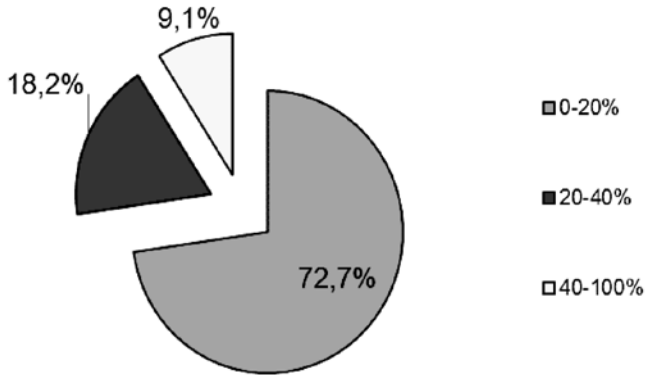
Inwestycje mające na celu przede wszystkim ochronę środowiska przyrodniczego w badanych przedsiębiorstwach nie stanowiły znaczącego udziału w ogólnej wartości zrealizowanych przez te podmioty wydatków inwestycyjnych. W przypadku połowy przedsiębiorstw, które w badanym okresie dokonały wydatków inwestycyjnych, udział inwestycji ukierunkowanych wyłącznie na osiągnięcie efektów ekologicznych był nie większy niż 15% (wykres 58).

Wykres 58. Udział inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego w ogólnej wartości inwestycji zrealizowanych w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Niemal $\frac{3}{4}$ wydatków inwestycyjnych poniesionych na ochronę środowiska przyrodniczego w okresie 2010-2012 stanowiły wydatki mające na celu zapobieganie powstawaniu zanieczyszczeń (wykres 59).

Wykres 59. Udział w wydatkach inwestycyjnych przedsiębiorstw, poniesionych na ochronę środowiska w okresie 2010-2012, wydatków na środki trwałe/urządzenia unieszkodliwiające zanieczyszczenia w stosunku do wydatków na środki zapobiegające zanieczyszczeniom

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Charakterystyka inwestycji dokonanych w badanych podmiotach, których głównym celem była ochrona środowiska przyrodniczego, wskazuje, że ich realizacja związana była głównie z podstawową działalnością rynkową i powodowała znaczące obciążenia budżetu przedsiębiorstwa. Ponad połowa zrealizowanych przedsięwzięć wynikała ze strategii przedsiębiorstwa i cechowała się wysoką innowacyjnością. Dość duża grupa przedsiębiorców – 45,5%, prowadząca działalność inwestycyjną w badanym obszarze, oceniła ją jako opłacalną finansowo (wykres 60).

Wykres 60. Cechy zrealizowanych w przedsiębiorstwach inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podstawowym źródłem finansowania aktywności inwestycyjnej badanych przedsiębiorstw w obszarze ochrony środowiska przyrodniczego były środki własne. Źródła uzupełniające stanowiły pożyczki i kredyty. W mniejszym zakresie w badanych przedsiębiorstwach wykorzystywano takie zewnętrzne źródła finansowania aktywności inwestycyjnej jak Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej oraz fundusze Unii Europejskiej. W ramach ostatniego wymienionego źródła korzystano z dofinansowania z takich programów operacyjnych jak PO Innowacyjna Gospodarka, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego (wykres 61).

Wykres 61. Wykorzystane w działalności inwestycyjnej przedsiębiorstw źródła finansowania inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Stwierdzić należy, że aktywność inwestycyjna przedsiębiorstw ukierunkowana na osiągnięcie celów środowiskowych była podejmowana rzadko, jednak obejmowała głównie projekty zapobiegające powstawaniu zanieczyszczeń. Zrealizowane przez badane przedsiębiorstwa inwestycje powiązane były z podstawową działalnością organizacji i ich celami rynkowymi, a ich większa intensywność, w przypadku podmiotów zlokalizowanych na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych i wykorzystujących w działalności zasoby naturalne, wynikać może z potrzeby dostosowania przedsiębiorstwa do obowiązujących uregulowań prawnych, wynikającej z presji organizacji (specyfiki branży) na środowisko przyrodnicze.

5. Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw w obszarze ochrony środowiska

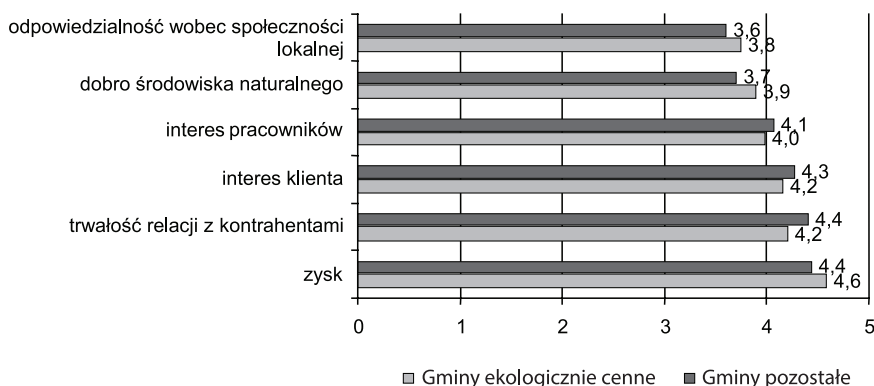
Na tle zarysowanych wcześniej skali i zakresu działalności proekologicznej przedsiębiorstw w kontekście możliwości realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju pojawia się potrzeba dokładniejszego rozpoznania postaw pod względem pozakonomicznych wymiarów działalności gospodarczej, w tym wymiaru środowiskowego i społecznego. W dalszej części pracy podjęto więc zagadnienie przesłanek społecznej odpowiedzialności w badanej grupie przedsiębiorstw.

W badaniu zagadnienia społecznej odpowiedzialności biznesu uwzględniono wyniki badań A. Sokołowskiej⁵³⁵, dotyczące nieuporządkowanego i incydentalnego sposobu realizacji koncepcji społecznej odpowiedzialności w przypadku podmiotów o mniejszym potencjale ekonomicznym, z których w większości składa się próba. W związku z powyższym celem badania było określenie roli, w podejmowaniu decyzji biznesowych, innych czynników niż zysk. Wśród czynników pozakonomicznych, wpływających na decyzje biznesowe badano: relacje z kontrahentami, dobro pracowników i klientów, dobro środowiska naturalnego oraz odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej⁵³⁶.

Ogólnie należy stwierdzić, że badani przedsiębiorcy deklarowali ponadprzeciętną istotność badanych czynników pozakonomicznych przy podejmowaniu decyzji dotyczących przedsiębiorstwa. Za najbardziej istotne uznano: zysk i trwałość relacji z kontrahentami. W grupie przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych bardziej istotne w decyzjach gospodarczych były, zgodnie z deklaracjami badanych, takie czynniki jak zysk, dobro środowiska przyrodniczego i odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej. Różnice ocen były statystycznie istotne jedynie w przypadku obszaru: trwałość relacji z kontrahentami ($t=-2,05$, $p=0,043$) (wykres 62). Zgodnie z deklaracjami przedsiębiorców kryterium zysku charakterystyczne dla gospodarki rynkowej odgrywa podstawową rolę w decyzjach gospodarczych, jednak jednocześnie dostrzegać należy także deklaracje dotyczące ponadprzeciętnego znaczenia aspektów pozakonomicznych w podejmowaniu decyzji gospodarczych.

⁵³⁵ A. Sokołowska, Społeczna odpowiedzialność..., dz. cyt., s. 400-401.

⁵³⁶ Por. B. Józefowski, B. Kokoszka (red.), CSR w Małopolsce, Małopolskie Obserwatorium Gospodarki, Departament Polityki regionalnej, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków 2012, s. 17.

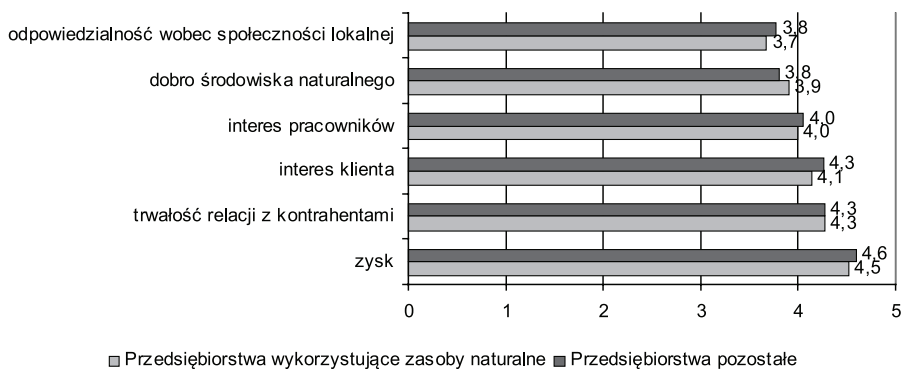

Wykres 62. Ocena* ważności wybranych czynników w decyzjach przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo ważny, a 0 – nieważny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę dziedzinę działalności przedsiębiorstw zauważyć należy, że przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby naturalne przypisywali w procesie decyzyjnym większe znaczenie dobru środowiska naturalnego w porównaniu do pozostałych, jednak przeprowadzone analizy wykazały, że dziedzina działalności przedsiębiorstw nie determinowała oceny siły wpływu badanych czynników na decyzje podejmowane w przedsiębiorstwach (nie ujawniono statystycznej istotności dostrzeganych różnic) (wykres 63).

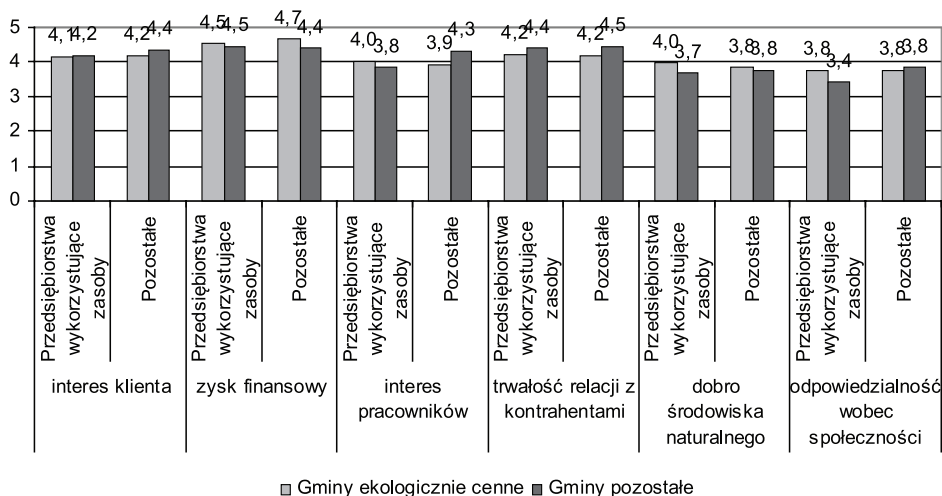

Wykres 63. Ocena* ważności wybranych czynników w decyzjach przedsiębiorstwa według dziedziny działalności przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo ważny, a 0 – nieważny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Dobro środowiska naturalnego było jednak, zgodnie z deklaracjami przedsiębiorców, czynnikiem bardziej istotnym przy podejmowaniu decyzji gospodarczych w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne, funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych. Jednocześnie nie ujawniono statystycznie istotnych różnic między przedsiębiorstwami w zakresie porównywanych dziedzin działalności w zależności od ich lokalizacji. Na obszarach pozostałych istotne statystycznie różnice dotyczyły jedynie czynnika „interes pracowników”, w mniejszym stopniu uwzględnianego w grupie przedsiębiorstw opierających działalność na dostępie do zasobów naturalnych ($t=-2,307$, $p=0,025$) (wykres 64).

Wykres 64. Ocena* ważności wybranych czynników w decyzjach przedsiębiorstwa według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo ważny, a 0 – nieważny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W celu ujawnienia w zbiorze przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych występowania zgrupowań charakterystycznych, podobnych typów postaw względem poszczególnych obszarów społecznej odpowiedzialności biznesu, dokonano ich klasyfikacji metodą dwustopniowego grupowania – Twostep Cluster. Zastosowaną miarą odległości był logarytm wiarygodności, wybrano dwa skupienia z uwzględnieniem kryterium grupowania BIC (Bayesowskie Schwarza).

Powyższa procedura przeprowadzona w oparciu o 6 zmiennych ilościowych umożliwiła utworzenie 2 grup przedsiębiorstw – szczególnie społecznie odpowiedzialnych i pozostałych, których przedstawiciele deklarowali zróżnicowaną rolę badanych czynników w działalności przedsiębiorstwa. W toku procedury dwustopniowego grupowania uzyskano dobre wyniki jakości grup – miara Silhouette spójności i odrębności wyniosła 0,6. Za przedsiębiorstwa szczególnie społecznie odpowiedzialne uznano te, które prezentowały bardziej zrównoważone oceny

istotności badanych obszarów w działalności przedsiębiorstwa. Grupę przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych utworzyło tylko 35,8% podmiotów. W przypadku podmiotów wykorzystujących zasoby naturalne 30,6% zakwalifikowano do szczególnie społecznie odpowiedzialnych, a w grupie pozostałych – 42,9% (tabela 40).

Tabela 40. Wyniki klasyfikacji przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych z wykorzystaniem metody dwustopniowego grupowania

Obszary społecznej odpowiedzialności (czynniki)	Ważność zmiennej	Średnie oceny ważności czynników w wyodrębnionych grupach przedsiębiorstw	
		pozostałe	szczególnie społecznie odpowiedzialne
interes klienta	1	3,74	4,92
trwałość relacji z kontrahentami	0,96	3,79	4,98
interes pracowników	0,78	3,59	4,72
odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej	0,56	3,35	4,49
dobro środowiska naturalnego	0,45	3,52	4,60
zysk finansowy	0,35	4,38	4,98

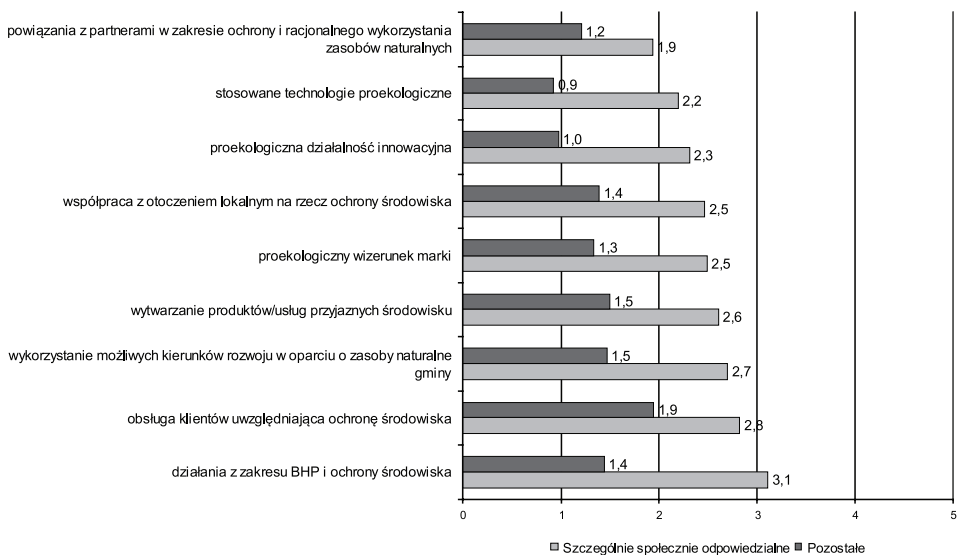
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Grupę przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych utworzyły podmioty reprezentujące głównie sektor usług, w tym handel hurtowy i detaliczny (20,8%), działalność związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (18,9%) oraz inne usługi (9,4%). Podmioty branży „przetwórstwo przemysłowe i budownictwo” miały mniejszy udział w tej grupie (26,8%). W przypadku pozostałych przedsiębiorstw dominowała działalność produkcyjna, w tym przetwórstwo przemysłowe (25,3%) oraz rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (17,9%). Sektor usług był reprezentowany przez takie aktywności, jak: działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (13,7%), handel i naprawy (9,5%), działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją (9,5%) oraz pozostałe usługi (8,4%).

W zbiorowości podmiotów szczególnie społecznie odpowiedzialnych większy był udział przedsiębiorstw o lokalnej skali działania – 43,4% wobec 33,7% w przypadku przedsiębiorstw zaliczonych do pozostałych. Większy odsetek badanych oceniał także sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa jako bardzo dobrą i dobrą – 54,7% wobec 46,2%. Ponadto większość przedsiębiorców z grupy szczególnie społecznie odpowiedzialnych zadeklarowała rozwinięcie działalności gospodarczej w ciągu ostatnich trzech lat od realizacji badania – 59,7% wobec 47,4% w grupie pozostałych. Charakterystyczne dla tej grupy były także liczniejsze wysokie i bardzo wysokie oceny poziomu emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania – 66,4% wobec 53,7%.

Przedsiębiorcy zaklasyfikowani do grupy szczególnie społecznie odpowiedzialnych zdecydowanie wyżej w stosunku do porównywanej grupy ocenili obec-

ną rolę wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa. Najwyższe oceny dotyczyły takich obszarów jak działania z zakresu BHP i ochrony środowiska, obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska oraz wykorzystania w działalności przedsiębiorstwa zasobów naturalnych gminy. Największe różnice w ocenie bieżącej roli analizowanych obszarów wystąpiły w przypadku działań z zakresu BHP i ochrony środowiska, proekologicznej działalności innowacyjnej oraz stosowanych technologii proekologicznych (wykres 65).

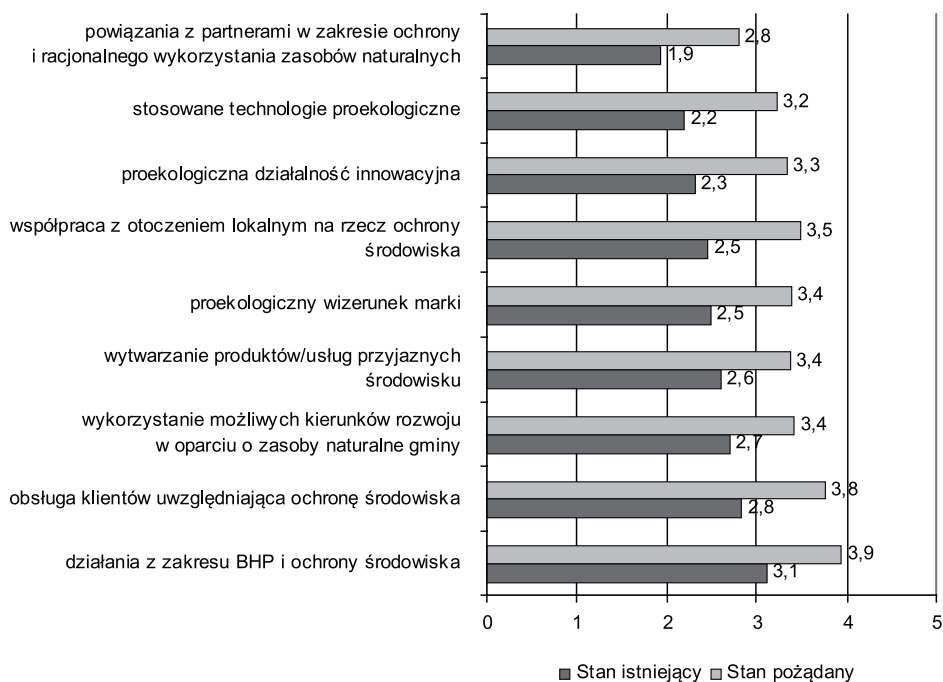
Wykres 65. Ocena* obecnej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa w grupie przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych i pozostałych

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę danego obszaru, a 0 – brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorstwa, zaliczone do szczególnie społecznie odpowiedzialnych w stosunku do pozostałych, charakteryzowały zarówno wyższe oceny obecnej i przyszłej roli badanych obszarów aktywności proekologicznej, jak i mniejsze rozpiętości ocen pomiędzy stanem istniejącym i pożądanym (wykresy 66 i 67). W grupie tej największe znaczenie przypisywano działaniom z zakresu BHP i ochrony środowiska, obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska oraz wykorzystaniu zasobów naturalnych gminy.

Dosyć wysokiemu stopniowi wykorzystania zasobów naturalnych gminy w rozwoju przedsiębiorstw towarzyszyły raczej niskie, kształtujące się poniżej przeciętnej wartości, oceny skali powiązań z partnerami w zakresie ochrony i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych. Nisko oceniono także rolę stosowanych technologii proekologicznych i proekologicznej działalności innowacyjnej.

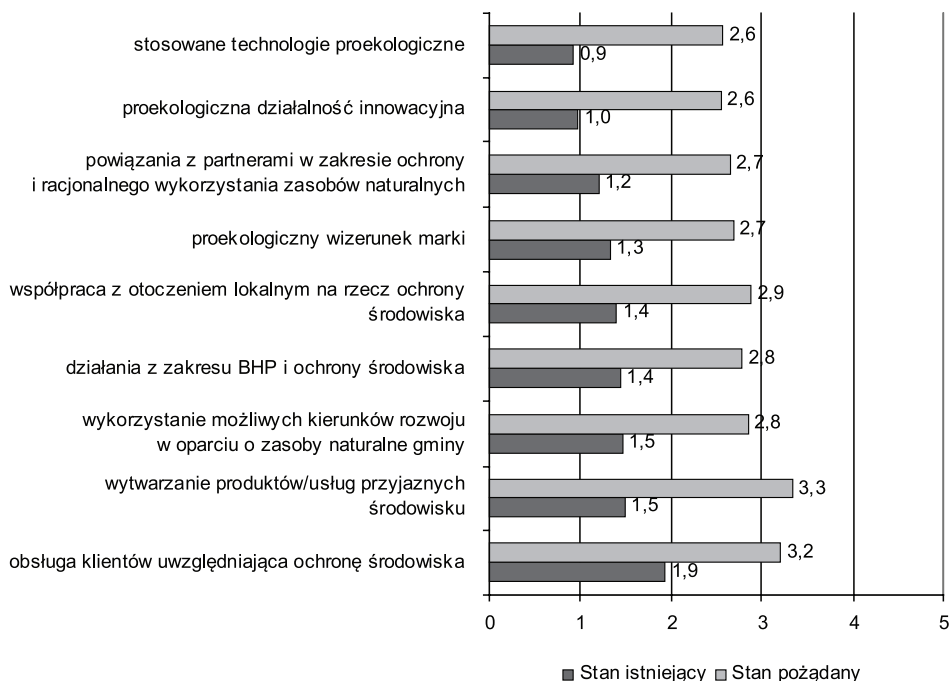

Wykres 66. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa w grupie przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę danego obszaru, a 0 – brak

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Znacznie poniżej przeciętnej ukształtowały się oceny badanych obszarów aktywności proekologicznej przedsiębiorstw w grupie przedsiębiorstw niezaliczonych do szczególnie społecznie odpowiedzialnych. Niskie oceny dotyczyły głównie stosowanych technologii proekologicznych oraz proekologicznej działalności innowacyjnej. W tych obszarach przedsiębiorcy dostrzegali także największe luki pomiędzy stanem obecnym i docelowym (wykres 67).

Wykres 67. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa w grupie przedsiębiorstw pozostałych

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę danego obszaru, a 0 – brak
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Ujawniona w badaniu hierarchia badanych czynników, dotycząca ich roli w decyzjach przedsiębiorstw była zbieżna z wynikami badań zrealizowanych na próbie 850 przedsiębiorstw z województwa małopolskiego, zatrudniających mniej niż 250 pracowników. Wyniki wskazywały, że najważniejsze w badanej grupie były – w kolejności malejącej – interes klienta, zysk, interes pracowników, trwałość relacji z kontrahentami, dobro środowiska naturalnego i odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej⁵³⁷.

Podsumowując wyniki badań nad przesłankami społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw, stwierdzić należy, że na obszarach przyrodniczo cennych w badanej grupie przedsiębiorstw ujawniono nieliczną grupę podmiotów deklarującą podobną, wysoką rangę aspektów ekonomicznych, jak i ekologicznych i społecznych przy podejmowaniu decyzji gospodarczych. W wymiarze odpowiedzialności ekologicznej przedsiębiorstwa te charakteryzowała ponadprzeciętna i przeciętna rola badanych obszarów działań proekologicznych, znacznie wyższa niż w przypadku podmiotów niezaliczonych do grupy szczególnie społecznie odpowiedzialnych. Spodziewać się można, że podmioty te w toku rozwoju działalności gospodarczej mogą w coraz większym stopniu pozytywnie oddziaływać na lokalne procesy rozwojowe zmierzające w kierunku zrównoważonego rozwoju. Jedną z

⁵³⁷ CSR w Małopolsce..., dz. cyt., s. 17.

przesłanek takiego stwierdzenia jest dostrzeganie przez badanych możliwości rozwoju współpracy z interesariuszami, w tym tworzącymi otoczenie lokalne przedsiębiorstw, w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego.

6. Rola czynnika ekologicznego w rozwoju przedsiębiorstw

Uwarunkowania ekologiczne mają coraz większe znaczenie dla współczesnych organizacji. Generować one mogą zarówno szanse, jak i zagrożenia, w znaczącym stopniu oddziałujące na przedsiębiorstwo, stąd ważna staje się ich rzetelna analiza i zrozumienie ich znaczenia dla danego podmiotu. Wykorzystanie szans lub ograniczenie oddziaływania zagrożeń wynikających z uwarunkowań ekologicznych wymaga dokładnego rozpoznania ich wpływu na organizację. Z perspektywy przedsiębiorstwa należy także ocenić, w jaki sposób jego słabe i mocne strony mogą wpłynąć na wykorzystanie ujawniających się szans lub przeciwdziałać skutkom materializacji zagrożeń. Zagadnienie ekologicznych uwarunkowań działalności gospodarczej powinno być wkomponowane w strategiczne ramy zarządzania organizacjami, szczególnie w przypadku przedsiębiorstw funkcjonujących w otoczeniu o unikalnych walorach przyrodniczych.

Podstawą długofalowego rozwoju organizacji jest projektowanie jej długokresowych kierunków, przyjmujących formę strategii rozwoju. Pomimo tego, że planowanie strategiczne jest raczej zaniedbywane w organizacjach o mniejszym potencjale ekonomicznym, jako instrument zarządzania odgrywa ono ważną rolę w tworzonych strategiach małych firm oraz pozytywnie wpływa na ich rozwój⁵³⁸. Jak wynika z badań PARP, mikroprzedsiębiorcy w Polsce nie odczuwają potrzeby posiadania spisanej strategii działania. Większość z nich nie potrafi określić, czy posiadanie dokumentu strategicznego stanowi szansę na utrzymanie i/lub podniesienie konkurencyjności firmy (60,7%), ponad jedna czwarta jest zdania, że nie zwiększa to szans na podniesienie konkurencyjności (27,8%), a tylko w przypadku co dziesiątej firmy dostrzegane są takie możliwości (11,5%). Świadczy to o wciąż niewystarczającej wiedzy w zakresie zarządzania przedsiębiorstwem⁵³⁹.

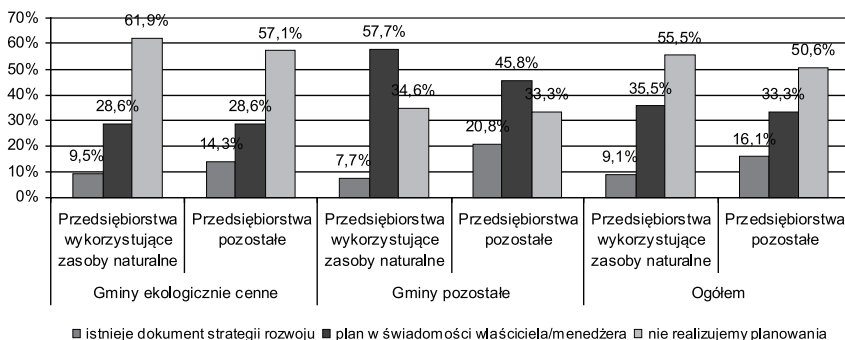
Badane przedsiębiorstwa, zgodnie z zarysowanym powyżej trendem ogólnopolskim, nie wykazywały dojrzałości w zakresie zarządzania strategicznego. W odniesieniu do funkcji planowania zauważyć należy, że tylko 12,2% przedsiębiorców zadeklarowało jej realizowanie. Ponad połowa badanych – 53,3% – przyznała, że nie realizuje planowania, a 34,5%, że planowanie ma miejsce jedynie w świadomości właściciela/menedżera.

Planowanie strategiczne było zdecydowanie mniej powszechne na obszarach przyrodniczo cennych i w grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne. Około 60% przedsiębiorców z tej grupy zadeklarowało brak realizacji funkcji planowania. Dokumentem strategii rozwoju dysponowało jedynie 9,5% przed-

⁵³⁸ M. Szarucki, Specyfika planowania strategicznego w małym przedsiębiorstwie, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, Zeszyt 26, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych, Rzeszów 2012, s. 303.

⁵³⁹ Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, PARP, Warszawa 2011, s. 95.

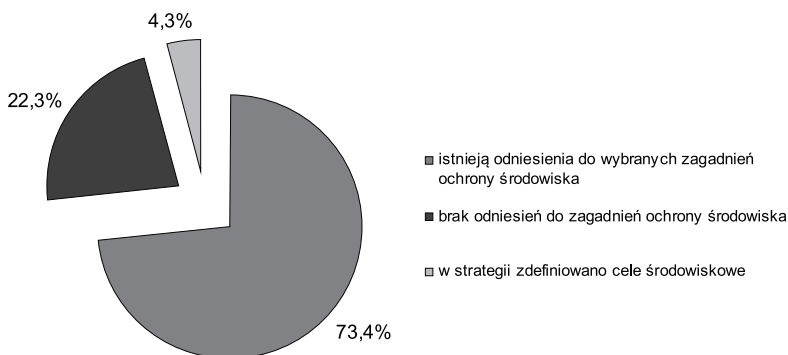
siębiorców funkcjonujących w branżach zależnych od bioróżnorodności i 14,3% przedsiębiorców pozostałych sektorów (wykres 68).

Wykres 68. Stan realizacji funkcji planowania w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

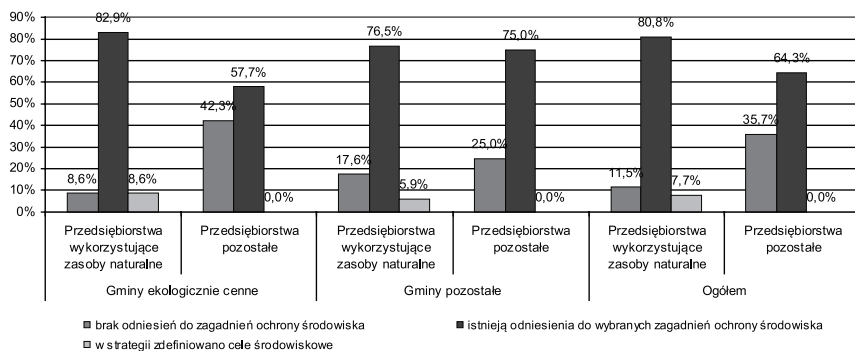
W nielicznej grupie podmiotów, w przypadku których deklarowano realizowanie planowania w wymiarze strategicznym, kwestie ochrony środowiska przyrodniczego znajdowały najczęściej odzwierciedlenie głównie w odniesieniu się w dokumencie strategii do wybranych zagadnień ochrony środowiska – 73,4% wskazań. Tylko w przypadku 4,3% podmiotów posiadających sformułowane strategie rozwoju zdefiniowano jednoznaczne cele środowiskowe w dokumentach strategicznych, natomiast w pozostałych 22,3% podmiotów w dokumentach brak było zagadnień z zakresu ochrony środowiska (wykres 69).

Wykres 69. Rola zagadnień ochrony środowiska w zapisach dokumentów strategii rozwoju badanych przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy opierający działalność na dostępie do lokalnych zasobów naturalnych stanowili grupę, w której częściej deklarowano występowanie w dokumentach strategicznych odniesień i/lub zdefiniowanych celów środowiskowych, szczególnie w przypadku tych prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych (wykres 70).

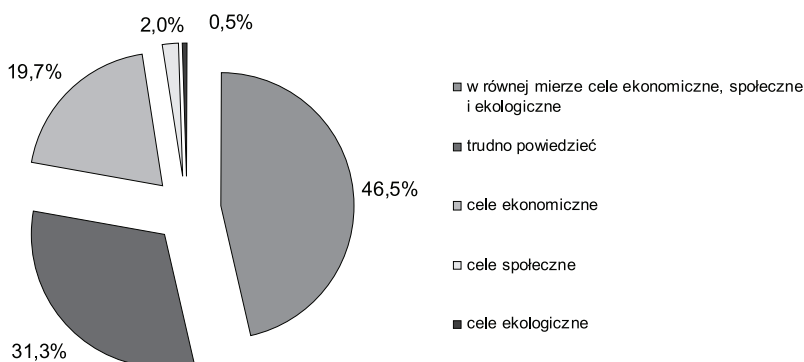

Wykres 70. Rola zagadnień ochrony środowiska w zapisach dokumentów strategii rozwoju badanych przedsiębiorstw według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Ważnym uwarunkowaniem i zarazem przejawem postaw społecznej odpowiedzialności przedsiębiorców jest ranga pozaekonomicznych celów działalności gospodarczej w stosunku do celów ekonomicznych. Zauważyć jednocześnie należy, że czynnikiem, który sprzyja wzmocnieniu pozycji celów pozaekonomicznych, takich jak cele społeczne czy środowiskowe, jest stabilność sytuacji ekonomicznej i finansowej przedsiębiorstwa.

Niemal połowa badanych przedsiębiorców uznała, że cele ekonomiczne, społeczne i ekologiczne należy brać w równej mierze pod uwagę przy podejmowaniu decyzji dotyczących przedsiębiorstwa. Znaczna grupa respondentów – 31,3% – nie wyraziła jednoznacznej opinii odnośnie do priorytetów przy podejmowaniu decyzji gospodarczych, natomiast dla 20% badanych priorytetem były cele ekonomiczne (wykres 71).

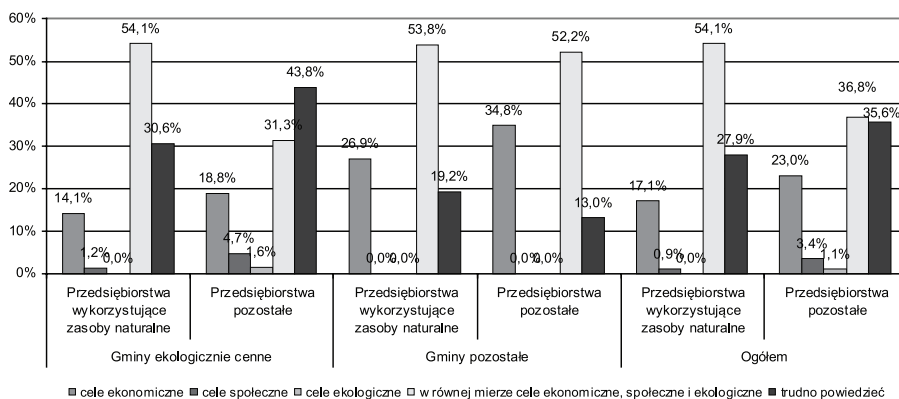

Wykres 71. Priorytety przy podejmowaniu decyzji w badanych przedsiębiorstwach

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Uzyskane wyniki są więc niejednoznaczne i trudne do zinterpretowania, głównie z uwagi na duży udział przedsiębiorców, którzy nie wypowiedzieli się jednoznacznie na temat priorytetów związanych z podejmowaniem decyzji w przedsiębiorstwie. Wydaje się jednak, że stosunkowo niewielki udział wskazań celów ekonomicznych jako priorytetu upoważnia do stwierdzenia, że wśród badanych istnieje dość liczna grupa przedsiębiorców świadomych złożonej roli podmiotów gospodarczych we współczesnych warunkach rozwojowych.

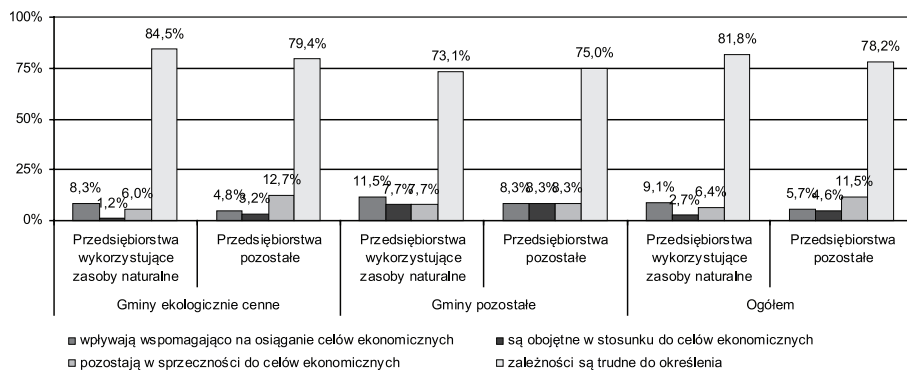
W grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne częściej niż w przypadku podmiotów reprezentujących pozostałe branże deklarowano, że przy podejmowaniu decyzji gospodarczych należy brać pod uwagę w równej mierze cele ekonomiczne, społeczne i środowiskowe, szczególnie w odniesieniu do organizacji zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych (wykres 72).

Wykres 72. Priorytety przy podejmowaniu decyzji w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W opinii badanych przedsiębiorców cele ekologiczne raczej nie wiązały się z ich stymulującym wpływem na cele ekonomiczne, jednak przedsiębiorcy prowadzący działalność w branżach opierających się na wykorzystywaniu zasobów naturalnych częściej oceniali, że cele ekologiczne wpływają korzystnie na osiągnięcie celów ekonomicznych, przy czym nieco mniejszy odsetek takich stwierdzeń wystąpił w grupie podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych. Zdecydowana większość badanych nie potrafiła ocenić relacji między celami ekologicznymi i ekonomicznymi (wykres 73).

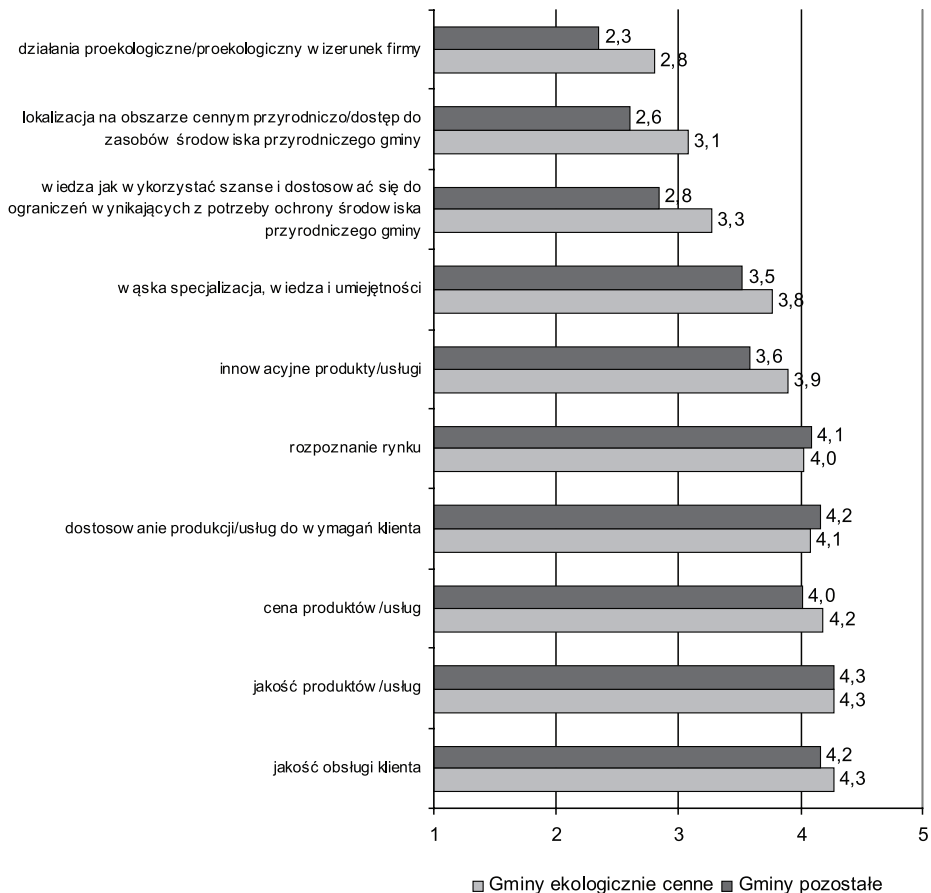
Wykres 73. Ocena relacji między celami ekologicznymi i ekonomicznymi w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Priorytety celów oraz postrzeganie relacji między celami działalności gospodarczej były zbieżne z oceną przedsiębiorców dotyczącą niewielkiej roli działań proekologicznych we wzmacnianiu pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa.

Do najważniejszych czynników wzmacniania pozycji konkurencyjnej badani przedsiębiorcy zaliczyli: jakość obsługi klienta, jakość produktów i usług, cenę oraz rozpoznanie rynku i umiejętność dostosowanie oferty do wymagań klienta. Respondenci raczej nie dostrzegali wyraźnych szans na zwiększenie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa, wynikających z podejmowania działań proekologicznych, korzystania z zasobów lokalnego środowiska przyrodniczego (gminy pozostałe) czy wykorzystywania szans wynikających z dostępu do cennych zasobów środowiska przyrodniczego gminy (gminy ekologicznie cenne).

Zwrócić można jednak uwagę, że przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych dostrzegali większe możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej w oparciu o dostęp do zasobów naturalnych oraz przyjmowanie postaw proekologicznych w działalności gospodarczej. Istotne różnice w postrzeganiu wybranych czynników wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa między przedsiębiorcami zlokalizowanymi na obszarach przyrodniczo cennych i pozostałych dotyczyły: działań proekologicznych ($t=2,05$, $p=0,042$), lokalizacji firmy na obszarze przyrodniczo cennym lub dostępu do zasobów/walorów środowiska przyrodniczego gminy (w gminach pozostałych) ($t=2,37$, $p=0,019$), wiedzy o tym, jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obszarach przyrodniczo cennych lub wiedzy o tym, jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego gminy – w gminach pozostałych ($t=2,42$, $p=0,017$) (wykres 74).

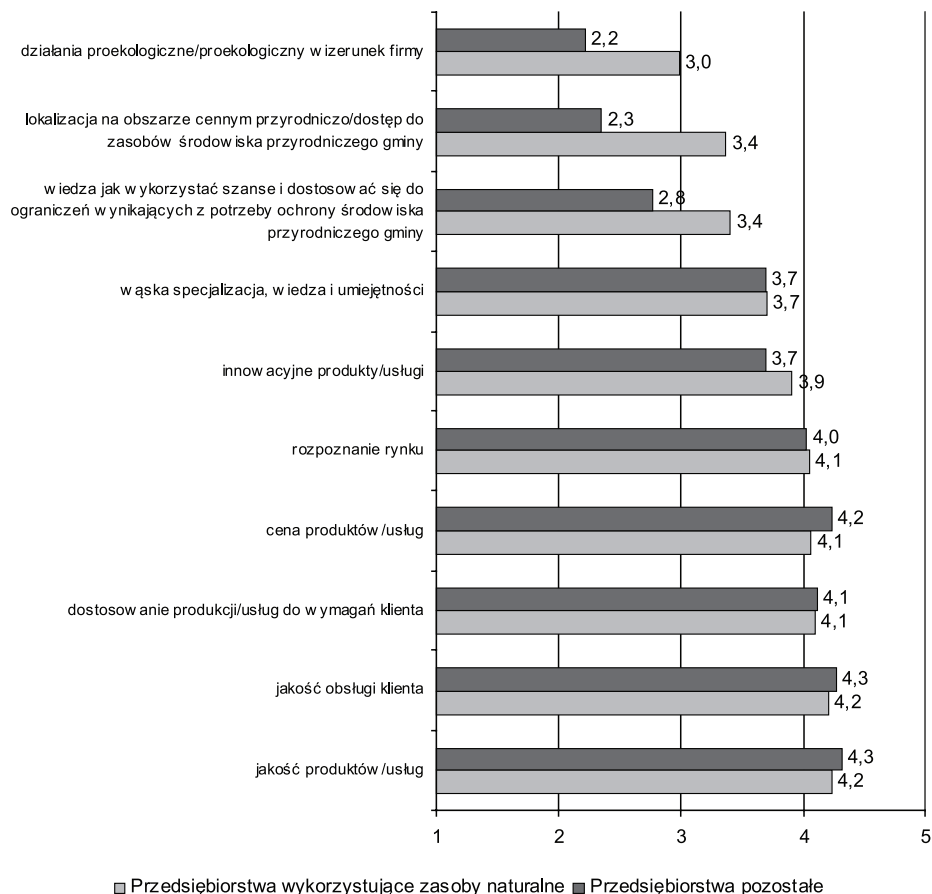
Wykres 74. Ocena* znaczenia wybranych czynników wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że czynnik zdecydowanie umożliwia wzmocnienie pozycji konkurencyjnej, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa w oparciu o wykorzystywanie dostępnych zasobów środowiska przyrodniczego dostrzegali w większym stopniu przedsiębiorcy, których działalność była związana z wykorzystaniem lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Znaczenie tych możliwości jednak oceniono na przeciętnym poziomie. Istotność statystyczna różnic ocen, w zależności od dziedziny działalności przedsiębiorstwa, dotyczyła następujących czynników: działania proekologiczne ($t=3,81, p<0,001$), lokalizacja firmy na obszarze przyrodniczo cennym/ dostęp do zasobów/walorów środowiska przyrodniczego gminy ($t=6,00, p<0,001$), wiedza o tym, jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obszarach

przyrodniczo cennych/ wiedza o tym, jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego gminy – obszary pozostałe ($t=3,74$, $p<0,001$) (wykres 75).

Wykres 75. Ocena* możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw według wybranych czynników i dziedzin działalności przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że czynnik zdecydowanie umożliwia wzmocnienie pozycji konkurencyjnej, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach przyrodniczo cennych działalność w sektorach wykorzystujących zasoby naturalne determinowała wyższe oceny możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej w przypadku działań proekologicznych, lokalizacji umożliwiającej wykorzystywanie zasobów naturalnych gminy oraz wiedzy o tym, jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obszarach przyrodniczo cennych. Najważniejszymi czynnikami wzmocnienia pozycji konkurencyjnej, dostrzeganymi przez przedsiębiorców działających

w sektorach wykorzystujących zasoby naturalne, były jednak: jakość obsługi klienta i jakość produktów/usług (tabela 41).

Tabela 41. Ocena* możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych według wybranych czynników i dziedziny działalności przedsiębiorstw

Czynniki	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
innowacyjne produkty/ usługi	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,99	0,92	1,29	0,200
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,76	1,08		
działania proekologiczne/ proekologiczny wizerunek firmy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,08	1,26	2,98	0,004
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,35	1,31		
lokalizacja na obszarze cen- nym przyrodniczo	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,46	1,03	4,91	<0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,47	1,08		
dostosowanie produkcji/ usług do wymagań klienta	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,07	0,60	-0,32	0,754
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,11	0,81		
wąska specjalizacja, wiedza i umiejętności	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,71	0,85	-0,95	0,347
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,86	0,88		
jakość obsługi klienta	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,22	0,65	-1,01	0,316
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,34	0,69		
jakość produktów/usług	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,21	0,64	-1,31	0,193
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,36	0,65		
cena produktów/usług	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,09	0,65	-1,85	0,067
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,31	0,69		
rozpoznanie rynku	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,03	0,60	0,06	0,956
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,02	0,78		
wiedza o tym, jak wykorzysta- ć szansę i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obsza- rach przyrodniczo cennych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,55	0,78	3,30	0,002
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,81	1,22		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że czynnik zdecydowanie umożliwia wzmocnienie pozycji konkurencyjnej, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach pozostałych, podobnie jak na ekologicznie cennych, większe znaczenie czynników związanych z kształtowaniem proekologicznego wizerunku

firmy i z dostępem do zasobów środowiska przyrodniczego gminy (różnice statystycznie istotne) dostrzegali przedsiębiorcy wykorzystujący lokalne zasoby naturalne w działalności gospodarczej. Czynniki te jednak oceniono jako znacznie mniej istotne niż w przypadku ocen przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach ekologicznie cennych (tabela 42).

Tabela 42. Ocena* możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw z obszarów pozostałych według wybranych czynników i dziedziny działalności przedsiębiorstw

Czynniki	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
innowacyjne produkty/ usługi	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,64	0,99	0,37	0,710
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,54	0,83		
działania proekologiczne/ proekologiczny wizerunek firmy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,70	1,15	2,08	0,044
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,00	1,13		
dostęp do zasobów środowiska przyrodniczego gminy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,09	1,08	3,03	0,004
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,13	1,06		
dostosowanie produkcji/ usług do wymagań klienta	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,21	0,51	0,51	0,611
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,13	0,61		
wąska specjalizacja, wiedza i umiejętności	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,70	0,76	1,43	0,159
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,38	0,77		
jakość obsługi klienta	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,19	0,63	0,38	0,705
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,13	0,61		
jakość produktów/usług	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,32	0,56	0,64	0,524
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,21	0,66		
cena produktów/usług	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,00	0,59	-0,24	0,813
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,04	0,62		
rozpoznanie rynku	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,13	0,55	0,55	0,582
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,04	0,55		
wiedza o tym jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego gminy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,00	0,87	1,05	0,299
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,71	1,00		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że czynnik zdecydowanie umożliwia wzmocnienie pozycji konkurencyjnej, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

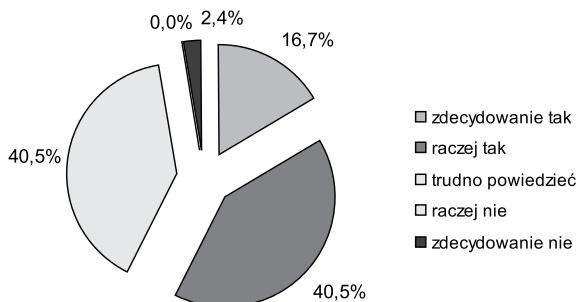
Zaprezentowane wyniki badań nad rolą czynnika ekologicznego w strategiach rozwoju badanych organizacji są zbieżne z wynikami badań ogólnopolskich PARP, które ujawniły, że wykorzystywanie aspektów ekologicznych w strategiach marketingowych występuje głównie w przedsiębiorstwach, których działalność znacząco wpływa na środowisko przyrodnicze lub w tych firmach, które wprowadziły lub planują wprowadzenie innowacji proekologicznych⁵⁴⁰.

Z przeprowadzonych badań wynika, że działalność w branży ściśle powiązanej z lokalnymi zasobami naturalnymi wiąże się z większą świadomością problemów środowiskowych i troską o stan lokalnego środowiska przyrodniczego. Jednocześnie uzyskane wyniki badań wskazują, że przedsiębiorstwa opierające działalność na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, szczególnie zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych, dostrzegają większe możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej w oparciu o dostępność elementów środowiska przyrodniczego gminy czy podejmowanie działań proekologicznych. Wydaje się, że potencjał tych czynników wzmacniania konkurencyjności przedsiębiorstw nie jest dostatecznie wykorzystany. Jego wykorzystanie wymaga zaś wsparcia działań przedsiębiorców w obszarze wiedzy z zakresu zarządzania i działań marketingowych, zwłaszcza w obliczu ujawnionego niedostatecznego stanu zaawansowania działań z dziedziny zarządzania strategicznego.

7. Efekty i czynniki działalności proekologicznej przedsiębiorstw

Ważnym zagadnieniem przy omawianiu aktywności proekologicznej przedsiębiorstw jest wielowymiarowa ocena jej efektów – zarówno o charakterze ekologicznym, jak i ekonomiczno-społecznym. Z kolei w obliczu ujawnionej niewielkiej skali aktywności proekologicznej, istotne staje się również określenie czynników jej zwiększania.

W świetle zrealizowanych badań zauważyć należy, że wdrażanie działań i rozwiązań oraz inwestycji proekologicznych jedynie w przypadku 57,2% badanych wiązało się z dostrzeganiem ich pozytywnych efektów ekologicznych i/lub ekonomiczno-społecznych w przedsiębiorstwie (wykres 76).

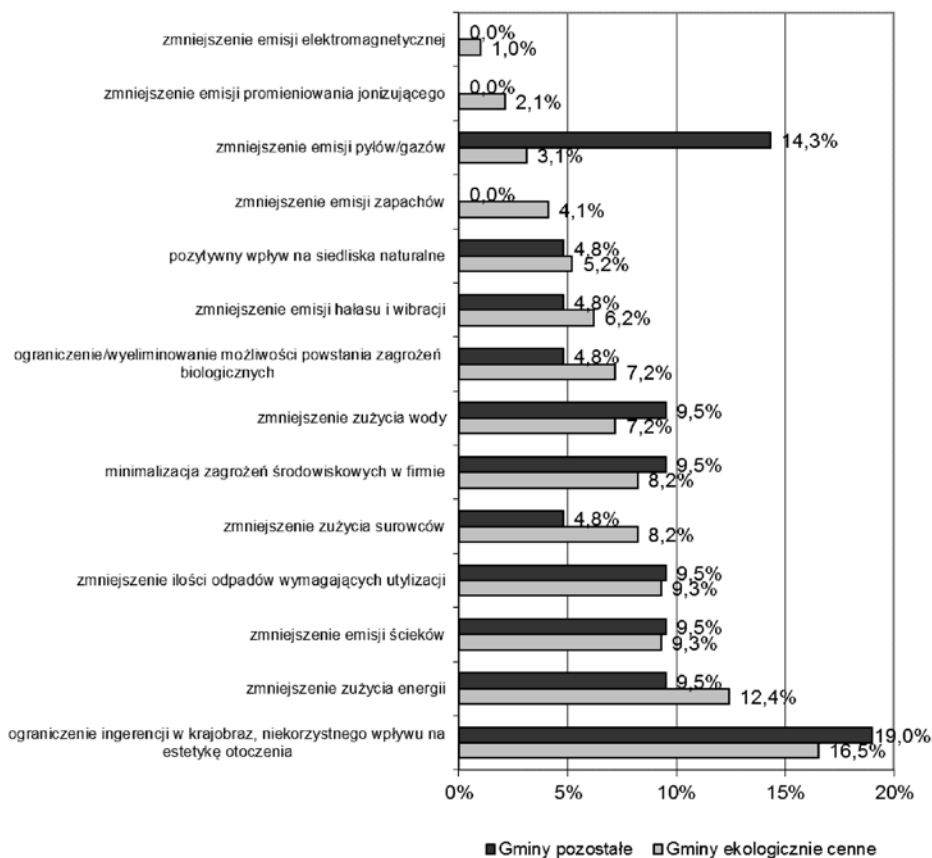

Wykres 76. Ocena uzyskania pozytywnych efektów wdrożenia działań/rozwiązań i inwestycji proekologicznych w okresie 2010-2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

⁵⁴⁰ Potencjał małych i średnich przedsiębiorstw..., dz. cyt., s. 104-111.

W zależności od lokalizacji działalności gospodarczej przedsiębiorcy dostrzegali w różnym stopniu uzyskiwane efekty działań proekologicznych. Do najczęściej wskazywanych efektów ekologicznych w przypadku podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych należały: ograniczanie ingerencji w krajobraz lub niekorzystnego wpływu na estetykę otoczenia, zmniejszenie zużycia energii, emisji ścieków oraz ilości odpadów wymagających utylizacji. Przedsiębiorcy z pozostałych obszarów dostrzegali z kolei, obok zmniejszenia ingerencji w krajobraz i niekorzystnego wpływu na estetykę otoczenia, w większym stopniu poprawę w bardziej inwazyjnym obszarze oddziaływania przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze, jakim jest emisja pyłów i gazów (wykres 77).

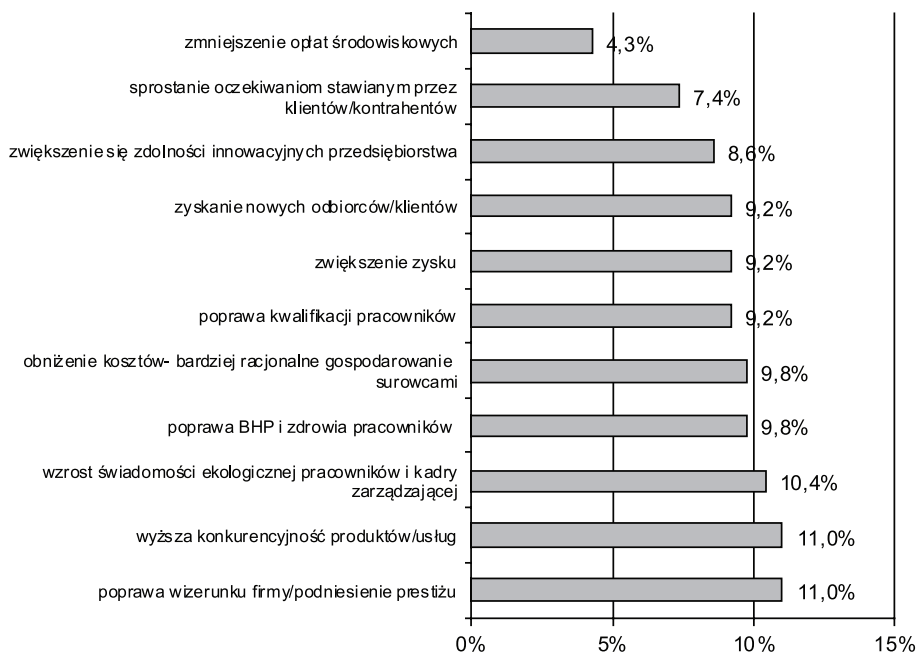

Wykres 77. Odsetek przedsiębiorstw, w przypadku których uzyskano wybrane, pozytywne efekty ekologiczne działalności proekologicznej według lokalizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Działania proekologiczne w przedsiębiorstwach, oprócz generowania korzyści ekologicznych dla organizacji i jej otoczenia, wiązały się z uzyskiwaniem różnych, pozytywnych efektów społecznych i ekonomicznych. Stwierdzić należy, że na tle

skali dostrzeganych efektów ekologicznych, efekty ekonomiczne i społeczne były silnie akcentowane przez respondentów. Do najczęściej zgłaszanych efektów ekonomicznych i społecznych działalności proekologicznej należały: poprawa wizerunku firmy oraz większa konkurencyjność oferowanych produktów lub usług. Mniej powszechnie uzyskiwane efekty wiązały się ze zmniejszeniem opłat środowiskowych oraz spełnieniem konkretnych wymagań zgłaszanych przez klientów (wykres 78).

Wykres 78. Odsetek przedsiębiorstw, w przypadku których uzyskano wybrane, pozytywne efekty ekonomiczne i społeczne działalności proekologicznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Uzyskane powyżej wyniki są zgodne z motywami działalności proekologicznej, które wskazywali badani. Podejmowane przez badanych przedsiębiorców działania proekologiczne w okresie 2010-2012 motywowane były bowiem w dużym stopniu oszczędnościami związanymi z ograniczaniem zużycia surowców i energii. Ponadprzeciętne znaczenie badani przypisywali wymaganiom bądź oczekiwaniom klientów oraz potrzebie dostosowania przedsiębiorstwa do regulacji prawnych z zakresu ochrony środowiska.

Rolę czynników związanych z wymaganiami interesariuszy przedsiębiorstwa, z troską o stan środowiska przyrodniczego oraz o pozytywny wizerunek przedsiębiorstwa i wzmocnienie pozycji konkurencyjnej względem partnerów w sektorze, należy określić jako przeciętną. Podobne było znaczenie takich czynników jak ograniczenie kosztów związanych z podatkami, opłatami i karami środowisko-

wymi oraz zapobieganie przyszłym, poważnym problemom firmy, wynikającym z braku wcześniej podjętych działań proekologicznych.

Za czynniki o raczej niewielkim znaczeniu dla podejmowania w przedsiębiorstwach proekologicznych działań uznać można zwiększenie szans w przetargach publicznych, wsparcie instytucji, naciski społeczności lokalnej lub organizacji proekologicznych czy też możliwość otrzymania dofinansowania inwestycji proekologicznych z funduszy publicznych, w tym ze środków Unii Europejskiej. Niewielkie znaczenie tej grupy czynników rodzi obawy o niedostateczną rolę otoczenia instytucjonalnego we wspieraniu innowacyjnej działalności proekologicznej, w tym także niewielką skalę zainteresowania tą tematyką lokalnych władz samorządowych. Wydaje się, że niewystarczające jest także wykorzystywanie mechanizmu zamówień publicznych w ramach oddziaływania na aktywność proekologiczną podmiotów gospodarczych na badanym obszarze (wykres 79).

Wykres 79. Ocena* znaczenia poszczególnych czynników w podjętych działaniach proekologicznych w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2012

* ocena dokonana według skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży wpływ czynnika, a 0 – brak wpływu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W celu wykrycia związków między wieloma zaprezentowanymi powyżej czynnikami, które zadecydowały o podejmowaniu działań proekologicznych w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2012, zastosowano metodę analizy czynnikowej. W analizie uwzględniono 16 zmiennych (ujęte zostały na wykresie 79). W badanym zbiorze zmiennych spełnione zostały kryteria stosowalności analizy czynnikowej. Indeks KMO (Kaiser-Meyer-Olkin), który porównuje cząstkowe współczynniki korelacji z dwuzmiennowymi współczynnikami korelacji, przyjął wartość 0,625. Test sferyczności Bartletta okazał się istotny ($p < 0,001$), co oznacza, że macierz korelacji zawierała istotne współczynniki korelacji.

Biorąc pod uwagę kryteria wyboru liczby czynników, takie jak skumulowany procent wyjaśnionej wariancji analizowanych zmiennych oraz kryterium Cattella (analizę tzw. wykresu osypiska), wyznaczono 3 główne składowe (komponenty – tabela 43). Wyjaśniały one w sumie 79,5% wariancji analizowanych zmiennych.

Tabela 43. Wyjaśnienie łącznej wariancji przez 3 czynniki (komponenty)

Komponent	Sumy rotacji kwadratów ładunków		
	ogółem	% wariancji	skumulowane w %
1	6,133	38,331	38,331
2	4,192	26,201	64,532
3	2,397	14,979	79,511

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Następnie wykorzystano metodę głównych składowych z rotacją Varimax i dokonano interpretacji czynników na podstawie rotowanej macierzy składowej (Aneks – tabela 7). Czynniki interpretowano z uwzględnieniem tych zmiennych pierwotnych, które miały wysokie ładunki czynnikowe. Za takie przyjęto wartości $> 0,5$.

Wyodrębnione w toku powyższej procedury czynniki to:

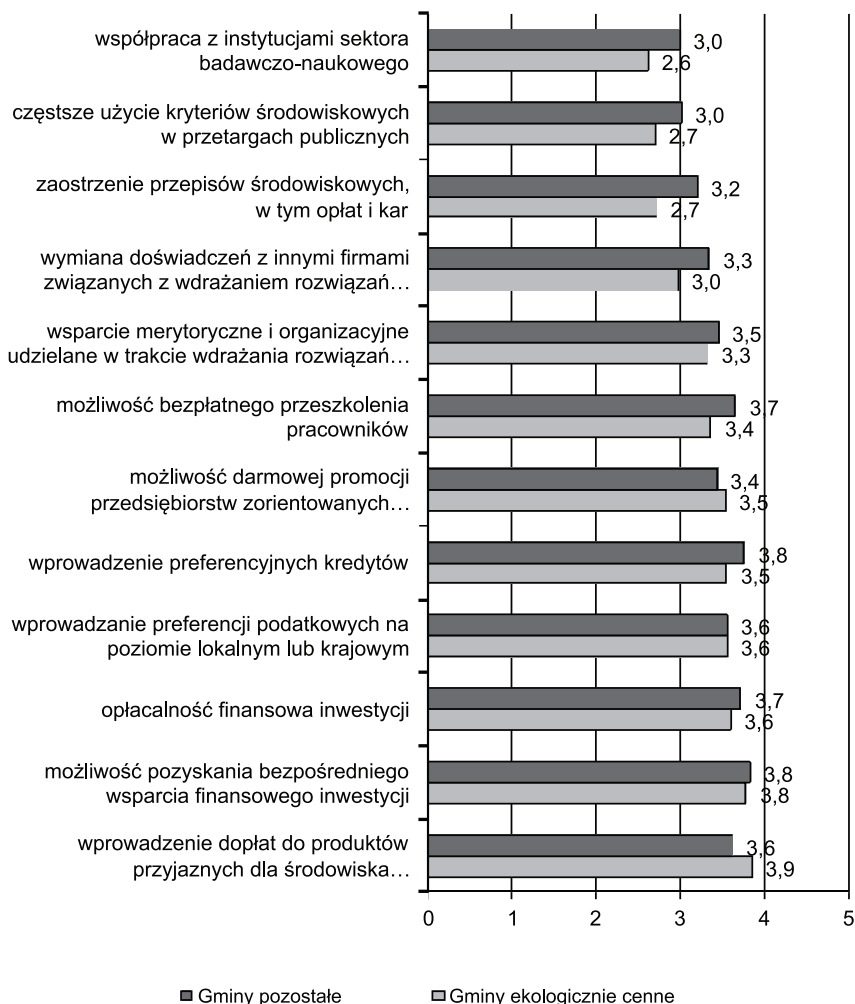
1. oddziaływanie interesariuszy zewnętrznych i wykorzystanie szans stworzonych przez podmioty otoczenia dla działalności proekologicznej;
2. osiągnięcie celów organizacji, postawy interesariuszy wewnętrznych;
3. spełnienie przepisów prawnych i osiągnięcie standardów z zakresu ochrony środowiska obowiązujących w sektorze.

O podejmowaniu działań proekologicznych w badanych organizacjach decydują więc trzy główne grupy uwarunkowań – o charakterze zewnętrznym, w tym oddziaływanie podmiotów otoczenia oraz sfery regulacji prawnych związanych z realizacją celów polityki ekologicznej państwa oraz standardów ekologicznych obowiązujących w sektorze, a także uwarunkowań o charakterze wewnętrznym, związanych z postawami interesariuszy wewnętrznych oraz wiązką celów organizacji.

Badani przedsiębiorcy ocenili także wybrane czynniki lub formy wsparcia działalności przedsiębiorstw pod względem ich istotności w tworzeniu zachęt do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych. Do czynników uznanych za najistotniejsze zaliczono te, które powodowały pozytywne konsekwencje finansowe w przypadku przedsiębiorstwa, w tym głównie: wprowadzanie dopłat

do produktów przyjaznych środowisku wykorzystywanych przez firmę, możliwość uzyskania bezpośredniego wsparcia finansowego inwestycji, opłacalność finansową inwestycji czy też wprowadzanie preferencji podatkowych. Badani przedsiębiorcy nie dostrzegali większych szans na zwiększenie aktywności innowacyjnej w wymiarze ochrony środowiska, wynikających ze współpracy z instytucjami sektora badawczo-naukowego czy też częstszym użyciem kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych. Sfera instytucji otoczenia biznesu nie stanowi więc źródła czynników w istotny sposób stymulujących przedsiębiorstwa do realizowania innowacji proekologicznych.

Lokalizacja przedsiębiorstwa (na obszarze przyrodniczo cennym lub pozostałym) nie wykazywała związku z oceną znaczenia istotności badanych czynników za wyjątkiem dwóch: zaostrenie przepisów środowiskowych ($t=-2,276$, $p=0,024$) oraz wymiana doświadczeń z innymi firmami w obszarze wdrażania rozwiązań proekologicznych ($t=-1,987$, $p=0,048$). W przedsiębiorstwach zlokalizowanych na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych te czynniki oceniono jako mniej istotne z punktu widzenia aktywności proekologicznej (wykres 80). Takie wyniki wydają się niepokojące z punktu widzenia znaczenia różnego typu powiązań w rozwijaniu innowacyjnej działalności proekologicznej, szczególnie pożądanej w przypadku obszarów przyrodniczo cennych.

Wykres 80. Ocena* znaczenia poszczególnych czynników/form wsparcia w zachęceniu przedsiębiorców do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych według lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana według skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo istotny, a 0 – nieistotny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Różnice w ocenach znaczenia istotności poszczególnych czynników wsparcia proekologicznej działalności innowacyjnej w grupie przedsiębiorstw opierających działalność na wykorzystywaniu zasobów naturalnych i pozostałych determinowane były lokalizacją organizacji. Na obszarach ekologicznie cennych przedsiębiorstwa zależne od bioróżnorodności jako bardziej istotne postrzegały niemal

wszystkie badane czynniki wsparcia. Istotne statystycznie różnice dotyczyły takich czynników jak: wprowadzanie preferencji podatkowych, możliwość bezpłatnej promocji przedsiębiorstw zorientowanych proekologicznie, zaostrzenie przepisów środowiskowych, współpraca z instytucjami sektora badawczo-naukowego, częstsze używanie kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych.

Zdecydowanie rzadziej istotne statystycznie różnice w ocenach badanych przedsiębiorców dotyczyły podmiotów porównywanych grup zlokalizowanych na obszarach pozostałych. Tam bowiem większe znaczenie badanych czynników proekologicznej działalności innowacyjnej dostrzegali przedsiębiorcy niewykorzystujący w działalności dostępu do lokalnych zasobów naturalnych. Istotne statystycznie różnice dotyczyły: wymiany doświadczeń z innymi firmami, związanych z wdrażaniem rozwiązań proekologicznych oraz opłacalności finansowej inwestycji (tabela 44). Z przedstawionych powyżej spostrzeżeń wynika potrzeba większego wsparcia aktywności proekologicznej przedsiębiorstw branż gospodarujących lokalnymi zasobami naturalnymi i tym samym w większym stopniu oddziałujących na te zasoby.

Tabela 44. Ocena* znaczenia poszczególnych czynników/form wsparcia w zachęceniu przedsiębiorców do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Czynniki	Gminy ekologicznie cenne						Gminy pozostałe						
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne			przedsiębiorstwa pozostające			przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne			przedsiębiorstwa pozostające			
	\bar{x}	s	t	\bar{x}	s	p	\bar{x}	s	t	\bar{x}	s	t	p
wprowadzanie preferencji podatkowych na poziomie lokalnym lub krajowym	3,75	1,01	3,29	1,27	2,300	0,023	3,69	0,93	3,42	1,06	0,98	0,332	
wprowadzenie preferencyjnych kredytów	3,70	0,95	3,34	1,20	1,920	0,058	3,85	0,88	3,67	1,09	0,64	0,523	
możliwość pozyskania bezpośredniego wsparcia finansowego inwestycji	3,93	0,82	3,58	1,26	1,874	0,064	3,62	1,10	4,08	0,50	-1,96	0,058	
możliwość darmowej promocji przedsiębiorstw zorientowanych proekologicznie	3,70	1,03	3,31	1,24	2,001	0,048	3,27	1,12	3,63	0,82	-1,27	0,209	
zaostrzenie przepisów środowiskowych, w tym opłat i kar	2,90	1,25	2,46	1,36	2,026	0,045	3,31	1,26	3,08	1,21	0,64	0,525	
wprowadzenie dopłat do produktów przyjaznych dla środowiska, wykorzystywanych przez firmę	3,81	1,02	3,93	1,17	-0,677	0,500	3,54	1,03	3,71	0,86	-0,63	0,531	
możliwość bezpłatnego przeszkolenia pracowników	3,48	0,98	3,22	1,23	1,354	0,179	3,42	1,10	3,92	0,78	-1,82	0,075	
wsparcie merytoryczne i organizacyjne udzielane w trakcie wdrażania rozwiązań proekologicznych	3,47	0,93	3,14	1,15	1,844	0,068	3,27	1,00	3,67	0,87	-1,49	0,142	
współpraca z instytucjami sektora badawczo-naukowego	2,82	1,17	2,36	1,39	2,152	0,033	2,96	1,18	3,04	1,27	-2,31	0,818	
wymiana doświadczeń z innymi firmami, związanych z wdrażaniem rozwiązań proekologicznych	3,06	1,07	2,86	1,17	1,033	0,304	3,00	1,26	3,71	0,69	-2,48	0,017	
częstsze użycie kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych	2,89	1,13	2,42	1,28	2,308	0,022	3,04	1,00	3,00	1,14	0,130	0,899	
opłacalność finansowa inwestycji	3,73	0,99	3,39	1,31	1,704	0,091	3,38	1,27	4,08	0,50	-2,60	0,014	

* ocena dokonana według skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo istotny, a 0 – nieistotny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Uzyskane wyniki badań nad aktywnością proekologiczną przedsiębiorstw na obszarach przyrodniczo cennych wpisują się we wnioski sformułowane na podstawie badań europejskich nad powyższym zagadnieniem. Zgodnie z nimi realizację przez firmy MŚP działań na rzecz środowiska naturalnego charakteryzuje m.in.⁵⁴¹:

- niewystarczająca, częściowa znajomość przepisów prawnych związanych z ochroną środowiska oraz towarzyszących im programów pomocowych;
- podejmowanie działań prośrodowiskowych głównie w reakcji na presję prawną i presję opinii publicznej, a nie wynikających z etosu środowiskowego;
- brak włączania działań na rzecz środowiska naturalnego w system podstawowej działalności biznesowej.

Jednym z ważnych dla rozpatrywanego zagadnienia problemów podejmowanych w literaturze z zakresu proekologicznych działań przedsiębiorstw sektora MSP jest także to, że prezentowane, pozytywne postawy względem kwestii środowiskowych rzadko przekładają się na działania. Badania wskazują bowiem, że przedsiębiorcy są skłonni np. wspierać organizacje proekologiczne i lokalne inicjatywy proekologiczne jednak brak środków finansowych staje się główną barierą podejmowania świadomych i ekologicznie zrównoważonych praktyk⁵⁴². Z badań europejskich wynika, że większość małych i średnich przedsiębiorstw podejmuje działania ukierunkowane na bardziej efektywne wykorzystanie zasobów i obniżenie kosztów działalności (63%), przy czym dla 28% cele środowiskowe stają się jednym z priorytetów. Ponadto, im większe jest przedsiębiorstwo, tym bardziej prawdopodobne jest, że działania proekologiczne są wynikiem popytu konsumpcyjnego lub oczekiwań dostawców⁵⁴³.

Przeprowadzone badania nad czynnikami i efektami działalności proekologicznej ujawniły, że znaczna grupa przedsiębiorców nie dostrzegała pozytywnych efektów działań proekologicznych, co wynikać może z wymuszonej przepisami prawa aktywności proekologicznej, stanowiącej istotne obciążenie budżetu przedsiębiorstwa, bądź z podejmowania działań drobnych, pozbawionych charakteru systemowego i nie skoordynowanych w ramach organizacji. Oprócz takich przesłanek działań proekologicznych jak potrzeba zapewnienia spójności organizacji z otoczeniem polityczno-prawnym i standardami sektora, w badanej grupie podmiotów działania proekologiczne motywowane były: oddziaływaniem interesariuszy zewnętrznych i chęcią wykorzystania szans tworzonych przez podmioty otoczenia dla działalności proekologicznej, a także ukierunkowaniem na osiągnięcie celów organizacji oraz postawami interesariuszy wewnętrznych. Ujawnione zostały także dość duże oczekiwania przedsiębiorców, głównie z obszarów ekologicznie cennych i reprezentujących branże zależne od dostępu do lokalnych za-

⁵⁴¹ European Commission, Observatory of European SMEs, No. 4, European SMEs and Social and Environmental Responsibility, Luxembourg 2012, s. 36.

⁵⁴² D.L. Gadenne, J. Kennedy, C. McKeiver, An Empirical Study of Environmental Awareness and Practices in SMEs, *Journal of Business Ethics*, 84, 2009, s. 60.

⁵⁴³ SMEs, Resource Efficiency And Green Markets Report, Flash Eurobarometer 381, Survey co-ordinated by the European Commission, Directorate-General for Communication, December 2013, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_381_en.pdf, (1.07.2015).

sobów naturalnych, dotyczące wsparcia działalności proekologicznej, szczególnie w wymiarze finansowym.

Podsumowując podjęte badania nad uwarunkowaniami aktywności proekologicznej przedsiębiorstw, stwierdzić należy, że do najsilniej oddziałujących na badaną grupę przedsiębiorców uwarunkowań zewnętrznych należą te wynikające z otoczenia polityczno-prawnego. Związane z nim umiarkowanie silne bariery wynikające z obowiązujących przepisów prawa ochrony środowiska rodzą trudności organizacyjne i wysokie koszty dostosowania do nich organizacji. Sytuację utrudniają, postrzegane jako ograniczone, możliwości wsparcia informacyjno-organizacyjnego i finansowego działań proekologicznych. Badanie opinii przedsiębiorców nie ujawniło w ramach uwarunkowań zewnętrznych istnienia czynników w istotnym stopniu oddziałujących na aktywność proekologiczną, w tym takich jak istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty.

W grupie uwarunkowań wewnętrznych ujawniono istnienie takiego czynnika stymulującego aktywność proekologiczną jak ponadprzeciętnie oceniona wiedza zgromadzona w organizacjach z zakresu różnych aspektów tematyki środowiskowej, w tym dotycząca środowiskowych możliwości i ograniczeń rozwoju firmy. W kategorii czynnika rozwoju, ale o niewielkim oddziaływaniu, określić można także zdolność infrastruktury organizacji do sprostania wymogom ochrony środowiska oraz świadomość ekologiczną kierownictwa i gotowość do podejmowania działań proekologicznych. Charakterystyczne jest, że badani ogólnie oceniali środowiskową uciążliwość wytwarzanych produktów jako niewielką.

Przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych i wykorzystujących zasoby naturalne uznać można za lepiej przygotowanych pod względem merytorycznym oraz praktycznym do podejmowania działań proekologicznych w porównaniu do podmiotów pozostałych z tych obszarów. Podmioty te jednocześnie wykazywały zwiększone zapotrzebowanie na wiedzę z tego zakresu i przejawiały większą aktywność w jej poszukiwaniu. Uznać można więc, że nie w pełni są zaspokojone potrzeby z zakresu wiedzy ekologicznej w tej grupie. Dotyczy to głównie wiedzy o wymogach prawa ochrony środowiska. Podmioty omawianej grupy wykazują także największą aktywność proekologiczną.

Gros działań proekologicznych podejmowanych w badanych przedsiębiorstwach dotyczyło rozwiązań z zakresu prac administracyjnych, wiążących się z możliwościami redukcji kosztów. Niewielkie było znaczenie celów ekologicznych w działaniach o charakterze inwestycyjnym, kompleksowym, ale ich realizacja polega przede wszystkim na wprowadzaniu technologii zapobiegających zanieczyszczeniom. To czynnik ekonomiczny był główną przesłanką działań proekologicznych o charakterze inwestycyjnym.

Przeciętna w badanej grupie w stymulowaniu aktywności proekologicznej była rola takich czynników jak troska przedsiębiorców o stan środowiska oraz pozytywny wizerunek przedsiębiorstwa, czy też wzmocnienie pozycji konkurencyjnej w sektorze. Niewielkie znaczenie miały również czynniki wynikające z dostępności instrumentów wspierających innowacyjną działalność proekologiczną. Jako bardziej istotne przy podejmowaniu aktywności proekologicznej były one oceniane przez przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach ekologicznie cen-

nych, wykorzystujących zasoby naturalne. Świadczy to o zwiększonym zapotrzebowaniu na takie wsparcie w tej grupie podmiotów.

Uznać należy, że w badanych przedsiębiorstwach istnieją potencjalne możliwości podejmowania w większej skali działań proekologicznych. Ujawniono, że istnieje grupa podmiotów prezentująca postawy otwarte w stosunku do tego typu aktywności, jednak nie przekładały się one na większą aktywność w badanym zakresie. Ponadto ustalono istnienie luki pomiędzy stanem aktualnym aktywności proekologicznej i planowanym.

Pozytywną implikacją zwiększania w przyszłości aktywności proekologicznej badanych przedsiębiorstw jest deklarowana ponadprzeciętna istotność czynników pozaekonomicznych, w tym środowiskowych w procesie podejmowania decyzji dotyczących przedsiębiorstwa, która ujawniła się szczególnie w przypadku przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych wykorzystujących zasoby naturalne. Na obszarach przyrodniczo cennych wyodrębniono ponadto (nieliczną) grupę podmiotów charakteryzujących się ponadprzeciętną odpowiedzialnością społeczną w obszarze aktywności proekologicznej. Utworzyły ją głównie podmioty o lokalnej skali działania i o znacznym stopniu emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania. Podmioty te deklarowały ponadto pozytywne oddziaływanie nie tylko na ekologiczny wymiar procesów rozwoju lokalnego, ale także społeczny i ekonomiczny. Ten sektor dysponować więc może potencjałem oddziaływania na procesy zrównoważonego rozwoju w skali lokalnej.

Przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych, wykorzystujący w działalności gospodarczej lokalne zasoby naturalne, częściej uznawali potrzebę uwzględniania w decyzjach gospodarczych celów pozaekonomicznych, w tym ekologicznych. Podejmowanie działań proekologicznych, korzystanie z zasobów środowiska przyrodniczego czy wykorzystywanie szans wynikających z dostępu do tych zasobów nie było jednak przez nich postrzegane jako szczególnie czynnik umożliwiający wzmocnienie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw. Przedsiębiorcy z obszarów ekologicznie cennych deklarowali większe możliwości wykorzystania lokalnych zasobów naturalnych w swoim rozwoju. Stanowić to może ważną przesłankę dla władz lokalnych, szczególnie z obszarów przyrodniczo cennych, która może zostać wykorzystana przy tworzeniu lokalnych strategii rozwoju i programów wsparcia lokalnej przedsiębiorczości przyczyniających się do zwiększenia skali użytkowania lokalnych zasobów w sposób zgodny z założeniami zrównoważonego rozwoju.

Rozdział 7

Działalność gospodarcza a lokalne środowisko przyrodnicze

Ostatni rozdział poświęcony został problematyce działalności gospodarczej w środowisku lokalnym. Uwzględniono w nim problematykę wzajemnych oddziaływań lokalnego środowiska przyrodniczego i gospodarczego oraz szans i ograniczeń przedsiębiorczości, wynikających z lokalizacji określonej cennością środowiska przyrodniczego. W rozważaniach szczególne miejsce poświęcono przedsiębiorstwom opierającym się na wykorzystaniu lokalnych zasobów naturalnych. Określono możliwości i czynniki wypełniania przez ten sektor roli w realizacji założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju. Rozdział wieńczy propozycja modelu podstaw i wsparcia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, w którego centrum ujęto przedsiębiorczość wykorzystującą zasoby i walory naturalne, rozwijaną zgodnie z zasadami społecznej odpowiedzialności i przy wsparciu m.in. lokalnych władz samorządowych.

1. Wpływ środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość

Na obszarach przyrodniczo cennych środowisko przyrodnicze tworzy szczególne uwarunkowania działalności gospodarczej. Ich rozpoznanie przez przedsiębiorców umożliwia przygotowanie organizacji do wykorzystania potencjalnych szans i ograniczenia skutków oddziaływania zagrożeń, jakie wynikają z lokalizacji przedsiębiorstwa na obszarach charakteryzujących się ekologiczną cennością.

Istotne z perspektywy polityki kreowania rozwoju lokalnego jest określenie siły i kierunku wpływu lokalnego środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość. W przypadku badanych przedsiębiorców zauważyć należy, że ich ogólne oceny siły wpływu środowiska przyrodniczego na działalność gospodarczą wskazywały na dostrzeganie jego raczej niewielkiego wpływu. Jednocześnie przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych w stosunku do podmiotów zlokalizowanych w gminach pozostałych formułowali wyższe oceny wpływu środowiska przyrodniczego na obecną działalność firmy i jej przyszły rozwój ($t=2,22$, $p=0,028$). Przedsiębiorcy na obu typach obszarów silniejszy wpływ środowiska przyrodniczego na działalność gospodarczą dostrzegali w odniesieniu do innych podmiotów z obszaru gminy (tabela 45).

Zauważyć należy, że przedsiębiorcy wykorzystujący lokalne zasoby naturalne ogólnie wyżej oceniali siłę oddziaływania środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość w stosunku do pozostałych, a obserwowane różnice były statystycznie istotne w przypadku: oddziaływania środowiska przyrodniczego na obecną

działalność firmy i jej przyszły rozwój, inne firmy z terenu gminy i zakładanie nowych przedsiębiorstw przez mieszkańców.

Przyglądając się obszarom przyrodniczo cennym z uwzględnieniem dwóch typów podmiotów gospodarczych – opierających działalność na zasobach naturalnych i pozostałych – odnotować należy, że w przypadku pierwszego typu podmiotów znacznie wyżej oceniono siłę oddziaływania środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość, a statystyczna istotność różnic obserwowanych w ocenach dotyczyła wszystkich badanych obszarów. Generalnie mniejszą siłę oddziaływania środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość dostrzegano w przypadku innych firm z terenu gminy niż firm reprezentowanych przez respondentów.

Na obszarach nie zaliczonych do cennych ekologicznie, podobnie jak w przypadku obszarów cennych ekologicznie, przedsiębiorstwa opierające działalność na wykorzystywaniu zasobów naturalnych jako silniejszy oceniały wpływ środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość. Nie ujawniono jednak istotnych statystycznie różnic ocen siły wpływu w dwóch porównywanych grupach przedsiębiorstw (tabela 45).

Tabela 45. Ocena* siły oddziaływania środowiska przyrodniczego gminy na wybrane obszary lokalnej przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Rodzaj gminy	Dziedzina działalności	Miernik	Obecna działalność firmy	Przyszły rozwój firmy	Inne firmy z terenu gminy	Zakładanie przez mieszkańców nowych firm	Przyciąganie inwestorów spoza gminy	
ekologicznie cenne	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	\bar{x}	3,36	3,28	3,06	3,00	3,04	
		s	1,37	1,34	0,81	0,63	0,92	
	pozostałe	\bar{x}	2,06	1,96	2,65	2,69	2,53	
		s	1,54	1,41	0,97	0,85	1,05	
	t			5,35	5,55	2,52	2,22	2,86
	p			<0,001	<0,001	0,013	0,029	0,005
	ogółem	\bar{x}	2,81	2,75	2,90	2,88	2,83	
		s	1,58	1,51	0,90	0,74	1,00	
pozostałe	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	\bar{x}	2,62	2,65	3,15	3,08	2,85	
		s	1,42	1,38	0,61	0,63	1,01	
	pozostałe	\bar{x}	1,83	1,92	3,04	2,96	3,17	
		s	1,49	1,53	0,86	0,91	0,72	
	t			1,9	1,79	0,55	0,54	-1,30
	p			0,063	0,080	0,595	0,591	0,201
	ogółem	\bar{x}	2,24	2,30	3,10	3,02	3,00	
s		1,49	1,49	0,74	0,77	0,89		
ogółem	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	\bar{x}	3,19	3,13	3,09	3,02	2,99	
		s	1,41	1,37	0,76	0,63	0,94	
	pozostałe	\bar{x}	2,00	1,95	2,78	2,78	2,72	
		s	1,52	1,44	0,95	0,87	1,00	
	t			5,65	5,67	2,43	2,06	1,80
	p			<0,001	p<0,001	0,016	0,041	0,074

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży wpływ, a 0 – brak wpływu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Oprócz siły oddziaływania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość badani ocenili także kierunek tego oddziaływania biorąc pod uwagę skalę od „wpływu zdecydowanie negatywnego do zdecydowanie pozytywnego”. Ogólne oceny były raczej pozytywne i nie ujawniły występowania szczególnych barier funkcjonowania i rozwoju działalności gospodarczej, tkwiących w ekologicznej sferze jej otoczenia. Porównując wypowiedzi przedsiębiorców z obszarów cennych ekologicznie i pozostałych, dotyczące kierunku wpływu środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość, uwzględnić należy, że

na obszarach ekologicznie cennych przedsiębiorcy oceniali bardziej pozytywnie wpływ środowiska na swoją działalność i pozostałe wymiary przedsiębiorczości lokalnej. Test t nie wykazał jednak statystycznej istotności różnic występujących między opiniami przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych i pozostałych (tabela 46).

Biorąc pod uwagę wypowiedzi przedsiębiorców wykorzystujących zasoby naturalne i pozostałych – zauważyć można, że pierwsza grupa oceniła jako bardziej sprzyjający przedsiębiorczości wpływ środowiska przyrodniczego. Statystycznie istotne różnice średnich ocen kierunku wpływu dotyczyły wpływu środowiska na badane przedsiębiorstwa – na ich obecną działalność oraz przyszły rozwój.

W grupie przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych bardziej pozytywne opinie dotyczące kierunku wpływu środowiska przyrodniczego na działalność gospodarczą formułowane były w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne. Istotność różnic stwierdzono w przypadku zmiennych: obecna działalność firmy i przyszły rozwój firmy. Na pozostałych obszarach nie ujawniono jednak statystycznej istotności różnic ocen w dwóch grupach przedsiębiorstw (tabela 46).

Tabela 46. Ocena* kierunku oddziaływania środowiska przyrodniczego gminy na wybrane obszary lokalnej przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Rodzaj gminy	Dziedzina działalności	Miernik	Obecna działalność firmy	Przyszły rozwój firmy	Inne firmy z terenu gminy	Zakładanie przez mieszkańców nowych firm	Przyciąganie inwestorów spoza gminy	
ekologicznie cenne	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	\bar{x}	3,90	3,80	3,38	3,32	3,41	
		s	0,82	0,77	0,74	0,74	0,77	
	pozostałe	\bar{x}	3,34	3,27	3,24	3,22	3,27	
		s	0,72	0,70	0,71	0,76	0,80	
	t			4,21	4,00	1,07	0,77	0,92
	p			<0,001	<0,001	0,286	0,442	0,362
	ogółem	\bar{x}	3,68	3,60	3,32	3,28	3,35	
		s	0,82	0,78	0,73	0,74	0,79	
	pozostałe	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	\bar{x}	3,58	3,58	3,42	3,48	3,48
			s	0,65	0,65	0,50	0,59	0,51
pozostałe		\bar{x}	3,42	3,42	3,48	3,52	3,52	
		s	0,61	0,61	0,59	0,59	0,67	
t			0,83	0,83	-0,352	-0,245	-0,245	
p			0,409	0,409	0,726	0,807	0,807	
ogółem		\bar{x}	3,51	3,51	3,45	3,50	3,50	
	s	0,63	0,63	0,54	0,58	0,58		
ogółem	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	\bar{x}	3,83	3,75	3,39	3,36	3,42	
		s	0,79	0,74	0,69	0,70	0,72	
	pozostałe	\bar{x}	3,36	3,31	3,31	3,31	3,35	
		s	0,69	0,67	0,68	0,72	0,77	
	p			<0,001	<0,001	0,459	0,652	0,521

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowanie pozytywny wpływ, a 1 – zdecydowanie negatywny

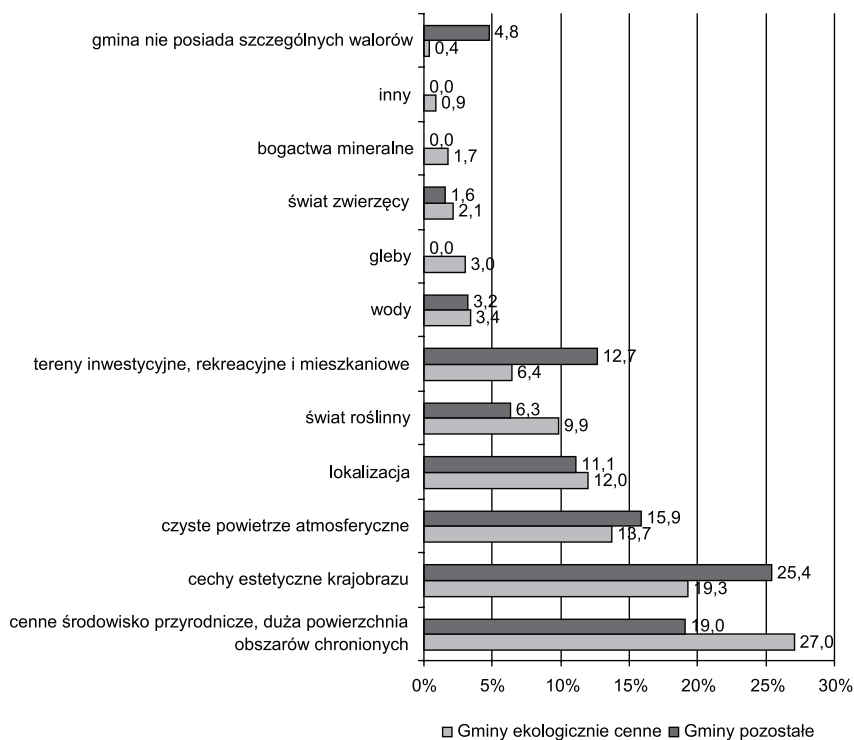
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W obliczu ogólnego postrzegania sfery przyrodniczej jako czynnika rozwoju lokalnej przedsiębiorczości uzasadnione jest poszukiwanie tych cech (elementów) lokalnego środowiska przyrodniczego, które zadecydowały o takiej ocenie i w przypadku których istnieją możliwości ich gospodarczego użytkowania.

Badani przedsiębiorcy w znakomitej większości dostrzegali walory środowiska przyrodniczego gmin, które należałoby wykorzystywać w procesie jej rozwoju. Respondenci prowadzący działalność na obszarach zaliczonych do najcenniejszych

szych ekologicznie, przede wszystkim wskazywali cenne środowisko przyrodnicze objęte różnymi formami ochrony przyrody, cechy estetyczne krajobrazu, obejmujące elementy przyrodnicze i antropogeniczne oraz czyste powietrze atmosferyczne. Akcentowany był również taki czynnik jak lokalizacja w regionie (na obszarze o szczególnych cechach przyrodniczych). Charakterystyczne jest także to, że na tych terenach dla blisko 1/3 badanych istnienie na obszarze gminy różnych form ochrony przyrody zostało ocenione jako potencjalny czynnik sprzyjający różnego typu przejawom aktywności gospodarczej.

Przedsiębiorcy z pozostałych obszarów wskazywali nieco inny układ walorów lokalnego środowiska geograficznego ważnych z punktu widzenia rozwoju przedsiębiorczości, wyróżniając na pierwszym miejscu cechy estetyczne krajobrazu, następnie cenne środowisko przyrodnicze i czyste powietrze. W ocenie tych przedsiębiorców do grupy najważniejszych walorów gmin należała także, częściej dostrzegana niż w przypadku przedsiębiorców z gmin cennych ekologicznie, dostateczna ilość terenów inwestycyjnych, rekreacyjnych i mieszkaniowych (wykres 81). W tej grupie respondentów ujawniono także niewielką skalę opinii dotyczących braku szczególnych atutów gminy, które mogą zostać wykorzystane przez przedsiębiorstwa.

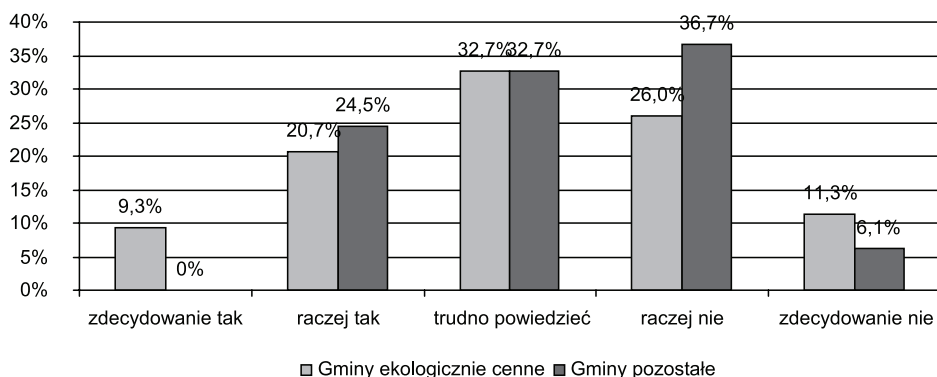

Wykres 81. Walory środowiska geograficznego gminy, które należy wykorzystywać w procesach rozwoju gminy według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Badani przedsiębiorcy dostrzegali więc potencjał tkwiący w walorach lokalnego środowiska geograficznego, możliwy do wykorzystania w ramach rozwijania działalności gospodarczej. W przypadku gmin ekologicznie cennych w większym stopniu dostrzegano możliwości wykorzystania elementów sfery przyrodniczej, natomiast w gminach pozostałych akcentowano te elementy środowiska geograficznego gminy, dotyczące warunków rozwoju funkcji ekonomicznych i społecznych, w postaci odpowiednio przygotowanych pod ich rozwój terenów. Potencjał walorów środowiska geograficznego był dostrzegany zarówno w gminach ekologicznie cennych, jak i pozostałych, jednak jego stopień wykorzystania w procesach gospodarowania uznać można za niewielki w świetle opinii badanych.

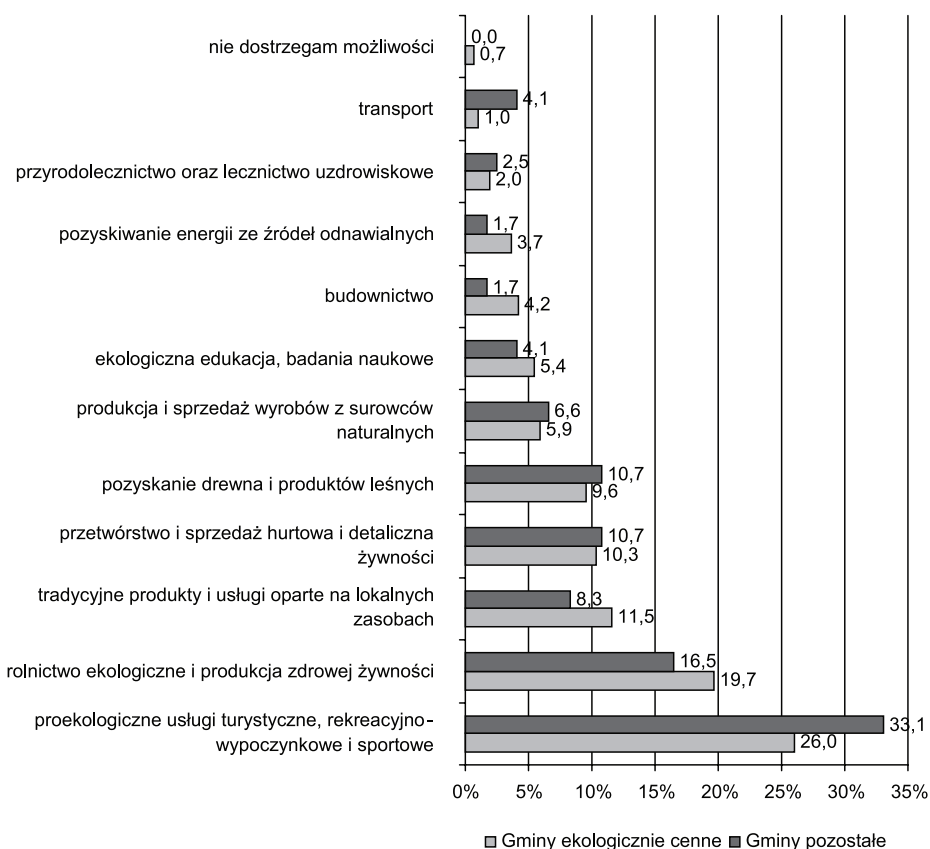
Na obszarach cennych przyrodniczo tylko 30,0% respondentów uznało, że potencjał tkwiący w walorach lokalnego środowiska geograficznego jest w pełni wykorzystany, przy czym w porównaniu do respondentów z gmin pozostałych odsetek ocen pełnego wykorzystania był wyższy o 5 p.p. Średnia ocena w przypadku gmin ekologicznie cennych wyniosła 2,91, a pozostałych – 2,76, jednak nie potwierdzono statystycznej istotności obserwowanych różnic ($t=0,85$, $p=0,397$) (wykres 82).

Wykres 82. Ocena stanu pełnego wykorzystania walorów środowiska geograficznego gminy przez lokalne przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach ekologicznie cennych, wśród wielu, mających – ich zdaniem – szanse rozwoju, rodzajów działalności gospodarczej na tych terenach wskazywali: proekologiczne usługi turystyczne, rekreacyjno-wypoczynkowe i sportowe, rolnictwo ekologiczne i produkcję zdrowej żywności, tradycyjne produkty i usługi oparte na lokalnych zasobach, przetwórstwo i sprzedaż żywności oraz pozyskiwanie użytków leśnych podstawowych i ubocznych. Przedsiębiorcy z obszarów pozostałych natomiast częściej dostrzegali możliwości rozwoju takich dziedzin jak: proekologiczne usługi turystyczne, rekreacyjne, wypoczynkowe i sportowe, pozyskiwanie użytków leśnych podstawowych i ubocznych oraz transport (wykres 83).

Wykres 83. Kierunki rozwoju przedsiębiorczości mające szansę na rozwinięcie się w gminie według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

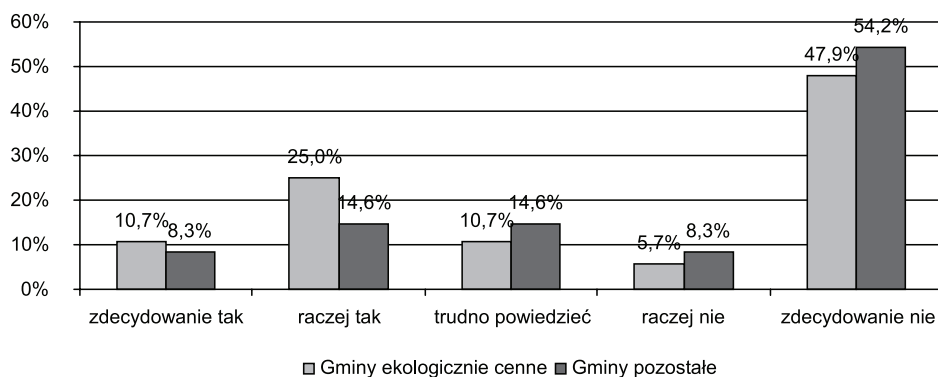
Takie kierunki działalności, jak pozyskiwanie energii ze źródeł odnawialnych, edukacja ekologiczna i prowadzenie badań naukowych, czy też wykorzystanie zasobów lokalnych na potrzeby lecznictwa nie stanowiły, zdaniem badanych, wykazujących potencjał rozwoju dziedzin gospodarki lokalnej. Wydaje się, że poszukiwanie nowych kierunków rozwoju lokalnego uwzględnić może wyżej wymienione dziedziny z uwagi na ich znaczący potencjał innowacyjny. W szczególności nowe inicjatywy powinny wykazywać cechy eko-innowacji.

Przedstawione wyniki ocen przedsiębiorców, dotyczących wpływu lokalnego środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość, wskazują na dostrzeżenie przez badanych roli zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy w rozwoju lokalnej przedsiębiorczości, szczególnie w przypadku przedsiębiorców realizujących działalność gospodarczą bazującą bezpośrednio na wykorzystaniu zasobów przyrody. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych zasoby i walory środowiska przyrodniczego w sposób szczególny oddziałują na rozwój tej grupy podmiotów.

Przedsiębiorcy reprezentujący tę dziedzinę formułowali najwyższe, pozytywne oceny wpływu lokalnego środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość. Uzyskane wyniki wskazują, że w tej grupie badanych dostrzegano możliwości pełniejszego wykorzystania w ramach działalności gospodarczej potencjału zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego. Zaznaczyć należy, że wykorzystanie tego potencjału zależy m. in. od rozważnego doboru możliwych do realizacji projektów lokalnych zorientowanych na wybrane, optymalne w danych warunkach, dziedziny sektora biogospodarki.

2. Szanse i ograniczenia przedsiębiorczości uwarunkowane lokalizacją na obszarach przyrodniczo cennych

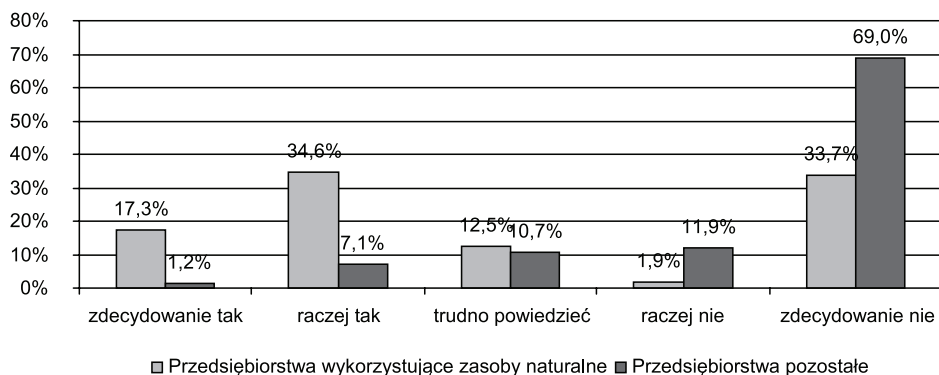
Jak zauważono wcześniej, badani przedsiębiorcy formułowali ogólnie pozytywne oceny wpływu walorów środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość, jednak połowa z nich uznała, że w działalności gospodarczej nie wykorzystuje szans wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (w przypadku przedsiębiorstw z gmin ekologicznie cennych) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (w przypadku przedsiębiorstw zlokalizowanych w gminach pozostałych). Zauważyć należy przy tym, że przedsiębiorcy prowadzący działalność na terenach cennych ekologicznie częściej niż pozostali potwierdzali wykorzystywanie takich szans – 35,7% wobec 22,9% w pozostałej grupie badanych podmiotów. Nie odnotowano jednak statystycznej istotności obserwowanych różnic (średnia ocena w tej grupie, dokonana została w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało, że szanse zdecydowanie są wykorzystywane, a 1 – że zdecydowanie nie są wykorzystywane, wyniosła 2,45, a w pozostałej – 2,15; $t=1,20$, $p=0,23$) (wykres 84).

Wykres 84. Ocena stanu wykorzystania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe) według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

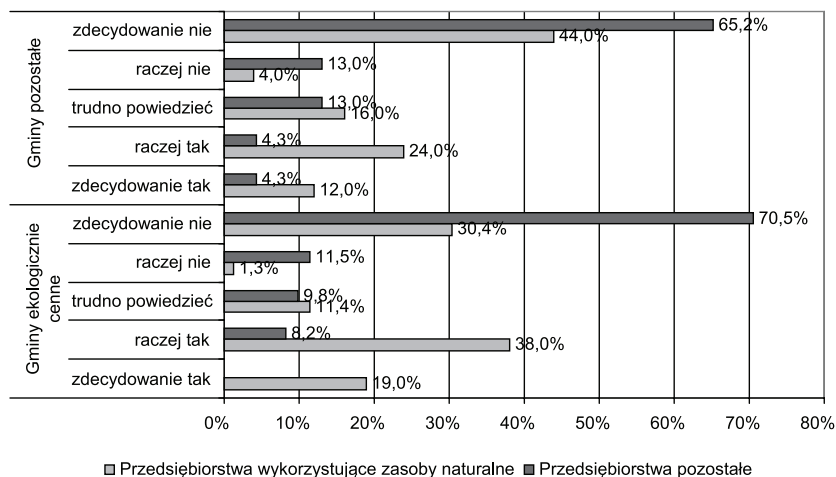
W grupie przedsiębiorstw eksploatujących zasoby naturalne znacznie częściej potwierdzano wykorzystywanie szans prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub z dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe). Wykorzystywanie takich szans potwierdziła ponad połowa badanych z tej grupy. Wyniki testu statystycznego ujawniły, że branża działalności determinowała wykorzystywanie przez przedsiębiorców szans prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (średnia ocena w tej grupie wyniosła 3,0, a w pozostałej – 1,6; $t=7,43$, $p<0,001$) (wykres 85).

Wykres 85. Ocena stanu wykorzystania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe) według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach cennych ekologicznie podmiotami, w przypadku których deklarowano najczęściej wykorzystywanie szans wynikających z lokalizacji, były przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne. Grupa tych podmiotów była dosyć liczna, stanowiła bowiem 57% ogółu podmiotów opierających działalność na wykorzystywaniu zasobów naturalnych. Na obszarach pozostałych sytuacja kształtowała się podobnie, jednak wykorzystywanie szans deklarował wyraźnie mniejszy odsetek podmiotów (wykres 86).

Wykres 86. Ocena stanu wykorzystania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe) według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Obserwowane różnice między ocenami porównywanych grup podmiotów na dwóch typach obszarów były istotne statystycznie. Stwierdzić więc należy, że działalność oparta na wykorzystywaniu lokalnego środowiska przyrodniczego obszarów ekologicznie cennych determinuje możliwość pełniejszego wykorzystania szans rozwojowych, wynikających z dostępu do jego zasobów i walorów. Na obszarach cennych ekologicznie średnia ocen w przypadku podmiotów opierających działalność na wykorzystaniu środowiska przyrodniczego osiągnęła wartość 3,14 wobec wartości 1,56 w porównywanej grupie ($t=7,4$, $p<0,001$). Na obszarach pozostałych średnia ocen przedsiębiorców opierających działalność na wykorzystaniu zasobów wyniosła 2,56 wobec 1,70 w pozostałej grupie ($t=2,20$, $p=0,033$). Uzyskane wyniki upoważniają więc do stwierdzenia występowania dość silnego, pozytywnego wpływu otoczenia przyrodniczego charakteryzującego się wysoką ekologiczną cennością na przedsiębiorstwa gospodarujące lokalnymi zasobami przyrodniczymi.

Szanse rozwoju działalności gospodarczej tkwiące w otoczeniu przyrodniczym obszarów ekologicznie cennych wynikać mogą z wielu potencjalnych możliwości ujawniających się w wykorzystywaniu lokalizacji do kreowania proekologicznego wizerunku firmy, pozyskiwania surowców i wytwarzania na ich bazie produktów o wysokiej jakości, w tym o cechach np. produktów ekologicznych czy prozdrowotnych, dostępu do preferencyjnych źródeł finansowania inwestycji, możliwości świadczenia usług dla przyrody, np. na obszarach chronionych. Na obszarach przyrodniczo cennych, w zależności od reprezentowanej dziedziny działalności, przedsiębiorcy wykorzystywali w różnym stopniu różnorodne szanse wynikające z lokalizacji. W przypadku przedsiębiorstw bazujących na zasobach naturalnych

przede wszystkim wskazywano, że zasoby naturalne są warunkiem istnienia podmiotu i podstawową determinantą jego rozwoju. W szczególności lokalne warunki ekologiczne większości podmiotów umożliwiały zapewnienie wysokiej jakości produktów/usług, których miejsce powstawania sprawia, że cieszą się one większym zainteresowaniem klientów. Badani wykorzystywali także szanse w ramach kreowania proekologicznego wizerunku firmy oraz realizowania działalności gospodarczej w sektorze usług dla przyrody (tabela 47).

Przedsiębiorcy nie opierający działalności na zasobach i walorach środowiska przyrodniczego dostrzegali szanse wynikające z dostępu do lokalnych walorów i zasobów naturalnych w dużo mniejszym stopniu. Wśród podmiotów zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych najsilniej akcentowano m. in., że miejsce powstawania produktów/świadczenia usług wpływa pozytywnie na zainteresowanie klientów.

Istotność statystyczna różnic ocen przedsiębiorstw porównywanych dziedzin działalności dotyczyła: tworzenia przez środowisko przyrodnicze naturalnych uwarunkowań dla reprezentowanej dziedziny działalności, możliwości kreowania proekologicznego wizerunku przedsiębiorstwa oraz zapewnienia wysokiej jakości produktów, dzięki wykorzystywaniu zasobów lokalnych (tabela 47).

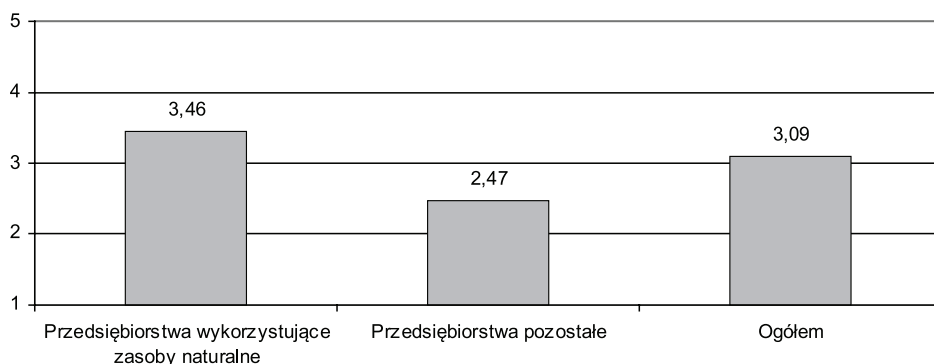
Tabela 47. Ocena* stanu wykorzystania wybranych szans prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych według dziedziny działalności przedsiębiorstw

Szanse	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
warunki naturalne umożliwiają prowadzenie i rozwój działalności	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,22	0,783	4,51	<0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,22	0,943		
możliwość kreowania proekologicznego wizerunku firmy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,45	1,170	3,04	0,003
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,40	1,242		
zapewnienie wysokiej jakości produktów/usług dzięki wykorzystywaniu zasobów lokalnych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,92	0,805	3,72	0,001
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,75	1,183		
produkty/usługi firmy cieszą się większym zainteresowaniem ze względu na miejsce powstawania	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,69	0,729	1,23	0,212
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,40	0,986		
ułatwienia dostępu do zewnętrznych, preferencyjnych źródeł finansowania inwestycji	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,98	0,863	0,74	0,465
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,80	0,676		
możliwości rozwoju przedsiębiorczości w sektorze usług dla przyrody	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,31	7,462	1,13	0,264
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,19	0,981		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowane wykorzystywanie szans, a 1 – zdecydowane niewykorzystywanie szans

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Warte odnotowania jest, że w przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących w działalności zasoby naturalne, lokalizacja na obszarach przyrodniczo cennych, w porównaniu do pozostałych przedsiębiorstw, była w ponadprzeciętnym stopniu postrzegana jako czynnik umożliwiający wzmacnianie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa w stosunku do najważniejszych konkurentów ($t=4,91$, $p<0,001$) (wykres 87).

Wykres 87. Ocena* lokalizacji na obszarach przyrodniczo cennych jako czynnika umożliwiającego zwiększenie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa według dziedziny działalności przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że lokalizacja zdecydowanie umożliwia, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia wzmocnienia pozycji konkurencyjnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W gminach nie zaliczonych do ekologicznie cennych w przypadku przedsiębiorstw bazujących na wykorzystaniu zasobów nie wykorzystywano szans rozwoju wynikających z dostępu do lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w tak dużym stopniu jak w przypadku obszarów przyrodniczo cennych. Do najważniejszych szans przedsiębiorcy z tej grupy zaliczyli: tworzenie przez środowisko przyrodnicze ogólnych warunków dla działalności, możliwości zapewnienia wysokiej jakości produktów powstających na bazie wykorzystywania lokalnych zasobów; akcentowali również znaczenie lokalizacji dla zwiększenia zainteresowania odbiorców. Z kolei przedsiębiorcy nie opierający działalności na wykorzystaniu zasobów naturalnych podkreślali ogólny, pozytywny wpływ warunków naturalnych na działalność przedsiębiorstwa oraz możliwość zapewnienia wysokiej jakości wytwarzanych w nim produktów i/lub usług. W odniesieniu do obszarów pozbawionych cech cennej ekologicznej, statystyczną istotność różnic średnich ocen, w przypadku porównywanych ze względu na dziedzinę działalności grup przedsiębiorstw, stwierdzono wyłącznie w przypadku roli zasobów lokalnych w zapewnieniu wysokiej jakości produktów/usług powstałych na ich bazie (tabela 48).

Tabela 48. Ocena* stanu wykorzystywania wybranych szans działalności gospodarczej wynikających z dostępu do zasobów i walorów naturalnych gminy w gminach pozabawionych cechy ekologicznej cenności według dziedziny działalności przedsiębiorstw

Szanse	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
warunki naturalne umożliwiają prowadzenie i rozwój działalności	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,93	0,884	2,00	0,058
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,00	1,414		
możliwość kreowania proekologicznego wizerunku firmy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,08	1,038	0,99	0,331
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,56	1,424		
zapewnienie wysokiej jakości produktów/usług dzięki wykorzystywaniu zasobów lokalnych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,86	0,770	2,18	0,040
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,89	1,364		
produkty/usługi firmy cieszą się większym zainteresowaniem ze względu na miejsce powstawania	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,57	0,938	1,92	0,068
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,67	1,323		
ułatwienia dostępu do zewnętrznych, preferencyjnych źródeł finansowania inwestycji	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,33	1,528	1,33	0,242
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,00	1,155		
możliwości rozwoju przedsiębiorczości w sektorze usług dla przyrody	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,17	0,937	1,47	0,167
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,33	1,500		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowane wykorzystywanie szans, a 1 – zdecydowane niewykorzystywanie szans

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Rozważając problematykę barier działalności gospodarczej wynikających z jej lokalizacji na obszarach o wysokiej cenności ekologicznej, pod uwagę można wziąć przede wszystkim te wynikające z funkcjonowania prawnych form ochrony przyrody i związane z ograniczeniami pewnych działań, w tym dotyczących zagospodarowania terenu, realizacji procesów inwestycyjnych, cz też związane z brakiem dostatecznej wiedzy na temat wymogów prawnych i administracyjnych nałożonych na procesy gospodarowania.

Przedsiębiorcy nie dostrzegali istnienia szczególnie silnie odczuwalnych ograniczeń działalności gospodarczej wynikających z konieczności ochrony środowiska obszarów przyrodniczo cennych. Badani dostrzegali brak preferencyjnych instrumentów finansowych dla inwestorów, brak rekompensat finansowych za utracone korzyści dla prowadzących działalność gospodarczą oraz utrudnienia lub ograniczenia procesu inwestycyjnego. Skala dostrzeganych ograniczeń nie była jednak znacząca. Oceny takie należy analizować uwzględniając, że w zbiorowości badanych 40 gmin tylko w przypadku 5 jednostek występował na ich terenie park narodowy – restrykcyjna forma ochrony przyrody. Uwzględnić należy także, takie cechy przedsiębiorstw jak ich w większości niezbyt duży potencjał

ekonomiczny i profil działalności zwykle nie wiążący się ze znacznymi zagrożeniami dla środowiska przyrodniczego.

Funkcjonowanie na obszarach przyrodniczo cennych związane było z ograniczeniami prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej w nieco większym stopniu w odniesieniu do podmiotów nie opierających swojej działalności na walorach i zasobach środowiska przyrodniczego. Przedsiębiorcy branż nie opierających działalności na zasobach naturalnych zgłaszali częściej, w porównaniu do tych funkcjonujących w branżach opartych na zasobach, takie ograniczenia dotyczące ich działalności, jak brak rekompensat finansowych za utracone korzyści dla prowadzących działalność gospodarczą, brak pomysłów, wiedzy o możliwościach rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o walory i zasoby środowiska przyrodniczego gminy, brak możliwości współpracy i wymiany doświadczeń z innymi przedsiębiorstwami z obszarów przyrodniczo cennych, ograniczenie powierzchni terenów przeznaczonych pod rozwój inwestycji czy też brak dostępnej wiedzy na temat wymogów inwestowania wynikających z przesłanek ochrony środowiska przyrodniczego obszarów ekologicznie cennych. Na obszarach przyrodniczo cennych nie ujawniono jednak statystycznej istotności różnic średnich ocen między grupami przedsiębiorstw w odniesieniu do postrzegania badanych ograniczeń (tabela 49).

Na terenie pozostałych gmin badane ograniczenia dostrzegano w mniejszym stopniu niż w przypadku przedsiębiorstw zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych i dotyczyły one przede wszystkim podmiotów wykorzystujących zasoby naturalne. Do głównych ograniczeń działalności gospodarczej wskazywanych w przypadku tej grupy podmiotów należały: brak rekompensat finansowych za utracone korzyści dla prowadzących działalność gospodarczą, ograniczona powierzchnia terenów przeznaczonych pod rozwój inwestycji oraz utrudnienia w procesie inwestycyjnym (tabela 50).

Tabela 49. Ocena* stopnia wpływu na przedsiębiorstwo wybranych ograniczeń prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji przedsiębiorstwa w gminie o cennych walorach przyrodniczych

Ograniczenia	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
brak preferencyjnych instrumentów finansowych dla inwestorów	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,88	1,414	0,19	0,854
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,84	1,463		
ograniczenie terenów przeznaczonych pod rozwój inwestycji	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,56	1,163	-0,22	0,826
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,61	1,341		
utrudnienia lub ograniczenia procesu inwestycyjnego	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,75	1,287	1,18	0,242
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,47	1,272		
bieżące ograniczenia tradycyjnych, dotychczasowych form gospodarowania	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,45	1,066	0,98	0,327
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,25	1,059		
brak rekompensat finansowych za utracone korzyści dla prowadzących działalność gospodarczą	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,59	1,226	-0,56	0,577
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,73	1,440		
wysokie ryzyko inwestycji powodowane brakiem planów zarządzania dla obszarów Natura 2000 i planów ochrony dla innych obszarów chronionych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,37	1,132	0,85	0,396
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,18	1,217		
brak dostępnej wiedzy na temat wymogów prawnych i administracyjnych odnośnie inwestowania/zasad gospodarczego użytkowania obszarów chronionych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,29	1,177	-0,50	0,617
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,41	1,317		
konflikty na tle ochrony środowiska między przedsiębiorstwem a społecznością lokalną/gminą	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,02	,969	1,10	0,275
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,80	,954		
brak pomysłów, wiedzy o możliwościach rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o walory środowiska przyrodniczego gminy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,06	1,006	-1,06	0,291
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,29	1,215		
brak możliwości współpracy i wymiany doświadczeń z przedsiębiorstwami z obszarów cennych przyrodniczo	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,21	1,140	-0,69	0,494
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,36	1,259		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że ograniczenie zdecydowanie wpływa na przedsiębiorstwo, a 1 – że zdecydowanie nie wpływa

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Tabela 50. Ocena* stopnia wpływu na przedsiębiorstwo wybranych ograniczeń prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z konieczności ochrony środowiska przyrodniczego gminy (obszary pozostałe)

Ograniczenia	Dziedzina działalności	\bar{x}	s	t	p
ograniczenie terenów przeznaczonych pod rozwój inwestycji	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,54	1,476	2,94	0,006
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,58	0,717		
utrudnienia lub ograniczenia procesu inwestycyjnego	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,33	1,373	2,17	0,037
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,63	0,824		
bieżące ograniczenia tradycyjnych, dotychczasowych form gospodarowania	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	1,77	0,752	0,30	0,768
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,70	0,974		
brak rekompensat finansowych za utracone korzyści dla prowadzących działalność gospodarczą	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,92	1,443	3,92	0,002
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,20	0,422		
wysokie ryzyko inwestycji powodowane brakiem planów zarządzania dla obszarów Natura 2000 i planów ochrony dla innych obszarów chronionych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	1,57	0,896	0,63	0,533
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,42	0,717		
brak dostępnej wiedzy na temat wymogów prawnych i administracyjnych odnośnie do inwestowania/zasad gospodarczego użytkowania obszarów chronionych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	1,82	0,733	1,24	0,223
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,54	0,779		
konflikty na tle ochrony środowiska między przedsiębiorstwem a społecznością lokalną/gminą	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	1,70	1,063	0,54	0,591
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,54	0,884		
brak pomysłów, wiedzy o możliwościach rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o walory środowiska przyrodniczego gminy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	1,77	0,813	0,09	0,931
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,75	0,944		
brak możliwości współpracy i wymiany doświadczeń z przedsiębiorstwami z obszarów cennych przyrodniczo	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	2,00	0,953	1,25	0,218
	przedsiębiorstwa pozostałe	1,65	0,935		

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że ograniczenie zdecydowanie wpływa na przedsiębiorstwo, a 1 – że zdecydowanie nie wpływa

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Analiza wybranych uwarunkowań rozwoju działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych wskazuje, że przedsiębiorcy dostrzegali raczej szanse niż ograniczenia wynikające ze specyficznej lokalizacji, a przedstawione wyniki badań umożliwiają sformułowanie twierdzenia o wpływie istnienia obszarów o unikalnych cechach środowiska przyrodniczego na dostrzeganie szans rozwojowych w przypadku podmiotów bazujących na ich wykorzystaniu w swojej działalności.

Powyższe wnioski są zbieżne z wynikami badań opinii przedsiębiorców dotyczących warunków działalności gospodarczej na obszarach objętych siecią Natura 2000, wskazujących, że potencjalne korzyści wynikające z Natury 2000 dostrzegali przede wszystkim właściciele firm tworzących szeroko pojęte otoczenie turystyki, korzystający z zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Ograniczenia rozwoju przedsiębiorczości wynikające z lokalizacji wskazywali natomiast głównie przedstawiciele branż uzależnionych od dostępu do przestrzeni oraz podaży surowców naturalnych⁵⁴⁴. Z innych badań zrealizowanych na obszarach cennych przyrodniczo także wynika, że przedsiębiorcy opierający działalność gospodarczą na walorach przyrodniczych regionu mają zwykle pozytywną opinię o warunkach prowadzenia działalności. Negatywne opinie dotyczące prowadzenia biznesu na obszarach przyrodniczych pojawiły się zaś wśród przedsiębiorców z sektorów, w których działalność nie jest oparta na wykorzystywaniu zalet krajozrazu. Wskazywali oni głównie ograniczenia rozwoju firm dotyczące wydłużenia lub uniemożliwienia procesu inwestycyjnego. Dostrzeganym utrudnieniem był także brak wiedzy na temat możliwości rozwoju oraz brak własnych funduszy⁵⁴⁵. Podobne wnioski płyną z badania przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach Natura 2000. Ujawniły one istotną rolę: wsparcia informacyjno-promocyjnego, dofinansowania i dopłat, doradztwa ze strony instytucji otoczenia biznesu, stosowania zwolnień i ulg podatkowych. W szczególności przedsiębiorcy zgłaszali zapotrzebowanie na pomoc i doradztwo w zakresie pozyskiwania funduszy na rozwój działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, doradztwo i pomoc w dostosowaniu profilu działalności do wymagań wynikających z położenia na obszarach Natura 2000 lub w jego pobliżu⁵⁴⁶.

Przedstawione wyniki badań dotyczące szans i ograniczeń działalności gospodarczej postrzeganych przez przedsiębiorców z terenów ekologicznie cennych prowadzą do postulatu o potrzebie poszukiwania kierunków i narzędzi umożliwiających pełniejsze wykorzystanie potencjału, jaki dla procesów rozwojowych tworzy ich sfera przyrodnicza. Biorąc zaś pod uwagę obserwowane ograniczenia rozwojowe wyłania się potrzeba zaprojektowania efektywnych form pomocy przedsiębiorcom z obszarów przyrodniczo cennych, w szczególności opierającym działalność na zasobach środowiska przyrodniczego.

⁵⁴⁴ A. Czarnecki, *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich objętych siecią Natura 2000 w opinii lokalnych przedsiębiorców*, w: A. Bołtomiuk (red.), *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 265-266.

⁵⁴⁵ Dokument zamykający projekt „Business to Nature...”, dz. cyt.

⁵⁴⁶ *Analiza uwarunkowań...*, dz. cyt., s. 83.

3. Oddziaływanie przedsiębiorczości na środowisko przyrodnicze

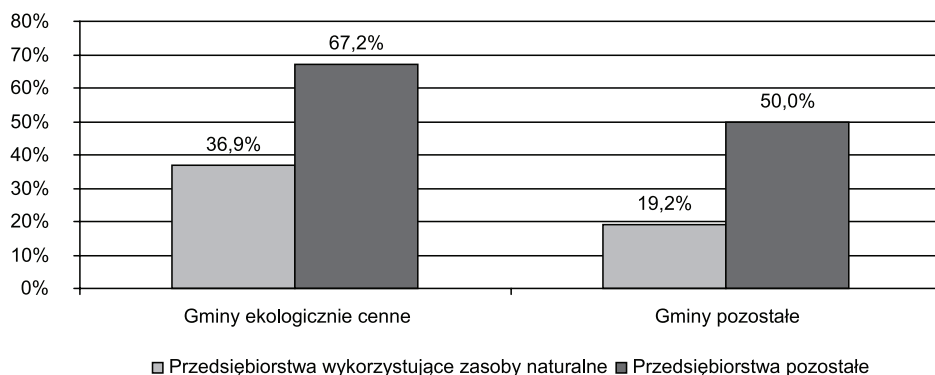
Ścisłe powiązania występujące między środowiskiem przyrodniczym i gospodarką sprawiają, że decyzje i działania organizacji zawsze mają wpływ na środowisko, niezależnie od jej lokalizacji. Wpływy te mogą mieć związek z wykorzystywaniem zasobów, umiejscowieniem działań organizacji, emisją zanieczyszczeń, wytwarzaniem odpadów oraz oddziaływaniem na siedliska naturalne⁵⁴⁷. Choć często uważa się, że działalność sektora małych i średnich przedsiębiorstw nie wywiera większego wpływu na środowisko naturalne, to w niektórych przypadkach efekty mogą być znaczące w wymiarze lokalnym. Pojedyncze firmy nie mają dużego wpływu na środowisko, jednak zsumowany efekt ich działalności może być istotny i jednocześnie trudny do oszacowania⁵⁴⁸. W szczególności ze względu na stopień negatywnego wpływu na środowisko oraz ilość działających przedsiębiorstw w sektorze MSP działania ukierunkowane na wdrożenie wzorców zrównoważonej produkcji powinny dotyczyć takich branż jak: przetwórstwo przemysłowe, wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, wodę oraz budownictwo⁵⁴⁹. W odniesieniu do obszarów wiejskich podkreślić można ponadto przetwórstwo rolne.

Przesłanką ujawniania się świadomych, proekologicznych działań w przedsiębiorstwach jest świadomość przedsiębiorców dotycząca oddziaływania organizacji na środowisko przyrodnicze – jego skali, zakresu i skutków. Przeprowadzone badania ujawniły, że niemal połowa przedsiębiorców – 45,6% – uznała, że działalność przedsiębiorstwa nie wywiera wpływu na stan środowiska przyrodniczego gminy – jego zasoby i walory. Zdecydowanie częściej opinie o braku wpływu działalności gospodarczej na środowisko przyrodnicze wyrażane były przez przedsiębiorców zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych (49,7% wobec 34,0% spośród przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach pozbawionych cechy cennej ekologicznej). Na obu typach porównywanych obszarów opinie o braku wpływu działalności gospodarczej na lokalne środowisko przyrodnicze częściej wyrażali przedsiębiorcy nie opierający działalności na zasobach i walorach środowiska (wykres 88).

⁵⁴⁷ Wytyczne dotyczące..., dz. cyt., s. 54.

⁵⁴⁸ European Commission, Observatory of European SMEs..., dz. cyt., s. 36.

⁵⁴⁹ Wzorce zrównoważonej produkcji (WZP) w działalności przedsiębiorstw – propozycja rozwiązań systemowych wspierających wdrażanie WZP w MSP, Raport z analizy danych zastanych przygotowany na zlecenie PARP, Warszawa 2011, s. 106.

Wykres 88. Odsetek przedsiębiorców dostrzegających brak wpływu działalności przedsiębiorstwa na stan środowiska przyrodniczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

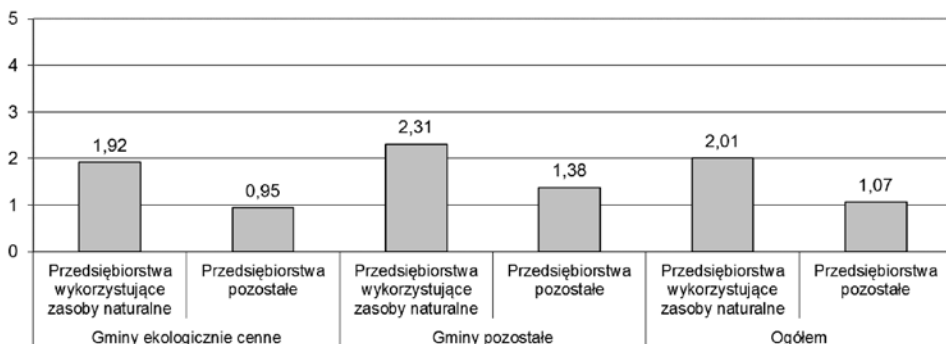
Uzyskane wyniki są zgodne z wnioskami z badań zrealizowanych w województwie śląskim, gdzie 56,8% badanych przedsiębiorców uznało, że działalność ich firmy nie wywiera wpływu na środowisko naturalne⁵⁵⁰. Wyniki innych badań zrealizowanych na próbie polskich przedsiębiorstw sektora MSP wskazują, iż poziom świadomości w tym obszarze jest niski. Większość przedsiębiorców deklaruje, iż wpływ na środowisko prowadzonej przez nich działalności jest mały – wyraziicielami takiej opinii było 53% ankietowanych, a 36% – że nie wywiera żadnego wpływu na środowisko (częściej dotyczyło to firm mikro niż małych i średnich). Co jest charakterystyczne, brak wpływu na środowisko nieco częściej deklarowano w przypadku firm z regionów najslabiej rozwiniętych⁵⁵¹.

Średnie oceny siły wpływu działalności przedsiębiorstw na obszarach przyrodniczo cennych i pozostałych były zbliżone i wyniosły odpowiednio – $\bar{x}=1,51$ i $s=1,654$ oraz $\bar{x}=1,86$ i $s=1,498$ i nie różniły się istotnie ($t=-1,322$, $p=0,188$). Biorąc pod uwagę kryterium opierania działalności gospodarczej na zasobach przyrodniczych różnice między opiniami przedsiębiorców wykazywały zaś statystycznie istotne różnice – $t=4,189$, $p<0,001$. Dostrzeżenie wpływu działalności gospodarczej na środowisko przyrodnicze wykazuje więc związku z gospodarowaniem zasobami naturalnymi.

⁵⁵⁰ Wyniki badania ilościowego realizowanego w ramach projektu „Współpraca międzysektorowa na rzecz CSR na Śląsku” dla Forum Odpowiedzialnego Biznesu, Laboratorium Badania Komunikacji Społecznej, 2012, Badanie ilościowe przeprowadzone w ramach projektu „Współpraca sektorowa na rzecz CSR na Śląsku” zostało zrealizowane z wykorzystaniem metody CATI; przeprowadzono 300 wywiadów.

⁵⁵¹ Badanie zrealizowano na próbie 1005 polskich małych i średnich przedsiębiorstw prowadzących działalność w sekcjach PKD: przetwórstwo przemysłowe, budownictwo, transport, gospodarka magazynowa i łączność, obsługa nieruchomości, wynajem i usługi związane z prowadzeniem działalności gospodarczej, działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała, Potencjał małych i średnich przedsiębiorstw..., dz. cyt., s. 81-83.

Na obu typach porównywanych obszarów silniejszy wpływ działalności przedsiębiorstwa na lokalne środowisko przyrodnicze dostrzegali przedstawiciele przedsiębiorstw opierających działalność na wykorzystywaniu zasobów naturalnych, przy czym był on szczególnie zauważany w przypadku obszarów pozostałych. Różnice między ocenami siły wpływu w przypadku obszarów cennych ekologicznie i pozostałych pomiędzy dwoma grupami przedsiębiorstw były statystycznie istotne (w przypadku gmin ekologicznie cennych: $t=3,62$, $p<0,001$, natomiast gmin pozostałych: $t=2,29$, $p=0,026$) (wykres 89).

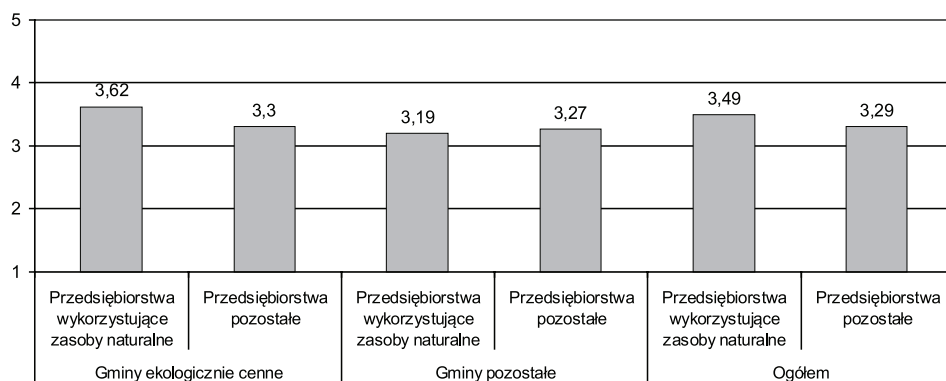

Wykres 89. Ocena* siły wpływu przedsiębiorstwa na stan środowiska przyrodniczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza bardzo duży wpływ, a 1 – bardzo mały

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę kierunek wpływu (pozytywny lub negatywny) przedsiębiorstwa na sferę przyrodniczą zauważyć można, że badani przedsiębiorcy dostrzegali raczej pozytywny wpływ działalności przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze, przy czym przedstawiciele branż opartych na wykorzystywaniu zasobów naturalnych deklarowali bardziej pozytywny wpływ działalności na lokalne środowisko przyrodnicze w porównaniu do pozostałych przedsiębiorstw. Nie potwierdzono jednak istotności obserwowanych różnic średnich ocen ($t=1,43$, $p=0,156$). Charakterystyczne jest, że pozytywne oceny sformułowano w odniesieniu do przedsiębiorstw wykorzystujących w działalności zasoby naturalne, zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych. Różnice między ocenami kierunku wpływu w przypadku obszarów cennych ekologicznie i pozostałych pomiędzy dwoma grupami przedsiębiorstw także nie okazały się statystycznie istotne (dla gmin ekologicznie cennych: $t=1,66$, $p=0,101$, dla gmin pozostałych: $t=0,52$, $p=0,607$) (wykres 90).

Wykres 90. Ocena* kierunku wpływu przedsiębiorstwa na stan środowiska przyrodniczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

*ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowanie pozytywny wpływ, a 1 – zdecydowanie negatywny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Zauważyć należy, że pomimo nie dostrzegania przez badanych szczególnie negatywnego wpływu aktywności przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze gminy, przedsiębiorcy reprezentujący działalności oparte na wykorzystaniu zasobów formułowali w tym obszarze mniej zdecydowane opinie. Badani z tej grupy dostrzegli niewielki, negatywny wpływ przedsiębiorstwa na otoczenie przyrodnicze, przejawiający się w ingerencji w krajobraz, zużywaniu zasobów naturalnych i we wpływie przedsiębiorstwa na estetykę otoczenia. Różnice nie były jednak statystycznie istotne (tabela 51).

Tabela 51. Ocena* występowania w przedsiębiorstwie wybranych przejawów negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze według dziedziny działalności przedsiębiorstw

Przejawy negatywnego wpływu	Przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		Przedsiębiorstwa pozostałe		t	p
	\bar{x}	s	\bar{x}	s		
ingerencja w krajobraz	2,16	1,03	1,77	1,01	1,76	0,081
zużycie surowców naturalnych	2,07	1,05	1,77	1,04	1,34	0,183
estetyka otoczenia	1,99	0,82	1,73	0,98	1,32	0,190
znaczne zużycie energii	1,72	0,78	1,77	0,86	-0,25	0,807
emisja hałasu i wibracji	1,72	0,68	1,67	0,84	0,30	0,768
emisja gazów/pyłów	1,69	0,68	1,60	0,89	0,50	0,618
emisja zapachów	1,63	0,67	1,53	0,78	0,62	0,534
emisja ścieków	1,65	0,64	1,47	0,73	1,25	0,215
powstawanie odpadów wymagających utylizacji	1,58	0,63	1,60	0,77	-0,10	0,919
negatywny wpływ na siedliska naturalne	1,53	0,59	1,50	0,68	0,22	0,824
stosowanie i unieszkodliwianie substancji toksycznych i niebezpiecznych w przemyśle	1,52	0,62	1,47	0,68	0,347	0,730
stosowanie materiałów w produkcji rolnej	1,53	0,78	1,37	0,76	0,96	0,338
możliwość powstania zagrożeń biologicznych (np. gatunki inwazyjne)	1,46	0,56	1,40	0,67	0,47	0,643
emisje elektromagnetyczne	1,33	0,54	1,30	0,60	0,23	0,820
emisja promieniowania jonizującego	1,31	0,53	1,27	0,58	0,38	0,706

* ocena dokonana według skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowanie negatywny wpływ, a 1 – zdecydowany brak negatywnego wpływu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

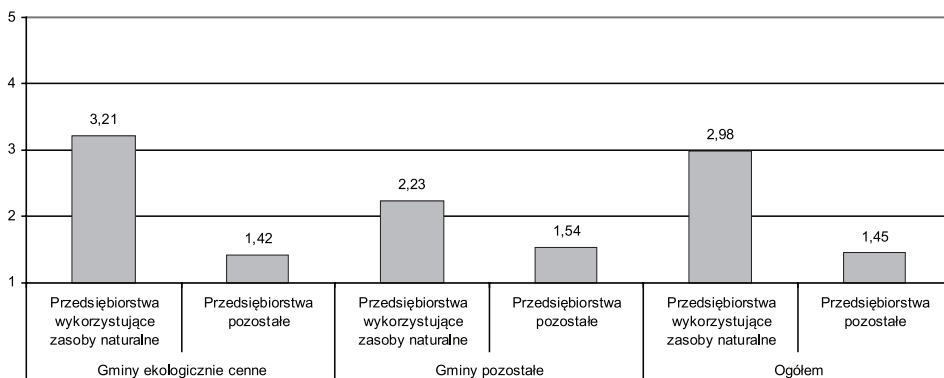
Na obszarach przyrodniczo cennych badani przedsiębiorcy mniej zdecydowanie zaprzeczali wywieraniu przez działalność gospodarczą negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w porównaniu do przedsiębiorców z obszarów pozostałych. Mniej zdecydowane oceny co do braku wywierania negatywnego wpływu w przypadku wszystkich badanych jego obszarów odnotowano w przypadku przedsiębiorstw, których działalność bazowała na zasobach naturalnych. Na obszarach pozostałych przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby naturalne w większym stopniu z kolei postrzegali negatywny wpływ w stosunku do porównywanej grupy. Obserwowane różnice ocen na porównywanych typach obszarów między porównywanymi grupami przedsiębiorstw nie były statystycznie istotne (tabela 52).

Tabela 52. Ocena* występowania w przedsiębiorstwie wybranych przejawów negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

Przejawy negatywnego wpływu	Gminy ekologicznie cenne						Gminy pozostałe					
	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		Przedsiębiorstwa pozostałe		t	p	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne		przedsiębiorstwa pozostałe		t	p
	\bar{x}	s	\bar{x}	s			\bar{x}	s	\bar{x}	s		
ingerencja w krajobraz	2,20	1,08	1,89	1,13	1,05	0,300	2,05	0,91	1,58	0,79	1,47	0,153
zużycie surowców naturalnych	2,06	1,06	1,83	1,10	0,78	0,441	2,11	1,05	1,67	0,98	1,16	0,255
estetyka otoczenia	2,04	0,87	2,00	1,14	0,14	0,891	1,84	0,69	1,33	0,49	2,22	0,034
znaczące zużycie energii	1,72	0,80	1,61	0,92	0,49	0,628	1,72	0,75	2,00	0,74	-0,99	0,330
emisja hałasu i wibracji	1,80	0,72	1,61	0,85	0,92	0,362	1,50	0,51	1,75	0,87	-0,90	0,381
emisja gazów/pyłów	1,70	0,69	1,44	0,78	1,30	0,199	1,67	0,69	1,83	1,03	-0,53	0,598
emisja zapachów	1,61	0,68	1,61	0,85	-0,12	0,991	1,68	0,67	1,42	0,67	1,08	0,288
emisja ścieków	1,63	0,64	1,56	0,86	0,36	0,722	1,72	0,67	1,33	0,49	1,72	0,096
powstawanie odpadów wymagających utylizacji	1,62	0,64	1,44	0,70	0,94	0,350	1,50	0,62	1,83	0,83	-1,26	0,219
negatywny wpływ na siedliska naturalne	1,55	0,62	1,50	0,71	0,30	0,767	1,47	0,51	1,50	0,67	-0,12	0,903
stosowanie i unieszkodliwianie substancji toksycznych i niebezpiecznych w przemyśle	1,48	0,59	1,44	0,78	0,19	0,851	1,61	0,70	1,50	0,52	0,47	0,642
stosowanie materiałów w produkcji rolnej	1,50	0,69	1,28	0,67	1,17	0,248	1,61	0,98	1,50	0,90	0,31	0,756
możliwość powstania zagrożeń biologicznych (np. gatunki inwazyjne)	1,50	0,59	1,44	0,70	0,32	0,749	1,37	0,50	1,33	0,65	0,17	0,860
emisje elektromagnetyczne	1,37	0,57	1,33	0,69	0,22	0,830	1,22	0,43	1,25	0,45	-0,17	0,866
emisja promieniowania jonizującego	1,35	0,57	1,28	0,67	0,42	0,674	1,22	0,43	1,25	0,45	-0,17	0,866

* ocena dokonana według skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowanie negatywny wpływ, a 1 – zdecydowany brak negatywnego wpływu
 Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Badani stopień wykorzystywania przez przedsiębiorstwo zasobów środowiska geograficznego gminy ocenili jako niewielki. Bardziej nasilone wykorzystywanie zasobów i walorów środowiska geograficznego gmin w działalności przedsiębiorstwa deklarowali przedstawiciele branż opartych na wykorzystywaniu zasobów naturalnych ($t=8,30$, $p<0,001$) (wykres 91). Różnice między ocenami porównywanych grup przedsiębiorstw w przypadku obszarów cennych ekologicznie okazały się statystycznie istotne ($t=8,55$, $p<0,001$), natomiast na obszarach pozostałych różnice średnich nie były istotne ($t=1,95$, $p=0,057$).

Wykres 91. Ocena* stopnia wykorzystywania przez przedsiębiorstwo zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana według skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że przedsiębiorstwo zdecydowanie wykorzystuje zasoby i walory, a 1 – zdecydowanie nie wykorzystuje zasobów i walorów

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorcy zapytani o stopień wykorzystywania poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego gminy, w przypadku wybranych, bardziej zdecydowanie oceniali stopień jego wykorzystania. Na obszarach cennych ekologicznie badani przedsiębiorcy ponadprzeciętnie ocenili stopień wykorzystywania takich zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy jak: świat roślinny, powietrze, cenne środowisko objęte różnymi formami ochrony przyrody i krajobraz, a także wody i gleby. Przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby oceniali ten stopień jako większy, jednak nie odnotowano statystycznej istotności obserwowanych różnic. Zwrócić należy także uwagę na to, że na obszarach cennych ekologicznie w większym stopniu deklarowano wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii (tabele 53 i 54).

Tabela 53. Ocena* stopnia wykorzystania przez przedsiębiorstwa poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy – gminy ekologicznie cenne

Zasoby/walory	Przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby		Przedsiębiorstwa pozostałe		Ogółem		t	p
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s		
świat roślinny	3,46	1,73	2,50	2,17	3,36	1,78	1,26	0,214
powietrze atmosferyczne	3,04	2,10	2,75	2,05	3,00	2,08	0,36	0,718
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	2,91	2,06	2,50	1,85	2,85	2,02	0,53	0,601
cechy estetyczne krajobrazu	2,79	2,23	3,22	2,05	2,86	2,19	-0,54	0,593
wody	2,66	2,13	3,25	1,67	2,74	2,07	-0,89	0,392
gleby	2,59	2,03	2,00	1,67	2,53	1,99	0,68	0,497
wolna przestrzeń	1,78	1,90	1,67	1,97	1,77	1,89	0,14	0,892
bogactwa mineralne	1,48	1,91	1,67	1,51	1,50	1,85	-0,23	0,817
świat zwierzęcy	1,35	1,86	2,29	2,36	1,47	1,94	-1,19	0,236
energia słoneczna	1,11	1,75	1,33	1,51	1,14	1,71	-0,29	0,772
energia kinetyczna rzek	0,73	1,39	1,33	1,63	0,80	1,41	-0,98	0,330
energia geotermiczna	0,59	1,19	1,50	1,76	0,70	1,28	-1,66	0,104

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży stopień wykorzystania, a 0 – brak wykorzystania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Na obszarach pozbawionych cech cennej ekologicznej przedsiębiorcy, zgodnie z wyrażonymi opiniami, mniej intensywnie wykorzystywali poszczególne zasoby i walory środowiska geograficznego gminy, jednak różnice ocen nie były statystycznie istotne (tabela 54).

Tabela 54. Ocena* stopnia wykorzystania przez przedsiębiorstwa poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy – gminy pozostałe

Zasoby/walory	Przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby		Przedsiębiorstwa pozostałe		Ogółem		t	p
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s		
świat roślinny	2,08	2,15	1,67	1,51	1,94	1,92	0,71	0,487
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	1,91	2,12	1,33	1,21	1,71	1,83	-0,65	0,530
gleby	1,64	2,06	1,00	1,26	1,41	1,80	0,26	0,802
powietrze atmosferyczne	1,55	2,21	1,33	1,21	1,47	1,87	-0,08	0,938
świat zwierzęcy	1,22	2,17	1,17	1,47	1,20	1,86	0,68	0,505
cechy estetyczne krajobrazu	1,11	1,83	0,17	0,41	0,73	1,49	0,42	0,678
wody	1,10	1,85	1,17	1,17	1,13	1,59	0,06	0,957
wolna przestrzeń	0,89	1,83	0,50	0,84	0,73	1,49	-1,35	0,235
bogactwa mineralne	0,56	1,33	1,00	1,26	0,73	1,28	-1,00	0,363
energia słoneczna	0,00	0,00	0,67	1,21	0,27	0,80	-1,00	0,363
energia geotermiczna	0,00	0,00	0,17	0,41	0,07	0,26	1,49	0,170
energia kinetyczna rzek	0,00	0,00	0,17	0,41	0,07	0,26	0,48	0,637

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży stopień wykorzystania, a 0 – brak wykorzystania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę wybrane branże działalności gospodarczej, które w sposób naturalny są powiązane z wykorzystywaniem zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego, takie jak rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo czy przetwórstwo przemysłowe, zwracają uwagę dosyć niskie oceny stopnia wykorzystywania poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego gmin wyrażone przez osoby odpowiedzialne za podejmowanie decyzji w tych podmiotach. Ponadprzeciętne oceny dotyczyły głównie działalności usługowej w dziedzinie turystyki (tabela 55).

Tabela 55. Ocena* stopnia wykorzystania poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy przez przedsiębiorstwa z gmin przyrodniczo cennych według wybranych rodzajów działalności

Zasoby/walory	Rodzaje działalności									
	rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo		przetwórstwo przemysłowe		zakwaterowanie i usługi gastronomiczne		edukacja		działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	
	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s	\bar{x}	s
świat roślinny	3,41	1,37	3,33	1,67	3,64	2,10	3,00	1,41	3,75	2,50
gleby	2,07	1,79	2,42	2,19	2,62	2,33	3,00	1,41	4,00	1,15
powietrze atmosferyczne	2,06	1,95	2,45	2,07	4,27	1,75	2,50	0,71	5,00	0,00
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	1,94	2,05	1,91	1,92	4,25	1,34	3,00	1,41	4,40	1,34
świat zwierzęcy	1,47	1,96	1,58	2,02	0,82	1,47	3,00	1,41	1,67	2,89
wody	1,40	1,80	2,50	2,02	3,36	2,24	2,50	0,71	4,50	1,00
wolna przestrzeń	1,36	1,60	1,55	1,86	2,00	2,40	3,00	1,41	2,00	2,83
bogactwa mineralne	1,07	1,94	1,73	1,74	1,46	2,07	3,00	1,41	0,00	0,00
cechy estetyczne krajobrazu	1,00	1,75	1,55	1,86	4,47	1,46	3,00	1,41	5,00	0,00
energia słoneczna	0,80	1,78	1,45	1,75	0,91	1,70	2,50	0,71	0,00	0,00
energia kinetyczna rzek	0,60	1,40	0,91	1,38	0,55	1,29	2,50	0,71	0,00	0,00
energia geotermiczna	0,13	0,52	1,00	1,48	0,82	1,47	2,50	0,71	0,00	0,00

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży stopień wykorzystania, a 0 – brak wykorzystania

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Znaczną część badanych przedstawicieli przedsiębiorstw uznać należy za nie w pełni świadomych wpływu działalności gospodarczej na stan środowiska przyrodniczego gminy. Niepokojące jest, że opinie dotyczące braku wpływu przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze gminy były formułowane częściej na obszarach przyrodniczo cennych.

Bardziej świadomi, z uwagi na specyfikę działalności, opisaną z uzależnieniem od dostępu do lokalnych zasobów środowiska przyrodniczego, byli przedsiębiorcy opierający działalność na zasobach przyrodniczych, którzy dostrzegali silniejszy wpływ działalności gospodarczej na środowisko i rzadziej postrzegali go jako negatywny w porównaniu do pozostałej grupy badanych. Przedsiębiorcy ci, szczególnie w przypadku obszarów przyrodniczo cennych, deklarowali raczej pozytywny wpływ działalności na środowisko oraz mniej zdecydowanie zaprzeczali przejawom negatywnego wpływu na środowisko, w porównaniu do pozostałych, szczególnie na obszarach przyrodniczo cennych. Towarzyszyły temu oceny wyższego

wykorzystania zasobów/walorów lokalnego środowiska, szczególnie na obszarach przyrodniczo cennych.

4. Przedsiębiorczość wykorzystująca zasoby i walory środowiska przyrodniczego jako przejaw integracji lokalnej gospodarki i środowiska przyrodniczego

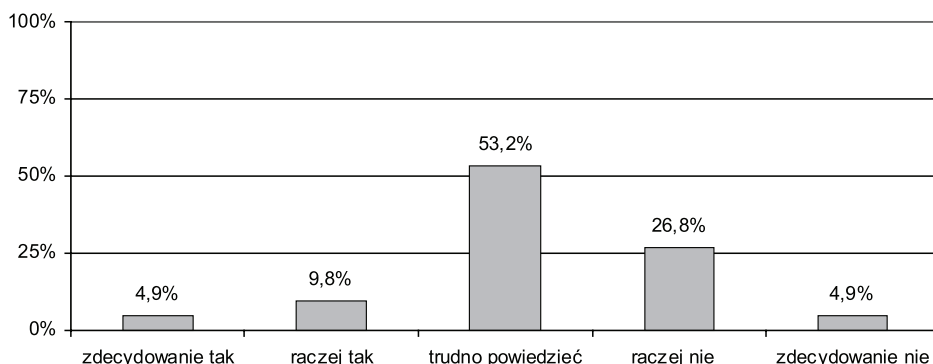
W badanej grupie przedsiębiorstw wystąpiło wiele przykładów produktów i usług opartych na zasobach środowiska przyrodniczego. Dokonać można ich uporządkowania poprzez wyodrębnienie następujących rodzajów z uwzględnieniem kryterium funkcji jakie reprezentują: przyczyniające się do ochrony przyrody, związane z wytwarzaniem żywności, z podstawowymi i ubocznymi surowcami dostarczonymi przez las, z przetwórstwem żywności oraz związane z bezpośrednim wykorzystywaniem zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w ramach turystyki i rekreacji (tabela 56).

Tabela 56. Przykłady działalności opartych na zasobach lokalnego środowiska przyrodniczego reprezentujących wybrane funkcje obszarów wiejskich

Funkcje	Przykłady działań i produktów
ochrona przyrody	budowa przydomowych oczyszczalni, pielęgnacja zieleni, sadzenie drzew, projektowanie i zakładanie ogrodów, wytwarzanie energii z poboru wody, planowanie gospodarki odpadami, zbieranie nasion, prowadzenie szkoleń o tematyce środowiskowej
wytwarzanie surowców żywnościowych	produkcja warzyw i owoców, w tym: jagód, borówek, hodowla ryb, produkcja mięsa
pozyskiwanie i przetwarzanie surowców leśnych	drewno, pale sosnowe korowane, palety, opakowania, palisada toczona, sprzedaż drewna, pozyskanie i sprzedaż grzybów
przetwórstwo i wytwarzanie żywności	dżemy, konfitury, produkty mleczne, przetwory, ketchup, koncentraty, przeciery, mrożonki, produkcja zdrowej żywności
korzystanie z walorów i zasobów, w tym krajobrazu	turystyka i rekreacja, w tym agroturystyka, działalność agroturystyczna w miejscu o dużych walorach przyrodniczych, czyste powietrze, aromaty, spacer, możliwość zwiedzania, w tym rezerwatów i parków, piękne krajobrazy, funkcjonowanie stajni, rajdy konne, jazdy konne w terenie, połów ryb, transport wodny, odpoczynek nad wodą, turystyka wodna, cisza, lasy

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Badani przedsiębiorcy raczej nie dostrzegali na terenie gminy przykładów przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby środowiska przyrodniczego i przyczyniających się do poprawy lub zachowania jego stanu na terenie gminy (wykres 92).

Wykres 92. Dostrzeganie przez badanych przykładów przedsiębiorstw z branż opierających się na wykorzystywaniu zasobów środowiska przyrodniczego przyczyniających się do poprawy lub zachowania stanu środowiska przyrodniczego na terenie gminy (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

W celu ujawnienia w zbiorze przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby i walory środowiska przyrodniczego gminy występowania zgrupowań charakterystycznych, podobnych typów postaw wobec ważności kryteriów pozaekonomicznych, w tym związanych z ochroną środowiska przyrodniczego, dokonano ich klasyfikacji metodą dwustopniowego grupowania – Twostep Cluster. Zastosowaną miarą odległości był logarytm wiarygodności, a liczba skupień dobrana została automatycznie z uwzględnieniem kryterium grupowania BIC (Bayesowskie Schwarza). Powyższa procedura przeprowadzona w oparciu o 6 zmiennych ilościowych umożliwiła utworzenie 2 grup przedsiębiorstw, których kierujący deklaruowali zróżnicowaną rolę badanych czynników pozaekonomicznych w działalności przedsiębiorstwa. Następnie grupy poddano charakterystyce porównawczej. W toku procedury dwustopniowego grupowania uzyskano dobre wyniki jakości grup – miara Silhouette spójności i odrębności wyniosła 0,6.

W grupowaniu wykorzystano 6 zmiennych ilościowych – ocen stopnia ważności poszczególnych czynników⁵⁵²:

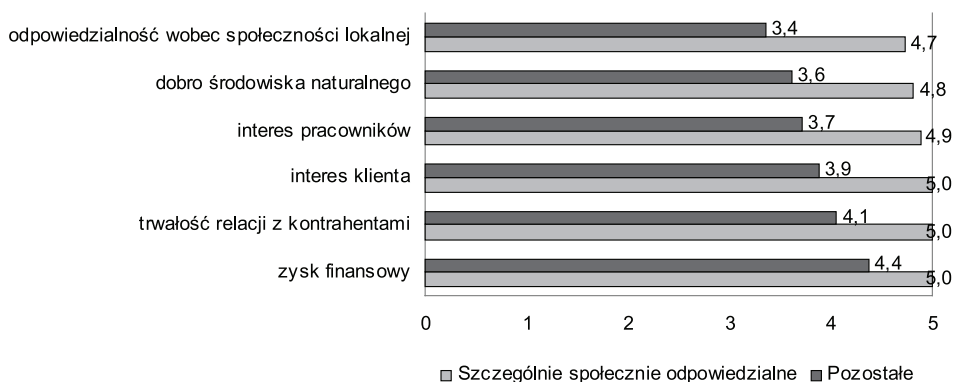
1. interes klienta;
2. zysk;
3. interes pracowników;
4. trwałość relacji z kontrahentami;
5. dobro środowiska przyrodniczego;
6. odpowiedzialność wobec społeczności lokalnych.

Podejście takie umożliwiło uchwycenie realnych, pozytywnych przejawów zaangażowania społecznego organizacji⁵⁵³. Otrzymane w wyniku podjętej procedury dwie grupy przedsiębiorstw charakteryzowały się zróżnicowanymi ocenami

⁵⁵² Ocena dokonana została w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo ważny, a 0 – nieważny.

⁵⁵³ CSR w Małopolsce..., dz. cyt., s. 17.

znaczenia poszczególnych obszarów w decyzjach przedsiębiorstw (wykres 93). Zmiennymi o największej ważności przy grupowaniu były: interes klienta (ważność zmiennej=1), interes pracowników (ważność zmiennej=0,81), dobro środowiska naturalnego (ważność zmiennej=0,80). Mniejsze znaczenie miały zmienne: odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej (ważność zmiennej=0,75), trwałość relacji z kontrahentami (ważność zmiennej=0,70) oraz zysk finansowy (ważność zmiennej=0,51).

Wykres 93. Ocena* ważności czynników uwzględnianych w decyzjach przedsiębiorstw reprezentujących dwie grupy wyłonione metodą dwustopniowego grupowania

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo ważny, a 0 – nieważny

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Pierwszą grupę, złożoną z 26 przedsiębiorstw (stanowiących 23,4% podmiotów wykorzystujących zasoby przyrodnicze) tworzyły podmioty wyróżniające się wyższymi średnimi ocenami we wszystkich badanych obszarach. Podmioty te określone zostały umownie jako (szczególnie) społecznie odpowiedzialne na tle całej badanej grupy, z uwagi na deklarację większego znaczenia czynników pozaekonomicznych, uwzględnianych w decyzjach przedsiębiorstwa. Jednocześnie wszystkie badane obszary ocenione zostały podobnie – jako bardzo istotne. Pozostała, liczna grupa, do której zaklasyfikowano 85 przedsiębiorstw (76,6% ogółu), stanowiły podmioty, w przypadku których niżej oceniono rolę badanych czynników w działalności przedsiębiorstwa. Charakterystyczne jest, że w przypadku obszarów ekologicznie cennych podmioty szczególnie społecznie odpowiedzialne stanowiły 25,9%, a obszarów pozostałych – 15,4% badanych przedsiębiorstw.

Grupę przedsiębiorstw społecznie odpowiedzialnych utworzyły podmioty reprezentujące takie dziedziny działalności jak: zakwaterowanie i usługi gastronomiczne (38,5%), przetwórstwo przemysłowe (26,9%), kultura, rozrywka i rekreacja (11,5%), rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (11,5%). W pozostałej grupie dominowały następujące branże: przetwórstwo przemysłowe (40,0%), rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (24,7%), zakwaterowanie i usługi gastronomiczne (20,0%).

Analizowana grupa przedsiębiorstw społecznie odpowiedzialnych charakteryzowała się wyższą średnią liczbą osób zatrudnionych w pełnym wymiarze godzin – 22,8, wobec 10,79 w pozostałej grupie. Ponadto większy odsetek badanych ocenił dobrze i bardzo dobrze sytuację ekonomiczno-finansową firmy (69,2% wobec 59,6%) oraz deklarował, że przedsiębiorstwo w ostatnim okresie rozwinęło działalność – 68,0% wobec 64,3%. Podmioty z tej grupy częściej są zarządzane przez menedżerów niż właścicieli – 30,8% wobec 23,5% a osoby podejmujące decyzje charakteryzuje częściej wyższe wykształcenie – 62,5% wobec 51,9%. Charakterystyczne dla tej grupy są także silniejsze deklaracje przywiązania emocjonalnego do gminy jako miejsca zamieszkania – 76,9% badanych zadeklarowało bardzo wysoki i wysoki poziom emocjonalnego przywiązania, w tym 23,1% bardzo wysoki. W pozostałej grupie odpowiednio – 59,0% i 6,0%.

Wyodrębnione grupy podmiotów charakteryzowano następnie z uwzględnieniem ich pozytywnego oddziaływania na wybrane aspekty rozwoju lokalnego – sferę ekologiczną, ekonomiczną i społeczną. W wymiarze ekologicznym wskazano: zapobieganie lub zmniejszanie zanieczyszczenia powietrza, ziemi i wody oraz ochronę i/lub poprawę jakości krajobrazu, poprawę warunków dla bioróżnorodności, np. przez odpowiednie technologie użytkowania gruntów, ochronę, zachowanie i rozwijanie cennych siedlisk dla różnorodności biologicznej i dzikich zwierząt. Wymiar społeczny określili: chronienie i/lub wzmacnianie lokalnego dziedzictwa kulturowego, angażowanie/aktywizacja społeczności lokalnych do działań społecznych, pomoc społecznościom i jednostkom w niesieniu wzajemnej pomocy, wspieranie i promowanie różnorodności w społecznościach/między społecznościami, podnoszenie wiedzy i umiejętności miejscowej ludności i osób odwiedzających gminę (np. turystów). W wymiarze ekonomicznym analizowano z kolei: zwiększanie dostępności i zakresu wykorzystania krajobrazów/dziedzictwa architektonicznego oraz upowszechnianie przedsiębiorczości lokalnej⁵⁵⁴.

Wśród badanych obszarów przedsiębiorcy dostrzegali największy, pozytywny wpływ profilu i zakresu działalności przedsiębiorstwa na takie wymiary lokalnych procesów rozwojowych, jak wzmacnianie lokalnego dziedzictwa kulturowego, upowszechnianie przedsiębiorczości lokalnej, zapobieganie lub zmniejszanie zanieczyszczenia powietrza, ziemi i wody oraz pozytywny wpływ na krajobraz lokalny (wykres 94).

⁵⁵⁴ Wyboru obszarów wpływu przedsiębiorstwa na otoczenie lokalne dokonano w oparciu o propozycje kryteriów zawartych w: Dokument zamykający projekt „Business to Nature...”, dz. cyt.

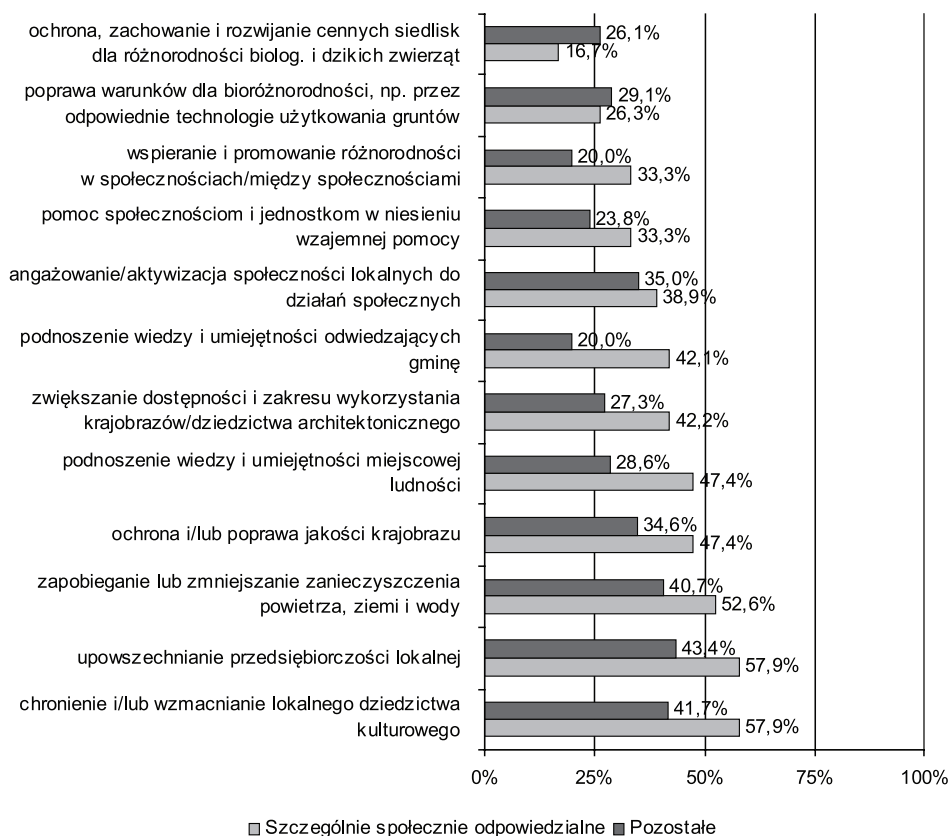

Wykres 94. Ocena* stopnia przyczyniania się działalności przedsiębiorstwa do pozytywnych zmian w wybranych obszarach rozwoju lokalnego

* ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że zdecydowanie się przyczynia, a 1 – zdecydowanie się nie przyczynia

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

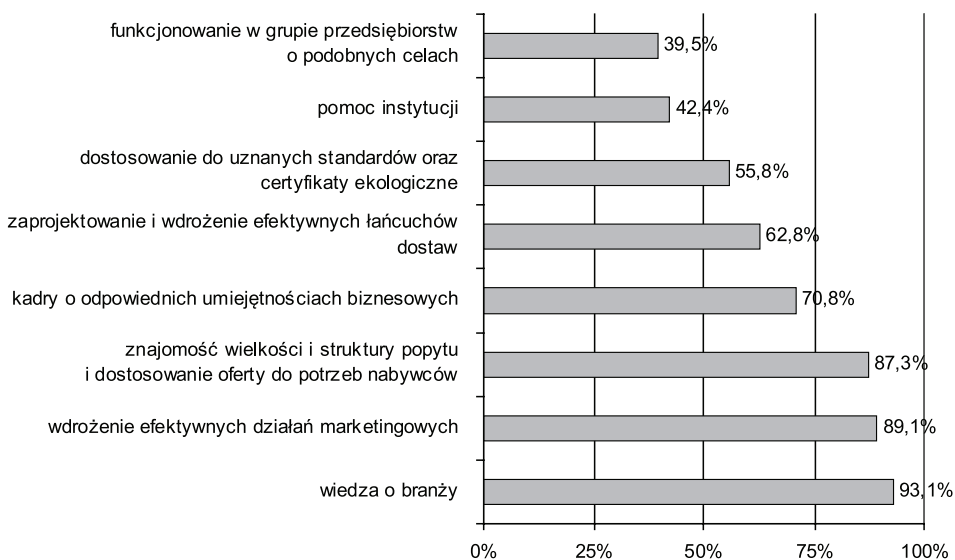
Wyodrębnione w ramach procedury dwustopniowego grupowania grupy przedsiębiorstw – wyróżniające się oceną roli badanych czynników pozaekonomicznych w działalności przedsiębiorstwa i pozostałe – porównano następnie pod względem ocen pozytywnego wpływu na wybrane wymiary rozwoju lokalnego, w tym ekonomiczny, społeczny i ekologiczny. Przedsiębiorstwa zaliczone do grupy szczególnie społecznie odpowiedzialnych niemal we wszystkich badanych obszarach częściej deklarowały wywieranie pozytywnego wpływu na lokalne otoczenie. W szczególności dotyczył on trzech następujących obszarów: ochrona i wzmacnianie lokalnego dziedzictwa kulturowego, upowszechnianie przedsiębiorczości lokalnej oraz zapobieganie lub zmniejszanie zanieczyszczenia powietrza, ziemi i wody (wykres 95).

Wykres 95. Odsetek przedsiębiorstw, które potwierdziły pozytywny wpływ działalności na wybrane obszary rozwoju lokalnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

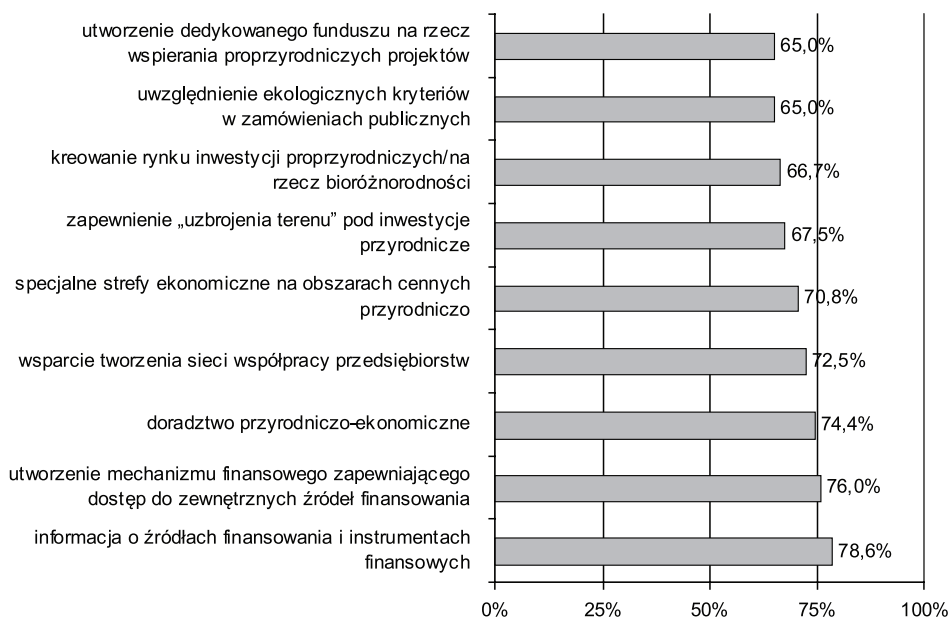
Do najważniejszych czynników, od których, zdaniem badanych, zależy osiągnięcie sukcesu w branżach opierających się na wykorzystaniu zasobów naturalnych, zaliczyć należy wiedzę o branży, wdrożenie efektywnych działań marketingowych oraz znajomość popytu i umiejętne dostosowanie oferty do potrzeb nabywców. Badani nie postrzegali jako szczególnie istotnych takich czynników jak: funkcjonowanie w ramach sieci czy pomoc instytucji (wykres 96).

Wykres 96. Działania, od których zależy osiągnięcie sukcesu w branżach opartych na wykorzystaniu zasobów naturalnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Badani przedsiębiorcy większość form wsparcia działalności gospodarczej skierowanych do reprezentowanych przez nich branż uznali za uzasadnione. Dość wysoki odsetek wskazań ujawniony w przypadku wszystkich form wiązać się może z dużymi potrzebami wsparcia działalności badanych podmiotów. Do najbardziej rekomendowanych sposobów wspierania przedsiębiorstw wykorzystujących w działalności zasoby naturalne w opinii ich przedstawicieli należały te związane ze zwiększeniem możliwości finansowania działalności przedsiębiorstwa oraz z ułatwieniami dostępu do wiedzy zarówno merytorycznej, dotyczącej możliwych do realizacji projektów integrujących cele ekonomiczne i przyrodnicze, jak i dotyczącej możliwości wsparcia ze źródeł zewnętrznych działalności gospodarczej (wykres 97).

Wykres 97. Pożądane formy wsparcia przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą opierającą się na wykorzystywaniu zasobów naturalnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podsumowując zauważyć należy, że w badanej grupie podmiotów nieliczne wyróżniały się odpowiedzialnością wobec otoczenia społecznego i środowiska przyrodniczego. Odznaczały się one większym potencjałem ekonomicznym, wyższym poziomem wykształcenia osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie i wysokim, deklarowanym poziomem emocjonalnego przywiązania do gminy jako miejsca zamieszkania. Przedsiębiorstwa te oceniały często, że wywierają pozytywny wpływ na różne wymiary rozwoju lokalnego. Uzasadnione jest więc wspieranie rozwoju przedsiębiorczości przyjaznej środowisku przyrodniczemu. Z badań A. Czarneckiego wynika, że ważnym instrumentem wsparcia działalności opartej na zasobach i walorach obszarów cennych ekologicznie jest wskazywanie dziedzin gospodarki możliwych do rozwijania, przykładów przedsiębiorstw, które odniosły sukces, funkcjonując w podobnych warunkach. Podkreślić należy rolę popularyzacji doświadczeń z innych krajów, prezentowania rozwiązań modelowych możliwych do implementacji, przedstawiania warunków funkcjonowania takich firm, w tym ograniczeń, jakie się pojawiają, ich skutki, sposoby rozwiązywania, wsparcia instytucjonalnego, prawnego i finansowego oraz konkretne rezultaty. Niezbędne jest stworzenie efektywnego systemu wsparcia instytucjonalnego i finansowego takich przedsięwzięć⁵⁵⁵.

W kontekście powyższych spostrzeżeń, wyłaniającym się obszarem dalszych badań obszarów przyrodniczo cennych w badanym regionie jest selektywne,

⁵⁵⁵ A. Czarnecki, *Perspektywy rozwoju...*, dz. cyt., s. 265-266.

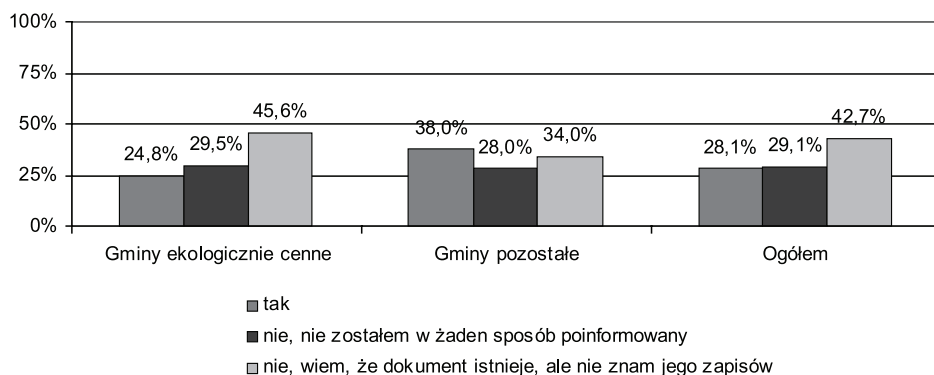
indywidualne podejście do poszczególnych obszarów przyrodniczo cennych, uwzględniające występujące na danym obszarze uwarunkowania społeczne, gospodarcze i przyrodnicze, w tym formy ochrony przyrody. Następnym krokiem stanowiącym zebranie opinii środowiska gospodarczego i społecznego dotyczącego warunków, potrzeb i możliwości rozwojowych oraz opracowanie szczegółowych strategii wykorzystania szans dla gospodarek lokalnych tkwiących w specyfice zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Zwrócić tutaj należy na kluczową rolę lokalnych władz samorządowych w tym procesie.

5. Rola władz lokalnych w rozwoju przedsiębiorczości wykorzystującej zasoby i walory środowiska przyrodniczego

Jak stwierdzono wcześniej, rozwój przedsiębiorczości, wykorzystującej w sposób zrównoważony lokalne środowisko przyrodnicze, wymaga zaangażowania władz lokalnych. Zwrócić należy uwagę, że „podmioty kreujące politykę rozwoju coraz większą uwagę przykładają do ekonomicznej wartości zasobów środowiska, traktując je nie tylko jako ograniczenie, ale także jako istotny atut dla wzrostu i rozwoju”⁵⁵⁶. W warunkach potrzeby poszukiwania i wspierania takich kierunków rozwoju lokalnej przedsiębiorczości, które wpiszą się w strategię rozwojową gminy, kluczową staje się sprawna komunikacja między władzami samorządowymi i przedstawicielami lokalnej gospodarki. Jej podstawą staje się wiedza przedsiębiorców na temat koncepcji długofalowego rozwoju gminy, jego priorytetowych kierunków oraz proponowanych przez władze samorządowe narzędzi wsparcia lokalnej przedsiębiorczości.

Zrealizowane badania wskazują, że zdecydowana większość badanych przedsiębiorców, szczególnie w przypadku obszarów przyrodniczo cennych, nie znała założeń strategii rozwoju gospodarczego gminy. Deklaracje znajomości założeń dokumentów strategicznych złożyło tylko 24,8% przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych oraz 38,0% przedsiębiorców z gmin pozostałych (wykres 98).

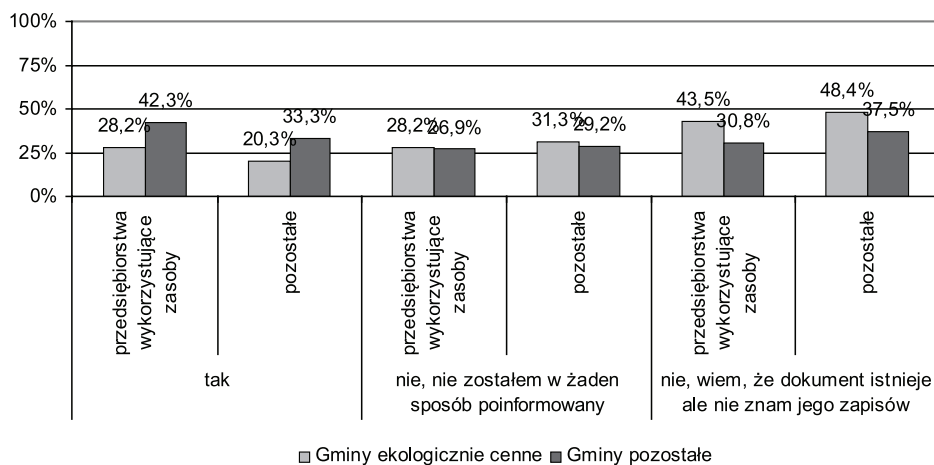
⁵⁵⁶ A. Pessoa, M. Rui Silva, Environment based innovation..., dz. cyt., s. 58.

Wykres 98. Ocena znajomości założeń strategii rozwoju gospodarczego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Biorąc pod uwagę dziedzinę działalności gospodarczej, przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności zasoby naturalne częściej deklarowali znajomość założeń strategii na obydwu typach badanych obszarów, przy czym na obszarach przyrodniczo cennych częściej deklarowano znajomość długofalowych kierunków rozwoju gminy (wykres 99).

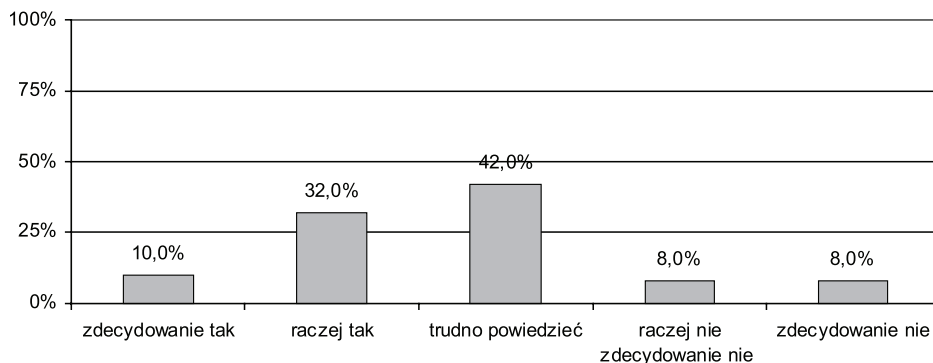

Wykres 99. Ocena znajomości założeń strategii rozwoju gospodarczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Badani przedsiębiorcy funkcjonujący w branżach wykorzystujących lokalne zasoby naturalne dostrzegali umiarkowaną aktywność władz gminy w obszarze wspierania ich działalności. Aktywność taka była zauważana przez 42% przed-

siębiorców. Znaczna grupa nie była w stanie jednoznacznie określić aktywności władz lokalnych w tym zakresie (wykres 100).

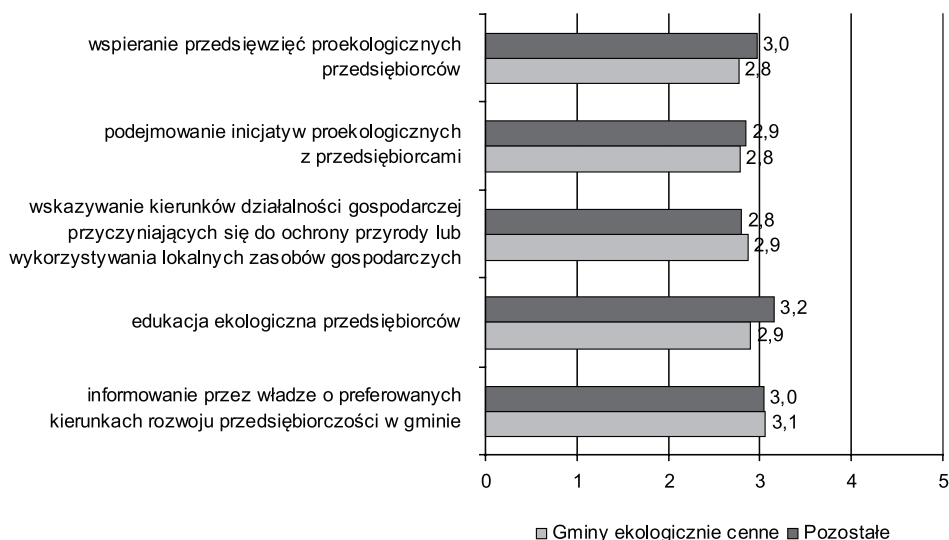
Wykres 100. Ocena stopnia wsparcia przez władze gminy przedsiębiorców opierających działalność na zasobach i walorach środowiska przyrodniczego

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Wśród dostrzeganych przez przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych działań władz samorządowych, które miały na celu wsparcie rozwoju branż proprzyrodniczych znalazły się głównie działania polegające na promocji regionu i gminy, uwzględniającej ich walory przyrodnicze, współpracę i podejmowanie z przedsiębiorcami przedsięwzięć, w tym popularyzujących różne formy rekreacji oraz aktywność w obszarze wzmocnienia atrakcyjności inwestycyjnej gminy. Wśród najważniejszych działań z zakresu poprawy lokalnych warunków w zakresie inwestowania badani wymieniali m.in. uzbrajanie terenów w podstawową infrastrukturę, przekazywanie gruntów w użytkowanie wieczyste, stosowanie ulg podatkowych, ogólną dbałość o rozwój przedsiębiorczości oraz wsparcie administracyjne.

W grupie wyróżnionych przez przedsiębiorców gmin za aktywność w zakresie wspierania branż opartych na zasobach naturalnych znalazły się: gminy ekologicznie cenne – Adamów, Janów Podlaski, Konstantynów, Łukowa, Krasnobród, Modliborzyce, Obsza, Susiec, Włodawa oraz pozostałe – Kamionka i Radzyń Podlaski.

Aktywność władz lokalnych w zakresie wspierania przedsiębiorczości i ukierunkowaną jednocześnie na integrację celów ekonomicznych i środowiskowych ocenić należy jako przeciętną, przy czym samorządy funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych nie wyróżniały się w tym zakresie (wykres 101).

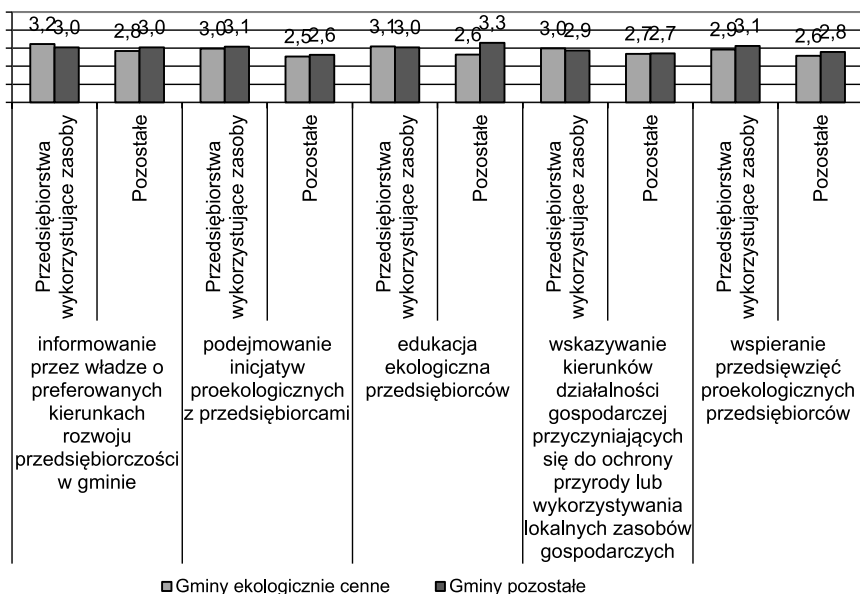

Wykres 101. Ocena* aktywności władz samorządowych w zakresie wsparcia przedsiębiorczości lokalnej uwzględniającego cele środowiskowe i ekonomiczne gminy

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 0 – brak aktywności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przedsiębiorstwa bazujące na wykorzystywaniu zasobów przyrodniczych powinny być objęte szczególnymi działaniami ze strony władz lokalnych z uwagi na ich znaczenie dla gospodarki obszarów przyrodniczo cennych. W przypadku tej grupy podmiotów aktywność władz lokalnych w gminach przyrodniczo cennych dostrzegana była częściej niż w przypadku podmiotów, które nie bazują na zasobach obszarów przyrodniczo cennych. W szczególności dostrzegano przeciętną aktywność władz lokalnych w zakresie informowania o preferowanych kierunkach rozwoju przedsiębiorczości w gminie, edukacji ekologicznej kierowanej do przedsiębiorców oraz podejmowania inicjatyw proekologicznych, wskazywania kierunków działalności gospodarczej przyczyniających się do ochrony przyrody lub wykorzystania lokalnych zasobów. W obliczu ograniczonych możliwości finansowania ze środków budżetu gminy działań szkoleniowych wydaje się uzasadnione poszukiwanie możliwości realizacji różnego typu projektów edukacyjnych w ramach współpracy z podmiotami zewnętrznymi, wykorzystującymi środki różnych funduszy, np. programów Unii Europejskiej (wykres 102).

Wykres 102. Ocena* aktywności władz samorządowych w zakresie wybranych obszarów wsparcia przedsiębiorczości lokalnej uwzględniającego cele środowiskowe i ekonomiczne gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw

* ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 0 – brak aktywności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Przeprowadzone analizy wskazują, że lokalnych władz, w ocenie badanych przedsiębiorców, nie charakteryzuje szczególnie aktywność związana z pobudzaniem lokalnej przedsiębiorczości opierającej się na wykorzystaniu zasobów naturalnych. Postulować należy zatem jej zwiększenie, w szczególności w odniesieniu do obszarów przyrodniczo cennych, na których takie działania wynikać powinny z lokalnych strategii zrównoważonego rozwoju.

6. Warunki spójności między funkcjami środowiskowymi i gospodarczymi na obszarach przyrodniczo cennych

Jak wskazują rozważania teoretyczne zawarte w niniejszej pracy, podstawą zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych powinny stać się zasoby i walory środowiska przyrodniczego zdolne do wypełniania szeregu funkcji społecznych i ekonomicznych. Środowisko przyrodnicze jest naturalnym źródłem żywotności ekonomicznej i społecznej obszarów przyrodniczo cennych. Utrzymanie tej żywotności warunkuje z kolei zachowanie wielu cech i elementów naturalnych obszarów przyrodniczo cennych. Zapewnienie żywotności tych obszarów wymaga więc stałej poprawy warunków życia i gospodarowania w przestrzeni

obszarów wiejskich. Potrzeba ta zmusza do poszukiwania takich modeli rozwoju, które wskazywać będą sposoby zapewnienia symbiozy między funkcjami ekonomicznymi i środowiskowymi obszarów przyrodniczo cennych i prowadzić będą do poprawy warunków życia społeczności lokalnych. Taki model rozwoju prezentuje koncepcja zrównoważonego rozwoju.

Za główne czynniki zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych należy uznać: wzmacnianie tożsamości lokalnej i utrzymanie lokalnych tradycji i kultury w sferze społecznej, upowszechnianie postaw społecznej odpowiedzialności w sektorze gospodarki oraz racjonalne, innowacyjne gospodarowanie zasobami naturalnymi. Ważne są przy tym także: zaangażowanie lokalnych władz samorządowych w ramach realizowanych założeń rozwojowych oraz szeroko rozumiana współpraca wszystkich partnerów procesów rozwojowych. Procesy gospodarowania zasobami naturalnymi na obszarach przyrodniczo cennych powinny koncentrować się na potrzebie zrównoważonego wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego w celu kreowania wielofunkcyjności tych terenów (rysunek 15).

Rysunek 15. Podstawy zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Podstawą procesów rozwojowych gmin obszarów ekologicznie cennych jest pobudzenie rozwoju przedsiębiorczości opierającej się na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Ten kierunek przedsiębiorczości

może pełnić rolę integratora funkcji ekonomicznych i środowiskowych obszarów chronionych, pod warunkiem przyjmowania przez przedsiębiorców postaw społecznie odpowiedzialnych. Przyjmowanie tych postaw bowiem przyczynia się do pozytywnego oddziaływania podmiotów gospodarczych na proces zrównoważonego rozwoju, prowadząc do ujawniania się korzyści w sferze ekonomicznej, społecznej i środowiskowej obszarów wiejskich.

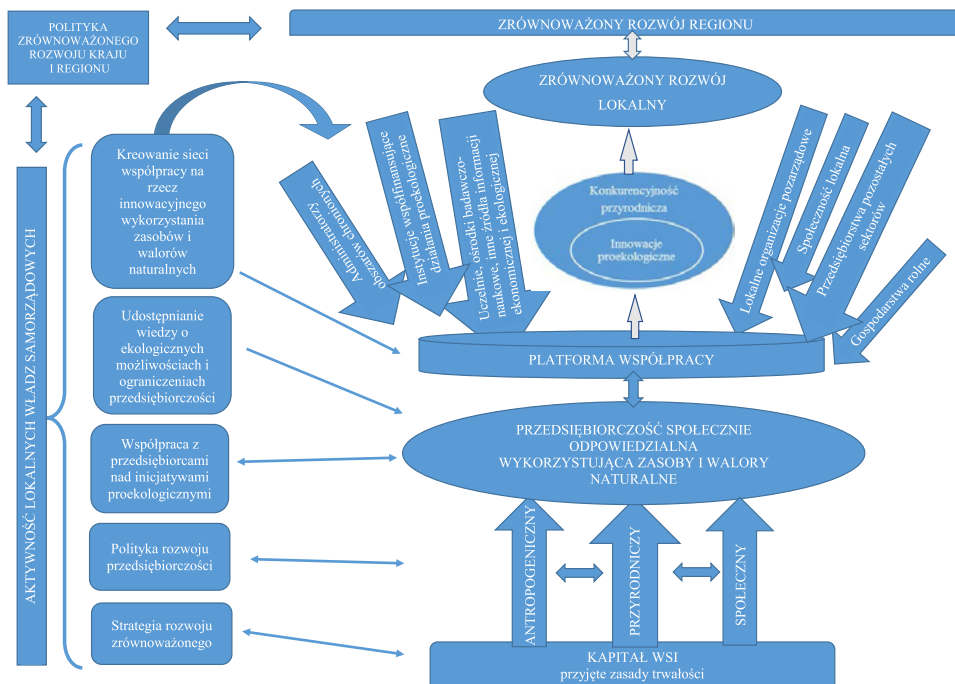
Badani przedsiębiorcy opierający działalność na zasobach naturalnych obszarów przyrodniczo cennych postrzegali lokalne uwarunkowania działalności gospodarczej jako korzystne, umożliwiające wykorzystywanie wielu szans rozwojowych. Ponadto dostrzegali znaczne możliwości zwiększania intensywności wykorzystania potencjału obszarów przyrodniczo cennych w rozwijaniu lokalnej przedsiębiorczości i wykazywali, na tle przedsiębiorców pozostałych branż, większe zaangażowanie w działalność proekologiczną.

Pomimo sprzyjających uwarunkowań rozwoju działalności gospodarczej wynikających z dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, rozwój przedsiębiorczości na obszarach ekologicznie cennych wymaga wielokierunkowego, systemowego wsparcia. Jego efektem powinno być zwiększenie zaangażowania przedsiębiorców w aktywność proekologiczną oraz większe wykorzystanie możliwości rozwoju działalności gospodarczej, jakie wynikają z lokalizacji podmiotów na obszarach o szczególnych cechach ekologicznych. Bariery tych zmian z perspektywy przedsiębiorstw stanowi przede wszystkim dostępność takich zasobów jak wiedza, informacje i środki finansowe.

Podmiotem, który powinien i może odegrać znaczącą rolę w kreowaniu lokalnych procesów zrównoważonego rozwoju, są władze samorządowe gminy. Podstawę kreowania zrównoważonego rozwoju gminy tworzą zaś strategie zrównoważonego rozwoju, w których kreślone są kierunki rozwoju przedsiębiorczości zgodne z lokalnymi warunkami. Te dokumenty strategiczne powinny wypełniać swoje funkcje promocyjne, informacyjne i inspirować możliwe do podejmowania kierunki działań opierających się na zrównoważonym wykorzystaniu dostępnego kapitału, jakim dysponują obszary przyrodniczo cenne. Punktem odniesienia przy wyborze tych kierunków powinien być kapitał przyrodniczy. Należy więc dokonać waloryzacji, a następnie wspierać wybrane kierunki zrównoważonego gospodarowania lokalnymi zasobami naturalnymi, opierając się głównie na oddolnie artykułowanych potrzebach, zdolnościach i oczekiwaniach społeczności lokalnych. Władze lokalne, koncentrując się na wybranych kierunkach rozwoju lokalnej przedsiębiorczości, powinny stworzyć program rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw, odnoszący się do wszystkich elementów kapitału wsi. Powinien on zapewniać systematyczną poprawę ogólnych warunków funkcjonowania przedsiębiorstw oraz zawierać system zachęt i bezpośredniego wsparcia podmiotów szczególnie preferowanych z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju gminy.

Istotne jest, aby władze lokalne podejmowały inicjatywy proekologiczne kierowane do przedsiębiorców i gospodarstw domowych w miarę ujawniających się potrzeb i możliwości zewnętrznego wsparcia ich realizacji wynikających z bieżącego monitorowania otoczenia. Ważna jest aktywna postawa władz samorządowych w odpowiadaniu na potrzeby zgłaszane przez lokalne podmioty gospodarcze w tym

zakresie. Obszarem aktywności lokalnych władz powinno być także dostarczanie wiedzy o ekologicznych uwarunkowaniach, szansach i ograniczeniach wynikających z lokalizacji na obszarach przyrodniczo cennych, kierowanej w głównej mierze do sektora lokalnej gospodarki, którego rozwój uwarunkowany jest dostępem do lokalnych zasobów naturalnych, a także do potencjalnych inwestorów spoza gospodarki lokalnej (rysunek 16).

Rysunek 16. Model wsparcia przedsiębiorczości przyczyniającej się do zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Wymienione kierunki aktywności władz lokalnych, których celem jest zwiększenie skali zrównoważonego wykorzystania gospodarczego lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, stanowią pierwszy etap działań. Kolejnym, który wnosi systemowe podejście do lokalnego zagospodarowania zasobów przyrodniczych, jest inicjowanie platform współpracy środowisk lokalnych. Platforma współpracy połączyć powinna dwie funkcje: integracji środowiska lokalnego wokół kwestii wykorzystania i ochrony środowiska przyrodniczego oraz włączenia w procesy rozwojowe instytucji zewnętrznych, które mogą wnieść do partnerstw brakujące zasoby wiedzy merytorycznej i organizacyjnej, informacji i środków finansowych wspierających działalność integrującą funkcje środowiskowe i gospodarcze w układach lokalnych.

Efektom jej działań mogą być unikalne, innowacyjne inicjatywy oraz projekty angażujące podmioty gospodarcze i ich grupy, przyczyniające się do zrównoważonego rozwoju lokalnego. Mogą to być np. innowacyjne, duże, międzysektorowe projekty z obszaru turystyki wiejskiej lub z obrębu wybranego sektora produkcji – rolniczej lub przemysłowej, w tym sektora biogospodarki. Projekty te mogą wspierać procesy integracji pionowej i poziomej w lokalnych gospodarkach. Inicjowanie projektów integracji pionowej, np. między sektorem rolnictwa i przetwórstwa wpływać może na zwiększenie konkurencyjności sektora produkcji rolnej i spowodować pozytywne efekty w całej gospodarce lokalnej. Wsparcie instytucji zewnętrznych jest tutaj niezbędne dla zapewnienia pomyślności innowacyjnych, złożonych projektów wymagających zwykle kompleksowej wiedzy i różnorodnych kompetencji. Projekty te inspirowane być jednak powinny przez przedstawicieli środowisk lokalnych.

Rolą władz lokalnych jest aktywne poszukiwanie i nawiązywanie współpracy z podmiotami zewnętrznymi i angażowanie ich do współpracy. Oprócz instytucji spoza układów lokalnych, które mogą być źródłem wiedzy eksperckiej i wsparcia merytorycznego oraz zainteresowanych finansowaniem inicjatyw lokalnych, ważna jest aktywna współpraca władz samorządowych z przedstawicielami administracji obszarów chronionych.

Innowacje proekologiczne będące efektem podejmowanych na szczeblu lokalnym działań powodować będą poprawę konkurencyjności przyrodniczej układów lokalnych i przyczyniać się jednocześnie do wzmacniania pozycji konkurencyjnej sektora przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i współpracujących z nimi podmiotów. W efekcie wpłyną korzystnie na osiąganie celów zrównoważonego rozwoju.

Wskazać można następujące warunki aplikacji wyżej opisanego modelu:

1. zainteresowanie władz samorządowych realizacją polityki zrównoważonego rozwoju, zrozumienie uwarunkowań ekologicznych polityki rozwojowej i otwartość na współpracę z podmiotami otoczenia;
2. otwarcie się środowiska lokalnego, w tym głównie przedsiębiorców, na współpracę; zapoczątkowanie procesów współpracy lokalnego środowiska biznesu;
3. załączek społecznej odpowiedzialności, w tym w obszarze głównie działań proekologicznych.

Zakończenie

Podjęty w pracy problem badawczy wpisuje się w nurt aktualnych i ważnych rozważań nad kierunkami i narzędziami kreowania rozwoju regionów peryferyjnych. Regiony te charakteryzuje ogólnie niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, któremu towarzyszy szereg współpowiązanych ze sobą barier rozwojowych. Tradycyjna struktura gospodarki, niedostatecznie zaawansowane procesy urbanizacji – ekonomicznej i demograficznej, niewystarczające wyposażenie w zasoby materialne, w tym infrastruktury technicznej i niska efektywność procesów produkcji warunkują niezadowalające efekty procesów ekonomicznych i przekładają się na ogólnie niższy poziom życia społeczności w tych regionach.

Szczególnie trudna sytuacja ekonomiczna występuje na obszarach wiejskich. Ośrodki miejskie, poza stolicą województwa i miastami powiatowymi, nie tworzą wystarczających impulsów rozwojowych dla obszarów wiejskich. Trudne warunki działalności gospodarczej i niewielka atrakcyjność dla inwestycji zewnętrznych w powiązaniu ze zdominowaniem gospodarki obszarów wiejskich działalnością rolniczą o niskiej efektywności sprawiają, że tereny wiejskie nie są atrakcyjną przestrzenią do życia i prowadzenia działalności gospodarczej. Trudne warunki społeczno-ekonomiczne współwystępują jednak z bogactwem kapitału przyrodniczego, na którym w niewielkim stopniu odcisnęły się ślady antropopresji będącej funkcją poziomu rozwoju i dynamiki procesów rozwojowych. Stwierdzić więc można, że obszary wiejskie regionów peryferyjnych charakteryzuje brak zachowania równowagi między ekonomiczną, społeczną i przyrodniczą sferą procesów rozwojowych.

Środowisko przyrodnicze obszarów wiejskich, szczególnie o wyjątkowych walorach, postrzegać należy jednocześnie jako unikalny zasób, który stanowi potencjalny, zwykle niewykorzystany jeszcze w wystarczającym stopniu, czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego. Bogactwo środowiska przyrodniczego obszarów wiejskich, w tym przyrodniczo cennych, oraz spełniane przez nie liczne funkcje na rzecz społeczeństwa, które muszą być utrzymane, sprawiają, że koniecznym do realizacji modelem rozwoju jest ten wytyczany przez paradygmat zrównoważonego rozwoju.

Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych w głównej mierze zależy od uruchomienia dynamiki procesów ekonomicznych na tych terenach. Jej źródłem stać się powinny zasoby lokalnych układów społeczno-ekonomicznych tworzące unikalny „kapitał wsi”, oferujący możliwości jego różnorodnego wykorzystania w działalności małych i średnich przedsiębiorstw. W związku z niedostatkiem zasobów czynników produkcji, takich jak wiedza czy środki finansowe w układach lokalnych, ważne jest zapewnienie ich dopływu z zewnątrz poprzez współpracę z instytucjami zainteresowanymi różnorodnym typem wsparcia procesów rozwoju obszarów wiejskich. W środowiskach lokalnych powinna być inicjowana i wspierana międzysektorowa współpraca zogniskowana wokół wypracowywania i wdrażania polityki zrównoważonego rozwoju wynikającej z unikalnego dla danej gminy układu uwarunkowań rozwojowych oraz uwzględniająca możliwości współpracy

z podmiotami gospodarczymi spoza układu lokalnego. Trzonem takich modeli rozwoju w przypadku obszarów przyrodniczo cennych jest przedsiębiorczość bazująca na innowacyjnym wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, wdrażająca innowacje ekologiczne oraz prezentująca postawy społecznej odpowiedzialności. W głównej hipotezie niniejszej pracy przyjęto, że ten rodzaj przedsiębiorczości jest „potencjalnym, nie w pełni wykorzystanym, czynnikiem zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych”. W celu weryfikacji powyższej hipotezy badaniu poddano szereg aspektów funkcjonowania powyższych podmiotów w środowisku lokalnym obszarów przyrodniczo cennych, w tym warunki ich rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem tych o charakterze ekologicznym, aktywność proekologiczną i możliwości jej zwiększania oraz postawy społecznej odpowiedzialności i jej efekty.

Wyniki zrealizowanych badań pozwalają pozytywnie zweryfikować hipotezę o „szczególnie trudnych warunkach rozwoju podmiotów gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych”. Jednocześnie badania wykazały występowanie wielu korzyści lokalizacji, jakie uzyskują na tych obszarach podmioty opierające działalność na dostępie do zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego.

Przeprowadzone badania ujawniły istnienie licznych barier oddziałujących na funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych przedsiębiorstwa. W szczególności, w grupie przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych ujawniono większe oddziaływanie ponadlokalnych barier rozwojowych, do których należały: postrzegany jako wysoki poziom kosztów zatrudnienia i poziom obciążeń podatkowych i opłat oraz uciążliwość biurokracji w urzędach. Bariery te były silniej odczuwane przez przedsiębiorców wykorzystujących w działalności gospodarczej zasoby naturalne. Ta grupa jednocześnie w stosunku do podmiotów branż nie uzależnionych od zasobów i walorów środowiska przyrodniczego jako bardziej sprzyjające działalności gospodarczej oceniła takie ponadlokalne uwarunkowania rozwoju, jak wielkość popytu na oferowane produkty i usługi oraz dostępność funduszy Unii Europejskiej.

Lokalne warunki rozwoju przedsiębiorczości oceniane były przez badanych jako raczej sprzyjające działalności gospodarczej, przy czym nie ujawniono różnic ocen w tym zakresie pomiędzy przedsiębiorcami z gmin przyrodniczo cennych i pozostałych. Lokalizacja przedsiębiorstwa nie determinowała także dostrzegania przez przedsiębiorców większego nasilenia barier lub występowania czynników rozwoju działalności gospodarczej. Charakterystyczne jest, że na obszarach przyrodniczo cennych przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby naturalne postrzegali lokalne warunki gospodarowania jako bardziej sprzyjające przedsiębiorczości w porównaniu do podmiotów reprezentujących pozostałe branże. Odnotować jednocześnie należy, że obszary przyrodniczo cenne tworzyły dość złożone, szczególne otoczenie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne. Przedsiębiorcy reprezentujący ten rodzaj działalności częściej bowiem dostrzegali występowanie zarówno czynników, jak i barier rozwojowych w porównaniu do podmiotów nie opierających działalności na dostępie do zasobów naturalnych obszarów przyrodniczo cennych. Z kolei na obszarach nie zaliczonych do przyrodniczo cennych przedsiębiorcy wykorzystujący

zasoby naturalne dostrzegali częściej występowanie czynników i rzadziej – barier rozwoju działalności gospodarczej.

Wyniki badań wskazują, że z perspektywy badanych podmiotów obszary przyrodniczo cenne wyróżniały następujące cechy, istotne z punktu widzenia rozwijania działalności gospodarczej: wysoka jakość środowiska przyrodniczego, w tym dostępność i wysoka jakość zasobów wodnych, atrakcyjność krajobrazu lokalnego z elementami kulturowymi oraz zauważalna aktywność władz samorządowych w zakresie promocji gospodarczej gminy. Te czynniki budują potencjał możliwości rozwojowych wielu branż opierających się na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Do ujawnionych, silniej oddziałujących na obszarach przyrodniczo cennych barier przedsiębiorczości należały zaś wysokie koszty usług komunalnych oraz wysoki poziom podatków i opłat lokalnych. Przedsiębiorcy nie dostrzegali istnienia szczególnie silnie odczuwalnych ograniczeń działalności gospodarczej wynikających z konieczności ochrony środowiska obszarów przyrodniczo cennych.

Wykorzystywanie szans wynikających z lokalizacji na obszarze przyrodniczo cennym deklarowali przede wszystkim przedsiębiorcy reprezentujący podmioty rozwijające się w oparciu o dostęp do lokalnych zasobów naturalnych. W przypadku tej grupy przedsiębiorstw przede wszystkim wskazywano, że dostępność zasobów naturalnych jest warunkiem istnienia przedsiębiorstwa i podstawową determinantą jego rozwoju. W szczególności, lokalne warunki ekologiczne większości podmiotom pozwalały na zapewnienie wysokiej jakości produktów/usług, których miejsce powstawania sprawia, że wzbudzają one większe zainteresowanie klientów oraz tworzyły możliwości kreowania proekologicznego wizerunku firmy. Przedsiębiorcy dostrzegali także możliwości rozwoju działalności gospodarczej w sektorze usług dla przyrody. Pomimo jednak formułowania przez przedsiębiorców ogólnie pozytywnych ocen wpływu walorów środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość, znaczna grupa badanych uznała, że w działalności gospodarczej nie wykorzystuje szans wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych.

Przedsiębiorcy wykorzystujący zasoby naturalne dostrzegali szereg atutów obszarów przyrodniczo cennych, takich jak: lokalna baza surowcowa, położenie gminy wewnątrz regionu lubelskiego, powierzchnia terenów inwestycyjnych, dostępność infrastruktury ochrony środowiska, rozwinięta turystyka wiejska, stosunek władz do przedsiębiorców i utrzymywanie kontaktów z przedsiębiorcami. Jednocześnie przedsiębiorcy ci zgłaszali większe zapotrzebowanie na różnorodne formy wsparcia działalności gospodarczej, w tym związane z ułatwieniami dostępu do środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek, bardziej intensywną promocją obszarów przyrodniczo cennych oraz doradztwem w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej. Przedsiębiorcy z tej grupy sygnalizowali jednocześnie niedopasowanie aktualnej oferty instytucji otoczenia przedsiębiorczości do zgłaszanych potrzeb, wysokie koszty korzystania z ich wsparcia lub brak informacji o tego typu usługach.

Do czynników oddziałujących pozytywnie na przedsiębiorstwa zależne w działalności gospodarczej od dostępu do lokalnych zasobów naturalnych należały: dy-

namiczny rozwój rynku, lokalizacja umożliwiająca dostęp do lokalnych zasobów oraz korzystne umiejscowienie względem ważnych szlaków komunikacyjnych i większych ośrodków miejskich. Bariery zaś stanowiły: koszt usług lokalnych, poziom podatków i opłat, nasilenie konkurencji, wysokie koszty działalności oraz brak funduszy na cele rozwojowe przedsiębiorstwa.

Uzyskane wyniki pozwalają sformułować wniosek, że przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne są lepiej dopasowane do lokalnych warunków działalności gospodarczej na obszarach o znacznej cennie ekologicznej niż podmioty pozostałych branż i tworzą potencjał rozwojowy tych obszarów. Przedsiębiorstwa te charakteryzował mniejszy potencjał ekonomiczny, związany z mniejszą presją na środowisko przyrodnicze oraz większe zintegrowanie z lokalnymi gospodarkami, określone większym ukierunkowaniem na obsługę lokalnych rynków zbytu oraz popytem zgłaszanym na gminnym rynku dóbr i usług. Przedsiębiorcy reprezentujący te podmioty ponadto dostrzegali szereg szans i czynników rozwojowych wynikających z lokalizacji działalności na obszarze przyrodniczo cennym.

Relacje między przedsiębiorstwami i lokalnym środowiskiem przyrodniczym określić można jako stan umiarkowanego zintegrowania. Wpływ środowiska przyrodniczego obszarów ekologicznie cennych na lokalną przedsiębiorczość oceniono jako raczej niewielki. Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych w stosunku do podmiotów pozostałych oceniali wyżej siłę wpływu środowiska przyrodniczego na obecną działalność firmy i jej przyszły rozwój a kierunek wpływu oceniali jako pozytywny.

Badani przedsiębiorcy dostrzegali rolę zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy w rozwoju lokalnej przedsiębiorczości. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych zasoby i walory środowiska przyrodniczego w sposób szczególny oddziaływały na rozwój przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne. Przedsiębiorcy reprezentujący ten sektor formułowali najwyższe, pozytywne oceny wpływu lokalnego środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość. W tej grupie badanych zwracano jednocześnie uwagę na możliwość pełniejszego wykorzystania w działalności gospodarczej potencjału zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego.

W przypadku przedsiębiorstw wykorzystujących w działalności zasoby naturalne, lokalizacja na obszarach przyrodniczo cennych, w porównaniu do pozostałych przedsiębiorstw, była w ponadprzeciętnym stopniu postrzegana jako czynnik umożliwiający wzmocnienie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa w stosunku do najważniejszych konkurentów. W gminach nie zaliczonych do ekologicznie cennych w odniesieniu do przedsiębiorstw bazujących na wykorzystaniu zasobów szans nie dostrzegano w tak dużym stopniu, jak w przypadku obszarów przyrodniczo cennych. Jednocześnie najwyższy odsetek deklaracji przedsiębiorców dotyczących podejmowania działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko odnotowano w grupie przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych.

W świetle powyższych spostrzeżeń hipotezy: „wzajemne oddziaływanie środowiska przyrodniczego i przedsiębiorczości rozwijającej się w oparciu

o dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego jest pozytywne” oraz „dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów ekologicznie cennych jest postrzegany jako czynnik sprzyjający przedsiębiorczości, umożliwiający osiąganie różnego typu korzyści przedsiębiorstwom” należy zweryfikować pozytywnie.

W celu oceny relacji między lokalną sferą gospodarczą i przyrodniczą badanych obszarów, oprócz charakterystyki i oceny warunków lokalnych z punktu widzenia czynników i barier działalności gospodarczej dokonano także oceny postaw przedsiębiorców w wymiarze społecznej odpowiedzialności względem kwestii ochrony przyrody oraz wpływu działalności gospodarczej na sferę przyrodniczą tych obszarów. Uzyskane wyniki badań umożliwiły **pozytywną weryfikację hipotezy dotyczącej „pozytywnych postaw przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych wobec potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego i zintegrowania aktywności proekologicznej z podstawową działalnością przedsiębiorstwa”**. Prezentowane przez przedsiębiorców postawy w zakresie odpowiedzialności w dziedzinie ochrony środowiska przyrodniczego ogólnie należy uznać za sprzyjające podejmowaniu aktywności proekologicznej, jednak poziom zaawansowania badanych podmiotów w sferze działań z zakresu społecznej odpowiedzialności określić można jako etap początkowy wdrażania tej idei.

Na obszarach przyrodniczo cennych wyodrębniono grupę (relatywnie bardziej liczną niż na porównywanych obszarach pozbawionych cechy cenności ekologicznej) podmiotów szczególnie społecznie odpowiedzialnych, wykazujących wysokie oceny istotności badanych obszarów społecznej odpowiedzialności w działalności przedsiębiorstwa. W przedsiębiorstwach wyróżniających się pod względem społecznej odpowiedzialności odnotowano większą aktywność proekologiczną i wyższe subiektywne oceny stanu zaawansowania w zakresie społecznej odpowiedzialności. Podmioty społecznie odpowiedzialne deklarowały wywieranie pozytywnego wpływu na wzmacnianie lokalnego dziedzictwa kulturowego, upowszechnianie przedsiębiorczości lokalnej, zmniejszanie zanieczyszczenia powietrza, ziemi i wody oraz na krajobraz lokalny. **Pozytywnie zweryfikować należy więc hipotezę, że „przedsiębiorczość, rozwijająca się w oparciu o dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, charakteryzująca się odpowiedzialnością wobec środowiska przyrodniczego oddziałuje pozytywnie nie tylko na sferę przyrodniczą, ale także społeczną i ekonomiczną obszarów przyrodniczo cennych”**.

Pomimo odnotowania pozytywnego stosunku badanych przedsiębiorców do kwestii ochrony środowiska przyrodniczego, ogólne zaangażowanie badanych podmiotów w działalność proekologiczną należy uznać za przeciętne i w związku z tym wymagające wsparcia. Niewielka grupa przedsiębiorców zadeklarowała podejmowanie działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko, jednak przedsiębiorcy, oprócz działań proekologicznych, ukierunkowanych na spełnienie regulacji środowiskowych w przedsiębiorstwie, podejmowali także działania dobrowolne w zakresie ochrony środowiska.

Cele ekologiczne miały niewielkie znaczenie w procesach inwestycyjnych uruchamianych w badanych podmiotach. Charakterystyka aktywności inwestycyjnej przedsiębiorstw wykazywała jednak cech podejścia ukierunkowanego na zapobieganie negatywnym konsekwencjom działalności gospodarczej dla środowiska przyrodniczego. Aktywność ta wpisywała się zwykle w podstawową działalność ukierunkowaną na uzyskanie określonych efektów ekonomicznych, a jej większa intensywność w przypadku podmiotów zlokalizowanych na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych i wykorzystujących w działalności zasoby naturalne wynikała z potrzeby dostosowania przedsiębiorstw do obowiązujących uregulowań prawnych działalności gospodarczej, będącej skutkiem większej presji tych podmiotów na środowisko przyrodnicze.

Głównymi czynnikami podejmowania działań proekologicznych w badanej grupie przedsiębiorstw były: oddziaływanie interesariuszy zewnętrznych i wykorzystanie szans stworzonych przez podmioty otoczenia działalności proekologicznej, osiągnięcie celów organizacji, postawy interesariuszy wewnętrznych oraz spełnienie przepisów prawnych i osiągnięcie standardów z zakresu ochrony środowiska obowiązujących w sektorze. W szczególności podjęte przez badanych przedsiębiorców działania proekologiczne motywowane były w dużym stopniu oszczędnościami związanymi z ograniczaniem zużycia surowców i energii, oczekiwaniami klientów oraz potrzebami dostosowania przedsiębiorstwa do regulacji prawnych z zakresu ochrony środowiska. Za czynniki o raczej niewielkim wpływie na podjęcie w przedsiębiorstwach proekologicznych działań uznać można: zwiększenie szans w przetargach publicznych, wsparcie instytucji, naciski społeczności lokalnej lub organizacji proekologicznych czy też możliwość otrzymania dofinansowania inwestycji proekologicznych z funduszy publicznych, w tym ze środków Unii Europejskiej. Niewielkie znaczenie tej grupy czynników rodzi obawy o dostępność instrumentów wspierających innowacyjną działalność proekologiczną.

Do czynników uznanych za najistotniejsze dla wsparcia działalności proekologicznej zaliczono głównie te o charakterze finansowym, w tym: wprowadzanie dopłat do produktów przyjaznych środowisku, możliwość pozyskania bezpośredniego wsparcia finansowego inwestycji, opłacalność finansowa inwestycji czy też wprowadzanie preferencji podatkowych. Badani przedsiębiorcy nie dostrzegali szans na zwiększenie aktywności innowacyjnej w obszarze ochrony środowiska wynikających ze współpracy z instytucjami sektora badawczo-naukowego oraz wykorzystywaniem kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych.

Biorąc pod uwagę powyższe wyniki **hipotezy: „podejmowana przez przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych aktywność proekologiczna wynika głównie z potrzeby dostosowania przedsiębiorstwa do przepisów ochrony środowiska lub oczekiwań osiągnięcia korzyści ekonomicznych” oraz: „głównym czynnikiem motywującym przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych do aktywności proekologicznej mogą być zachęty o charakterze finansowym” należy zweryfikować pozytywnie.**

Zwiększoną, deklarowaną proekologiczną aktywność na obszarach przyrodniczo cennych wykazano w przypadku przedsiębiorstw uzależniających swoją działalność od dostępu do lokalnych zasobów przyrodniczych. Do obszarów wyróżnia-

jącej się aktywności proekologicznej w tej grupie przedsiębiorstw należały: ograniczanie zużycia surowców i energii oraz generowania zanieczyszczeń w procesie gospodarczym, zastępowanie materiałów bardziej przyjaznymi dla środowiska oraz uwzględnianie kryteriów ekologicznych przy wyborze dostawców oraz środków transportu. Przedsiębiorcy ci jednocześnie dostrzegali silniejszy wpływ działalności przedsiębiorstwa na lokalne środowisko przyrodnicze. **Zweryfikować więc pozytywnie należy hipotezę o tym, że „przedsiębiorcy opierający działalność gospodarczą na dostępie do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w większym stopniu uwzględniają kwestie ochrony środowiska w działalności gospodarczej z uwagi na silniejszy wpływ działalności na środowisko przyrodnicze”.**

W pracy przyjęto, że czynnikiem zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych może być przedsiębiorczość oparta na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Do najważniejszych czynników, od których zależy osiągnięcie sukcesu w branżach opierających się na wykorzystaniu zasobów naturalnych, w świetle uzyskanych wyników badań, zaliczyć należy wiedzę o branży, wdrożenie efektywnych działań marketingowych oraz znajomość popytu i umiejętne dostosowanie oferty do potrzeb nabywców. Badani nie postrzegali jako szczególnie istotnych takich czynników jak funkcjonowanie w ramach sieci czy pomocy instytucji, co wskazuje na niewykorzystany potencjał w tym zakresie, szczególnie w obliczu dość dużych potrzeb wsparcia działalności, wykazywanych przez przedsiębiorców tego sektora. Do najbardziej pożądanых sposobów wspierania przedsiębiorstw wykorzystujących w działalności zasoby naturalne w opinii ich przedstawicieli należały te związane ze zwiększeniem możliwości finansowania działalności przedsiębiorstwa oraz z ułatwieniami dostępu do wiedzy zarówno merytorycznej, dotyczącej możliwych do realizacji projektów integrujących cele ekonomiczne i przyrodnicze, jak i dotyczącej możliwości wsparcia ze źródeł zewnętrznych działalności gospodarczej.

W badanej grupie nieliczne przedsiębiorstwa prezentowały ponadprzeciętną odpowiedzialność wobec otoczenia społecznego i środowiska przyrodniczego. Wy różniały się wyższym potencjałem ekonomicznym, poziomem wykształcenia osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie i wysokim, deklarowanym poziomem emocjonalnego przywiązania do gminy jako miejsca zamieszkania. Przedsiębiorcy ci zgłaszali ponadto często, że realizowana przez nich działalność gospodarcza wywiera szereg pozytywnych efektów w środowiskach lokalnych. Wydaje się, że aktywizacja tej grupy w wymiarze lokalnym przynieść może dodatnie efekty w różnych wymiarach rozwoju lokalnego prowadząc do zrównoważonego rozwoju.

Wzmocnienie pozytywnego wpływu przedsiębiorstw na ekonomiczną, społeczną i ekologiczną sferę rozwoju lokalnego jest warunkowane współpracą między środowiskiem gospodarczym i lokalnymi władzami samorządowymi. Podstawą tej współpracy jest zaś wiedza na temat celów i oczekiwań każdej ze współpracujących stron. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych znaczenia nabierają zagadnienia ukierunkowane na realizację w skali lokalnej założeń zrównoważonego rozwoju.

Wyniki badań wskazują, że zdecydowana większość badanych przedsiębiorców, szczególnie w przypadku obszarów przyrodniczo cennych, nie znała założeń strategii rozwoju gospodarczego gminy. Badani przedsiębiorcy, funkcjonujący w branżach wykorzystujących lokalne zasoby naturalne, dostrzegali jednak aktywność władz gminy w obszarze wspierania ich działalności.

Badani dostrzegali raczej przeciętną aktywność władz lokalnych w zakresie wspierania przedsiębiorczości lokalnej, uwzględniającej możliwą integrację celów ekonomicznych i środowiskowych. Przeprowadzone analizy wskazują także, że lokalnych władz nie charakteryzowała szczególna aktywność ukierunkowana na kształtowanie postaw proekologicznych wśród przedsiębiorców. Samorząd lokalny był jednocześnie ważnym źródłem wiedzy ekologicznej.

Pośród uwarunkowań lokalnych o charakterze ekonomicznym na obszarach przyrodniczo cennych najniżej oceniono dostępność i ofertę instytucji wspierających przedsiębiorczość oraz możliwości kooperacji z lokalnymi przedsiębiorcami. Współpraca z instytucjami, wymiana doświadczeń z innymi firmami związanymi z wdrażaniem rozwiązań proekologicznych nie była też postrzegana jako znaczący czynnik działań proekologicznych.

Wśród czynników istotnych dla kształtowania harmonijnych relacji między przedsiębiorstwami i środowiskiem przyrodniczym w skali lokalnej wskazać więc należy aktywizację władz lokalnych, której celem jest zwiększenie skali zrównoważonego wykorzystania gospodarczego lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego oraz zaproponowanie systemowego podejścia do jego wsparcia, którego ważnym elementem będzie inicjowanie powstawania platform współpracy środowisk lokalnych. Ważne jest przy tym rozwijanie wiedzy i świadomości ekologicznej podmiotów lokalnych oraz ich integracja wokół wdrażania uspołecznionych strategii rozwojowych. W kontekście rozwoju neoendogenicznego układy lokalne wymagają także otworzenia się na współpracę z instytucjami ponadlokalnymi, w tym władzami regionalnymi, i innowacyjne wykorzystywanie zewnętrznych czynników rozwojowych.

Pozytywnie zweryfikować należy zatem hipotezę o tym, że „przedsiębiorczość rozwijająca się w oparciu o dostęp do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego tworzy potencjał, którego wykorzystanie wymaga pobudzenia chęci współpracy przedsiębiorców oraz wsparcia w układach lokalnych. Przede wszystkim wymaga to zwiększenia aktywności władz samorządowych, jako podmiotu inicjującego współpracę lokalnych podmiotów gospodarczych, zogniskowaną wokół kwestii zrównoważonego gospodarowania zasobami naturalnymi”.

Uzyskane wyniki badań wskazują, że obszary przyrodniczo cenne tworzą potencjalne możliwości pogłębiania procesu integracji funkcji gospodarczych i środowiskowych. Zależą one od bardziej pełnego i zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych i innych zasobów lokalnych w procesach ekonomicznych. Kluczowe staje się zatem poszukiwanie takich działalności w przypadku których ujawniać i stymulować się będą wzajemnie ich dodatnie efekty ekonomiczne i ekologiczne, w konsekwencji zaś ujawniać korzyści w sferze społecznej procesów rozwojowych. Ważnym więc czynnikiem zrównoważonego rozwoju układów lokalnych stają się

innowacje ekologiczne realizowane w warunkach aktywizacji podmiotów lokalnych ujawniających postawy społecznej odpowiedzialności, zdolnych i skłonnych do wykazania aktywności na rzecz środowiska lokalnego.

Bibliografia

- Adamczyk J., *Koncepcja zrównoważonego rozwoju w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001.
- Adamczyk J., Nitkiewicz T., *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*, PWE, Warszawa 2007.
- Adamczyk J., *Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw*, PWE, Warszawa 2009.
- Adamiak J., Kołosowska B., *Odpowiedzialność społeczna w raportach przedsiębiorstw*, w: E. Sidorczyk-Pietraszko (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009.
- Adamik A., Szymańska K., *Organizacja w środowisku społecznym i przyrodniczym – droga ku odpowiedzialnej organizacji*, w: A. Adamik (red.), *Nauka o organizacji. Ujęcie dynamiczne*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013.
- Adamowicz M., *Concept of Bioeconomy and Its Bearing on Practical Use*, *Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies*, 7 (4), 2014.
- Adamowicz M., *Krajobraz wiejski jako produkt wytwarzania w rolnictwie i ważny element popytu turystycznego*, w: I. Sikorska-Wolak (red.), *Turystyka w rozwoju lokalnym*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Adamowicz M., *Kształtowanie rozwoju lokalnego*, w: M. Adamowicz (red.), *Strategie rozwoju lokalnego*, T. 2: *Aspekty instrumentalne*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
- Adamowicz M., *Rola polityki agrarnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, *Roczniki Naukowe SERiA*, 2 (1), 2000.
- Adamowicz M., *Skala lokalna w terytorialnym podziale kraju*, w: M. Adamowicz (red.), *Strategie rozwoju lokalnego*, T. 1: *Aspekty instytucjonalne*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
- Adamowicz M., *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa*, w: M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, *Prace Naukowe KPAiM Nr 33*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Adamowicz M., *Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej*, *Wieś i rolnictwo*, 4 (125), 2004.
- Adamowicz M., *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej w kontekście zmian klimatu na świecie*, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 8 (57) 2012.
- AGENDA 2000 For a stronger and wider Union, Document drawn up on the basis of COM(97) 2000 final, 15 July 1997, Bulletin of the European Union, Supplement 5/97, European Commission, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997.
- Analiza aktualnej sytuacji, trendów rozwojowych i prognoza zmian społeczno-gospodarczych w województwie lubelskim. Katalog mechanizmów prorozwojowych – koncepcja procesu zarządzania zmianą gospodarczą w regionie*, Projekt współ-

finansowany ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego oraz środków budżetu państwa, realizowany pod nadzorem Departamentu Gospodarki i Innowacji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego w Lublinie, Instytut badań i Analiz OSB, Lublin 2009.

- Analiza uwarunkowań prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach Natura 2000 w województwie warmińsko-mazurskim, Dokument opracowany w ramach projektu „BUSINESS TO NATURE – Interregional Approach to SMEs and Entrepreneurship in Natural Areas”, współfinansowanego z Programu INTERREG IVC.2012, Warmińsko-Mazurska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. w Olsztynie, Warszawa, http://www.business2nature.eu/files/Analiza_uwarunkowan_Natura_2000_woj_warmińsko-mazurskie.pdf, (18.09.2014).
- Anderwald D., 10-letnie doświadczenia CEPL w edukacji przyrodniczo-leśnej w czasach transformacji świadomości ekologicznej społeczeństw, Stud. i Mat. CEPL w Rogowie, 3 (13), 2006.
- Aneks statystyczno-diagnostyczny do Strategii rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Lublin 2014.
- Angowski M., Jarosz-Angowska A., Zmiany uwarunkowań działalności sektora małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich województwa lubelskiego, Roczniki Naukowe SERiA, XVI (1), 2014.
- Aragon-Correa J.A., Hurtado-Torres N., Sharma S., Garcia-Morales V.J., Environmental strategy and performance in small firms: A resource-based perspective, J. Environ Manage., 86 (1), 2008.
- Atterton J., Rural Proofing in England: A Formal Commitment in Need of Review, Centre for Rural Economy, Discussion Paper Series, 20, 2008.
- Aubertin C., Ointon F., Rodary E., Introduction. Sustainable development, a new age for conservation, w: C. Aubertin, E. Rodary (red.), Protected areas, sustainable land? Farnham, Surrey, England, Burlington, Ashgate Pub., 2011.
- Bagdziński St.L., Konkel J.A., Instrumenty promowania i wspierania rozwoju lokalnego i przedsiębiorczości, w: W. Maik (red.), Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej, PAN KPZK, Biuletyn, Z. 177, Warszawa 1997.
- Bańko M. (red.), Inny słownik języka polskiego, PWN, Warszawa 2000.
- Bański J., Ład przestrzenny obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływania gospodarki rolnej, Ekspertyza przygotowana na zlecenie Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2008.
- Bański J., Stola W., Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich, T. 3, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2002.
- Bański J., Wieś w badaniach geograficznych – ewolucja badań i przegląd koncepcji obszaru wiejskiego, w: M. Halamska (red.), Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2011.

- Bariery instytucjonalne rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, Raport przygotowany przez EFRWP we współpracy z Instytutem Rolnictwa i Rozwoju Wsi PAN oraz Fundacją Europejskie Centrum Przedsiębiorczości, Forum Inicjatyw Rozwojowych, http://www.efrwp.pl/dir_upload/download/thumb/773a24e764e9ef4a60a37a294933.pdf, (1.02.2015).
- Bartkowiak G., Społeczna odpowiedzialność biznesu w aspekcie teoretycznym i empirycznym, Difin, Warszawa 2011.
- Becla A., Czaja S., Rola kapitału ludzkiego i społecznego w określeniu ścieżki rozwoju ekonomicznego w regionach problemowych, *Optimum Studia Ekonomiczne*, 2 (68), 2014.
- Best Practices in Local Development, Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD Publishing, Paris 2012.
- Białoń L., Aspekty ekologiczne działalności innowacyjnej, w: A.H. Jasiński, R. Ciborowski (red.), *Ekonomika i zarządzanie innowacjami w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo UwB, Białystok 2012.
- Białoń L., Przedsiębiorstwo proekologiczne jako forma gospodarowania na obszarach przyrodniczo cennych, w: B. Powichrowska (red.), *Przedsiębiorstwo w warunkach zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Bishop K., Phillips A., Warren L., Protected for ever? Factors shaping the future of protected areas Policy, *Land Use Policy*, 12 (4), 1995.
- Blakely E.J., Green Leigh N., *Planning local economic development. Theory and practice*, Sage, Los Angeles 2010.
- Bołtromiuk A., *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania obszarów chronionych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
- Bołtromiuk A., Wpływ sieci Natura 2000 na rozwój obszarów wiejskich w Polsce, w: M. Stanny, M. Drygas, *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce. Problemy i perspektywy rozwoju*, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Borga F., Citterio A., Noci G., Pizzurno E., *Sustainability Report in Small Enterprises: Case Studies in Italian Furniture Companies*, *Business Strategy and the Environment*, 19, 2009.
- Borsa M., *Polityka przestrzenna w gospodarce lokalnej i regionalnej*, w: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, PWN, Warszawa 2008.
- Borys G., Borys T., *Zintegrowana odpowiedzialność biznesu – geneza i istota, Ekologiczne uwarunkowania rozwoju gospodarki oraz przedsiębiorstw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Górcze*, Wydawnictwo UE w Krakowie, Kraków 2011.
- Borys T. (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo *Ekonomia i Środowisko*, Warszawa – Białystok 2005.
- Borys T., *Interdyscyplinarność ekonomii zrównoważonego rozwoju*, w: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.

- Borys T., Koncepcja zrównoważonego rozwoju w naukach ekonomicznych, w: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Zarys problemów badawczych i dydaktyki*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2010.
- Borys T., Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych w aspekcie nowej perspektywy finansowej Unii Europejskiej, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (44), 2013.
- Borys T., Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany, *Problemy Ekorozwoju – Problems Of Sustainable Development*, 6 (2), 2011.
- Borys T., Zrównoważony rozwój jako przedmiot pomiaru wskaźnikowego, w: T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Warszawa – Białystok 2005.
- Brauweiler J., Helling K., Kramer M., Koncepcje kompleksowego zarządzania środowiskiem, w: M. Kramer, J. Brauweiler, Z. Nowak (red.), *Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem, T. II: Instrumenty i systemy zarządzania*, C.H. Beck, Warszawa 2005.
- Brauweiler J., Rodzaje i zastosowanie koncepcji zarządzania środowiskiem, w: A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh (red.), *Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013.
- Brol R., Relacje między innowacyjnością a rozwojem regionalnym, w: D. Strahl (red.), *Innowacyjność europejskiej przestrzeni regionalnej a dynamika rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2010.
- Brzuska E., Zrównoważony rozwój w dokumentach unijnych – wybrane problemy, w: B. Poskrobko (red.), *Kształtowanie teorii i wdrożeniowe aspekty zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Burchard-Dziubińska M., Wpływ adaptacji do zmian klimatu na rozwój społeczno-gospodarczy Unii Europejskiej, *Handel Wewnętrzny*, 1 (6A), 2013.
- Cassells S., Lewis K., SMEs and Environmental Responsibility: Do Actions Reflect Attitudes? *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 18, 2011.
- Chodkowska-Miszczuk J., Odnawialne źródła energii i ich wykorzystanie jako nowe trendy na obszarach wiejskich w Polsce, w: M. Wójcik (red.), *Regionalny wymiar przemian polskiej wsi – aspekty społeczne i środowiskowe*, *Studia Obszarów Wiejskich Tom XXXV*, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2014.
- Chodyński A., Proaktywne zarządzanie aspektami ekologicznymi w przedsiębiorstwie – perspektywa strategiczna, w: A. Chodyński (red.), *Ekologiczne aspekty zarządzania rozwojem przedsiębiorstw i regionów*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011.
- Chodyński A., Odpowiedzialność ekologiczna w proaktywnym rozwoju przedsiębiorstw, *Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, Kraków 2011.
- Chodyński A., Wiedza i kompetencje ekologiczne w strategiach rozwoju przedsiębiorstw, *Difin*, Warszawa 2007.
- Chojnicki Z., Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne, w: J.J. Parysek, T. Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008.

- Chyłek E., Rzepecka M., Biogospodarka – konkurencyjność i zrównoważone wykorzystanie zasobów, *Polish Journal of Agronomy*, 7, 2011.
- Cieszewska A., Strategia rozwoju turystyki na terenach cennych przyrodniczo, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, R. 11, 4 (23), 2009.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe*, European Commission, Brussels, (13.2.2012).
- Connecting Smart and Sustainable Growth through Smart Specialisation. A practical guide for ERDF managing authorities, European Commission, Directorate-General for Regional and Urban policy, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2012.
- Courtney P., Hill G., Roberts D., The role of natural heritage in rural development: An analysis of economic linkages in Scotland, *Journal of Rural Studies*, 4 (22), 2006.
- Crals E., Vereeck L., Sustainable entrepreneurship in SMEs. Theory and Practice, *Sustainable Entrepreneurship in SMEs: Theory and Practice. Conference proceedings in 3rd Global Conference on Environmental Justice and Global Citizenship*, February 12-14, 2004, Copenhagen, Denmark, <http://www.inter-disciplinary.net/ptb/ejgc/ejgc3/cralsvereeck%20paper.pdf>, (2.10.2014).
- CSR w Małopolsce, Małopolskie Obserwatorium Gospodarki, Departament Polityki Regionalnej, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków 2012.
- Czaja S., Becla A., *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007.
- Czaja S., Becla A., *Rozwój prośrodowiskowych systemów zarządzania w przedsiębiorstwie*, w: A. Graczyk (red.), *Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- Czaja S., *Nowe kategorie ekonomiczne w teorii zrównoważonego i trwałego rozwoju*, w: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Czaja S., *Problemy badawcze oraz wyzwania rozwojowe ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012.
- Czapiewska G., *Odnowa wsi szansą na rozwój peryferyjnych obszarów wiejskich Pomorza*, *Barometr Regionalny*, 3 (25), 2011.
- Czarnecki A., *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich objętych siecią Natura 2000 w opinii lokalnych przedsiębiorców*, w: A. Bołtromiuk (red.), *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Czudec A., *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, *Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania*, nr 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Czyżewski A., Kułyk P., *Dobra publiczne w koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa; ujęcie teoretyczne i praktyczne*, *Problemy Rolnictwa Światowego*, 11 (XXVI), 2, 2011.

- Czyżewski A., Stępień S., Elementy nowości Wspólnej Polityki Rolnej po 2014 roku w odniesieniu do polskiego rolnictwa, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego, 14 (XXIX), 3, 2014.
- Dangelico R.M., Pujari D., Mainstreaming Green Product Innovation: Why and how companies integrate environmental sustainability, *Journal of Business Ethics*, 95, 2010.
- DeFries R., Hansen A., Turner B.L., Reid R., Liu J., Land use change around protected areas: management to balance human needs and ecological function, *Ecological Applications*, 17 (4), 2007.
- Degórska B., Rola obszarów wiejskich w zachowaniu równowagi środowiska przyrodniczego, w: A. Stasiak, W. Zgliński (red.), Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej, PAN, IGiPZ, Warszawa 1997.
- Degórski M., Przyrodnicze aspekty zagospodarowania przestrzennego kraju – przesłanki i rekomendacje dla KPZK, Opracowanie wykonane na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007.
- Delgado-Ceballos J., Aragon-Correa J.A., Ortiz-de-Mandojana N., Rueda-Manzanares A., The effect of internal barriers on the connection between stakeholder integration and proactive environmental strategies, *Journal of Business Ethics*, 107, 2012.
- Dibrell C., Craig J., Hansen E., Natural Environment, Market Orientation, and Firm Innovativeness: An Organizational Life Cycle Perspective, *Journal of Small Business Management*, 49 (3), 2011.
- Dixton J.A., Sherman P.B., Economics of protected areas, *Ambio, Environmental Economics*, 20 (2), 1991.
- Dobrzańska B., Dobrzański G., Kiełczewski D., Ochrona środowiska przyrodniczego, PWN, Warszawa 2010.
- Dobrzańska B.M., Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Dobrzański G., Instrumenty ochrony środowiska, w: B. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kiełczewski, Ochrona środowiska przyrodniczego, PWN, Warszawa 2010.
- Dobrzański G., Trwały rozwój w ujęciu regionalnym i lokalnym, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (17), 2000.
- Dokument zamykający projekt „Business to Nature – nowe podejście do rozwoju przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo”, Rekomendacje dla polityki, INTERREGIVC, European Regional Development Fund, 2012.
- Domański R., Ewolucyjna gospodarka przestrzenna, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2012.
- Domański T., Strategiczne planowanie rozwoju gospodarczego gminy, Agencja Rozwoju Komunalnego, Warszawa 2000.
- Energia ze źródeł odnawialnych w 2013 r. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny – Departament Produkcji, Ministerstwo Gospodarki Departament Energetyki, Warszawa 2014.
- EUROPA 2020 Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Komisja Europejska, Bruksela, http://ec.europa.eu/europe2020/index_pl.htm, (1.01.2015).

- European Commission, Agriculture Directorate – General: A framework for indicators for the economic and social dimensions of sustainable agriculture and rural development, 2001.
- European Commission, Observatory of European SMEs, No. 4, European SMEs and Social and Environmental Responsibility, Luxembourg 2012.
- Falkowski J., Rozwój i restrukturyzacja gospodarki rolnej i obszarów wiejskich w układach lokalnych, w: W. Maik (red.), Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej, Biuletyn Z. 177, PAN KPZK, Warszawa 1997.
- Famielec J., Broniewicz E., Odzwierciedlenie aspektów ochrony środowiska w sprawozdawczości małych i średnich przedsiębiorców w świetle ustawy o rachunkowości, Białystok – Kraków 2006.
- FAO Trainer's Manual, Vol. 1, Sustainability issues in agricultural and rural development policies, 1995, <http://www.fao.org/wssd/SARD/index-en.htm>, (30.07.14).
- Feltynowski M., Polityka przestrzenna obszarów wiejskich. W kierunku wielofunkcyjnego rozwoju, CeDeWu.pl., Warszawa 2009.
- Fiedor B., Nowa ekonomia instytucjonalna a zrównoważony rozwój, w: B. Poskrobko (red.), Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2007.
- Firmy rodzinne w polskiej gospodarce – szanse i wyzwania, Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, realizowany na zlecenie Zespołu Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP, Warszawa 2009.
- Florczak W., Rozwój zrównoważony a długookresowy wzrost gospodarczy. Alternatywa czy koniunkcja? w: B. Poskrobko (red.), Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Florczak W., W kierunku endogenicznego i zrównoważonego rozwoju – perspektywa makroekonometryczna, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2011.
- Foltynowicz Z., Ekoinnowacje szansą na rozwój, <http://www.e-czytelnia.abrys.pl/drukuj.php?mod=tekst&id=9919>, (17.09.2012).
- Gadenne D.L., Kennedy J., McKeiver C., An Empirical Study of Environmental Awareness and Practices in SMEs, *Journal of Business Ethics*, 84, 2009.
- Garrod B., Wornell R., Youell R., Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism, *Journal of Rural Studies*, 22, 2006.
- Gasiński T., Piekalski G., Zrównoważony biznes. Podręcznik dla małych i średnich przedsiębiorstw, <http://www.mg.gov.pl/files/upload/7904/podrecznik.pdf>, (15.08.2014).
- Godlewska-Majkowska H., Lokalizacja jako uwarunkowanie strategii przedsiębiorstwa, w: K. Kuciński (red.), Strategie przedsiębiorstw wobec wymogów zrównoważonego rozwoju, Seria Przedsiębiorstwo Współczesne, Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009.
- Golinowska M., Aktywność mieszkańców obszarów wiejskich na przykładzie odnowy wsi i dziedzictwa kulturowego, *Roczniki Nauk Rolniczych, SERIA G*, 97 (3), 2010.
- Gołębiewski J., Biogospodarka jako inteligentna specjalizacja regionów w Polsce, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, XV (8), część I, 2014.

- Gołębiewski J., Zrównoważona biogospodarka – potencjał i czynniki rozwoju, IX Kongres Ekonomistów Polskich, <http://www.pte.pl>, (10.06.2014).
- Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
- Górka K., Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (32), 2007.
- Górka K., Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego, w: M. Burchard-Dziubińska, A. Rzeńca (red.), *Zrównoważony rozwój na poziomie lokalnym i regionalnym. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2010.
- Graczyk A., Instrumenty rynkowe polityki ekologicznej. Teoria i praktyka, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Graczyk A., Świadczenia ekosystemów jako dobra ekonomiczne, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (23), 2010.
- Graczyk M., Ocena cyklu życia jako dobra praktyka promowania zasad zrównoważonego rozwoju na poziomie przedsiębiorstw, w: E. Sidorczuk-Pietraszko (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009.
- Greta M., „Nowa” forma interwencjonizmu UE w pobudzaniu konkurencyjności regionów na przykładzie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), *Journal of Management and Finance*, 4 (1), 2012.
- Greta M., Endogeniczność w rozwoju regionów/euroregionów w aspekcie europejskich wyzwań smart specialisation, *Optimum Studia Ekonomiczne*, 1 (67), 2014.
- Greta M., Tomczak-Woźniak E., Długoterminowe cele strategiczne a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w obliczu Strategii Europa 2020, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (28), 2013.
- Grosse T.G., Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (8), 2002.
- Guzal-Dec D., Operacjonalizacja modelu Presja-Stan-Reakcja w badaniu cenności ekologicznej gmin wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego, *Rocznik Ochrony Środowiska/Annual Set the Environment Protection*, 15 (3), 2013.
- Guzal-Dec D., Siedlecka A., Zwolińska-Ligaj M., Ekologiczne uwarunkowania i czynniki rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2015.
- Hammer T., Protected areas and regional development: conflicts and opportunities, w: I. Mose (red.), *Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century*, Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2007.
- Hardaker J.B., Guidelines for the integration of sustainable agriculture and rural development into agricultural policies, *FAO Agricultural Policy and Economic Development Series 4*, Rome 1997.
- Hediger W., On the economics of multifunctionality and sustainability of agricultural systems, materiały konferencyjne: 90th EAAE Seminar: Multifunctional agriculture, policies and markets: understanding the critical linkage, Rennes 2004.
- Heffner K., Wieś jako przedmiot badań w gospodarce przestrzennej. Procesy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej w Polsce, w: M. Halamska (red.), *Wieś jako przed-*

- miot badań naukowych na początku XXI wieku, CSRIŁ UW, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2011.
- Hens L., The Rio Declaration on Environment and Development, Regional Development Review, Vol. II, <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C16/E1-48-43.pdf>, (18.03.2014).
- Hillman T., Crase L., Furze B., Ananda J., Maybery D., Multidisciplinary approaches to natural resource management, *Hydrobiologia*, 552, 2005.
- Hitchens D., Clausem J., Trainor M., Keil M., Thankappan S., Competitiveness, Environmental Performance and Management of SMEs, Greener Management International, Winter 2003.
- Hopfer A., Bajerowski T., Suchta J., Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur, w: A. Stasiak (red.), Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne, Materiały z Konferencji 16-17 maja 2000 r., zorganizowanej przez KPZK PAN i SGGW, PAN KPZK, SGGW, Studia, T. CX, Warszawa 2000.
- http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm, (13.04.2014).
- <http://sdt.unwto.org/content/about-us-5>, (13.04.2015).
- <http://www.fao.org/docrep/w7541e/w7541e00.htm>, (10.03.2014).
- <http://www.mg.gov.pl/node/10892>, (18.06.2014).
- <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2014-2020>, (15.10.2015).
- Huczek M., Przedsiębiorczość ekologiczna a rozwój lokalny, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 6, 2010.
- Hunek T., Formujący się model rozwoju wsi i polskiego rolnictwa w latach dziewięćdziesiątych, w: T. Hunek (red.), Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE, FAPA, Warszawa 2000.
- Hunek T., Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce, w: T. Hunek (red.), *Rolnicza Polska wobec wyzwań współczesności*, IRWiR PAN, Warszawa 2002.
- Huylenbroeck G. Van, Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A., Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments, *Living Rev. Landscape Res.*, 1, (2007) 3, <http://landscaperesearch.livingreviews.org/Articles/lrlr-2007-3/download/lrlr-2007-3Color.pdf>, (18.07.2014).
- II Polityka ekologiczna państwa, Rada Ministrów, Warszawa, czerwiec 2000 r., http://www.mos.gov.pl/artukul/329_polityka_ekologiczna/339_II_polityka_ekologiczna.html, (3.04.2013).
- Informacje o gospodarce województwa lubelskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, <http://lubelskie.pl/index.php?pid=419>, (11.11.2015).
- Instrumenty WPR i ich reformy, Dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej, 2014.
- Jabłoński A., Jabłoński M., Primus A., Spytowska M., *Ekologiczna, społeczna odpowiedzialność biznesu (Environmental Corporate Social Responsibility). Raport przedsiębiorstw i gmin odpowiedzialnych ekologicznie*, EFOE, Katowice 2010.

- Jabłoński A., Modele zrównoważonego biznesu. W budowie długoterminowej wartości przedsiębiorstw z uwzględnieniem ich społecznej odpowiedzialności, Difin, Warszawa 2013.
- Jalinik M., Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych, Wydawnictwo PB, Białystok 2002.
- Janczarek P., Projekt Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 r. Inteligentne Specjalizacje, Departament Gospodarki i Innowacji Urzędu Marszałkowskiego w Lublinie, 2013, <http://www.rsi.lubelskie.pl/images/P%20Janczarek%20-%20RSI%20Inteligentne%20Spec%20v.1.pdf>, (7.11.2014).
- Janikowski R., Paradygmaty trwałego i zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (28), 2005.
- Jasiulewicz M., Znaczenie rolnictwa w rozwoju energetyki rozproszonej jako formy rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich, w: T. Komornicki, R. Kulikowski (red.), *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 2009, t. 18, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Obszarów Wiejskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2009.
- Jeziorska-Biel P., Psyk-Piotrowska E., Społeczne oblicze rewitalizacji obszarów wiejskich. Wdrażanie programu „odnowa wsi” w województwie łódzkim – założenia badań socjologicznych, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (24), 2012.
- Jeżowski P., Kategoria rozwoju zrównoważonego w naukach ekonomicznych, w: P. Jeżowski (red.), *Ekonomiczne problemy ochrony środowiska i rozwoju zrównoważonego w XXI wieku*, SGH w Warszawie, Warszawa 2007.
- Józefowski B., Kokoszka B. (red.), *CSR w Małopolsce*, Małopolskie Obserwatorium Gospodarki, Departament Polityki regionalnej, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków 2012.
- Kaczmarek B., Formułowanie polityki i strategii ekologicznego rozwoju przedsiębiorstwa – zarys problematyki, *Budownictwo i Inżynieria Środowiska* (4), Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 2011.
- Kamińska A., Regionalne determinanty rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw, Difin, Warszawa 2011.
- Kamińska A., Wpływ instytucji otoczenia biznesu na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw w regionie lubelskim, *Barometr Regionalny*, 1 (23), 2011.
- Kapoor I., Towards participatory environmental management? *Journal of Environmental Management*, 63, 2001.
- Karpa A. i in., *Środowisko i zasoby naturalne*, w: T.M. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), *Zarządzanie zasobami środowiska*, Wydawnictwo *Ekonomia i Środowisko*, Białystok-Olsztyn 2010.
- Karpa A., Łaguna D., Łaguna T. M., Napiórkowska-Baryła A., Witkowska-Dąbrowska M., Zapotoczna M., *Gospodarowanie zasobami naturalnymi w: T.M. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), Zarządzanie zasobami środowiska*, Wydawnictwo *Ekonomia i Środowisko*, Białystok-Olsztyn 2010.

- Kiełczewski D., Homo oeconomicus i homo sustinens jako wyzwania ekonomii zrównoważonego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.) Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Kiełczewski D., Koncepcja ekonomii zrównoważonego rozwoju, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 245, 2012.
- Kiełczewski D., O pojęciu trwałego rozwoju, *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 1, 2003.
- Kiełczewski D., Programowanie i wdrażanie zrównoważonego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.), Kształtowanie teorii i wdrożeniowe aspekty zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Kiełczewski D., Zrównoważony rozwój – istota, interpretacje, związek ze społeczeństwem wiedzy, w: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Materiały do studiowania*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2010.
- Kiełczewski D., Jakość życia i dobrobyt jako kategorie zrównoważonego rozwoju, w: D. Kiełczewski (red.), *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009.
- Kijek T., Kasztelan A., Eco-innovation as a Factor of Sustainable Development, *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 8 (2), 2013.
- Kistowski M., Problemy lokalizowania inwestycji na terenach cennych przyrodniczo, http://www.kgfiks.oig.ug.edu.pl/mk/kistowski_b_1_43.pdf, (1.07.2015).
- Klamut M., Poszukiwanie ścieżki trwałego wzrostu, w: B. Winiarski (red.), *Polityka gospodarcza*, PWN, Warszawa 2001.
- Klepacki B., Zrównoważony rozwój terenów wiejskich – wybrane aspekty teoretyczne, *Roczniki Naukowe SERiA*, 2 (1), 2000.
- Kłodziński M., Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich, PAN-IRWiR, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa 1999.
- Kłodziński M., Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, *Studia BAS*, 4 (24), 2010.
- Kobyłko G., Wiedza ekologiczna jako czynnik integrujący, w: G. Kobyłko (red.), *Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007.
- Kociszewski K., Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i jej wdrażanie w polityce Unii Europejskiej, w: A. Graczyk (red.), *Problemy koncepcyjne i implementacyjne zrównoważonego rozwoju*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 229, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2011.
- Korenik S., Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych, CeDeWu.pl, Warszawa 2011.
- Kosiedowski W., Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego, w: W. Kosiedowski (red.), *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki*, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2001.
- Kosiedowski W., Wprowadzenie do teorii i praktyki rozwoju regionalnego i lokalnego, w: W. Kosiedowski (red.), *Samorząd terytorialny w procesie rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wydawnictwo TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2005.

- Kot J., Zarządzanie rozwojem gmin a praktyka planowania strategicznego, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2003.
- Kozłowski S., Ekorozwój – wyzwanie XXI wieku, PWN, Warszawa 2002.
- Kozłowski S., Przyszłość ekorozwoju, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Kozłowski S., Rio Szczyt Ziemi – początek ery ekologicznej, Akapit Press, Łódź 1993.
- Kozuch M., Inwestycje ekologiczne a konkurencyjność przedsiębiorstw, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Uniwersytet Szczeciński, 25, 2012.
- Kramer M., Delakovitz B., Hoffmann A., Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, w: M. Kramer, H. Strebela, L. Buzek (red.), Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem, T. III: Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, C.H. Beck, Warszawa 2005.
- Kruk H., Ekoinnowacje jako czynnik rozwoju regionalnego, w: L. Woźniak, J. Strojny, E. Wojnicka (red.), Ekoinnowacyjność dziś i jutro – wyzwania, bariery rozwoju oraz instrumenty wsparcia, PARP, Warszawa 2010.
- Kruk H., Przyrodnicza konkurencyjność regionów, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2010.
- Kruk H., Znaczenie przyrodniczej konkurencyjności regionu dla trwałego i zrównoważonego rozwoju, w: K. Michałowski (red.), Ekologiczne aspekty zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2007.
- Kruk H., Zrównoważone leśnictwo w Polsce, Handel Wewnętrzny, Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku, T. 1, Szczecin 2012.
- Kryk B., Relacje ekonomii społecznej z koncepcją zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012.
- Kryk B., Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie, w: B. Kryk (red.), *Gospodarowanie i zarządzanie środowiskiem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012.
- Kryszk H., Kurowska K., Fotowoltaika jako źródło energii odnawialnej i nowy obszar aktywności na obszarach wiejskich, w: M. Wójcik (red.), *Regionalny Wymiar Przemian Polskiej Wsi – Aspekty Społeczne i Środowiskowe*, Studia Obszarów Wiejskich Tom XXXV, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2014.
- Kucińska-Landwójtowicz A., Oddziaływanie przedsiębiorstwa na środowisko, w: E. Kowal, A. Kucińska-Landwójtowicz, A. Miziołek, *Zarządzanie środowiskowe*, PWE, Warszawa 2013.
- Kuciński K., Przedsiębiorczość i rozwój regionalny a bezpieczeństwo ekonomiczne państwa, w: K. Kuciński (red.), *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce*, Difin, Warszawa 2010.
- Kuciński K., Przestrzeń operacyjna firmy a jej otoczenie lokalne, w: K. Kuciński (red.), *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości*, Monografie i Opracowania, nr 459, SGH, Warszawa 1999.
- Kulczyk-Dynowska A., *Rozwój regionalny na obszarach chronionych*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2013.

- Kutkowska B., Możliwości rozwoju obszarów wiejskich o dużych walorach przyrodniczych na Dolnym Śląsku, w: K. Michałowski (red.), *Ekologiczne aspekty zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2007.
- Kutkowska B., Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 29, 2012.
- Kutkowska B., Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Sudetach, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, *Studia i Monografie*, 2, 2007.
- Laszlo Ch., *Firma zrównoważonego rozwoju*, Studio Emka, Warszawa 2008.
- Legutko-Kobus P., Uwarunkowania przyrodnicze w gospodarce regionalnej i lokalnej – czynnik czy bariera rozwoju, w: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, OW SGH w Warszawie, Warszawa 2011.
- Leszczewska K., Aktywność ekonomiczna regionów peryferyjnych, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja gospodarki*, Zeszyt Nr 17, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii i Studiów Międzynarodowych, Rzeszów 2010.
- Leszczyńska A., *Absorpcja innowacji ekologicznych w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011.
- Linnanen L., An Insider's Experiences with Environmental Entrepreneurship, http://www.e-ope.ee/_download/euni_repository/file/2731/Environmental_English.zip/Articles/Linnanen%202002.pdf, (15.08.2014).
- Liro A., Tederko Z., Potencjalne kierunki rozwoju przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo, w: A. Bołtromiuk, M. Kłodziński (red.), *Natura 2000 jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich regionu Zielonych Płuc Polski*, *Problemy rozwoju wsi i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Lisiecka K., Kubasik A., *Środowisko w globalnej orientacji zarządzania przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo AE im. Karola Adamickiego, Katowice 2001.
- Lisowska R., *Zarządzanie rozwojem małych i średnich przedsiębiorstw w obszarach zmarginalizowanych*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2013.
- Lye S.W., Lee S.G., Khoo M.K., A design methodology for the strategic assessment of a product's eco-efficiency, *International Journal of Production Research*, 39 (11), 2001.
- Łapińska K., Charakterystyka sieci Natura 2000 w województwie lubelskim, http://www.natura2000.ekolublin.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=9, (2.12.2015).
- Łojewski S., *Ekonomia zasobów i środowiska*, Wydawnictwo KPSW, Bydgoszcz 2007.
- Łuczka-Bakuła W., Zrównoważony rozwój a sfera konsumpcji, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (17), 2000.
- Łuczyszyn A., *Nowe kierunki rozwoju lokalnego ze szczególnym uwzględnieniem peryferyjnych ośrodków w metropoliach*, CeDeWu.pl, Warszawa 2013.
- Łuszczuk M., Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przyrodniczo cennych, *Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych*, w: T. Poskrobko (red.), *Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych*, T. 1, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.

- Maas S., Reniers G., Development of a CSR model for practice: connecting five inherent areas of sustainable business, *Journal of Cleaner Production*, 64, 2014.
- Majewski E., Ekonomiczna a ekologiczna trwałość gospodarstwa rolniczego, *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 96 (3), 2009.
- Makieła Z., *Przedsiębiorczość i innowacyjność terytorialna. Region w warunkach konkurencji*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013.
- Malaga K., O niektórych dylematach teorii wzrostu gospodarczego i ekonomii, *ZKP TE*, Warszawa 2009, www.pte.pl, (2.02.2015).
- Malarska A., *Statystyczna analiza danych wspomaganą programem SPSS*, Kraków 2005.
- Malik K., Bedrunka K., *Specjalizacje inteligentne w równoważeniu rozwoju regionu*, *Handel Wewnętrzny*, 1 (6a), 2013.
- Markowski T., *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego*, w: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, PWN, Warszawa 2008.
- Mastalska-Cetera B., *Obszary chronione. Szansa i zagrożenie dla rozwoju obszarów wiejskich*, w: S. Grykień, W. Hasiński (red.), *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, T. 12, Warszawa 2007.
- Matejun M., Nowicki M., *Organizacja w otoczeniu – od analizy otoczenia do dynamicznej lokalizacji*, w: A. Adamik (red.), *Nauka o organizacji. Ujęcie dynamiczne*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013.
- McNeely J.A., Protected areas for the 21st century: working to provide benefits to society, *Biodiversity and Conservation* 3, 390-405, 1994.
- Michalewska-Pawlak M., *Priorytety i wyzwania polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej*, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2013.
- Miszczuk A., *Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego*, Norbertinum, Lublin 2013.
- Mose I., Foreword, w: I. Mose (red.), *Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century*, Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2007.
- Mose I., Weixlbaumer N., *A new paradigm for protected areas in Europe*, w: I. Mose (red.), *Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century*, Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate 2007.
- Moseley M.J., *Rural development: principles and practice*, Thousand Oaks, Calif., SAGE, London 2003.
- Multifunctionality: Towards an Analytical Framework*, OECD, Paris 2001.
- Murdoch J., *Networks – a new paradigm of rural development?* *Journal of Rural Studies*, 16, 2000.
- Musiał W., *Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych*, *Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia*, 8 (2), 2009.
- Narayan D., *Participatory rural development*, w: *Agriculture and the environment: perspectives on sustainable rural development*, Washington, D.C., World Bank, 1998.
- Nasiłowski M., *System rynkowy. Podstawy mikro- i makroekonomii*, Key Text, Warszawa 2001.

- Niedzielski P., Jaźwiński I., Polityka regionalna i innowacje w rozwoju społeczno-gospodarczym województwa zachodniopomorskiego, III Konferencja naukowa z cyklu „Wiedza i Innowacje” pt. „Wiedza i innowacje w rozwoju gospodarki: siły motoryczne i bariery”, Kraków, 11 stycznia 2007, <http://www.instytut.info/III-konf/referaty/1b/NiedzielskiJazwinski%20Polityka%20regionalna%20i%20innowacje.pdf>, (12.01.2015).
- Nieżgoda D., Aktywizacja zasobów jako źródło przewagi konkurencyjnej między regionami Polski wschodniej, *Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies*, 6 (3), 2013.
- Nieżgoda D., Niektóre dylematy konkurencji w społecznej gospodarce rynkowej: ujęcie ogólne, *Roczniki Naukowe SERiA*, 6 (16), 2014.
- Nowakowska A., Regionalny wymiar procesów innowacji, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2011.
- Noworól A., Planowanie rozwoju terytorialnego w skali regionalnej i lokalnej, Wydawnictwo UJ, Kraków 2007.
- Obłój K., Strategia organizacji, PWE, Warszawa 2007.
- Obowiązki sprawozdawcze w zakresie ochrony środowiska – poradnik przedsiębiorcy, https://www.biznes.gov.pl/poradnik/-/scenariusz/OCHRONA_SRODOWISKA, (22. 04. 2015).
- Obębalski M., Mierniki rozwoju regionalnego, w: D. Strahl (red.), *Metody oceny rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo AE im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław 2006.
- Ocena stanu wdrażania standardów społecznej odpowiedzialności biznesu. Zestaw wskaźników społecznej odpowiedzialności w mikro, małych, średnich oraz dużych przedsiębiorstwach, Raport dla PARP, MillwardBrown SMG/ KRC, PwC, Warszawa 2011.
- Olliver T., Jenkins T., Sustaining Rural Landscapes: the role of integrated tourism, Symposium report: main paper, *Landscape Research*, 28 (3), 2003.
- Otoliński E., Wielicki W., Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, CCCLVIII*, 2003.
- Overview of CAP Reform 2014-2020, Agricultural Policy Perspectives Brief, N°5*, December 2013, European Commission, http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf, (17.04.14).
- Parson E.A., Haas P.M., Levy M.A., A summary of major documents signed at the earth summit and the global forum, *Environment* 34 (4) 1992, <http://www.ciesin.org/docs/003-312/003-312.html>, (14.03.2014).
- Paszkowski S., Rozwój zrównoważony w ujęciu europejskiej konferencji na temat rozwoju wiejskiego w Cork, *Rural Europe – future perspectives*, *Roczniki Naukowe SE-RIa*, II, (4), 2000.
- Paszkowski S., Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich, w: M. Kłodziński (red.), *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*, PAN, IRWiR, WFOŚiGW woj. zachodniopomorskiego, AR w Szczecinie, Warszawa 2001.
- Perepeczko B., Postawy proekologiczne mieszkańców wsi i ich uwarunkowania, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 95, 2012.

- Perez-Sanchez D., Barton J.R., Bower D., Implementing environmental management in SMEs, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 10, 2003.
- Pessoa A., Rui Silva M., Environment based innovation. Policy questions, *Finisterra*, XLIV, 88, 2009.
- Peyrache-Gadeau V., Natural Resources, Innovative Milieux and the Environmentally Sustainable Development of Regions, *European Planning Studies*, 15 (7), 2007.
- Pike A., Rodriguez-Pose A.S., Tomaney J., What Kind of Local and Regional Development and for Whom? *Regional Studies*, 41.9, 2007.
- Piontek B., *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*, PWN, Warszawa 2002.
- Piontek W., Czynniki rozwoju gospodarczego w koncepcji gospodarki niskoemisyjnej i zasobooszczędnej, *Handel Wewnętrzny*, nr specjalny (lipiec-sierpień) T. 1, 2012.
- Płoszaj A., Cztery kapitały w strategiach lokalnych, w: G. Gorzelak (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
- Poczta W., Bartkowiak N., Regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1 (23), 2012.
- Polityka ekologiczna państwa na lata 2009-2012z perspektywą do roku 2016, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008, s. 15-24, http://www.mos.gov.pl/g2/big/2009_11/8183a2c86f4d7e2cdf8c3572bdba0bc6.pdf, (3.04.2013).
- Popławski Ł., Szanse rozwoju usług w opinii mieszkańców obszarów chronionych województwa świętokrzyskiego – wnioski, *Konkurencyjność i usługi w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, Uniwersytet Szczeciński, Zeszyty Naukowe nr 705, *Ekonomiczne Problemy Usług*, 89, 2012.
- Poradnik na rzecz opracowania i wdrażania programu projektów inwestycyjnych przyjaznych bioróżnorodności, RSPB, 2008.
- Poskrobko B., Metodyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012.
- Poskrobko B., Paradygmat zrównoważonego rozwoju jako wiodący kanon w badaniu nowych obszarów ekonomii, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (46), 2013.
- Poskrobko B., Poskrobko T., *Zarządzanie środowiskiem w Polsce*, PWE, Warszawa 2012.
- Poskrobko B., Przedmiot, paradygmat i kategorie zrównoważonego rozwoju, w: B. Poskrobko (red.), *Kształtowanie teorii i wdrożeniowe aspekty zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Potencjał małych i średnich przedsiębiorstw w dziedzinie kreowania nowych produktów innowacyjnych – rozwiązania proekologiczne, GFK, PSDB na zlecenia PARP, <https://www.parp.gov.pl/files/74/81/305/4538.pdf>, (2.02.2014).
- Potoczek A., *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Agencja TNOiK i Centrum Kształcenia i Doskonalenia Kujawscy, Toruń 2003.
- Poudyala N.C., Hodgesa D.G., Cordellb H.K., The role of natural resource amenities in attracting retirees: Implications for economic growth Policy, *Ecological Economics*, 68, 2008.
- Powell J., Selman P., Wragg A., Protected Areas: Reinforcing the Virtuous Circle, *Planning Practice & Research*, 17 (3), 2002.

- Przedsiębiorczość w Polsce, MG, Warszawa 2014.
- Przychodzeń W., Zrównoważone przedsiębiorstwo. Teoria, praktyka, wycena, nauczanie, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2013.
- Przygodzka R., Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, w: D. Kiełczewski (red.), Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009.
- Radecki W., Ochrona prawna obszarów przyrodniczo cennych, OA PTTK, Kraków 1987.
- Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, PARP, Warszawa 2011.
- Raport o stanie środowiska woj. lubelskiego w 2014 r., Inspekcja Ochrony Środowiska, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Lublin 2015.
- Raport: Biznes a ekologia. Postawy wobec ochrony środowiska, maj 2012, http://greencrosspoland.org/wp-content/uploads/2013/05/RAPORT_GfK_Biznes-a-ekologia_2012.pdf, (2.02.2015).
- Ray Ch., Neo-endogenous rural development in the EU, w: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), Handbook of rural studies, Thousand Oaks, Calif., SAGE, London 2006.
- Referowska-Chodak E., Znaczenie edukacji leśnej w plenerze, Studia i Materiały CEPL w Rogowie, R. 15, 34 (1), 2013.
- Rheinländer K., Marketing ekologiczny, w: M. Kramer, H. Strobel, L. Buzek (red.), Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem. Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, T. 3, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2005.
- Rio Declaration On Environment And Development, <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>, (13.04.2014).
- Rizov M., Rural development under the European CAP: The role of diversity, The Social Science Journal, 42, 2005.
- Robbins S.P., DeCenzo D.A., Podstawy zarządzania, PWE, Warszawa 2002.
- Rogall H., Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2010.
- Rogall H., Podstawowe założenia ekonomii zrównoważonej, w: D. Kiełczewski (red.), Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2009.
- Rouba H., Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego, w: T. Markowski, D. Stawasz (red.), Ekonomiczne i środowiskowe aspekty zarządzania rozwojem miast i regionów, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2001.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dn. 12.01.2011 w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków, Dz. U. Nr 25, Poz. 1330.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005.
- Rubino M.C., Biodiversity finance, International Affairs, 76 (2), 2000.

- Runowski H., Rozwój zrównoważony rolnictwa i gospodarstw rolniczych, Wieś i rolnictwo. Perspektywy rozwoju. Publikacja poświęcona uhonorowaniu dorobku naukowego profesorów: I. Frenkla, T. Hunka, F. Tomczaka, IERiGŻ, IRWiR PAN, SGH – Katedra Agrobiznesu, Warszawa 2002.
- Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2013, European Commission, Directorate – General for Agriculture and Rural Development, 2013, http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/index_en.htm, (13.04.2014).
- Ryszko A., Proaktywność przedsiębiorstw w zarządzaniu środowiskowym, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2007.
- Ryszkowski L., Idea rolnictwa ekologicznego – postawienie zagadnienia, Zesz. Probl. Post. Nauk Roln., 286, 1984.
- Safin K., Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – próba systematyzacji, w: K. Jaremczuk (red.), Uwarunkowania przedsiębiorczości, Wydawnictwo PWSZ, Tarnobrzeg 2004.
- Samuelson P.A., Nordhaus W.D., *Ekonomia* 2, PWN, Warszawa 2000.
- Sawicka J., Rozwój obszarów wiejskich w świetle reform Wspólnej Polityki Rolnej i polityki spójności Unii Europejskiej, *Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia*, 8 (2), 2009.
- Seidler Ch., Podstawy nauk o środowisku, w: A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh (red.), *Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013.
- Seung-Kyu Rhee, Su-Yol Lee, Dynamic change of corporate environmentl strategy: rhetoric and reality, *Business Strategy and the Environment*, 12, 2003.
- Sidorczuk-Pietraszko E., *Gospodarka niskoemisyjna na obszarze transgranicznym – wyzwania i obszary współpracy*, maszynopis, sierpień 2015.
- Sikorska-Wolak I., Rozwój lokalny jako wielowymiarowe zjawisko społeczno-gospodarcze, w: I. Sikorska-Wolak (red.), *Turystyka w rozwoju lokalnym*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Skowronek-Mielczarek A., Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, OW SGH w Warszawie, Warszawa 2013.
- Słodowa-Hełpa M., Dokąd zmierzamy – odnowa czy od nowa...? Nadzieje, obawy i dylematy związane z instytucjonalnym stymulowaniem zintegrowanego rozwoju w Polsce, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 37 (1), 2014.
- Słodowa-Hełpa M., Inteligentne specjalizacje polskich regionów – nadzieje, dylematy i obawy, *Europa Regionum*, T. 17, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2013.
- Słodowa-Hełpa M., Rozwój zintegrowany – zasadniczy warunek modernizacji wsi, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (24), 2012.
- Słodowa-Hełpa M., *Rozwój zintegrowany. Warunki, wymiary, wyzwania*, CeDeWu.pl, Warszawa 2013.
- SMEs, Resource Efficiency And Green Markets Report, Flash Eurobarometer 381, Survey co-ordinated by the European Commission, Directorate-General for Commu-

- nication, December 2013, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_381_en.pdf, (1.07.2015).
- Sokołowska A., Społeczna odpowiedzialność małego przedsiębiorstwa. Identyfikacja – ocena – kierunki doskonalenia, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Seria: Monografie i Opracowania nr 232, Wrocław 2013.
- Sommer P., Brauweiler J., Ochrona środowiska w przedsiębiorstwach, w: A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh (red.), Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013.
- Spychalski G., Rozwój zrównoważony obszarów wiejskich w kontekście ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej UE, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, 8 (57), 2012.
- Stanny M., Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, IRWiR PAN, Warszawa 2013.
- Stola W., Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna, Ossolineum, Wrocław 1987.
- Stoner J.A.F., Freeman R.E., Gilbert D.R. Jr., Kierowanie, PWE, Warszawa 2011.
- Strategia Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe na lata 2014-2030, Warszawa 2013.
- Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Lublin 2014.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012-2020, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Załącznik do uchwały nr 163 Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 2012 r.
- Strużycki M., Wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, w: M. Strużycki (red.), Zarządzanie małym i średnim przedsiębiorstwem. Uwarunkowania Europejskie, Difin, Warszawa 2002.
- Sudoł S., Przedsiębiorstwo, Podstawy nauki o przedsiębiorstwie, Zarządzanie przedsiębiorstwem, PWE, Warszawa 2006.
- Szarucki M., Specyfika planowania strategicznego w małym przedsiębiorstwie, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, Zeszyt 26, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych, Rzeszów 2012.
- Szary B., Edukacja ekologiczna i udostępnianie parków narodowych do zwiedzania – VI seminarium dla pracowników parków narodowych zajmujących się edukacją ekologiczną, Roczniki Bieszczadzkie, 16, 2008.
- Szewczuk A., Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty, w: A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Zioło, Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011.
- Szlachta J., Strategia Europa 2020 a europejska polityka spójności po 2013 roku, http://kolegia.sgh.waw.pl/pl/KAE/struktura/IRG/publikacje/Documents/pim88_9.pdf, (2.12.2015).
- Ślusarz G., Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie województwa podkarpackiego, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2005.

- Tederko Z., Ochrona bioróżnorodności w działalności przedsiębiorstw. Realizacja unijnej inicjatywy Biznes i Różnorodność, Ochrona różnorodności biologicznej w Polsce, Posiedzenie Komisji Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Warszawa, 20 maja 2010.
- Tederko Z., Wspieranie biznesu na rzecz bioróżnorodności, Studia i raporty IUNG – PIB, 15, 2009.
- Terluin I.J., Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories, *Journal of Rural Studies*, 19, 2003.
- The Cork Declaration – A living countryside, The European Conference on Rural Development, Cork 1996, http://ec.europa.eu/agriculture/rur/cork_en.htm, (3.03.2014).
- Tilley F., Small-firm environmental strategy, *Greener Management International*, 25, 1999.
- Torugsa N.A., O'Donohue W., Hecker R., Proactive CSR: An Empirical Analysis of the Role of its Economic, Social and Environmental Dimensions on the Association between Capabilities and Performance, *Journal of Business Ethics*, 115, 2013.
- Tovey H., Bruckmeier K., Mooney R., Innovation in rural development and rural sustainable development, w: K. Bruckmeier, H. Tovey (red.), *Rural Sustainable development in the knowledge society. Perspectives on rural policy and planning*, Farnham, Surrey, England; Burlington, Vt.: Ashgate, 2009.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004, Nr 92, Poz. 880 z późn. zm.
- Van Der Ploeg J.D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., De Roest K., Sevilla-Guzmán E., Ventura F., *Rural Development: From Practices and Policies towards Theory*, *Sociologia Ruralis*, 40, 2000.
- West P., Igoe J., Brockington D., Parks and people: the social impact of protected areas, *Annual Review of Anthropology*, 35, 2006.
- Wiatrak A.P., Skala regionalna i lokalna – istota, rozwój i zarządzanie, *Problemy Zarządzania*, 3 (13), 2006.
- Wielka Encyklopedia PWN, T. 22, Warszawa 2004.
- Wilkin J., Dlaczego potrzebujemy długookresowej strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce? *Wież i Rolnictwo*, 2 (123), 2004.
- Wilkin J., Jak zapewnić rozwój wsi w warunkach zmniejszającej się roli rolnictwa, w: M. Halamska (red.), *Wież jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2011.
- Wilkin J., Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne (Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29-30 listopada 2007).
- Witczak H., Przedmiot zarządzania strategicznego, w: E. Urbanowska-Sojkin, P. Barczyk, H. Witczak, *Zarządzanie strategiczne przedsiębiorstwem*, PWE, Warszawa 2004.
- Witkowska-Dąbrowska M., Zarządzanie środowiskiem i zasobami naturalnymi, w: T.M. Łąguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), *Zarządzanie zasobami środowiska*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok-Olsztyn 2010.

- Woś A., Polityka wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, w: Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-żywnościowego w Polsce, FAPA, Warszawa 1998.
- Woś A., Społeczne funkcje rolnictwa i nowa równowaga, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1, 2005.
- Woś A., Zegar J.S., Rolnictwo społecznie zrównoważone, IERiGŻ, Warszawa 2002.
- Woźniak L., Możliwe kierunki rozwoju ekoinnowacyjności – poziom globalny, wspólnotowy i kraju, w: L. Woźniak, J. Strojny, E. Wojnicka (red.), Ekoinnowacyjność dziś i jutro – wyzwania, bariery rozwoju oraz instrumenty wsparcia, PARP, Warszawa 2010.
- Woźniak M.G., Od gospodarki „ekonów” do zintegrowanego rozwoju, poprzez nową edukację ekonomiczną, IX Kongres Ekonomistów Polskich, www.kongres.pte.pl, (10.03.2014).
- Współpraca międzysektorowa na rzecz CSR na Śląsku, badania dla Forum Odpowiedzialnego Biznesu, Laboratorium Badania Komunikacji Społecznej, 2012, Badanie ilościowe przeprowadzone w ramach projektu „Współpraca sektorowa na rzecz CSR na Śląsku”.
- Wytyczne dotyczące społecznej odpowiedzialności, Polska Norma, PN-ISO 26000:2012, PKN, Warszawa 2012.
- Wzorce zrównoważonej produkcji (WZP) w działalności przedsiębiorstw – propozycja rozwiązań systemowych wspierających wdrażanie WZP w MSP, Raport z analizy danych zastanych przygotowany na zlecenie PARP, Warszawa 2011.
- Yang W., Bryan B.A., MacDonald D.H., Ward J.R., Wells G., Crossman N.D., Connor J.D., A conservation industry for sustaining natural capital and ecosystem services in agricultural landscapes, *Ecological Economics*, 69, 2010.
- Zaremba-Warnke S., Ekoprodukt, w: S. Zaremba-Warnke (red.), Marketing ekologiczny, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Zaręba D., Ekoturystyka, PWN, Warszawa 2006.
- Zawalińska K., Rozwój obszarów wiejskich w warunkach zmieniającej się koniunktury gospodarczej, *Roczniki Naukowe SERiA*, 14 (1), 2012.
- Zegar J.S., Kwestia struktury agrarnej rolnictwa rodzinnego w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1 (31), 2014.
- Zegar J.S., pr. zb., Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (8), Zrównoważenie polskiego rolnictwa w świetle statystyki publicznej, Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- Zielińska A., Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Ziółkowski M., Goleń M., Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym, w: H. Sochacka-Krysiak (red.), Zarządzanie gospodarką i finansami gminy, SGH w Warszawie, Warszawa 2003.
- Zrozumieć politykę Unii Europejskiej – Działania w dziedzinie klimatu, Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Komunikacji Społecznej, Dział Informacji dla Obywateli 1049, Urząd Publikacji Unii Europejskiej, Bruksela, Belgia, Luksemburg 2014, http://europa.eu/pol/clim/index_pl.htm, (12.10.2015).

- Zrównoważenie polskiego rolnictwa, pr. zb. pod kier. J.S. Zegara, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2013, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PSR_Zrownowazenie_internet.pdf, (4.03.2014).
- Zwolińska-Ligaj M., Adamowicz M., Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 2 (51 – T. 2), 2009.
- Zwolińska-Ligaj M., Corporate social responsibility of bioeconomy in the natural precious areas of the Lubelskie voivodeship/ Społeczna odpowiedzialność biznesu w sektorze biogospodarki na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. *Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies*, 8 (1), 2015.
- Zwolińska-Ligaj M., Functional Classification of Rural Areas in the Lubelskie Voivodeship Including Their Natural Values, *Barometr Regionalny*, 13 (1), 2015.
- Zwolińska-Ligaj M., Infrastruktura ochrony środowiska na obszarach wiejskich województwa lubelskiego, *Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies*, 6 (4), 2013.
- Zwolińska-Ligaj M., Management and use of natural resources in the development of rural economic functions in Lublin Voivodeship, *Economic science for rural development, Proceedings of the international scientific conference*, nr 31, *Integrated and sustainable regional development*, Jelgava 2013.
- Zwolińska-Ligaj M., Przedsiębiorczość na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, XV (4), Warszawa-Poznań-Rzeszów 2013.
- Żemigąła M., *Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa. Budowanie zdrowej, efektywnej organizacji*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Kraków 2007.

Spis tabel

Tabela 1.	Tradycyjne i współczesne ujęcia komponentów rozwoju lokalnego	25
Tabela 2.	Model środowiska 4S – podstawowe aspekty równoważenia rozwoju	81
Tabela 3.	Zakazy obowiązujące w parkach narodowych oraz w rezerwach przyrody według ich wpływu na dziedziny działalności	94
Tabela 4.	Czynniki, postawy i korzyści dla przedsiębiorstw sektora MSP w zakresie działalności prośrodowiskowej	134
Tabela 5.	Powierzchnia geodezyjna województwa lubelskiego i Polski oraz kierunki jej wykorzystania w roku 2013.....	157
Tabela 6.	Wybrane wskaźniki charakteryzujące wartość dodaną brutto w województwie lubelskim i w Polsce w okresie 2009-2012	158
Tabela 7.	Wybrane wskaźniki charakteryzujące rolnictwo w województwie lubelskim i w Polsce w okresie 2009-2013	159
Tabela 8.	Wartości wybranych wskaźników odzwierciedlających zjawiska demograficzne na obszarach wiejskich Polski i województwa lubelskiego w okresie 2009-2013	160
Tabela 9.	Wartości wybranych wskaźników odzwierciedlających aktywność ekonomiczną na obszarach wiejskich Polski i województwa lubelskiego w okresie 2009-2013	161
Tabela 10.	Powierzchnia obszarów prawnie chronionych w województwie lubelskim w roku 2009 i 2013 według rodzajów obszarów.....	165
Tabela 11.	Powierzchnia obszarów Natura 2000 w Polsce i w województwie lubelskim w roku 2013 według rodzajów obszarów.....	165
Tabela 12.	Liczba przedsiębiorstw wytypowanych do badań według dziedziny działalności i lokalizacji	177
Tabela 13.	Przeciętna wielkość zatrudnienia w badanych przedsiębiorstwach według form zatrudnienia i lokalizacji	178
Tabela 14.	Struktura badanych przedsiębiorstw według branży, dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)	187
Tabela 15.	Struktura badanych przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia, dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)	187
Tabela 16.	Przeciętna wielkość zatrudnienia w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	188
Tabela 17.	Struktura badanych przedsiębiorstw według okresu powołania, dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)	188
Tabela 18.	Udział przedsiębiorstw rodzinnych w grupie badanych przedsiębiorstw według dziedziny działalności przedsiębiorstw i lokalizacji	189

Tabela 19. Średnia szacunkowa część wartości zakupów zrealizowanych w przedsiębiorstwach w 2012 roku na rynku gminy według dziedziny działalności i lokalizacji.	189
Tabela 20. Przedsiębiorcy oceniający sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa jako dobrą i bardzo dobrą według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	190
Tabela 21. Odsetek przedsiębiorstw w których deklarowano plany rozwojowe według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	191
Tabela 22. Odsetek osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie legitymujących się wykształceniem wyższym i niepełnym wyższym według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	191
Tabela 23. Odsetek osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie legitymujących się wykształceniem przyrodniczym według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	191
Tabela 24. Odsetek osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwie według kategorii wieku, dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw.....	192
Tabela 25. Ocena* wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań działalności gospodarczej, według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw.....	198
Tabela 26. Wyjaśnienie łącznej wariancji przez 7 czynników (komponentów)	203
Tabela 27. Dostrzegane przez przedsiębiorców bariery rozwoju działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw	221
Tabela 28. Dostrzegane przez przedsiębiorców czynniki rozwoju działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw	223
Tabela 29. Ocena* zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych według dziedziny działalności przedsiębiorstw	225
Tabela 30. Odsetek przedsiębiorstw korzystających z usług/wsparcia wybranych instytucji otoczenia przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji	228
Tabela 31. Ocena* przydatności usług/wsparcia wybranych instytucji, z których korzystali przedsiębiorcy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	229
Tabela 32. Przyczyny rezygnacji z korzystania przez przedsiębiorców z usług instytucji wsparcia przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	230
Tabela 33. Ocena* wybranych, zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej** przedsiębiorstw z gmin ekologicznie cennych według dziedziny działalności.....	237
Tabela 34. Ocena* wybranych, wewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej** według lokalizacji przedsiębiorstw.....	239
Tabela 35. Ocena* wybranych, wewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej przedsiębiorstw z gmin ekologicznie cennych według dziedziny działalności.....	240

Tabela 36. Odsetek przedsiębiorców wykorzystujących wybrane źródła wiedzy ekologicznej według lokalizacji przedsiębiorstw	242
Tabela 37. Odsetek przedsiębiorstw, w których podejmowano wybrane rodzaje działań proekologicznych według dziedziny działalności oraz lokalizacji	256
Tabela 38. Odsetek przedsiębiorstw, w których stosowano wybrane rodzaje proekologicznych rozwiązań w zakresie prac administracyjnych według dziedziny działalności oraz lokalizacji przedsiębiorstw	258
Tabela 39. Struktura inwestycji zrealizowanych w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2012 według ich wartości, dziedziny działalności przedsiębiorstw oraz lokalizacji (% wskazań).....	259
Tabela 40. Wyniki klasyfikacji przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych z wykorzystaniem metody dwustopniowego grupowania	267
Tabela 41. Ocena* możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych według wybranych czynników i dziedziny działalności przedsiębiorstw.....	278
Tabela 42. Ocena* możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw z obszarów pozostałych według wybranych czynników i dziedziny działalności przedsiębiorstw.....	279
Tabela 43. Wyjaśnienie łącznej wariancji przez 3 czynniki (komponenty).....	284
Tabela 44. Ocena* znaczenia poszczególnych czynników/form wsparcia w zachęceniu przedsiębiorców do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	288
Tabela 45. Ocena* siły oddziaływania środowiska przyrodniczego gminy na wybrane obszary lokalnej przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	295
Tabela 46. Ocena* kierunku oddziaływania środowiska przyrodniczego gminy na wybrane obszary lokalnej przedsiębiorczości według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	297
Tabela 47. Ocena* stanu wykorzystania wybranych szans prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych według dziedziny działalności przedsiębiorstw	305
Tabela 48. Ocena* stanu wykorzystywania wybranych szans działalności gospodarczej wynikających z dostępu do zasobów i walorów naturalnych gminy w gminach pozbawionych cechy ekologicznej cenności według dziedziny działalności przedsiębiorstw	307
Tabela 49. Ocena* stopnia wpływu na przedsiębiorstwo wybranych ograniczeń prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji przedsiębiorstwa w gminie o cennych walorach przyrodniczych	309

Tabela 50. Ocena* stopnia wpływu na przedsiębiorstwo wybranych ograniczeń prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z konieczności ochrony środowiska przyrodniczego gminy (obszary pozostałe).....	310
Tabela 51. Ocena* występowania w przedsiębiorstwie wybranych przejawów negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze według dziedziny działalności przedsiębiorstw	316
Tabela 52. Ocena* występowania w przedsiębiorstwie wybranych przejawów negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw.....	317
Tabela 53. Ocena* stopnia wykorzystania przez przedsiębiorstwa poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy – gminy ekologicznie cenne.....	319
Tabela 54. Ocena* stopnia wykorzystania przez przedsiębiorstwa poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy – gminy pozostałe.....	320
Tabela 55. Ocena* stopnia wykorzystania poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy przez przedsiębiorstwa z gmin przyrodniczo cennych według wybranych rodzajów działalności.....	321
Tabela 56. Przykłady działalności opartych na zasobach lokalnego środowiska przyrodniczego reprezentujących wybrane funkcje obszarów wiejskich.....	322

Spis wykresów

Wykres 1.	Struktura podmiotów gospodarczych w Polsce, na obszarach wiejskich Polski oraz obszarach wiejskich województwa lubelskiego według rodzaju prowadzonej działalności w roku 2013 (%).....	162
Wykres 2.	Struktura podmiotów gospodarczych w Polsce, na obszarach wiejskich Polski oraz na obszarach wiejskich województwa lubelskiego według wielkości zatrudnienia w roku 2013 (%)	163
Wykres 3.	Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego	173
Wykres 4.	Struktura badanych przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia i lokalizacji	178
Wykres 5.	Struktura badanych przedsiębiorstw według okresu powołania i lokalizacji	179
Wykres 6.	Struktura badanych przedsiębiorstw według formy organizacyjno-prawnej i lokalizacji	179
Wykres 7.	Struktura badanych przedsiębiorstw według branży i lokalizacji	180
Wykres 8.	Struktura badanych przedsiębiorstw według geograficznego zasięgu działalności i lokalizacji	181
Wykres 9.	Struktura badanych przedsiębiorstw według udziału wartości sprzedaży zrealizowanej na rynku gminy i lokalizacji	182
Wykres 10.	Ocena sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstw według ich lokalizacji (% wskazań)	182
Wykres 11.	Ocena rozwoju przedsiębiorstwa w okresie trzech lat od realizacji badania według lokalizacji przedsiębiorstw	183
Wykres 12.	Plany przedsiębiorców w perspektywie trzech lat od realizacji badania według lokalizacji przedsiębiorstw	184
Wykres 13.	Struktura osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwach według poziomu wykształcenia i lokalizacji przedsiębiorstw	185
Wykres 14.	Struktura osób podejmujących decyzje w przedsiębiorstwach według wieku i lokalizacji przedsiębiorstw	186
Wykres 15.	Geograficzny zasięg działalności przedsiębiorstw według dziedziny działalności i lokalizacji (% wskazań)	189
Wykres 16.	Ocena rozwoju przedsiębiorstwa w okresie trzech lat od realizacji badania według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	190
Wykres 17.	Ocena* wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw	196

Wykres 18. Ogólna ocena obecności w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	200
Wykres 19. Ogólna ocena obecności w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw (% wskazań)	201
Wykres 20. Ogólna ocena istnienia w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne (% wskazań)	201
Wykres 21. Ogólna ocena istniejących w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe (% wskazań)	202
Wykres 22. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „środowisko i lokalizacja” według lokalizacji przedsiębiorstw	205
Wykres 23. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „środowisko i lokalizacja” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne	206
Wykres 24. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „środowisko i lokalizacja” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe	207
Wykres 25. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „infrastruktura techniczna” według lokalizacji przedsiębiorstw	208
Wykres 26. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „infrastruktura techniczna” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne	209
Wykres 27. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze „infrastruktura techniczna” według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe	210
Wykres 28. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze uwarunkowań ekonomicznych i społecznych według lokalizacji przedsiębiorstw	211
Wykres 29. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze uwarunkowań ekonomicznych i społecznych według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne	212
Wykres 30. Ocena* wybranych warunków gminy w obszarze uwarunkowań ekonomicznych i społecznych według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe	213
Wykres 31. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz samorządowych na rzecz poprawy warunków przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw	215
Wykres 32. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz samorządowych na rzecz poprawy warunków przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy ekologicznie cenne	216

Wykres 33. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz samorządowych na rzecz poprawy warunków przedsiębiorczości według dziedziny działalności przedsiębiorstw – gminy pozostałe	217
Wykres 34. Łączna ocena* poszczególnych warunków gminy według lokalizacji przedsiębiorstw	218
Wykres 35. Ocena występowania czynników i barier rozwoju przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	219
Wykres 36. Ocena występowania czynników i barier rozwoju przedsiębiorstwa według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	220
Wykres 37. Dostrzegane przez przedsiębiorców bariery rozwoju działalności gospodarczej według dziedziny działalności przedsiębiorstw (% wskazań)	222
Wykres 38. Dostrzegane przez przedsiębiorców czynniki rozwoju działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	224
Wykres 39. Odsetek przedsiębiorstw korzystających z usług/wsparcia wybranych instytucji otoczenia przedsiębiorczości	227
Wykres 40. Ocena* wybranych, zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej** według lokalizacji przedsiębiorstw	235
Wykres 41. Ocena* wybranych, zewnętrznych uwarunkowań aktywności proekologicznej** według dziedziny działalności przedsiębiorstw	236
Wykres 42. Ocena dotycząca istnienia wymogu podejmowania w przedsiębiorstwie szczególnych działań proekologicznych	243
Wykres 43. Odsetek przedsiębiorców deklarujących zaangażowanie w wybranych obszarach aktywności proekologicznej	244
Wykres 44. Podejmowanie w przedsiębiorstwach działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko	244
Wykres 45. Podejmowanie w przedsiębiorstwach działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	245
Wykres 46. Odsetek przedsiębiorców deklarujących znajomość prawa i wypełnianie wymogów prawnych związanych z ochroną środowiska przyrodniczego	246
Wykres 47. Odsetek przedsiębiorców deklarujących zaangażowanie w wybranych obszarach aktywności proekologicznej według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	247
Wykres 48. Odsetek przedsiębiorców deklarujących znajomość prawa i wypełnianie wymogów prawnych związanych z ochroną środowiska przyrodniczego według dziedziny działalności	

	i lokalizacji przedsiębiorstw	248
Wykres 49.	Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw	250
Wykres 50.	Ocena* obecnej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw według lokalizacji	251
Wykres 51.	Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw według dziedziny działalności – obszary przyrodniczo cenne	252
Wykres 52.	Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw według dziedziny działalności – obszary pozostałe	253
Wykres 53.	Odsetek przedsiębiorstw, w których podejmowano wybrane rodzaje działań proekologicznych	255
Wykres 54.	Odsetek przedsiębiorstw, w których stosowano wybrane rodzaje proekologicznych rozwiązań w zakresie prac administracyjnych	257
Wykres 55.	Odsetek przedsiębiorców, którzy zadeklarowali, że w okresie 2010-2012 zrealizowano, rozpoczęto realizację lub planowano wdrożenie inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska według dziedzin działalności oraz lokalizacji przedsiębiorstw	259
Wykres 56.	Struktura rodzajowa inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego, realizowanych w okresie 2010-2012	260
Wykres 57.	Odsetek przedsiębiorstw, w których w okresie 2010-2012 zrealizowano wybrane rodzaje inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego	261
Wykres 58.	Udział inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego w ogólnej wartości inwestycji zrealizowanych w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2012	261
Wykres 59.	Udział w wydatkach inwestycyjnych przedsiębiorstw, poniesionych na ochronę środowiska w okresie 2010-2012, wydatków na środki trwałe/urządzenia unieszkodliwiające zanieczyszczenia w stosunku do wydatków na środki zapobiegające zanieczyszczeniom	262
Wykres 60.	Cechy zrealizowanych w przedsiębiorstwach inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego (% wskazań)	263
Wykres 61.	Wykorzystane w działalności inwestycyjnej przedsiębiorstw źródła finansowania inwestycji, których podstawowym celem była ochrona środowiska przyrodniczego (% wskazań)	263
Wykres 62.	Ocena* ważności wybranych czynników w decyzjach przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw	265
Wykres 63.	Ocena* ważności wybranych czynników w decyzjach przedsiębiorstwa według dziedziny działalności przedsiębiorstw	265

Wykres 64. Ocena* ważności wybranych czynników w decyzjach przedsiębiorstwa według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw.....	266
Wykres 65. Ocena* obecnej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa w grupie przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych i pozostałych.....	268
Wykres 66. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa w grupie przedsiębiorstw szczególnie społecznie odpowiedzialnych.....	269
Wykres 67. Ocena* obecnej i przyszłej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstwa w grupie przedsiębiorstw pozostałych.....	270
Wykres 68. Stan realizacji funkcji planowania w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	272
Wykres 69. Rola zagadnień ochrony środowiska w zapisach dokumentów strategii rozwoju badanych przedsiębiorstw	272
Wykres 70. Rola zagadnień ochrony środowiska w zapisach dokumentów strategii rozwoju badanych przedsiębiorstw według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	273
Wykres 71. Priorytety przy podejmowaniu decyzji w badanych przedsiębiorstwach	273
Wykres 72. Priorytety przy podejmowaniu decyzji w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	274
Wykres 73. Ocena relacji między celami ekologicznymi i ekonomicznymi w badanych przedsiębiorstwach według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	275
Wykres 74. Ocena* znaczenia wybranych czynników wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw według lokalizacji przedsiębiorstw	276
Wykres 75. Ocena* możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw według wybranych czynników i dziedziny działalności przedsiębiorstw.....	277
Wykres 76. Ocena uzyskania pozytywnych efektów wdrożenia działań/rozwiązań i inwestycji proekologicznych w okresie 2010-2012.....	280
Wykres 77. Odsetek przedsiębiorstw, w przypadku których uzyskano wybrane, pozytywne efekty ekologiczne działalności proekologicznej według lokalizacji	281
Wykres 78. Odsetek przedsiębiorstw, w przypadku których uzyskano wybrane, pozytywne efekty ekonomiczne i społeczne działalności proekologicznej	282
Wykres 79. Ocena* znaczenia poszczególnych czynników w podjętych działaniach proekologicznych w przedsiębiorstwach w okre-	

	sie 2010-2012	283
Wykres 80.	Ocena* znaczenia poszczególnych czynników/form wsparcia w zachęceniu przedsiębiorców do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych według lokalizacji przedsiębiorstw. ...	286
Wykres 81.	Walory środowiska geograficznego gminy, które należy wykorzystywać w procesach rozwoju gminy według lokalizacji przedsiębiorstw	298
Wykres 82.	Ocena stanu pełnego wykorzystania walorów środowiska geograficznego gminy przez lokalne przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	299
Wykres 83.	Kierunki rozwoju przedsiębiorczości mające szanse na rozwinięcie się w gminie według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	300
Wykres 84.	Ocena stanu wykorzystania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe) według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	301
Wykres 85.	Ocena stanu wykorzystania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe) według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	302
Wykres 86.	Ocena stanu wykorzystania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy ekologicznie cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy pozostałe) według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	303
Wykres 87.	lokalizacji na obszarach przyrodniczo cennych jako czynnika umożliwiającego zwiększenie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa według dziedziny działalności przedsiębiorstw.....	306
Wykres 88.	Odsetek przedsiębiorców dostrzegających brak wpływu działalności przedsiębiorstwa na stan środowiska przyrodniczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	313
Wykres 89.	Ocena* siły wpływu przedsiębiorstwa na stan środowiska przyrodniczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw.....	314
Wykres 90.	Ocena* kierunku wpływu przedsiębiorstwa na stan środowiska przyrodniczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw.....	315
Wykres 91.	Ocena* stopnia wykorzystywania przez przedsiębiorstwo zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	318

Wykres 92. Dostrzeganie przez badanych przykładów przedsiębiorstw z branż opierających się na wykorzystywaniu zasobów środowiska przyrodniczego przyczyniających się do poprawy lub zachowania stanu środowiska przyrodniczego na terenie gminy (% wskazań).....	323
Wykres 93. Ocena* ważności czynników uwzględnianych w decyzjach przedsiębiorstw reprezentujących dwie grupy wyłonione metodą dwustopniowego grupowania	324
Wykres 94. Ocena* stopnia przyczyniania się działalności przedsiębiorstwa do pozytywnych zmian w wybranych obszarach rozwoju lokalnego.....	326
Wykres 95. Odsetek przedsiębiorstw, które potwierdziły pozytywny wpływ działalności na wybrane obszary rozwoju lokalnego.....	327
Wykres 96. Działania, od których zależy osiągnięcie sukcesu w branżach opartych na wykorzystaniu zasobów naturalnych	328
Wykres 97. Pożądane formy wsparcia przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą opierającą się na wykorzystywaniu zasobów naturalnych.....	329
Wykres 98. Ocena znajomości założeń strategii rozwoju gospodarczego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw	331
Wykres 99. Ocena znajomości założeń strategii rozwoju gospodarczego gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	331
Wykres 100. Ocena stopnia wsparcia przez władze gminy przedsiębiorców opierających działalność na zasobach i walorach środowiska przyrodniczego	332
Wykres 101. Ocena* aktywności władz samorządowych w zakresie wsparcia przedsiębiorczości lokalnej uwzględniającego cele środowiskowe i ekonomiczne gminy	333
Wykres 102. Ocena* aktywności władz samorządowych w zakresie wybranych obszarów wsparcia przedsiębiorczości lokalnej uwzględniającego cele środowiskowe i ekonomiczne gminy według dziedziny działalności i lokalizacji przedsiębiorstw	334

Spis rysunków

Rysunek 1. Pasma ważniejszych warunków brzegowych ekonomii zrównoważonego rozwoju.....	52
Rysunek 2. Rozwój Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej.....	60
Rysunek 3. Logika interwencji polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej w okresie 2014-2020.....	64
Rysunek 4. Obszary wiejskie jako miejsce produkcji i konsumpcji.....	70
Rysunek 5. Struktura zależności między środowiskiem przyrodniczym, rozwojem regionalnym, zrównoważonym rozwojem a konkurencyjnością regionów.....	84
Rysunek 6. Klasyfikacja działalności powiązanych ze środowiskami dziedzictwem przyrodniczym.....	85
Rysunek 7. Zależności między jakością krajobrazu i jakością życia społeczności na obszarach chronionych.....	89
Rysunek 8. Ramy koncepcyjne sektora ochrony przyrody.....	109
Rysunek 9. Klasyfikacja warunków otoczenia przedsiębiorstwa.....	116
Rysunek 10. Ochrona środowiska jako obszar decyzyjny na szczeblu normatywnym, strategicznym i operacyjnym przedsiębiorstwa.....	122
Rysunek 11. Relacje pojęć: proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem, ochrona środowiska w przedsiębiorstwie, zarządzanie środowiskiem i system zarządzania środowiskowego.....	123
Rysunek 12. Uwarunkowania ekologiczne przedsiębiorstwa.....	131
Rysunek 13. Aspekty środowiskowe w systemowym ujęciu przedsiębiorstwa.....	132
Rysunek 14. Proces tworzenia i utrzymywania równowagi w koncepcji zrównoważonego przedsiębiorstwa.....	145
Rysunek 15. Podstawy zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.....	335
Rysunek 16. Model wsparcia przedsiębiorczości przyczyniającej się do zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.....	337

Spis map

Mapa 1. Podział administracyjny województwa lubelskiego	156
Mapa 2. Obszary prawnie chronione w województwie lubelskim	167
Mapa 3. Rozmieszczenie gmin wytypowanych do badań – ekologicznie cennych (kolor czerwony) i pozostałych (kolor zielony) – na terenie województwa lubelskiego	170
Mapa 4. Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego z uwzględnieniem gmin o najwyższej cenie ekologicznej oraz wytypowanych do badań.....	175

Aneks

Tabela 1. Powierzchnia badanych gmin i kierunki jej zagospodarowania w 2013 roku na tle danych wojewódzkich i krajowych

Jednostka terytorialna	Powierzchnia ogółem (ha) użytki rolne razem	Udział kierunków zagospodarowania powierzchni gminy (%)					Udział obszarów prawem chronionych w powierzchni gminy (%)	Udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gminy (%)	Noclegi udzielone Polakom i turystom zagranicznym na 1000 ludności
		w tym:							
		użytki rolne razem	grunty orne	łąki trwałe	pastwiska trwałe	grunty leśne oraz zadrzewione i zakrzewione			
POLSKA	31267967	60,0	44,3	7,3	5,2	29,9	32,5	26,8	1635,5
woj. LUBELSKIE	2512246	70,2	52,5	10,0	3,0	23,1	22,7	20,0	739,2
gminy ekologicznie cenne									
Adamów	11066	55,3	46,4	4,0	1,7	42,5	6,8	95,9	0,0
Dębowa Kłoda	18837	62,1	39,1	14,7	4,3	31,4	2,0	52,6	2966,5
Dzwola	20037	40,8	30,1	7,1	1,7	55,9	67,2	85,9	0,0
Janowiec	7882	47,2	33,0	3,7	4,8	38,0	26,8	32,0	1688,7
Janów Lubelski*	17870	26,4	16,3	4,9	2,2	67,5	72,9	99,3	2122,8
Janów Podlaski	13577	75,2	49,5	15,5	7,1	17,6	40,8	36,5	1784,5
Józefów*	12646	38,8	33,3	1,3	2,1	57,8	33,8	100,0	1367,5
Kazimierz Dolny*	7241	62,2	45,9	0,8	6,3	21,9	79,8	16,2	16982,1
Konstantynów	8692	68,2	50,0	5,2	3,4	26,5	32,1	3,9	0,0
Krasnobród*	12689	41,1	31,6	5,2	1,7	54,1	48,9	92,4	5674,2
Krańciczyn	11009	74,3	61,2	6,3	1,1	22,4	91,7	0,6	0,0
Lubycza Królewska	20807	67,2	49,3	9,4	4,3	28,2	19,5	97,6	0,0
Łabunie	8731	75,8	59,6	9,9	0,3	21,2	1,8	21,5	0,0
Łukowa	14872	47,2	28,1	12,8	3,8	48,9	53,3	100,0	53,1
Modliborzyce	15257	55,5	47,2	2,4	1,5	38,1	53,4	68,9	386,6
Obsza	11323	72,3	51,8	12,0	5,5	23,8	12,0	59,0	0,0
Rossosz	7648	67,6	41,7	14,5	7,9	29,7	0,1	0,0	0,0
Skierbieszów	13921	76,0	61,6	8,3	1,4	19,3	93,9	7,4	0,0
Sławatycze	7189	79,0	50,3	18,3	6,5	8,3	32,9	37,0	53,1
Sosnowica	17162	42,8	19,9	13,8	3,5	44,9	84,4	61,0	625,6
Stary Zamość	9751	78,1	62,7	9,2	0,6	19,2	56,9	0,0	0,0
Stężycza	11604	64,1	37,5	14,4	9,0	19,6	0,0	20,3	0,0
Susiec	19075	40,7	34,6	2,2	1,7	56,2	48,3	100,0	3142,4
Tarnawatka	8285	64,6	46,9	11,8	2,0	26,5	6,0	33,9	0,0
Tomaszów Lubelski	17087	67,5	56,2	5,6	2,1	27,9	10,4	100,0	611,4
Urszulín	17214	54,2	25,2	19,8	5,0	26,9	65,6	87,3	239,1
Wawolnica	6285	81,7	67,6	3,5	4,4	14,3	46,9	0,0	0,0
Wilków	7794	76,1	41,9	12,1	3,6	11,9	61,1	21,5	0,0
Włodawa	24503	38,4	24,1	7,7	4,3	48,9	42,7	29,7	12370,0
Zwierzyniec*	15355	24,3	18,4	2,7	1,9	71,6	69,9	100,0	2547,0
gminy pozostałe									
Biała Podlaska	32540	66,5	46,0	12,4	4,4	28,8	0,1	0,0	1601,8
Fajstawice	7065	92,3	84,9	1,3	0,6	4,1	0,8	0,0	0,0
Kamionka	11169	80,4	57,8	14,9	3,1	14,3	22,0	0,0	20,7
Komarówka Podlaska	13797	71,8	49,7	13,1	2,7	22,1	0,7	0,0	0,4
Niemce	14111	82,9	72,2	3,2	1,2	8,9	21,7	0,0	74,2
Radzyń Podlaski	15499	66,0	49,9	8,9	1,7	29,5	0,2	0,8	52,9
Ryki*	16176	75,4	59,1	4,3	5,3	17,7	15,2	0,7	275,9
Turobin	16219	78,0	65,6	7,9	1,5	19,4	0,1	4,2	0,0
Tyszowce*	12831	83,3	59,8	16,4	3,9	11,0	0,0	44,4	0,0
Wołyń	17817	75,2	51,0	14,9	2,8	20,7	0,0	3,3	0,0

*gminy miejsko-wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS i danych RDOŚ w Lublinie oraz wykazów z Rozporządzenia Ministra Środowiska z dn. 12.01.2011 w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Dz. U. Nr 25 Poz. 1330 (dane o udziale w powierzchni gminy obszarów Natura 2000).

Tabela 2. Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą według siedziby gospodarstwa w badanych gminach na tle danych wojewódzkich i krajowych - dane PSR 2010

Jednostka terytorialna	Udział gospodarstw wybranych grup obszarowych (%)			
	do 1 ha	od 1 do 5 ha	Od 5 do 15 ha	15 i więcej ha
POLSKA	2,1	16,6	32,4	48,9
woj. LUBELSKIE	2,4	21,7	43,0	32,9
gminy ekologicznie cenne				
Adamów	8,0	40,9	34,7	16,4
Dębowa Kłoda	1,1	11,1	28,4	59,3
Dzwola	4,5	31,6	54,8	9,1
Janowiec	4,9	37,2	35,7	22,2
Janów Lubelski*	12,5	51,6	27,2	8,8
Janów Podlaski	1,0	14,0	41,9	43,1
Józefów*	4,4	48,5	40,2	7,0
Kazimierz Dolny*	10,9	57,1	0,0	0,0
Konstantynów	0,9	13,7	49,3	36,1
Krasnobród*	5,0	46,3	43,1	5,6
Kraśniczyn	1,3	20,8	46,4	31,5
Lubycza Królewska	2,2	19,2	28,0	50,6
Łabunie	2,7	25,5	34,5	37,3
Łukowa	0,4	11,9	64,2	23,4
Modliborzycze	2,2	40,2	47,0	10,6
Obsza	1,2	14,3	62,5	21,9
Rossosz	0,4	14,3	53,9	31,3
Skierbieszów	2,1	15,3	47,3	35,3
Stawiatycze	0,2	10,2	35,1	54,5
Sosnowica	1,9	17,4	44,8	35,8
Stary Zamość	2,1	22,0	44,9	31,0
Stężycza	4,2	28,5	46,6	20,8
Susiec	2,4	51,8	34,5	11,2
Tarnawatka	3,3	30,2	43,2	23,3
Tomaszów Lubelski	8,0	44,9	33,5	13,6
Urszulin	1,4	12,8	42,5	43,3
Wąwolnica	2,8	31,3	37,5	28,3
Wilków	4,6	38,6	54,1	2,7
Włodawa	0,9	8,6	25,8	64,7
Zwierzyniec*	3,6	59,2	32,0	5,2
gminy pozostałe				
Biała Podlaska	2,1	16,6	44,6	36,7
Fajstławice	2,0	22,8	55,2	20,1
Kamionka	2,5	28,6	47,7	21,2
Komarówka Podlaska	0,5	9,2	46,8	43,5
Niemce	6,4	36,9	37,8	18,9
Radzyń Podlaski	1,6	23,6	43,6	31,2
Ryki*	3,9	40,1	44,8	11,2
Turobin	1,2	16,0	59,3	23,6
Tyszowce*	3,3	13,6	45,7	37,4
Wołyń	0,7	9,0	40,0	50,2

*gminy miejsko-wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 3. Wybrane dane obrazujące sytuację demograficzną w badanych gminach w 2013 roku na tle danych wojewódzkich i krajowych

Jednostka terytorialna	Liczba ludności	Ludność na 1 km ²	Zmiana liczby ludności na 1000 mieszkańców	Przyrost naturalny na 1000 ludności	Saldo migracji na 1000 osób	Saldo migracji zagranicznych na 1000 osób	Liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn	Udział ludności w wieku (%)		
								przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym
POLSKA	38495659	123	-1	-0,5	-0,5	-0,52	107	18,2	63,4	18,4
POLSKA - WIEŚ	15237750	52	2,7	0,2	2,1	-0,39	101	20,4	63,4	16,2
woj. LUBELSKIE	2156150	86	-4,4	-1,4	-2,6	-0,31	106	18,3	62,7	18,9
woj. LUBELSKIE - WIEŚ	1158931	48	-1,3	-2,6	-0,4	-0,16	102	19,4	61,8	18,8
gminy ekologicznie cenne										
Adamów	4871	44	-4,9	-3,7	-3,5	0	98	19,5	60,4	20,1
Dębowa Kłoda	3997	21	-3	-3,5	-2	0	103	19,5	61,7	18,8
Dzwola	6514	33	-3,5	-4,3	-3,5	0	100	18,4	59,9	21,6
Janowiec	3656	46	-4,9	0	-1,4	-0,27	99	18,4	63,5	18,1
Janów Lubelski*	16272	91	-3,3	0,1	-5	-1,29	104	18,3	64,9	16,8
Janów Podlaski	5493	40	-6,7	-2,4	-4,7	-0,18	103	21,1	61,2	17,7
Józefów*	7024	56	-3,6	-4,4	-2	-0,14	105	16,3	63,9	19,8
Kazimierz Dolny*	6919	96	-3,9	-4,5	0,6	-0,14	104	17,2	61,5	21,4
Konstantynów	4094	47	-3,9	-5,4	-2	0,24	102	20,4	63,1	16,5
Krasnobród*	7243	57	3,3	-5,3	5,8	-0,28	98	19,6	61,3	19
Krańciszyn	3951	36	-13,1	-11,8	-1	0	99	13	60	27
Lubycza Królewska	6487	31	-13,7	-1,5	-10,5	-0,77	100	18,8	65	16,2
Łabunie	6295	72	-4	-2,1	-3,2	0,16	103	20,1	63,3	16,6
Łukowa	4292	29	-7,4	-3,7	-4,2	0	102	19,8	61,7	18,5
Modliborzyce	7126	47	-6,4	-6,9	-1,7	-0,28	101	18,3	62,7	19
Obsza	4299	38	-8,1	-1,6	-8,3	0	99	18,9	63,5	17,6
Rososz	2349	31	-9,8	-5,1	-9,8	0	96	19,2	61,7	19,1
Skierbieszów	5367	39	-10,4	-8,7	-5	-0,37	101	17,8	58,6	23,6
Sławatycze	2450	34	-16,3	-12,6	-9,3	0	105	18,8	58,6	22,6
Sosnowica	2719	16	-3,3	-4,4	-5,5	0,37	100	16,7	63	20,3
Stary Zamość	5322	55	-9	-4,9	-3,6	0,19	101	18,3	61	20,7
Stężycza	5334	46	5,9	-4	1,9	0	102	17,5	61,8	20,7
Susiec	7741	41	-0,5	-1,9	-1,8	-0,13	99	18,2	62,3	19,5
Tarnawatka	4031	49	-3	-5	-3,7	-0,75	99	19,7	62,4	17,9
Tomaszów Lubelski	11285	66	7	-1,1	6,8	-0,18	103	20,2	62,8	17
Urszulin	4112	24	-2,7	-2,2	-4,6	0	97	18,7	62,3	19
Wąwolnica	4827	77	-5,4	-6,8	-2,1	0	102	18,7	61,4	19,8
Wilków	4658	60	-12,6	-5,1	-5,8	0	99	17,4	61,6	21
Włodawa	6040	25	-0,8	-7	5,1	-0,17	98	18,9	63,5	17,6
Zwierzyniec*	7067	46	-0,8	-1,8	-1	-0,14	106	18	61,6	20,4
gminy pozostałe										
Biała Podlaska	13784	42	14,6	0,7	10,6	0	100	22,8	62,4	14,8
Fajslawice	4730	67	-6,5	-6,8	-3	0,42	103	17,2	61,8	21
Kamionka	6414	57	-3,3	-4,2	1,1	0	106	20,3	61,9	17,8
Komarówka Podlaska	4493	33	-9,3	-3,6	-6,4	0	99	18,5	59,3	22,2
Niemce	18335	130	13,5	1,8	15,4	-0,16	104	21,3	64,2	14,5
Radzyń Podlaski	8049	52	2,2	-2,9	2,4	-0,25	99	20,7	62,7	16,6
Ryki*	20788	129	-1	-0,3	-2,4	-0,63	104	18,8	63	18,1
Turobin	6529	40	-4,4	-8,4	-2	-0,15	108	15,3	57,3	27,4
Tyszowce*	5910	46	-10,8	-3,2	-7,4	0	101	18,7	60,5	20,7
Wołyń	7003	39	-5,4	-4,6	-3,9	0	98	19,2	60,8	20

*gminy miejsko-wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 4. Wybrane dane obrazujące sytuację finansów badanych gmin w 2013 roku na tle danych wojewódzkich i krajowych

Jednostka terytorialna	Dochody na 1 mieszkańca (zł)		Dochody na 1 mieszkańca z tytułu udziałów w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa (zł), w tym:		Wydatki na 1 mieszkańca	Udział dochodów własnych w dochodach ogółem (%)
	ogółem	własne	podatek dochodowy od osób fizycznych	podatek dochodowy od osób prawnych		
POLSKA	3098,9	1492,3	496,5	28,8	3075,7	48,2
woj. LUBELSKIE	2948,0	1024,2	352,0	17,2	2894,5	34,7
gminy ekologicznie cenne						
Adamów	2738,1	592,6	179,9	4,8	2480,0	21,6
Dębowa Kłoda	3438,5	1164,0	211,2	23,1	3683,9	33,9
Dzwola	2722,8	474,7	162,8	1,6	2620,6	17,4
Janowiec	3510,7	839,9	360,0	5,0	2789,0	23,9
Janów Lubelski*	2876,8	1089,3	441,5	20,2	2904,9	37,9
Janów Podlaski	3547,9	1048,5	245,0	1,1	3392,4	29,6
Józefów*	2989,4	660,6	232,6	3,5	3194,6	22,1
Kazimierz Dolny*	3691,1	1522,9	411,9	3,1	3584,3	41,3
Konstantynów	3279,5	890,0	224,4	5,4	3377,6	27,1
Krasnobród*	3226,4	796,4	280,4	4,5	3361,5	24,7
Krańcuzyn	3074,6	904,4	211,4	0,5	3296,9	29,4
Lubycza Królewska	3200,7	987,0	267,4	8,0	3204,8	30,8
Łabunie	2863,3	599,7	246,4	0,3	2802,0	20,9
Łukowa	2888,7	824,4	213,7	10,5	2678,3	28,5
Modliborzycze	2711,1	581,0	214,9	-1,5	2852,4	21,4
Obsza	3323,3	501,5	119,5	1,2	3377,3	15,1
Rossosz	3022,9	618,7	205,6	2,5	3327,2	20,5
Skierbieszów	3015,6	981,9	163,6	9,5	2897,6	32,6
Sławatycze	3663,2	788,9	224,4	3,8	3764,7	21,5
Sosnowica	3269,3	1167,8	280,6	3,3	3422,4	35,7
Stary Zamość	2770,3	536,0	220,2	0,6	2582,2	19,3
Stężyca	4111,6	1368,7	410,0	1,6	3605,0	33,3
Susiec	2686,3	476,4	166,0	0,8	2642,6	17,7
Tarnawatka	3417,4	764,3	171,9	1,0	3376,2	22,4
Tomaszów Lubelski	2401,1	702,1	244,4	1,0	2366,0	29,2
Urszulín	3275,5	924,9	297,2	1,1	3031,4	28,2
Wąwolnica	2808,0	914,3	255,8	-1,2	2750,7	32,6
Wilków	3544,6	727,5	216,5	13,9	3573,9	20,5
Włodawa	3271,3	1289,6	280,0	6,1	2766,1	39,4
Zwierzyniec*	3161,4	1466,7	443,3	50,0	3279,1	46,4
gminy pozostałe						
Biała Podlaska	2615,2	751,6	359,7	5,0	2506,4	28,7
Fajslawice	3319,5	855,5	204,4	5,9	3425,9	25,8
Kamionka	3218,9	842,6	237,9	1,7	3002,9	26,2
Komarówka Podlaska	2968,8	603,9	198,1	3,3	2822,2	20,3
Niemce	2405,6	1174,7	499,0	11,6	2951,6	48,8
Radzyń Podlaski	2879,8	838,3	258,6	6,3	3199,9	29,1
Ryki*	2453,5	1030,1	485,5	18,0	2382,7	42,0
Turobin	2910,8	609,4	161,7	1,0	2726,7	20,9
Tyszowce*	3108,6	783,5	217,3	8,5	2925,9	25,2
Wohyń	3269,9	777,5	235,4	14,6	3410,8	23,8

*gminy miejsko-wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 5. Wybrane dane obrazujące aktywność ekonomiczną i społeczną ludności oraz stan przedsiębiorczości pozarolniczej w badanych gminach w 2013 roku na tle danych wojewódzkich i krajowych

Jednostka terytorialna	Pracujący na 1000 ludności	Udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym (%)	Udział gospodarstw domowych z dochodami z działalności (%)		Podmioty na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 100 osób w wieku produkcyjnym	Fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne na 1000 mieszkańców	Podmioty nowo zarejestrowane na 10 tys. ludności w wieku produkcyjnym	Udział nowo zarejestrowanych podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego w ogólnej liczbie nowo zarejestrowanych podmiotów (%)
			rolniczej	pozarolniczej					
POLSKA	226,0	8,8	82,8	16,4	166,7	12,1	3,0	150,0	0,5
POLSKA - WIEŚ	105,0	-	-	-	112,0	9,1	3,0	112,0	0,7
woj. LUBELSKIE	172,0	9,9	90,5	14,7	125,5	9,5	3,0	115,0	0,6
woj. LUBELSKIE - WIEŚ	76,0	-	-	-	86,0	6,8	3,0	84,0	0,7
gminy ekologicznie cenne									
Adamów	88,0	10,5	90,1	24,8	107,7	8,4	4,0	68,0	0,0
Dębowa Kłoda	67,0	13,0	88,8	8,6	94,5	7,3	5,0	85,0	0,0
Dzwola	47,0	15,1	97,8	13,5	70,4	5,4	3,0	90,0	0,0
Janowiec	74,0	8,3	86,1	7,6	126,2	9,7	5,0	95,0	0,0
Janów Lubelski*	228,0	14,3	84,7	12,6	164,4	12,6	4,0	90,0	0,0
Janów Podlaski	90,0	10,0	84,4	26,9	93,7	7,5	3,0	131,0	0,0
Józefów*	83,0	8,4	82,4	10,2	102,9	8,1	4,0	107,0	2,1
Kazimierz Dolny*	96,0	8,9	87,3	21,0	167,9	13,0	6,0	146,0	3,2
Konstantynów	84,0	11,1	90,1	5,8	77,4	6,0	2,0	74,0	0,0
Krasnobród*	116,0	12,1	87,1	20,3	111,9	8,9	4,0	119,0	0,0
Kraśniczyn	59,0	12,5	98,6	26,6	65,4	4,1	4,0	72,0	0,0
Lubycza Królewska	130,0	16,9	93,8	34,2	79,9	5,2	3,0	50,0	0,0
Łabunie	50,0	12,2	95,1	11,5	91,1	7,8	2,0	78,0	0,0
Łukowa	121,0	4,7	96,7	8,6	94,8	7,3	2,0	68,0	0,0
Modliborzyce	79,0	13,6	94,9	15,0	88,9	6,9	3,0	87,0	0,0
Obsza	51,0	5,5	99,4	9,4	59,7	4,3	3,0	51,0	0,0
Rososz	78,0	8,6	84,2	25,6	82,1	6,3	3,0	83,0	0,0
Skierbieszów	45,0	10,8	91,8	11,4	81,7	6,3	4,0	60,0	0,0
Sławatycze	72,0	11,6	90,1	31,5	79,4	5,8	3,0	84,0	0,0
Sosnowica	82,0	12,7	88,8	8,4	77,6	4,9	6,0	76,0	0,0
Stary Zamość	42,0	9,7	99,0	9,1	82,5	7,0	3,0	77,0	0,0
Stężycza	65,0	9,0	87,2	4,5	77,6	5,7	4,0	61,0	0,0
Susiec	41,0	11,4	93,6	8,4	92,7	7,4	3,0	87,0	2,4
Tarnawatka	55,0	15,1	95,5	39,4	74,0	5,8	4,0	68,0	5,9
Tomaszów Lubelski	52,0	11,0	92,0	26,8	95,7	8,0	2,0	96,0	0,0
Urszulín	65,0	12,9	76,3	9,5	98,0	7,1	6,0	90,0	0,0
Wąwolnica	114,0	8,8	92,3	16,6	99,1	7,9	4,0	101,0	6,7
Wilków	69,0	10,4	62,8	4,8	72,4	5,3	3,0	91,0	0,0
Włodawa	97,0	18,6	81,5	9,0	103,0	7,7	3,0	104,0	0,0
Zwierzyniec*	301,0	9,5	96,0	25,2	111,3	8,6	3,0	87,0	0,0
gminy pozostałe									
Biała Podlaska	141,0	9,3	83,6	15,0	113,9	9,6	2,0	112,0	0,0
Fajstławice	51,0	9,2	99,5	6,9	74,9	5,9	3,0	89,0	0,0
Kamionka	88,0	11,0	93,0	11,5	98,2	7,7	3,0	93,0	0,0
Komarówka Podlaska	55,0	10,0	99,0	11,5	73,5	5,0	4,0	60,0	0,0
Niemce	135,0	6,4	75,4	20,6	129,1	10,7	2,0	137,0	0,0
Radzyń Podlaski	64,0	11,9	97,1	18,3	92,2	7,6	3,0	89,0	0,0
Ryki*	170,0	10,3	84,8	9,9	125,6	9,7	2,0	92,0	0,8
Turobin	34,0	5,6	98,4	12,2	90,9	6,8	4,0	48,0	0,0
Tyszowce*	96,0	9,4	97,1	29,5	100,3	7,9	3,0	56,0	0,0
Wołyń	84,0	11,7	97,0	21,0	82,0	6,5	2,0	89,0	2,6

*gminy miejsko-wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 6. Rotowana macierz składnikowa* – lokalne czynniki przedsiębiorczości

Analizowane zmienne	Komponent						
	1	2	3	4	5	6	7
położenie względem głównych szlaków komunikacyjnych	0,237	0,805		0,212			0,182
odległość od dużych ośrodków miejskich (rynków zbytu i zaopatrzenia)	0,128	0,848	0,117	0,137			0,146
powierzchnia i wyposażenie terenów do zagospodarowania na cele inwestycyjne	0,174	0,763	0,170	0,190	0,210		0,265
lokalna baza surowcowa	0,230	0,651	0,290	0,137			0,333
krajobraz lokalny z elementami kulturowymi, historia gminy		0,224		0,117	0,151	0,212	0,801
cechy i stan środowiska przyrodniczego		0,230	0,104		0,161	0,179	0,803
infrastruktura drogowa	0,110	0,544	0,386	0,134	0,446	-0,114	
poziom wyposażenia w sieć wodociągową		0,206		0,208	0,784	0,207	0,173
dostępność kanalizacji/warunki sanitarne		0,246	0,183	0,120	0,782	0,207	0,104
możliwość usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych	0,301				0,753		0,134
dostępność wysypisk i możliwość unieszkodliwiania odpadów komunalnych	0,305				0,662		-0,253
zaopatrzenie w energię elektryczną		-0,316			0,662	0,182	0,179
zaopatrzenie w energię ciepłą	0,266	0,383	0,549	-0,165	0,125		
dostępność Internetu	-0,112	0,282	0,576	0,295	0,185		
poziom rozwoju gospodarczego gminy			0,637	0,476	0,167		0,166
dostępność pracowników wykwalifikowanych	0,210	0,177	0,377	0,633		0,162	
dostępność pracowników niewykwalifikowanych			0,626	0,306	-0,123	0,198	0,373
koszty siły roboczej	-0,172		0,181	0,105	0,222	0,645	0,206
sytuacja ekonomiczna indywidualnych gospodarstw rolnych	0,313		0,638	0,162		0,273	
wielkość lokalnego rynku zbytu	0,369	0,511	0,424	0,182		0,260	
możliwości kooperacji z lokalnymi przedsiębiorcami	0,541	0,282	0,514	0,285			0,195
dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	0,391	0,314	0,673	0,198	-0,105		0,140
stosunek mieszkańców do przedsiębiorców	0,484	0,284	0,517	0,156	-0,136		0,294
stosunek władz do przedsiębiorców	0,405	0,280	0,306	0,492			0,344
koszt usług komunalnych		-0,121		0,246	0,125	0,854	
jakość usług komunalnych	0,310	0,184	0,237	0,214		0,618	0,296
poziom podatków i opłat lokalnych	-0,100				0,122	0,902	
jakość obsługi przedsiębiorców w Urzędzie Gminy, w tym upraszczanie procedur formalnych	0,384	0,136	0,261	0,463		0,156	0,342
promocja gospodarcza gminy na zewnątrz, przyciąganie inwestorów	0,202	0,172	0,133	0,814		0,262	
działania władz mające na celu promocję lokalnych produktów/usług	0,313	0,206	0,185	0,788		0,239	0,118
współpraca/pomoc władz w ramach przedsięwzięć realizowanych przez przedsiębiorców	0,345	0,441	0,175	0,526		0,267	0,132
dotacje i pożyczki udzielane przedsiębiorstwom	0,476	0,503	0,265	0,344		0,147	-0,132
pomoc prawna, informacyjna z dziedziny przedsiębiorczości, doradztwo	0,584	0,255	0,381	0,434			0,232
informowanie przez władze o preferowanych kierunkach rozwoju przedsiębiorczości w gminie	0,668	0,221	0,271	0,446			
podejmowanie inicjatyw proekologicznych z przedsiębiorcami	0,897	0,146			0,151		
wspieranie przedsięwzięć proekologicznych przedsiębiorców	0,904	0,128		0,117	0,137		
wskazywanie kierunków działalności gospodarczej przyczyniających się do ochrony przyrody lub wykorzystywania lokalnych zasobów gospodarczych	0,854	0,208		0,157	0,230		
edukacja ekologiczna przedsiębiorców	0,664		0,138	0,190	0,300		-0,230

*Uwagi:

1. Metoda wyodrębniania: Analiza kolumnowo-wierszowa składników.
2. Metoda obrotu: Varimax z normalizacją Kaisera.
3. Rotacja osiągnęła zbieżność w 11 iteracjach.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.

Tabela 7. Rotowana macierz składnikowa* - czynniki działań proekologicznych

Analizowane zmienne	Komponent		
	1	2	3
oszczędności związane z ograniczeniem zużycia surowców i energii	-0,466	0,574	0,085
ograniczenie kosztów związanych z opłatami, podatkami i karami nałożanymi na firmę	0,235	0,578	0,282
poprawa wizerunku/kreowanie ekologicznego wizerunku firmy	0,416	0,659	0,528
możliwość wzmocnienia pozycji konkurencyjnej i rozszerzenia rynku zbytu	0,392	0,676	0,585
wsparcie instytucji	0,812	0,203	0,143
dorównanie obowiązującym standardom ekologicznym w sektorze	0,441	0,506	0,639
troska o stan środowiska przyrodniczego	0,150	0,820	0,191
dostosowanie się do regulacji prawnych z zakresu ochrony środowiska	0,136	0,117	0,903
wymagania właścicieli/inwestorów	0,373	0,723	0,373
wymagania/oczekiwania klientów	0,225	0,915	-0,123
wymagania/oczekiwania partnerów handlowych	0,762	0,398	-0,031
nacisk organizacji proekologicznych	0,921	0,190	0,159
wymagania/naciski społeczności lokalnej, władz lokalnych	0,889	0,155	0,269
możliwość otrzymania dofinansowania inwestycji proekologicznych z funduszy publicznych/UE	0,907	0,109	0,180
brak inwestycji mógł spowodować w przyszłości istotne problemy	0,811	0,159	0,275
zwiększenie szans w przetargach publicznych	0,866	0,195	0,214
*Uwagi: 1. Metoda wyodrębniania: Analiza kolumnowo-wierszowa składników. 2. Metoda obrotu: Varimax z normalizacją Kaisera. 3. Rotacja osiągnęła zbieżność w 5 iteracjach.			

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań własnych.